

מ ש ו א ה
קובץ שנת

כג

משואה

קובץ שנתי

משואה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך כ"ג

משואה, יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי

המכון ללימודי השואה

תל-יזחק, ניסן תשנ"ה - אפריל 1995

העורך: גדעון גרייף
מזכיר המערכת: מנחם וירט
ועדת המערכת: יוחנן כהן (יו"ר), נתנאל אבי-יונה,
אילה (איה) בן-נפתלי, צבי הרמן, עוזיאל ליכטנברג, ניסן רזניק,
חנה שלומי ד"ר דוד שערי

אין המערכת אחראית לתוכן המאמרים ולניסוחם
ואין בפירסומם בקובץ זה כדי להעיד על הזדהות עם תוכנם

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

כל הזכויות שמורות
"משואה", יד לחברי תנועות נוער ציוניות בשואה ובמרי
המכון ללימודי השואה, קיבוץ תל-יצחק 45805
טל: 09-699563, 09-699997
פקס: 09-697410
דפוס מ. שטרן, תל-אביב

התוכן

קובץ זה מוקדש לציון 50 שנה לשחרור מעול הנאצים

בשער

- משה בייסקי: לאחר חמישים שנה 7
אנדז' סטשלצקי: פינזיו, חיסולו ושיחרורו של מחנה הריכוז אושוויץ 10
יצחק ארצי: 50 שנה להוצאתו להורג של אבא ברדיצ'ב ז"ל 22
שלמה נצור: "שארית הפליטה" ומקומה בתולדות ישראל בעת החדשה 30

זכרונות, עדויות ותעודות

- ברכה ריבלין: החזרה מן התופת 38
ארנה בירנבך: מחנה ברנן-בלזן, לקראת השיחרור 47
חנה אייכלר, יהודה תלמי, צבי הרמן, ישעיהו רוזנבלום (עורכים): קבוצות של
"הנוער הציוני" מהונגריה בדרכן לארץ-ישראל 50
אריה לוי: העלייה מהונגריה דרך צ'כוסלובקיה ב-1949 55
יצחק קשתי/מרגתה לוי: מעבר והשתנות: ביוגרפיות של נוער עולה,
1945-1950 60
גרשון ברגסון: תנועת "הנוער הציוני" והציונות הכללית בגרמניה אחרי מלחמת-
העולם השנייה, 1946-1949 74
מרגלית שלאין: "אחד מהצאן" – בן ציון בלושטיין, פרטיזאן ולוחם 85
משה זימרת: לברית-המועצות ובחזרה 94
אברהם תורי: בשבילי ה"בריתה" 113
יוסף (צבי) הלפרין: הדרך לחירות – 1945 125
אליעזר אבן: הגשמת חלום גראדישטאה 130
יוחנן כהן: אל אנשי תל-יצחק 135

מחקרים

- דליה עופר: עיונות, אדישות או שיתוף-פעולה: בעלות-הברית ופעולות ההצלה
של היישוב 140
הנריק גרינברג: האם האנטישמיות הפולנית היא מיוחדת במינה? 158
דב לוי: "נוסח ליטא" דהיום – 50 שנה לאחר השואה 168
שלום חולבסקי: מחתרת ופרטיזאנים מגיטו סלונים 185

ממדף הספרים

- גדעון גרייף: חדשים על המדף – סקירת ספרים חדשים 199
צבי הרמן: סמוך לשואה – על ספרו החדש של יוחנן כהן: "עוברים כל גבול;
'הבריחה' – פולין 1945–1946" 204
דינה פורת: על דניאל קארפי, "בין שבט לחסד, השלטונות האיטלקיים ויהודי
צרפת ותוניסיה בימי מלחמת-העולם השנייה" 214

הערות, רשמים ותגובות

- ניסן רזניק: דברים כהווייתם; הערות בעקבות ספרה של עמלה עינת "דיבה שאין
עמה קלון" 218
עוזיאל ליכטנברג: משפט קסטנר וה"קסטנריזם" 225
דב לוי: בשולי מאמרה של דינה פורת 228
אריה בן-מנחם: הגיטו האחרון – החיים בגיטו לודז' 231

לזכרם

- שמואל נוסבאום: זיכרונות מימי השואה 234

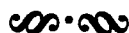
ב"משואה"

- אילה (איה) בן-נפתלי: מהמתחדש ב"משואה" 237

בשער

משה בייסקי

לאחר חמישים שנה

חלפו חמישים שנה מאז נסתיימה המלחמה האימה, וצבאות בעלות־הברית שיחררו את אחרוני מחנות הריכוז וההשמדה. האמת במלוא היקפה נתגלתה רק משנתברר, מה מעטים הם ניצולי הטבח הזוועתי שבוצע בעם היהודי בכל הארצות הכבושות באירופה ומה גדול היה הסבל של הקורבנות במשך שנים בגיטאות, במחנות לעבודות־כפייה ובמחנות ההסגר, בטרם הובלו לבורות המוות ולתאי הגזים.

בחמשת העשורים שחלפו מאז, הביולוגיה גבתה את שלה "משארית הפליטה", ובעוד עשור או שניים יעלמו העדים האותנטיים, שרק הם מסוגלים לתעד את האמת, ככל שהזיכרון אינו מיטשטש. האמת היא כי במרחק של שנים, לניצולים עצמם קשה להאמין כי כך עוללו להם הנאצים, משום שמוח אנושי מסרב לקלוט את מלוא הזוועות בהן היו נתונים בשנות המלחמה. אך הדברים קרו, גם אם קשה לשחזרם ולתארם על־פי המציאות העירומה; וכאשר יעבור הדור של ניצולי השואה מהעולם, תהא התקופה נתונה רק לחוקרים שיעסקו בה. גם החוקרים יעמדו בפני קשיים, כאשר יחסרו להם עדויות ישירות של אלה אשר מסוגלים עדיין לדבר. ולתאר מכלי ראשון את קורותיהם ואת קורות משפחותיהם וקהילותיהם, בהן חיו.

לא יהיה עוד מי שיתאר את הגויות המכוסות בעיתונים ברחובות הגיטאות שמתו מרעב; את האם שחנקה ילדה הבוכה בבונקר לבל יתגלו כל המסתתרים שם מפני הטרנספורט לבלז'ץ; את הקרונות הדחוסים שנעו לאושוויץ; את העונשים הקולקטיביים והעבדות עד מוות במחנות לעבודת־כפייה; את האימה והפחד להיות נרדף כחיה של מי שניסה להציל נפשו על ניירות "אריים" מזויפים.

כי לכל מי שניצל מהתופת בדרך נס ועל-פי מקרה – היסטוריה ארוכה של שנות סבל, רעב, דיכוי, פחד וכאב על שנשאר אחד ממשפחה ושניים מעיר, כאשר קרוביו קיפחו חייהם במיתות משונות, שרק המוח השטני הגרמני המציא. אלפי קהילות יהודיות חרבו עד היסוד, ויחד עמן נעלם התיעוד על התרבות היהודית המפוארת ועל החיים הקהילתיים של מאות בשנים, שגם אותם יתקשו החוקרים להנציח בלי תשתית עובדתית בראיות בכתב ובעל-פה. המקומות פשוט אינם קיימים מבחינה יהודית; אפילו בתי-קברות יהודיים נעלמים באזורים רבים, ועליהם מוקמים שיכונים.

דור השואה פוחת, הזיכרון מיטשטש! ויש רבים מאד המבקשים לשכוח ולהשכיח – אולי משום נקיפות מצפון, על שלא עזרו כאשר חובה הומאנית-אנושית הייתה לעזור ולהציל. וחמורים עוד יותר הם הניסיונות המרובים והבלתי-נלאים להכחיש את קיומה של השואה ותוצאותיה האיומות. פירסומים כאלה מתרבים כאשר חלק מהעדים האותנטיים, ניצולי השואה, עדיין בחיים ומלקקים את פצעייהם שלא הגלדו; ניסיונות ההכחשה יהיו קלים יותר באין עדים חיים, שעל גופם חוו את הזוועות, משום שבני אדם נורמליים מתקשים להאמין שמישהו, שהתיימר להשתייך למין האנושי, היה מסוגל לעבד ולהוציא לפועל תוכנית שטנית של השמדת עם, תוך עינויים שאין לתארם במילים ואשר ההיסטוריה לא ידעה אותם מעולם.

אין טעם ותועלת לנסות לחפש הסבר רציונלי למה שאירע, כי אין תשובה למעשים כה אירציונליים. לפחות עלינו לחקור ולתעד למען עצמנו ולמען הדורות הבאים ולעולם כולו כיצד זה קרה; אחרת קיימת סכנה כי גם ה"איך" ייטשטש. השואה ולקחייה אינם מועקה ופצע עמוק של "שארית הפליטה" בלבד; גם כאשר הניצולים יעברו מעולם החיים, היא תישאר חרוטה לעולמים בזיכרוננו ההיסטורי של העם היהודי במדינתו ובכל פזורות הגולה, משום שתוצאותיה השליכו לא רק על הדורות הנוכחיים אלא גם על עתידו של העם כולו, מבחינה היסטורית, מבחינת המבנה החברתי והסוציולוגי, הערבות ההדדית בין כל חלקי העם ומכל הבחינות הקושרות את העם לחלקיו.

אל לנו לשכוח את קשר השתיקה של הסוד האיום של "הפתרון הסופי". העולם הגדול אינו יכול להסתתר מאחורי הטענה של אי-ידיעת המתרחש ברחבי אירופה. לא רק בגרמניה ידעו הכל כבר בתחילת המלחמה, כי היהודים נעלמים; משנת 1941 כבר היו ידיעות, שהועברו לעולם החופשי מכל רחבי אירופה, על הנעשה בבאבי יאר, בפורט התשיעי, בפונאר, על הטבח המבוצע על-ידי האיזנאצגרופן ובמחנות ההשמדה שהוקמו בפולין. בזמן חרושת המוות בחלמנו, סוביבור, בלז'ץ, טרבלניקה, אושוויץ ומחנות אחרים הועברו ידיעות שוטפות על קצב ההשמדה האיום, על-ידי תנועות מחתרת למדינות הנייטרליות. הגירושים ההמוניים מווארשה לטרבלינקה נודעו כעבור ימים ספורים בלבד וכך גם הגירושים המתמידים על-פי סדר מתוכנן מהארצות הכבושות.

על אף קבלת מידע שוטף על השמדה מאסיווית, לא גילו בעלות-הברית (ארצות-הברית, בריטניה, וברית-המועצות) התעניינות בולטת בגורל היהודים וכך גם יתר המדינות הנייטרליות. העדות הישירה והבלתי-אמצעית שהעביר השליח

המיוחד יאן קרסקי, לצ'רציל ולרחבלט, לא הניעה מנהיגים אלה לפעולה נחרצת, אפילו בגבולות האפשריים. התאבדותו הטראגית של שמואל זיגלבוים לא הצליחה לזעזע את מצפון העולם; ספֶּק הגז ציקלון ב', קצין הס"ס קורט גרשטיין, גילה לדיפלומט השוודי ברוך פון אוטר את הסוד הנורא למה משמש הגז שהוא מספק למחנות ההשמדה, וגם על כך חסמה חומת השתיקה. הדוחות המהימנים והמפורטים שהעביר ד"ר גרהרד ריגנר, מזכיר הקונגרס היהודי העולמי בג'נבה, ממקורות מהימנים ביותר על קצב הגירוש והחיסול, עוכבו שבועות וחודשים בצינורות הדיפלומטיים, ובחלקם הועלמו. וכאשר כבר הגיעו לידיעת המנהיגות היהודית בארצות-הברית, היא חויבה שלא לתת להם פירסום.

תקצר היריעה לפרט את כל הדרכים באמצעותן קיבלו בעלות-הברית והמדינות הנייטראליות מידע על "הפתרון הסופי" ועל ביצועו. אולי לא ידעו את כל פרטי הפרטים, בזמן נתון, אך מכל המקורות הצטלבו די ידיעות שיצרו את התמונה הכללית המזוויעה. הגופים הבינ"לאומיים, דוגמת "הצלב האדום", הוואטיקן, מועצת פליטי המלחמה, ידעו על המתרחש מהמקורות שלהם, שהרי היו להם רשתות מודיעין בכל אירופה. ניסיונות התערבותם הייתה לא-משמעותית. מכל מקום, לא הייתה כל מניעה לתת פירסום לזוועות לא אנושיות של השמדת עם, אך המדינות והאירגונים, כל אחד מנימוקיו הוא, בלמו את הפירסום ומכל מקום חששו מפירסום יתר, פן תוגברנה הדרישות לעזרה, וזה עשוי לגרוע מהמאמץ המלחמתי.

יהיו השיקולים והנימוקים ליצירת חומת שתיקה על המתרחש בבורות הקטל ובמחנות ההשמדה אשר יהיו, התוצאה הייתה היעדר עזרה משמעותית, אף לא באזהרות ואיומים, על השלטונות הנאציים בזמנים שאלה עשויים היו להיות יעילים להפסקת המעשים הנפשעים.

בלי עזרה, בלי זעקת העולם, בלי סנקציות ובלי איומים ולחץ, מאומה לא הפריע לשלטון הנאצי להתמיד ב"פתרון הסופי"; והרי אף בשלב מאוחר יותר, כשניצחון בעלות-הברית היה כבר דאי וקרוב, ולא נדרש להסיט מאמצים גדולים להפציץ ולהרוס את פסי הרכבות, המובילות למרכזי ההשמדה כדי להציל כמה מאות אלפים שנותרו עדיין בחיים, – הדבר לא נעשה! ויכולים רק לזעוק ולשאול: מדוע?

עלינו לזכור, גם יחס זה של אומות העולם כעבור חמישים שנה, לתעדו למען הדורות הבאים, לצורך המדענות על היחס לו זכה העם היהודי מהעולם הנאור. תפקיד גדול מוטל עלינו, דור-השואה: ראשית, לזכור הכל! לחקור, לפרט לפרטי פרטים ולתעד הכל; מי שרוצה לשכוח, חייבים להזכיר לו ולהכריחו לדעת, לאפשר לו להציץ לפלנטות אחרות, ששמן "מחנות ההשמדה". עלינו להזהיר את העולם, כי עדיין לא נלמדו לקחי השואה ועדיין קיימות זוועות במקומות שונים בעולם ואין עושים די למונען, והן עלולות להתרחב ביתר שאת. עלינו מוטל הצו הקדוש להנחיל את מורשת השואה ולקחיה לדורות הבאים: לא להבנתם – משום שאין להבינם, אלא לידיעתם. זהו אחד העיקרים של הזהות היהודית לאחר השואה.

פינוי, חיסול ושיחרור של מחנה הריכוז אושוויץ*

רוב אסירי מחנה הריכוז אושוויץ בשנתיים הראשונות לקיומו היו פולנים. במחצית השנייה של שנת 1942, בעקבות הגידול ההולך והגובר במשלוחי היהודים, עלה מספרם על הפולנים. עד לחיסול המחנה היו בו היהודים רוב מכריע. החל משנת 1942 מילא המחנה בראש ובראשונה תפקיד של אחד ממרכזי ההשמדה של האוכלוסייה היהודית, אף כי הוא הוסיף לשמש כמקום שילוח הפולנים ומספר מועט יחסית מבני עמים אחרים. יחד עם זאת שימש המחנה כמקום ריכוזם וניצולם של היהודים ככוח לעבודת פרך, וכן (החל מסוף 1943 ותחילת 1944) כמרכז ממנו הועברו היהודים לעבודה בתוך הרייך השלישי. היו אלה יהודים, אשר לאחר מיונם על ידי אנשי ה"ס"ס נחשבו ככשירים לעבודה והושארו זמנית בחיים.¹ מבלי להביא בחשבון את העובדות הללו, לא ניתן למעשה להבין לאשורו את התהליך והאופי של הפינוי והחיסול של מחנה אושוויץ, אשר התרחשו החל מאוגוסט 1944 ועד למחצית השנייה של ינואר 1945.

לחצם של צבאות הברית על הרייך השלישי בשנים האחרונות של מלחמת העולם השנייה, הכריח את שליטיו לחסל באורח הדרגתי מחנות ריכוז ומרכזי השמדה המונית ובידוד אחרים. לפחות 500 אלף אסירים פונו מן המחנות לשטחים המרוחקים יותר מקווי החזית. תוך כדי אותה העברה מיוחדת במינה ממחנה אחד למשנהו, איבדו את חייהם רבבות בני אדם (את מספרם המדויק לא ניתן לקבוע). זוהי גם הסיבה, אשר בגללה כונו משלוחי האסירים וצעדות הפינוי הללו "משלוח או צעדות המוות".

החל מאוגוסט 1944 ועד למחצית ינואר 1945 פונו ממחנה הריכוז אושוויץ

* מאמר זה נכתב במיוחד לפי הזמנת "משואה". תודתנו המיוחדת לד"ר סטשֶׁלֶצְקִי על תרומתו לגליון זה.

כ־65 אלף אסירים ואסירות, ביניהם כמעט כל הפולנים, הרוסים והצ'כים ששהו בו (מספרם היה כ־15 אלף נפש). הם הועסקו במפעלי תעשייה שונים בתוך הרייך השלישי, בין היתר בהרחבתם של מפעלי החימוש התת־קרקעיים בהרי ההארץ (Harzgebirge) ובאוסטריה. רוב האסירים, אשר הפינוי המוקדם לא חל עליהם, הועסקו עד לרגע האחרון בתעשייה המקומית והאזורית, בעיקר באגן שלזיה העילית ודומברובה. חשיבותה הייתה רבה ביותר להמשך תעשיית החימוש של הרייך השלישי נוכח כיבושם של שטחי הרוהר והסאאר (Ruhr & Saargebiet) על־ידי צבאות הברית.

תשומת לב מרובה הקדישו שלטונות ה־ס"ס במחצית השנייה של 1944, לטשטוש העקבות והשמדת ההוכחות לפשעים שבוצעו במחנה אושוויץ. זמן־מה לאחר שיחזור מחנה מיידאנק (Majdanek) הוגברה הפעילות הנהוגה כבר זמן־רב של השמדת המסמכים אשר אין בהם תועלת ושערכם פג, בין היתר כרטיסיות ורשימות האסירים. הוחל בשריפת רשימות היהודים שנשלחו לאושוויץ לשם השמדה מיידית.²

במשך החודשים ספטמבר, אוקטובר ונובמבר 1944 חוסלו רוב האסירים היהודים, שהועסקו בהפעלת המישרפות ותאי הגז, בהיותם עדים ישירים של תהליך ההשמדה. ב־7 באוקטובר 1944, תוך ניסיון חיסולם של חלק מבין אנשי הקומאנדו המיוחד (Sonderkommando) שגורלם נחרץ, פרץ מרד, אשר כתוצאה ממנו נפלו בקרב או נרצחו למעלה מ־450 אסירים.

בסתיו 1944 חוסלו בבירקנאו (Birkenau) הבורות שהכילו אפר אדם (בורות־שריפה ובורות לקליטת האפר מתנורי המישרפות). בתקופה שבין מחצית אוקטובר ועד סוף 1944 פורקה המישרפה מס' IV, אשר ניזוקה על־ידי האסירים בזמן המרד. בהתאם לפקודתו של מפקד ה־ס"ס הימלר (Reichsfuehrer SS Himmler), הוכנו לפיצוץ במהלך החודשים נובמבר ודצמבר 1944, שלושת מבני המישרפות הנותרים. המיתקנים הטכניים של תאי הגז ושל אולמי התנורים במישרפות II ו־III פורקו, ורובם הועברו לתוך הרייך השלישי. עם זאת הושארו תאי הגז והמישרפה מס' V בכושר פעולה מלא עד למחצית השנייה של ינואר 1945.³

בחודשי קימו האחרונים של מחנה הריכוז אושוויץ לא נשכחו גם נכסי דנידי שבתוכו, כגון כמות גדולה של חומרי בניין וחפצים שנשדדו מהיהודים, קורבנות ההשמדה ההמונית. החפצים האלה נאספו בצריפים רבים ובמיבנים אחרים בשטח המחנה, ובראש ובראשונה במחנה הצריפים־המחסנים שכונו "קנדה I" ו"קנדה II". מרבית הרכוש הזה הוצא בחיפזון מהמחנה.

בתחילת הפינוי־החיסול של המחנה לא גילו השלטונות הנאצים בהילות רבה. אולם במחצית ינואר 1945 חל שינוי רדיקלי בעמדתם. גרמה לכך המיתקפה של הצבא האדום, המכונה "הסתערות ויסלה־אודר". איראז הגיע זמן פינויו וחיסולו המוחלט של המחנה.

ב־17 בינואר 1945 התקיים באושוויץ המיסדר הכללי האחרון של האסירים. בהתאם לדו"ח תנועת המחתרת של האסירים אשר השתמר, ניצבו באותו המיסדר בס"ה 67,012 אסירים ואסירות, בתוכם 31,894 במחנה־האם ובבירקנאו ואילו

בסניפים המשתייכים למחנה מונוביץ (Monowitz לשעבר Auschwitz III) – 35,118 מרביתם יהודים. כך למשל, בין למעלה מ־15 אלף אסירים – גברים ששהו באותו הזמן במחנה־האם, בבירקנאו ובמספר סניפים בסביבה, נמצאו יותר מ־11 אלף יהודים.

חיסול הסופי ופינוי המחנה

את הפקודה לפינויים הסופי של אסירי אושוויץ הוציא במחצית ינואר 1945 המפקד הבכיר של ה־ס"ס והמשטרה בוורוצלב, ס"ס אוברגרוּפּנפירר היינריך שמואוסר (SS Obergruppenfuehrer Heinrich Schmauser). בקווים כלליים בוצע הפינוי בהתאם להוראות שהוצאו ב־21 בדצמבר 1944 על־ידי פריץ בראכט (Fritz Bracht), גאוליטר המפלגה הנאצית (Gauleiter NSDAP) ונשיא גליל שלזיה עילית, בתוקף היותו הקומיסר המקומי להגנת הרייך. בטורי המפונים אמורים היו להימצא אך ורק בני־אדם בריאים וחזקים, המסוגלים לצעוד עשרות קילומטרים. אולם למעשה התייצבו ליציאה גם אסירים חולים ותשושים, אשר סברו – ולא בלי יסוד – שהנשארים במחנה יחוסלו. יחד עם אסירים מבוגרים יצאו לדרך גם אסירים קטינים – ילדים יהודים ופולנים.

מ־17 עד 21 בינואר 1945 הוצאו מאושוויץ וסניפיו כ־56 אלף אסירים ואסירות בטורים רגליים, אשר הופנו מערבה בואכה לשלזיה עילית ותחתית. כראשונים – כבר ב־17 בינואר – הוצאו לדרך אסירי הסניפים נוי־דאכס (Neu Dachs) ביאבוז'נו (Jaworzno) וסוסנוביץ II (Sosnowitz II) שבסוסנוביץ, וכאחרונים – ב־21 בינואר – אסירי הסניף בלכהאמר (Blechhammer). ב־23 בינואר פונה ברכבת משלוח של 2,200 אסירים משני מחנות המיטנה של אושוויץ: אינטראכטהיטה (Eintrachthutte) בשווינטוכלוביצה (Swietochlowice) ולאוראהיטה (Laurahutte) בשימיינוביצה (Siemianowice). במסלול המוליך מאושוויץ בואכה פשצ'ינה (Pszczyna) לוודזיסלב שלונסקי (Wodzislaw Slaski), הורצו כ־25 אלף אסירים ובמסלול אושוויץ־טיכ־מיקולוב־גליביצה (Auschwitz-Tycho-Mikolow-Gliwice), לפחות 14 אלף. על 3,200 אסירי הסניף ביאבוז'נו היה לעבור את אחד המסלולים הארוכים ביותר. מסלול זה, שאורכו כ־250 ק"מ, הוביל דרך המרכז התעשייתי של שלזיה עילית בואכה מעלה הסודטים למחנה הריכוז גרוס־רוסן (Gross-Rosen) בשלזיה תחתית.

לאורך כל המסלולים ירו מלווי ה־ס"ס הן באסירים שניסו להימלט והן בתשושים שפיגרו בצעידה אחרי חברים.

הערים וודזיסלב שלונסקי וגליביצה שימשו כמרכזים עיקריים להעברת טורי הרגלים למשלוחים ברכבת. את האסירים, אשר הספיקו להגיע לערים אלה, נהגו להסיע בין היתר דרך צ'כיה ומוראביה למאוטהאוזן (Mauthausen), בוכנוואלד (Buchenwald) ולמחנות ריכוז אחרים בתוך הרייך השלישי. למרות עונת החורף הוסעו האסירים בקרונות משא פתוחים בלי שיצודו במזון. את המתים בדרך נהגו להשליך מהקרונות.

מסלולי הפינוי, הן של הצועדים ברגל והן של המוסעים ברכבות, מלאו באלפי

גויות של אסירים אשר נורו, מתו מאפיסת כוחות או קפאו בכפור. בשלזיה עילית בלבד מצאו את מותם כ-3,000 אסירים מפונים. מעריכים שבמיבצע כולו ניספו לא פחות מ-9,000 אסירי אושוויץ ואף ייתכן, שמספרם הגיע ל-15,000 נפש.

קבריה האחים הרבים הם עדות מוחשית למעשי רצח של האסירים המפונים. מספר רב ביותר של הקברים הללו (כ-50) נמצאו בשלזיה עילית, בצ'כיה ובמוראביה. על גבי מצבות אחדות אשר הוצבו מעל לקברים נחרטו מספריהם של האסירים הטמונים בהם, כפי שניתנו להם במחנה.

נשתמרו דו"חות אחדים של תחנות המשטרה הגרמנית, המודיעים על מציאת גויות של אסירים לאורך מסלולי הפינוי והכוללים גם את מספרי הרישום שלהם במחנות. במקומות אחדים נרשמו על ידי פולנים וצ'כים באופן בלתי לגאלי מספריהם של קורבנות הפינוי. מיד לאחר המלחמה, בזמן פתיחת הקברים, ניתן היה לקרוא מספרים רבים מעל פיסות הבד שנשאו את המספרים והיו תפורות לבגדים, או מכתובת-הקעקע שעל גופותיהם של הקורבנות. כמות ניכרת של המספרים הללו עומתה עם המסמכים שהשתמרו בתוך המחנות, דבר אשר אף הוא הוכיח כי רוב קורבנות הפינוי היו יהודים.⁴

כן, למשל, בין 36 האסירים שנקברו בסושיץ ליד פשצ'נה (Suszec kolo Pszczyny) רובם היו יהודי פולין, צ'כוסלובקיה והונגריה, כאשר 16 מבין יהודי צ'כיה ופולין (מגטו לודז') הגיעו מ"צ'וביץ-זאקום" ("Tchechowitz-Vacuum"), אחד מסניפי אושוויץ.

מעטים ביותר הם המסמכים אשר נשתמרו מתקופת המלחמה והנוגעים לפינוי אסירי אושוויץ. פרט להוראותיו של הגאולייטר בראכט והדוחות על מציאת גופות האסירים כפי שהחזר לעיל, יש לציין בין היתר את הדו"ח מ-13 במארס 1945, המודיע על הגעתם יום קודם למחנה לייטמרץ בליטומריצה שבצ'כיה (Leitmeritz = Litomerice), שהיה אחד מסניפי מחנה הריכוז פלוסנברג (Flossenbuerg), של 58 אסירים אשר פונו מ"הוברטוסהיטה" (Hubertushuette) – סניף של מחנה אושוויץ. אותו דו"ח קובע, ש-144 אסירי הסניף הנ"ל (רובם או אפילו כולם יהודים) ניספו בדרך. וזה לשון הדו"ח: "הצעדה החלה עם 200 אסירים, 144 מתו בדרך ועל כל מקרה ומקרה נמסרה הודעה לנקודת המשטרה הקרובה".

בין המסמכים האחרים ראוי לתשומת לב היומן של מישרפת בית הקברות באולומואוץ (Olomouc) במוראביה. נרשמו בו 14 מספרי אסירים, רובם ככולם יהודים, קורבנות הפינוי. ליד מספריהם של שבעה מבין אותם הקורבנות צוין שהם נורו על ידי מלווי המשלוחים (Bordwaffen erschossen) וכסיבת מותם של הנותרים נרשם שהם קפאו למוות (erfroren).

עשירים יותר בפרטים הם המסמכים שנרשמו אחרי גמר המלחמה ובהם, נוסף על מימצאי גילוי הקברים, גם מאות עדויות של המשתתפים בפינוי והעדים לו. עדויות מסוג זה נמצאו בספרי הזיכרונות של האסירים היהודים לשעבר שפורסמו בדפוס, כמו: Theodore Hannequin, Calvaire Humain ou le Massacre du Camp de Jaworzno. Colmar 1947; Bernard Klieger, Der Weg, den wir gingen. Reportage einer hoellischen Reise, Bruxelles

1960; Mel Marmelstein, *By Bread Alone. The Story of A-4685*, Los-Angeles 1979, Olga Lengyel, *Five Chimneys. The Story of Auschwitz I* גורל היהודים בזמן הפינוי מצא את ביטויו הברור בעדויות הרבות של אסירים לשעבר אשר אינם יהודים, כמו למשל של הפולנייה ידוויגה אפוסטול סטנישבסקה (Nim zbudzil sie dzien, Warszawa 1979) ושל זופיה סטמפיין-באטור אשר ידעה לקבוע:

"נתיב לבן ובצידי שני קירות גדולים של יער. שומעים רק את חריקתו של השלג ואת נשימתן הכבדה של האסירות העייפות. קולות הירי פילחו ללא הרף את דממת הלילה ומדי פעם היה הקורבן הבא מידרדר למנוחת עולם בתעלה שבצידי הדרך. פתאום התמוטטה ונפלה הדמות שלפני. עזרתי לה לקום. הייתה זאת נערה שברירית, תשושה עד אפסית הכוחות וגלמודה כמוני. היא מעדה מדי-פעם בהליכתה, כשהיא סוחבת על גבה צרור כבד. 'השליכי את זה ויזל לך' – ביקשתי. 'לא, יש לי לחם בתוכי, אם אזורק אותו אמות ברעב'. היא נשמה בכבדות וייללה כמו תינוקת. השלכתי ארצה את הצרור שעל גבה והיא פרצה בבכי קולני. 'אל נא תבכי, יש לי לחם, אצמד לידך ואתחלק בו איתך. הרי אין לך כוח לשאת את המשא'. כשאני צועדת לידה ותומכת בה, נודע לי מפיה שהיא גלמודה בעולם כולו. היא יהודייה מסביבות ראדום (Radom), הוריה נהרגו ולמעשה אין לה למי ולאן לחזור. וכך היא המשיכה למרר בבכי, כשהיא צורכת עליידי כך כוח רב. 'לבסוף אסרתי עליה לדבר ולגנוח. אמרתי שאקח אותה לביתי ולא אעזוב אותה. ביקשתי שתגייס את כוחותיה ובלבד שנגיע עד עלות השחר, ובבוקר עם זריחת השמש, יוקל לנו. היא נרגעה ופסעה זמן-מה בצעדים מדודים, עד שהתמוטטה שנית. הרמתי אותה. כעת כבר גררתי אותה בלי שאיש יעזור לי. אסירות עברו על פנינו כשהן עצמן צועדות בקושי רב. גם אני איבדתי את כוחותי, זיעה כיסתה את גופי מרוב מאמץ, אולם לא יכולתי כבר לנטוש אותה. וכך מצאנו את עצמנו בסוף הטור. כאשר נפלה בפעם האחרונה ולי לא היה כבר כוח להרימה, קראתי לעזרה ואז אחזו בי ידיים זרות ומשכו אותי קדימה. מרוב עייפות לא הבנתי שלא אצליח כבר להציל את הנערה ואני עלולה למות יחד איתה. אחת האסירות, שלא היתה מוכרת לי הבינה את המתרחש, משכה בידי וגררה אותי אחריה. לאחר רגע נשמע קול יריה. בת-חסותי המסכנה, הקטנה, אשר הבטחתי לה שלא אעזבנה, הפסיקה לסבול. קולה של אותה יריה מהדהד בזכרוני עד עצם היום הזה".⁵

דיירי הכפרים והערים, אשר דרכם או לידם עברו מסלולי הפינוי, לא זו בלבד שהיו עדים לדרמות שהתרחשו בדרכים, אלא גם הגישו עזרה לאסירים המפונים. הם עשו זאת למרות הסתכנותם בעונשים חמורים מצד השלטונות הנאצים. בעיקר היו אלה פולנים בשליה וצ'כים בצ'כיה ומוראביה ובמידה פחותה מזה גם גרמנים שהתגוררו בשטחים אלה. מאחורי גבם של אנשי ה-ס"ס שליוו את המפונים או לעיניהם, הוגשו לאסירים מים, לחם ומיצרכי מזון אחרים. באמצעים שונים הוגשה עזרה לאסירים שנמלטו.

אנשי ה-ס"ס נהגו לסלק את האוכלוסייה משיירות המפונים, כשהם מאיימים לעתים קרובות בשימוש בכוח או בנשק חם, כך שבמקרים רבים ניסיונות של

הגשת עזרה לאסירים לא נשאו פרי.

הדחת לעזרה שהוגשה על-ידי האוכלוסייה המקומית באזורים שונים בשלזיה עילית, זכו לחופש אסירים שנמלטו ושמספרם הגיע לעשרה ומעלה ואולי גם לעשרות אחדות. במקרים רבים הם הוסתרו במשך מספר שבועות עד לבואו של הצבא האדום. אחדים מבין הנמלטים מקיימים עד היום קשרים עם מציליהם. השתמרו מסמכים רבים בצורת איגרות של אסירי אושוויץ לשעבר ובהן הבעת תודה לאזרחי שלזיה עילית. שורה של אזרחים משלזיה עילית זכו לאות "חסדי אומות העולם" על העזרה שהגישו ליהודים שנמלטו בזמן הפינוי. בין היתר הוענק אות זה לברוניסלבה יוריטקו מקסיונו'ניצה-לאסוקי שלידי ריבניק (Ksiazienice-Lasoki pod Rybnikiem), אשר יחד עם בעלה, ברונו יוריטקו, סיפקה מחבוא ל-14 אסירים יהודים מפולין, אוסטריה, הולנד, צרפת וגרמניה. כבר בשנת 1945 מסרו הללו לידי ברונו יוריטקו הצהרה, בה הם קובעים שהוא הציל את חייהם "כאיש הגון, ללא כל תועלת-חומרית".

לעולם לא ניתן יהיה לספור את האסירים הנמלטים אשר אוכלוסיית שלזיה הצילה את חייהם, כמו גם את אלה, אשר בלי למצוא עזרה ומקום מחבוא ניספו מדיהם של הקלגסים הנאצים. הטרגדיות הללו אינן מקרים בודדים והן השאירו אחריהן עיקבות ותעודות.

הימים האחרונים של המחנה (18-27 בינואר 1945)

המבצע הגדול ביותר הקשור בפינוי הסופי של מחנה אושוויץ היה פינויים של כ-58,000 אסירים במחצית השנייה של ינואר 1945. גם צוות המחנה התפנה אז בבהלה, כשהוא נוטל עימו חלק מן הנכסים שנמצאו במחנה. הוחל בפעילות אחרונה לטישטוש עיקבות הרצח שבוצע במקום.

ב-20 בינואר 1945 פוצצו המישרפות II ו-III, אשר כבר בשלהי 1944 פורקו מתקניהן הפנימיים, ואילו ב-26 בינואר פוצצה המישרפה V, אשר עד לאותו היום הושארה לשימוש במלוא כושרה. ב-23 בינואר הועלתה באש שורת צריפים של "קנדה II" ובתוכם הרכוש שנשדד מקורבנות ההשמדה.

במצב לא ברור מצאו את עצמם במחנה האס, בבירקנאו ובסניפי אושוויץ, קרוב ל-9,000 אסירים, רובם חולים ותשושים הנמצאים באפיסת כוחות מוחלטת, אשר הושארו במקומות כבלתי כשירים לפינוי ברגל. שלטונות ה"ס"ס נטו לחסל את כולם או את רובם, ורק צירוף מקרים גרם לכך שחלקם הגדול ניצל ממוות. את הפקודה לחסלם הוציא ב-20 בינואר 1945, המפקד הבכיר של ה"ס"ס והמשטרה בוורוצלב, ס"ס אוברגרופנפירר שמאוסר, והוראת ביצוע הפקודה ניתנה ל"ס"ס שטורמבאנפירר פראנץ קסאוור קראוס (SS-Sturmabführer Franz Xaver Kraus), אשר שהה זה שבועות מספר באושוויץ. בהתאם לפקודה זו רצחו יחידות ה"ס"ס ושירות הביטחון ב-20 וב-25 בינואר 1945 כ-300 יהודים ויהודיות במחנה בירקנאו. חלקם נורו מיד לאחר שהוצאו מעבר לשערי האזורים B-IIe ו-B-IIIc והאחרים מצאו את מותם בשטח המישרפה V, ללא שימוש בנשק חם. בימים 19-27 בינואר 1945 בוצע טבח של כ-400 אסירים יהודים במחנות-מישנה

של אושוויץ "פירסטנגרובה" (Fuerstengrube), בווסולה (Wesola), ב"גליביץ IV" ("Gleiwitz IV"), בגליביצה, בצ'כוביץ II ("Tschelowitz II"), בצ'כוביצה (Czechowice) ובבלכהאמר (Blechhammer), בבלאכובניה שלונסקה (Blachownia Slaska).

אסירה לשעבר, הפולנייה זופיה יאנקובסקה-פאלינסקה, העידה על הרצח המוזכר לעיל של יהודים ויהודיות בשטח המישרפה V:

"למחרת פינאי המחנה הופיעה בשטחו קבוצת אנשי ס"ס, אשר מכאן ואילך קיבלה לידיה את השליטה על המחנה. בהתאם להוראותיהם רוכזו האסירות בשלושה או ארבעה צריפים ('בלוקים'), לאחר שנמנו ונרשמו. בזמן המיסדר שנערך הזהירו אותנו אנשי ה"ס"ס מפני ניסיונות בריחה והכריזו שכל ניסיון לעזיבת המחנה דינו מוות בירייה. מיד לאחר המיסדר ניתנה הוראה לכל האסירים והאסירות היהודים לצאת מהשורה. לידי עמדו שתי אחיות תאומות מלודז' (שם האחת מהן היה יפה) ויהודייה בשם קאז'יה (Kazia), אף היא מלודז'. היו אלה נערות צעירות מאוד, שגילן לא עלה על 15. תוך הרגשה שהדבר אינו מנבא טובות, לחשתי להן שלא יעזבו את השורה. התאומות שמעו בקולי, אולם קאז'יה הפחדנית צייתה לפקודה ויצאה. את קבוצת האסירים שמנתה כ-200 נפש הריצו אנשי ה"ס"ס לכיוון מישרפה V. במתח רב חיכינו לקולות הירי אולם למרות שהזמן עבר, היה שקט (...)

"ב-25 בינואר 1945, תוך שיטוט במחנה בחיפוש אוכל, נתקלנו בבור מלא גויות, שאורכו כ-15 מ' ורוחבו 2 מ'. המראה היה נורא ואיום. הבינונו שבני-אדם אלה לא נורו אלא פשוט רוסשו למוות. בטניהן של הגופות שוסעו, עיניהן נוקרו, פניהן הושחתו. היו אלה גויות של נשים, גברים, ילדים, צעירים וקשישים. הן היו מפוזרות ללא סדר, שכבו בתנוחות שונות, לעתים קרובות כשראשיהן שמוטים כלפי מטה ורגליהן מזדקרות כלפי מעלה. בין הגויות הכרנו את גופתה של קאז'יה מלודז'. היא שכבה כשבגדיה קרועים, בטנה רטושה וחזה דקור. הבינונו שבתוך הבור נמצאו גויותיהם של היהודים אשר נבחרו לפני זמן-מה במסדר. אנשי ה"ס"ס לא טרחו אפילו לסטש את עקבות הרצח הנתעב. הקבר נשאר פעור, לידו התגלגלו אתי-חפירה ומוטות ברזל מוכתמים בדם. ברור היה לנו שהקורבנות האומללים נאלצו לחרות לעצמם את קברם והמוטות שימשו לאנשי ה"ס"ס ככלי הרצח. לא יכולנו להבין מדוע הם לא ירו בקורבנותיהם (...) למרות שהיינו רגילות למראות שונים, חזרנו לצריפנו מזועזעות עד עומק נשמתנו".⁶

ב-20 או ב-21 בינואר 1945 הסתלקו מאושוויץ מרביתם של אנשי ה"ס"ס, אשר ניצבו במגדלי השמירה. אולם יחידותיהם, קטנות וגדולות יותר, סיירו עדיין בשטח המחנה. כמרכן היו מגיעות פלוגות הוורמאכט, כדי לשדוד יחד עם אנשי ה"ס"ס את המחסנים.

חוסר הבהירות בקשר למצב השפיע באופן שונה על האסירים שהושארו במחנה. היו ביניהם כאלה, אשר תוך ניצול האנדרלמוסיה השוררת סיכנו את חייהם בניסיונות בריחה. הבריחות היו בקבוצות וגם של בודדים. אסירים אחרים, המסוגלים עדיין לנוע, חיפשו במחנה מזון ובגדים. הם היו כה שקועים בדחף להציל את חייהם מפני המוות ברעב, שבדרך כלל לא היו שמים לב לאנשי

ה"ס"ס שנהגו במקרים כאלה לעתים תכופות לפתוח עליהם באש. רבים מהם נפלו תוך הוצאת המזון מהמחסנים.

אסירים אחדים, בעלי תפקידים, בעיקר רופאים, אחיות וחובשים, דאגו לטפל בחולים שנפלו למשכב; הם אירגנו העברת מזון מן המחסנים לתוך הצריפים וחלוקתו, וכן להספקת מים ושמיכת הסדר במקומות המגורים. ואכן, היו צריפים בהם שרר סדר יחסי. במידת היכולת הוגשו לחולים תרופות והוחלפו תחבושות.

השיחרור

ב-27 בינואר 1945 התגשמה תקוותם לשיחרור של האסירים, אשר הושארו על-ידי ה"ס"ס בתוך המחנה. ביום זה נכנסו לאושוויץ חיילי הצבא האדום. הגששים הראשונים הופיעו כבר בשעות לפני הצהריים באיזור המזרחי של אושוויץ, בשטח של מחנה-המשנה מונוביץ. אחרי הצהריים, בערך בשעה 15.00, שיחררו החיילים הסובייטים את מחנה-האם ואת בירקנאו. אחת האסירות היהודיות, רגינה גרימברג, הנציחה את המאורע בעדותה:

"אין לתאר במלים של בן-אנוש את פגישת האסירות, אשר ניצלו ממוות בטוח, עם משחרריהן. הקצינים והחיילים הסובייטים, לבושי מדים בלואים, עייפים, קפואים מקור אך מנצחים, בכו כילדים קטנים בראותם את הגויות שנערמו ליד הצריפים ואת השלדים החיים עדיין הגועים על דרגשיהם. האסירות צעקו, התייפחו, נגעו בהערצה בבגדי משחרריהן כדי להיווכח שלפניהן בני-אדם של ממש וגם נישקו את ידיהם".⁷

רוב אסירי אושוויץ קיבלו את פני משחרריהם בחום ובלבביות. רבים גילו התלהבות, אולם היו גם אשר ברגע של קבלת הפנים נשארו אדישים לכל המתרחש סביבם. אדישות מיוחדת במינה זו גילו אסירים השרויים בשיויון-נפש מוחלט, לא מגיבים כלל לנעשה סביבם וכתוצאה מכך, כבר לא מאמינים בסיכוי לעזוב את המחנה.

מייד עם כניסתם לשערי המחנה חשו החיילים הסובייטים להגיש לאסירים עזרה במזון. תוך דחף ספונטני של השתתפות אנושית בגורלם ומבלי להביא בחשבון את התוצאות, הם הגישו לאסירים שפע מכל הבא לידיהם, לחם, צימרים, שומן חזיר ובמהרה התקינו במקום מטבח-שדה. כתוצאה מאכילה מופרזת חזרו והופיעו בין האסירים מקרי מוות, כפי שהדבר קרה ערב השיחרור, לאחר גניבה ספונטאנית של מצרכי המזון מתוך מחסני המחנה.

במחנה-האם, בבירקנאו ובמונוביץ זכו לשיחרור כ-7,000 אסירים. כמרכז שיחררו החיילים הסובייטים כ-500 אסירים לפני ה-27 בינואר 1945 ומיד לאחר תאריך זה מסניפי המחנה סטרה קוזניה (Stara Kuznia), בלאכובניה שלונסקה (Blachownia Slaska), שוויטוכלוביצה (Swietochlowice), וסולה (Wesola), ליביוז' (Libiaz), יאבישוביצה (Jawiszowice) ויאבז'נו (Jaworzno).

בין האסירים ששוחררו באושוויץ נמצאו אישים מפורסמים ומכובדים, ביניהם יהודים: פרופסור למחלות ילדים מהאוניברסיטה בפראג ומנהל מירפאת הילדים, ברטולד אפשטיין (Bertold Epstein); פרופסור למחלות נפש ברונו פישר (Bruno

(Fischer מפראג; חבר האקדמיה ההונגרית למדע, פרופסור לרוקחות ולפתולוגיה ניסיונית בעיר פטש, זה מנספלד (Geza Mansfeld) וכן הפולנים: הפסל והצייר, פרופסור קסאברי דוניקובסקי (Xawery Dunikowski) וההיסטוריון של ימיהם הביניים והמדינאי, פרופסור סטאניסלב קנטז'ינסקי (Stanislaw Ketrzynski). בעצתם של החיילים הסובייטים עזב מייד חלק מן האסירים המשוחררים את המחנה בדרכם למקומות מגוריהם.

במחנה האם אושוויץ ובברקנאו מצאו החיילים הסובייטים כ-600 גוויות של אסירים, אשר נורו בידי אנשי ה-ס"ס בזמן נסיגתם מאושוויץ, וגם כאלה שמתו מאפיסת כוחות. אולם לא היו אלה עיקבות הרצח היחידות שנתגלו שם לעיניהם. למחרת השיחרור הגיעו למחנה הריכוז לשעבר אושוויץ צלמי קולנוע סובייטים ופולנים, וערכו צילומי-סרט כדי לתעד את הפשעים שבוצעו במחנה.

במלאכת התיעוד החלו מייד גם נציגי הוועדה הסובייטית הממלכתית המיוחדת לחקר פשעי הפולשים הגרמנים-הפאשיסטים. בצורה ייחודית מילא החייל-הצייר היהודי-סובייטי זינוביי טולקאצ'ב (Zinovij Tolkathev) תפקיד של מתעד הפשעים שבוצעו באושוויץ, על-ידי רישומים אומנותיים רבים בנושא המחנה.

את העזרה המאורגנת הראשונה הגישו לאסירים המשוחררים רופאים סובייטים, אחיות וחובשים צבאיים. תוך זמן קצר החלו לטפל בהם שני בתי-חולים של שדה שהגיעו לשטח המחנה בפקודם של הרופאים הסובייטים בדרגת רב-סרן, וייטקוב (Wejtkov) ומיילאי (Mielay). חשובה ביותר היתה העזרה שהוגשה לאסירים לשעבר על-ידי מתנדבים פולנים תושבי העיר אושווינצ'ים (Oswiecim) וסביבתה וכן מאזורי פולין אחרים, בעיקר חברי הצלב האדום הפולני. רבים מהם הגיעו ביחמתם לשטח המחנה וכבר בסוף ינואר 1945 התחילו לטפל בחולים מבין האסירים לשעבר, יחד עם אנשי חיל הרפואה הסובייטי.

בתחילת פברואר 1945 הוקם בשטח המחנה המשוחרר בתי-חולים של הצלב האדום הפולני, אשר פעל עד סוף ספטמבר 1945 בהנהגתו של הרופא ד"ר יוזף בלרט (Jozef Bellert). בטיפולם של בתי-חולים של שדה הסובייטיים ובבתי-החולים של הצלב האדום הפולני נמצאו למעלה מ-4,500 אסירים לשעבר החולים במחלות קשות, אזרחים של יותר מעשרים מדינות, רובם יהודים. היו ביניהם 200 ילדים, רובם תאומים יהודים, אשר עד לפני זמן-מה שימשו כשפני ניסיון בניסיונותיו הנפשעים של ד"ר יוזף מנגלה (Jozef Mengele).

רוב האסירים לשעבר סבלו ממה שכונה בעגת המחנה "דורכפאל", כלומר שילשולים כתוצאה מרעב, (*dystrophia alimentaris*). מחלה זו לוותה בדרך-כלל בסיבוכים, בעיקר בשחפת. רוב החולים דמו לשלדים חיים, מכוסים בעור בצבע אדמה. לעתים התנפח גופם חב מוגלה. משקלם של המבוגרים הגיע בממוצע ל-30-35 ק"ג וכך למשל, עוד במאי 1945, אחת היהודיות האסירות לשעבר, ילידת 1914 שקלה 25 ק"ג כשגובהה 160 ס"מ ואילו אחרת, אשר גובהה 155 ס"מ, שקלה 23 ק"ג.

מאחר שהתנאים ששררו בברקנאו וגם במונוביץ לא איפשרו טיפול מתאים, הועברו משם כל האסירים החולים תוך שבועות מספר (בפברואר ובמארס 1945) לבלוקים בנויים במחנה-האם לשעבר. תוך עבודתם המאומצת התאימו אנשי

הצוות הסובייטי של בתי־החולים של שדה ומתנדבי הצלב האדום הפולני את המיבנים הללו לצרכי בתי־החולים. מאות חולים אנושים הועברו מדרגשים דביקים מכלוך ומצואה לתוך המיבנים המסודרים.

החולים הורגלו לאכילה סדירה, כאשר המזון מוגש להם במנות קצובות כמעט בדומה לתרופות, כמו למשל מרק של תפוח־אדמה מרוסקים, בכמות של כף אחת שלוש פעמים ביום ולאחר זמך־מה – שוב כפות אחדות. במשך שבועות רבים אחרי השיחרור היו האחיות מוצאות מתחת למזרנים לחם, אשר הוחבא שם על־ידי חולים מסוימים מתוך חשש פן לא יקבלו שוב מנות חדשות. הפחד המתמיד והתגובות הקשורות בו, שדבקו בהם בזמן שהותם במחנה, גברו אצל החולים על תחושת המציאות. מאותה הסיבה היו חולים רבים בורחים בשומעם את המלה "מרחץ" לאחר שהופנו לרחוץ באמבט, והיה צורך לשכנעם במשך זמן רב שבמרחץ, אשר אליו הם מופנים, אין נשקפת להם סכנה כלשהי. בתודעת האסירים נשאר המרחצאות קשורים במקלחות שבמחנה; בהן נערכו סלקציות ואחריהן היו ממיתים בתאי הגז את הלא־כשרים לעבודה. בתגובה דומה היו האחיות נתקלות בזמן הגשת טיפול בזריקות לתוך שריר או לעורק. היו חולות אשר קיבלו את הזריקות בא־ירצון ואף סירבו לקבלן מתוך פחד מפני "פנול", כלומר מפני המתה באמצעות זריקת פנול, כפי שעלה בגורלן של רבות מחברותיהן באושוויץ. הודות לטיפול המסור שניתן להם על־ידי הרופאים, האחיות והחובשים, נמלכו האסירים לשעבר בהדרגה מהתגובות שנרכשו על־ידם במחנה. אולם את השפעתם של המאורעות שהיו מנת חלקם במחנה לא ניתן היה לבטל כליל.

יש לציין את השתתפותם של עשרות אסירים ואסירות לשעבר בעבודה בבתי־החולים של שדה הסובייטיים ובבתי־החולים שפעל במחנה מטעם הצלב האדום הפולני. למרות בריאותם הלקויה בדרך־כלל, הם מילאו תפקידים של רופאים, אחיות ואחים. בכך המשיכו בעזרה הדדית של האסירים, אשר הוחל בה עוד לפני השיחרור. היו אלה בין היתר, ד"ר אירנה קוניצ'נה (Irena Konieczna) מפולין, ד"ר טיבור וילאניי (Tibor Villanyi) מהונגריה, ד"ר אוטו וולקן (Otto Wolken) מאוסטריה, טרזיה ייזובה (Terezie Jirova) מצ'כוסלובקיה ואלדו ראגאצי (Aldo Ragazzi) מאיטליה.

רוב האסירים לשעבר עזבו את בתי־החולים של שדה שבניהול הסובייטים, ואת בתי־החולים של המחנה בניהולו של הצלב האדום הפולני, כבר במשך שלושה־ארבעה חודשים לאחר השיחרור. היו אשר בכוחות עצמם יצאו לדרך למקומות הולדתם ולארצותיהם, האחרים עשו זאת בעזרת המישלוחים שאורגנו על־ידי שלטונות הצבא הסובייטי. מאות אסירים לשעבר שמוצאם מחוץ לפולין, הועברו לנקודות ריכוז של החוזרים למולדתם, בקטוביצה (Katowice), ביילסקו (Bielsko) וקראקוב (Krakow). רבים מהם, בדומה לחבריהם שעזבו את אושוויץ מייד לאחר השיחרור נתקבלו, בין היתר בקראקוב, בתחנות בריאות והזנה ובאכסניות שהוקמו על־ידי מוסדות ואירגונים ציבוריים פולניים. רבים מבין החולים הקשים הועברו לבתי־החולים בקראקוב. היו אשר נלקחו לארצם על־ידי משלחות של הצבא האדום ומשלחות אשר באו מארצות שונות לשטח המחנה

המשוחרר, כדי להתחקות אחרי עיקבות מעשי הרצח שבוצעו בו. באביב 1945 התאפשרה חזרה הביתה של לפחות עשרות אחדות של אסירים לשעבר דרך אודסה ומשם באוניה דרך הים השחור והתיכון למרסיי. מעטים מבין האסירים לשעבר, שמוצאם מאירופה המערבית והדרומית (קרוב לוודאי לא יותר מ־300 איש), הועברו על־ידי שלטונות ברית־המועצות בשלהי האביב ובקיץ 1945 מהעיר קאטוביצה וסביבתה למחנות־מעבר בביילורוס ובאוקראינה. בסתיו 1945 הם הוסעו ברכבות למולדתם בואכה רומניה ואוסטריה. במשך תקופת זמן ארוכה העיקו עליהם ספיקות לגבי עתידם והרגשת תלות במשטר טוטאליטארי חדש ובלתי מוכר להם.⁸

בפברואר ומארס 1945 הועברו מאושוויץ בקבוצות נפרדות רוב האסירים לשעבר – בעיקר ילדים – למוסדות צדקה בקראקוב, בקאטוביצה ולבתי־ילדים, בין היתר בווארשה־אוקנציה (Warszawa Okęcie), בהרבוטוביצה ליד קראקוב (Harbutowice pod Krakowem), בזאקופנה (Zakopane) ובראבקה (Rabka). רק ילדים בודדים מצאו את הוריהם. ואילו את רובם, בעיקר ילדים יהודים, קשר הגורל לשנים רבות, בדרך־כלל עד להתבגרותם, עם בתי־יתומים, בתי־ילדים וכפרי ילדים בפולין, בישראל, בברית־המועצות ובארצות אחרות.

הנציגים הנזכרים לעיל של הוועדה הממלכתית הסובייטית המיוחדת לחקר פשעיהם של הפולשים הגרמנים־פאשיסטים, פעלו בשטח המחנה המשוחרר בפברואר ובמארס 1945. הם סרקו את השטח ואת מבני המחנה (בין היתר את חורבות המישרפות ואת האתרים עם אפר אדם), הכירו את המיתקנים והאמצעים ששימשו בעבר הקרוב לתהליך ההשמדה, ובדקו את חפצי הקורבנות שנשדדו על־ידי ה־ס"ס.

הם חקרו מעל ל־200 אסירים לשעבר, ביניהם את חברי ה"זונדרקומאנדו", שלמה דראגון (Szlama Dragon) והנריק טאובר (Henryk Tauber). בעקבות בדיקות רפואיות של 2,819 אסירים לשעבר, בתוכם 180 ילדים, קבעה הוועדה שרובם סבלו ממחלות שמקורן במחנה. בוצעו בדיקות שלאחר המוות של 536 גוויות של אסירים, אשר הוכיחו שב־474 מקרים נגרם המוות כתוצאה של אפיסת־כוחות. תשומת־לב רבה הוקדשה ליהודים, אסירים לשעבר, קורבנות הניסויים הנפשעים שבוצעו במחנה הריכוז אושוויץ. ביחמתו של שלמה דראגון גילו בקירבת המישרפה III רשימות של חברו ל"זונדרקומאנדו", זלמן גרדובסקי (Zalmen Gradowski), שהוטמנו באדמה. הרשימות הללו נשמרו כדי למנוע את השמדת אחד המסמכים הנדירים ביותר הנוגעים לתולדות מחנה הריכוז אושוויץ.

מטעם השלטונות הפולניים בוצעו בשנים 1945 ו־1946 חקירות בשטח מחנה הריכוז לשעבר, על־ידי הוועדה המרכזית לחקר פשעי הגרמנים בפולין והוועדה המחוזית לחקר פשעי הגרמנים בקראקוב. שנתיים לאחר תום המלחמה נוצלו הדוחות שנרשמו בידי מומחים פולנים והמסמכים על המחנה שנאספו על־ידם, בבית־הדין העליון בפולין במשפטו של רודולף הס (Rudolf Hoess), המפקד לשעבר של מחנה הריכוז אושוויץ ונגד ארבעים אנשי צוות המחנה.

בראשית חודש מארס 1945, ניסחו 27 אסירים לשעבר, ששהו במחנה המשוחרר, רובם יהודים, ביניהם פרופסורים, מהנדסים, עורכי־דין, סטודנטים

ונציגים אחרים של האינטליגנציה מארצות שונות, החלטה עליה חתמו, בעלת תוכן המדבר בעד עצמו, ומסרו לנציגי השלטונות הסובייטים:

"אנו, החתומים מטה, אשר שוחררנו על-ידי הצבא האדום משלטונם העקוב מדם של הנאצים, מאשימים בפני הציבוריות הבין-לאומית את ממשלת גרמניה שבראשה אדולף היטלר, בביצוע רצח המוני ומעשי אכזריות הגדולים ביותר בתולדות האנושות (...)

"אנו פונים לציבוריות הבין-לאומית בבקשה לברר מה עלה בגורלם של מיליוני בני-אדם שנעלמו, בני עמים שונים, ולהציל אסירים הנמצאים עדיין בשבי בגרמניה הנאצית (...)

"בשם ההומניזם אנו מבקשים לעשות ככל האפשר, כדי שמעשי הרצח, אשר ביצעו הנאצים, לא יחזרו עוד בעתיד ושדמם של הקורבנות החפים מפשע לא יישפך לריק (...)

אסירי מחנה הריכוז אושוויץ

(חתימותיהם של 27 אסירי אושוויץ לשעבר)⁹.

תרגום מפולנית: אריה בן-מנחם

הערות

- 1 בנגע להרכב הלאומי של ציבור אסירי מחנה הריכוז אושוויץ, ראה בעיקר: Franciszek Piper, *Ilu ludzi zginelo w KL Auschwitz. Liczba ofiar w swietle zrodel i badan 1945-1990* Oswiecim וגם Danuta Czech, *Kalendarz wydarzen w KL Auschwitz*. Oswiecim 1992.
- 2 לדוגמה: העתקי הרישומות הללו נשמרו למשל בצרפת ובבלגיה.
- 3 המישרפה I במחנה-האם הושבתה בשנת 1943 ובמחצית הראשונה של 1944 פורקו בה המיתקנים הפנימיים.
- 4 זיהוי קורבנות הפינני בדרך זו עלול לאכזב במקרים בודדים, מאחר שקיים ספק האם כל מספרי הקורבנות הועתקו ופוענחו במדויק והאם המספרים שנרשמו מתוך פיסות הבר התפורות למגדים, אכן היו של לובשי המגדים הללו.
- 5 ארכיון המוזיאון הממלכתי באושווינצ'ים (להלן אממא). מדור זיכרונות, כרך 74, עמ' 167.
- 6 אממא. מדור עדויות, כרך 85, עמ' 31-32 ר-35.
- 7 ראה *La Presse Nouvelle. Magazine de la Vie Juive* מ-24.1.1969.
- 8 השווה Primo Levi, *Atempause*, Frankfurt am Main-Wien-Zurich 1969.
- 9 החלטתה של קבוצת אסירים לשעבר מ-4.3.1945. אממא. מדור חומרים, כרך 3, עמ' 47-58; כרך 23, עמ' 100-102.

יצחק ארצי

50 שנה להוצאתו להורג של אבא ברדיצ'ב ז"ל

בהקדמה למהדורה השנייה של ספרו "מבצע אמסטרדם", שיצא לאור לפני 11 שנה, שאל הצנחן חיים חרמש, הניצול היחיד מאותו מבצע: האם עשינו די להצלת אחינו? האם היה טעם לשליחות הצנחנים? האם היה כדאי? שאלות אלו חזרו ונשאלו גם השנה, במלאת 50 שנה למבצע הצנחנות. השנה מלאו גם 50 שנה להוצאתו להורג של אבא ברדיצ'ב ז"ל, אחד משבעת הצנחנים שנפלו בפעולה.

על חייו ופעולותיו של אבא, איש תנועת "הנוער הציוני" מרומניה – כמעפיל, כחלוץ בארץ, כצנחן, ידועים לנו פרטים רבים. מטרת רשימתי זו היא לפרסם פרטים פחות ידועים על השלב האחרון של לחימתו – בעיקר על סופו – על יסוד מסמכים שהגיעו לידינו ואשר טרם פורסמו.

גם אחרי פרסום זה נשאר עוד מרחב רחב לחוקר כדי להאיר פינות נסתרות של מבצע זה. במזרח-אירופה נפתחו ארכיונים רבים, הכוללים חומר בלתי-ידוע עד כה. נקווה שיימצאו ההיסטוריונים שיוסיפו לחקור את החומר החדש הרב בארכיונים הצבאיים והאזרחיים שנפתחו אחרי 1989.

מחלוקת מחודשת

המחלוקת בדבר חשיבותו של מפעל צנחני ההצלה התלקחה מחדש בגלל הערת אגב, שהייתה כלולה בתוכנית הטלוויזיה שהוקדשה לקסטנר ופעילותו למען יהודי הונגריה. מבקרי המפעל העלו שוב את הסתייגויותיהם ואת ביקורתם. הבה נסקור את עיקר הטענות של הניאור-היסטוריונים, שוללי חשיבותו של מפעל הצנחנות:

הוא נולד עקב ייסורי המצפון של הנהגת היישוב. ההנהגה חשה, שאסור לה לשבת בחיבוק ידיים נוכח הידיעות על ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה. השאלה הייתה: מה יכול היישוב היהודי בארץ-ישראל לעשות כדי לסייע ולעזור? במצב של מצוקה וחוסר אונים, נולדה התוכנית הנועזת של הצנחנים. היא יכלה להתבצע אך ורק בסיוע השלטונות הצבאיים הבריטיים. בנושא זה השתלב האינטרס היהודי עם האינטרס הבריטי. ב־1943 האיסטרטגיה הבריטית מגלה את חשיבות ארצות הבלקן. זו חוליה חלשה בשרשרת הקואליציה הצבאית הגרמנית. ההפצצות המאסיביות של ארצות אלו נועדו לפורר את המורל המעורער ממילא של האוכלוסייה האזרחית, אשר ברובה חדלה להאמין בסיכויי גרמניה לנצח במלחמה.

בשלב זה עולה בעיני היחידות המיוחדות החשיבות של היהודים שבאו מארצות הבלקן. הללו דיברו את השפה, הכירו את המנהגים וידעו את המקומות. הפיקוד האסטרטגי הבריטי התייחס בחיוב למתנדבי היישוב, מומלצי הסוכנות והמוסד לעלייה ב', המועמדים למבצע זה.

הצנחנים, יוצאי הונגריה, רומניה, צ'כיה, סלובקיה, יוגוסלביה ואף ארץ-ישראלים התנדבו לפעולה, כיוון שבער בעצמותיהם הרצון לעזור לאחיהם לנקום את נקמת הקורבנות שהושמדו באכזריות על פשעם היחיד – היותם יהודים.

הצנחנים ידעו יפה את הסכנות הצפויות להם. הם חשו שהם הולכים למלוי תפקיד, אשר הסיכויים לחזור ממנו בשלום הם קלושים. אבל כל זה לא הרתיע אותם. להדגמת הלך רוחם, אביא קטע ממכתב הפרידה של אבא ברדיצ'ב, שהופקד בידי חברו חיים שפאר עבור בני משפחתו, למקרה שלא יחזור:

"כבן לאומה ואומללה אשר שילמה את המחיר הגבוה ביותר את המלחמה הזו, מחייב אותי המצפון להקריב לה את הכל, אפילו את חיי. ייתכן, שהתפקיד שקיבלתי עולה בהרבה על כוחותי. ייתכן כי לא אצליח אפילו להתחיל את אשר הוטל עלי. אולם אסור לי לסרב. אסור לי אפילו להסס, משום שהקרבות אותם המקומות שעזבתי לפני כשלוש שנים. אלפים ורבבות יהודים נהרגים ובתיהם נחרבים וגמחקים מעל פני האדמה; משום שפליטי החרב נודדים בבקשם חוף מבטחים – ואין; מכיוון שאלפים נחטפים מדי יום על ידי הגסטאפו, נשרפים, נהרגים בדרכים אכזריות ביותר, נאסרים ונשמדים באופן שיטתי; משום שבגיהנום ההשמדה הם מצפים בחוסר אונים לקרן אור, ליד מושיעה, משום שרק הודות למקרה אני כאן ונהנה מחופש ושלווה. רבים נכספו להיות במצבי (המצבים יכלו גם להיות הפוכים), ורק הפוליטיקה הגבוהה של עולמנו 'הדמוקרטי' הפכה אותם לקורבנות.

"כל אלה מאלצים אותי לנסות למלא שליחותי."

בחשבון נפש זה גלומה כל המוטיבציה של אבא ושל חבריו לנשק להסתכן ולצאת.

משימתם של הצנחנים הייתה כפולה – יהודית ואנגלית. המשימה היהודית הייתה – להציל יהודים, לחזק את רוחם, לפעול למען

אירגון העלייה, לגבש תוכניות הגנה למקרה של פעולה נאצית של הרגע האחרון. ואילו המשימה הבריטית – להקים קשר עם שבויי המלחמה האנגלו־סקסים, לרוב טייסים ואנשי צוות אוויר שהופלו על־ידי האויב בזמן פעילותם. אלה היו זקוקים לקשר עם העולם החיצוני. הסברה הייתה, שהשליחים הצנחנים, כאנשי המקום, יצליחו להקים שרשרת של מגע ושיתוף פעולה.

בארצות מזרח־אירופה פעלו תנועות הנוער הציוניות בצורה מחתרתית. הן היו זקוקות לתשומת לב, לעידוד ולדוגמה. הצנחנים בכל מדינה ומדינה הקימו מיידית קשר עם האקטיבה של תנועות הנוער. לאחר שנים של ניתוק מן הארץ חזר לנוף של תנועת הנוער השליח הארץ־ישראלי, מבוגר יותר, מנוסה ובשל, הוא שימש סמכות רעיונית, אירגונית ומוסרית לתנועות הנוער ולמנהיגיהן.

ברומניה, אף כי בואם של הצנחנים היה בבחינת סוד שמור היטב, נמסר העניין לקבוצה קטנה של פעילים מרכזיים. אני זוכר את ההלם החיובי שבואם גרם לנו: חברים כמונו, בני גילנו או מבוגרים יותר, עזבו את מעונם הבטוח, המרוחק יחסית מחזית הלחימה, סיכנו את חייהם בצניחה מעל לארץ־אויב וביכרו, מתוך אחווה וסולידאריות, לחלק את גורלם איתנו.

דוגמתם האישית נתנה לכולנו מרץ ותנופה להמשיך בפעילותנו בצל הסכנה הכפולה: סכנת המלחמה וסכנת משטרת הביטחון המקומית, שהייתה כל הזמן בעקבותינו.

הטראומה של טביעת "סטרומה" ב־1942 העיבה על מאמצי העלייה. יתר על כן: הגרמנים העבירו מסר ברור באמצעות בעלי הברית שלהם בממשלת רומניה: כל אונייה שתנסה להגיע לארץ אויב, צפויה לטביעה. איום זה הפחיד חוגים ציוניים, שהתנגדו מלכתחילה לכל מבצע עלייה שהיה עלול לסכן חיים יהודיים. לעומתם, נציגי היישוב בארץ וראשי המוסדות הלאומיים לחצו ותבעו את המשך העלייה. הצנחנים לקחו חלק בוויכוח ועזרו להטות את הקו לכיוון של המשך העלייה, על אף הסכנות והאיומים. הצנחנים גם הפעילו השפעתם להגברת שיתוף הפעולה בין תנועות הנוער למיניהן. הודות להם לבשו תוכניות ההגנה צורה חדשה: לא רק הגנה לטובת האקטיבה של תנועות הנוער, כי אם התייצבות בראש המערכה, תוכניות שנועדו להציל המונים, כולל "עמק" פשוט.

בסיכום ניתן לקבוע: לאחר כמעט שלוש שנים של ניתוק טוטלי של התנועות מהיישוב בארץ ובעיותיו, מגיעים אלינו שליחים מוסמכים, העוזרים לנו לשקול ולהחליט.

אני שואל, במה הייתה שליחות זו פחותה משליחות אנשי הרזיסטנס הצרפתי שבאו מאנגליה, הוצנחו מעל לצרפת ואירגנו את שורות הלוחמים? הצנחנות אינה עניין של בוכהלטריה: כמה יהודים ניצלו? הם באו מאוחר, בשלב האחרון של המלחמה, למעלה משנה לאחר מרד גיטו וארשה. שליחותם הייתה שליחות למען המורל, לקראת הקרב האחרון העלול להתחולל עם נסיגת הגרמנים. נוכחותם נתנה לנו יותר ביטחון עצמי.

אסור לשכוח, שקבוצת הצנחנים הניחה את התשתית, שעליה נבנו מייד לאחר המלחמה העלייה הבלתי־ליגאלית, ההעפלה, "הבריחה", המיבצעים שביטאו את מלחמת היישוב נגד ממשלת המנדט ערב הקמתה של המדינה.

אלה היו גם מניעיו של אבא. הוא רצה להגיע לחבריו בתנועה: לשרת את הצרכים של יהדות רומניה בתקופה הקריטית שהיה עליה לעבור עד למועד השיחרור. כמעפיל הוא האמין בעלייה. כחבר בגרעין התיישבותי צעיר, הוא ביקש לארגן תגבורת לחבריו. וכל זה על רקע של מחויבות מוסרית.

ואני מצטט שוב ממכתב הפרידה לבני משפחתו:

"ממרחקים, קול קורא לי להתבונן בכיליון ולהבין כי הוא שלי, לראות את ההרג ולהאזין לצעקות היתומים, לבכי האמהות והאחיות, לדמע האחות והאחים ולהבין שזו היא זעקת העם. קול קורא לעזרה, ולקריאתו אני פונה. ייתכן כי לא אצליח, אבל מחובתי לנסות".

משורות אלה בוקעת תחושת המחויבות לעשות למען קורבנות השואה. כל זה נובע מרגש עמוק של סולידריות. אסור לנטוש את הסובלים. עליו להגיע אליהם כדי לנחם ולעזור.

בספרו "מבצע אמסטרדם" מספר חיים חרמש, צנחן, חבר "הנוער הציוני" וקיבוץ ניצנים, שיועד לפעולה בהונגריה, על ראשית צעדיו של אבא ברדיצ'ב כצנחן:

"ראובן הבהיר לי, למה הובהל ליוגוסלביה בטרם זמן. מאז צניחתם נשא אבא ברדיצ'ב, חבר גרעין "הנוער הציוני" מהכשרת אשדות יעקב, באחריות לקשר. הוא הועד לארץ מוצאו רומניה, אולם הוצנח יחד עם ראובן, חנה ויונה בסלובניה בקצה המערבי של המדינה. כדי להגיע אל הגבול הרומני היה עליו לנוע מזרחה..."

פגישות בנכר

בספרו מתאר חיים חרמש בצורה פלאסטית את פגישתו המפתיעה "עם שני האנגלים":

"... לרעש עגלתנו המתקרבת יצאו שני החיילים 'הבריטיים' לקראתנו: מכרי וידידי משכבר אבא ברדיצ'ב ויונה רחון".

חרמש מזכיר בהמשך את פגישתו הראשונה עם אבא ברדיצ'ב, מייד אחרי שיחרורו ממחנות המעצר עתלית ומזרע, שם בילה בניגוד לרצונו 17 חודשים של "חופש מתוך אונס".

בגלל כישלון הצניחה הישירה של אריה פיכמן-אורני (מבית אורן) וליובה גוקובסקי-אבישר (מיגור) בתחילת אוקטובר 1943, החליט המוסד להשהות זמנית את הפדרייקט הרומני.

עם פתיחת הדרך לאיזור היוגוסלבי הנשלט על-ידי טיטו, חודש המאמץ, ואבא נקבע כנציג הזרוע הרומנית בקבוצת הצנחנים "למערב סלובניה".

בסגנון הציורי מתאר חיים חרמש את פגישתו עם אבא לאחר הגעתם לאיזור הפארטיזנים של בנסקה ביסטריצה. חיים וחבריו נמצאו באיזור שבשליטת הפארטיזנים, בו הסתובבו גם קצינים רוסיים. ארבעת הצנחנים נחשבו למשלחת אנגלו-אמריקנית. להפתעתם הרבה וללא ידיעה מראש הגיע אליהם גם אבא. לאחר ניתוק של חודשים, ולאחר שהותירו את אבא ביוגוסלביה, הם היו צמאים לחדשות. אבא סיפר להם כיצד הגיע אף הוא לאיזור זה.

אבא לא ויתר על כוונתו לחדור לרומניה. לאחר ההפיכה האנטי־נאצית ב־23 באוגוסט 1944, כבר פעלה שם המשלחת הארץ־ישראלית המורכבת משייקה (דן), מנו בן אפרים, ברוך קמינקר ח'ק (דב) ברגר. אבא הבין, שדרך יוגוסלביה לא יצליח להגיע לרומניה. הסיבה לפי גירסתו: "מהחשש שאגביר את ההשפעה האימפריאליסטית בארצו של מיחאי, המלך האדום". אבל אבא סירב לחזור הביתה. "הלכתי אל המשרד יום יום כדי להריח אולי יש משהו שיקרב אותי לרומניה. אולי הרוסים מתרככים..." במשרד שמע, שהפעילים בסלובקיה מבקשים שני משדרים. "נכנסתי אל טיילור (שם המפקד הבריטי) ושאלתי: איך תשלח שלושה משדרים ללא ליווי?" וכך הגיע לסלובקיה כמלווה המשדרים. אלא שמטרתו נשארה ללא שינוי. "תוכנתי היא לחדור עם רפי רייס וחיים חרמש להונגריה ומשם, בדרך לא כל כך ליגאלית, לרומניה. תארו לכם: התנועות הציוניות כבר פועלות שם. הצנחנים שלנו עובדים איתנו. לא אסבול שאני לא אגיע..." זה היה ביטוי לרצונו הנחוש של אבא להגיע למחוז חפצו, למטרות שליחותו.

ההפיכה בהונגריה

ב־15 באוקטובר 1944 נודע להם משירות ההאזנה לתחנות ההונגריות על ניסיונו של הורטי לחקות את הרומנים ולעזוב את "הציר" ועל התגובה ההונגרית: בהחלטתו של הורטי בסאלאשי.

המשלחת התכנסה כדי לבדוק את המצב. החליטו שזו השעה לצאת להונגריה. חיים חרמש מביא בספרו את עמדתו של אבא בשיחה זו: "אני חושב, שחיים ורפי (רייס) צודקים. זהו הזמן לעזור, להציל. זה הזמן ללכת להונגריה. היה לי נעים מאוד אתכם חביבה, צבי. אך עלינו, כוונתי לשלושתנו – לנוע. הם יגיעו למטרתם בהונגריה ואילו אני אצמד צעד נוסף קדימה. במקביל, גם המיפקדה הראשית החליטה על הצורך בפעולה. אבל לארץ־ישראלים הם השאירו בג'פ שנסע להונגריה רק מקום אחד". לאחר ויכוח מר, שיכנע אבא את חבריו כי הוא האיש המתאים לאייש את המקום היחיד. הוא הציע כי יסע במדים ויבדוק את הגבול. בהצבעה השתתפו צבי רייס, חביבה רייק, חיים חרמש, רפי גולדשטיין ואבא. ברוב קולות החליטו – שאבא ייצא לגבול ההונגרי.

והרי תיאור הפרידה: "מדוכדכים קמעה העמסנו על כתפינו את החבילות וליווינו את אבא למכונית השחורה. לחיצות ידיים אחרונות, והנהג התניע את רכבו. פני אבא קרנו מאושר כאילו אומר – עוד צעד קדימה..." כך יצא אבא אל המוות ואל הגבורה.

החיפוש אחרי עקבותיו של אבא

בשנת 1946 הוטל על דוד צימנד, השליח הראשון של התנועה לרומניה לאחר המלחמה, לצאת לצ'כוסלובקיה במטרה לאסוף מידע וחומר על גורלו של אבא ברדיצ'ב.

מדיווחו של חיים חרמש ידענו על צאתו לגבול הונגריה. התהלכו שמועות

שהוא אינו בחיים. לא רצינו להאמין. חסרו לנו פרטים על נסיבות מותו. בתום המלחמה נשטפה בוקרסט פליטים מהונגריה, פולין, צ'כיה. הם מצאו מקלט בבירת רומניה. ביניהם היו גם כאלה שידעו על המרד בבנסקה ביסטריצה, שמעו על משלחת צבאית, על שליח ארץ־ישראלי. במקביל הפעילה משלחת הצנחנים את הצינורות הצבאיים שלה כדי לאסוף כל פיסת מידע. אבא היה מיועד להצטרף אליהם ולפעול אתם. אבל חסרו פרטים מדויקים.

אחרי ההפיכה ברומניה, ב־23 באוגוסט 1944, הצטרף הצבא הרומני לצבא האדום המתקדם לעבר ברלין. צבאות רומניה הגיעו להונגריה וגם לצ'כוסלובקיה. חברי המשלחת היו סבורים, שגם דבר זה יכול לעזור לנו לקבל מידע.

בבוקרסט פעל ריכוז גדול של פליטים מצ'כוסלובקיה. באמצעות ד"ר ארנסט מרטון, מנהיג ציוני טרנסילבאניה, לשעבר חבר בפרלמנט הרומני ואז נציג הצלב האדום הבינלאומי בדרום־מזרח אירופה, הכרתי את נשיא ההסתדרות הציונית, ד"ר אוסקר גוימן, ואחד מפעילי ההצלה והבריחה, ד"ר אוסקר וייס, הבקי בענייני צ'כוסלובקיה. לקראת נסיעתי קיבלתי ממנו מידע חשוב שכלל שמות וכיווני חיפוש.

תחילה יצאתי לבודפשט. שם פעל חברנו רו"ר רוזנברגר. שלחנו אותו במסגרת סיוע מטעם "הנוער הציוני" ברומניה לשיקום התנועה בהונגריה. ציפיתי שהוא ישלים את המידע וגם ידאג לי.

רו"ר קיבל אותי בלבביות וקישר אותי עם פליטים צ'כיים מקרב חברינו. הצטיידתי בניירות מזויפים ועליתי על רכבת צבאית רוסית, מורכבת מקרונות משא. הנסיעה הייתה בעמידה. רק אזרחים מעטים היו בקרון, שהיה מלא חיילים במדים. איש לא שאל אותי מי אני, לשם מה אני נוסע.

ההרפתקאה החלה שעה לאחר צאתנו מתחנת בודפשט. לקרון פרצה קבוצה של חיילים סובייטים. "עלינו לערוך חיפוש". הקרון היה שרוי בחשיכה. הם עברו מנוסע לנוסע. כמובן שהם התעכבו יותר אצל האזרחים. הם הגיעו אלי, הכניסו את ידיהם לתוך בגדי והחלו למשש. בקלות הגיעו לחגורה, שבה החזקתי את הכסף שקיבלתי מרו"ר. תוך כמה דקות הם אספו את הכל, עד לפרוטה האחרונה. בתום המלאכה הם עזבו את הקרון.

אבל הם לא היו היחידים. כעבור כמה זמן עלתה לקרון קבוצה נוספת. כסף הם כבר לא מצאו, אבל מגפי מצאו חן בעיניהם. הם הסירו אותם מרגלי ואני נשארתי יחף. גם את שעוני גילו ולקחו אותו.

רועד מקור. ועם כיסים ריקים הגעתי לברטיסלאבה. למזלי זיהיתי על הרציף קצין רומני, בלית ברירה ניגשתי אליו וביקשתי לתת לי, כפליט מרומניה, מתנה – כסף לקניית כרטיס לחשמלית. יחף ומבויש הגעתי למשרד ועד העזרה היהודי. הצגתי את עצמי כמזכיר "החלוצ" מבוקרסט וסיפרתי להם כל מה שעבר עלי.

תחילה הם דאגו לרכוש לי זוג נעליים. לנתי "במלון ז'לן", מלון חורבה שנהל כאכסניה לפליטים שחזרו ממחנות המערב למזרח. הלכלוך, הזוהמה וההזנחה שררו בכל פינה. האנשים ישנו על הרצפה. מרגש היה קיר הפתקאות "קיר הדמעות", כפי שקראו לו. שם היו תלויות פתקאות בסגנונות שונים. החוזרים מהמחנות רשמו הודעות עבור אלה שהכירו אותם. הם ציינו לאן פניהם מועדות. זו הייתה הדרך

לפליט למצוא את רעיו, את שרידי משפחתו.

במשרד הציוני שוחחתי עם יו"ר התנועה הציונית, ד"ר אוסקר נוימן, ועם ראשי הציונות הכללית, ד"ר אוסקר קראסניאנסקי ועו"ד רחנטל. הם הפנו אותי לאביבה מרקוביץ, אחת מחברות "מכבי הצעיר", שפגשה את אבא באיזור המרד. אביבה ברחה מסלובקיה הכבושה לאיזור ההרים והמרד. היא נמנתה עם היהודים שחששו מפני פעולה גרמנית נגד היהודים ברגע האחרון, לכן ברחו וחיפשו מקלט באיזור הפרטיזאנים.

הצנחנים, ואבא ביניהם, טיפלו בחבורה זו. הם ניסו להרים להם את המורל. הצנחנים אירגנו שיחות על בעיות ארץ-ישראל ומצבה. לדבריה של אביבה, אבא עשה רושם מצוין בכל מקום והתחבב גם על ועד ההצלה וגם על חברי תנועת הנוער. נסיעתי הייתה קשה אבל עשירה בחוויות. בנסיעה זו הגעתי גם לטריינסטאט וגם לווינה. מידע מדויק נוסף על גורלו של אבא לא הצלחתי לאסוף. המידע המלא על גורלו של אבא הגיע לידינו רק כעבור 25 שנה, ב־1971. משה קול, אז שר התירות, ניצל את מעמדו והפעיל את כל קשריו. בשנה זו החלו לזרום מושינגטון ומלונדון הידיעות המוסמכות הראשונות על סופו של אבא.

הקרב האחרון

בינואר 1971 העביר משה רביב (דיפלומט, חניך מוסד אלוני-יציחק), אז יועץ בכיר בשגרירות ישראל בווישינגטון, ידיעה חשובה מהמודיעין האמריקני בתשובה לפנייתו של נספח צה"ל בווישינגטון אז, האלוף אלי זעירא. רביב תיאר, לפי דו"ח מיולי 1945, את מהלך מבצע דאווס (Dawes Case):

במטרה ליצור קשר עם הכוחות הצ'כוסלובקיים, לסייע בבריחת שבויים ואנשי חילות-האוויר של בעלות הברית שהסתתרו באזורים אלה ולאסוף מידע מודיעיני בשדה התעופה של טרי דובי (סלובאקיה), נשלחו שתי משלחות של קצינים – אמריקנים ואנגלים כולם לובשי מדים אמריקניים.

ב־26 בדצמבר 1944 נתפסו 6 קצינים אמריקנים ויחד אתם שלושה בריטים, ביניהם סגן ויליס (שמו הצבאי של אבא ברדיצ'ב). פרטי הפעולה והשבוי מצויים בדו"ח ששיגר המפקד הבכיר של יחידת הפרטיזנים הצ'כוסלובקית "גוטוולד", שפעלה באיזור ההתקוממות, כעבור 27 שנים לצלב האדום הבין-לאומי. המרד הסלובקי – פרץ ב־29 באוגוסט 1944. עד לסיומו פעלה שם משלחת צבאית אמריקנית.

עם דיכוי המרד בראשית נובמבר ביצעה משלחת הקצינים נסיגה בשתי קבוצות נפרדות. על הקבוצה השנייה נמנה סגן רוברט ויליס (אבא ברדיצ'ב). הנסיגה התחילה ב־10 בנובמבר. הקבוצה הסתתרה ביערות הרי טטרה. בהעדר ציוד החורף היו התנאים נוראיים. האנשים סבלו מקור, רובם חלו.

ב־26 בדצמבר 1944 הגרמנים הסתערו על הקבוצה האמריקנית. סגן ויליס נפל בשבי. כל השבויים הועברו לבית הסוהר הגרמני בבנסקה ביסטרצה.

ב־4 בינואר 1945 הועברה הקבוצה כולה למאוטהאוזן. כאן נחקרו עד ראשית

חודש מרס. על-פי הוראתו של הימלר הם הוצאו להורג בחקירה הקשה והממושכת עינה אותם מפקד המחנה פראנץ ציררס. בתום החקירה החליטו לצלמם, אלא שהמצלמה הייתה רובה מוסווה, שחיסל את הקבוצה כולה. המשרד האמריקני לחקירת פשעי מלחמה הצליח לזהות את המעורבים הישירים ברצח. ההוראה לרצוח אותם הוצאה בידי ראש שירות הביטחון הגרמני, ארנסט קלטנברונר. הדו"ח האמריקני מציין עוד 12 אנשי צבא וס"ס, שמילאו תפקידים פעילים ברצח כחוקרים וכאנשי הצוות שעסק בהכנות "המשפט". כן נזכרים חמישה עדים, שטיפלו בשריפת הגופות לאחר הוצאתם להורג. חלק מהאחראים נפלו אחר כך בידי האמריקנים והבריטים ובאו על עונשם. כל המאמצים לגלות את מקום קבורתו של אבא ושל חבריו – עלו בתוהו. גם השלטונות הבריטים וגם השלטונות האמריקנים דיווחו ל"צלב האדום הבין-לאומי" שלא עלה בידיהם לגלות את שרידי הלוחמים.

כיצד נודע ליישוב היהודי בארץ-ישראל על המאבק בצ'כוסלובקיה?

ידועה קצרה שהתפרסמה בארץ ביום 3 בינואר 1945 מגלה לנו, מה ידעו יהודי הארץ על הדרמה שהתרחשה בהרי הטטרה, בקרבת הגבול בין צ'כוסלובקיה להונגריה. רדיו ברטיסלאבה הודיע ב־1 בינואר 1945 כי כנופיות "שודדים" (כינוי שבו השתמשו הנאצים כדי לציין פרטיזנים) פועלות ביערות סלובאקיה ומתנפלות על יחידות צבא סלובאקיות וגרמניות. יהודים אלה נמלטו בשעתו ממחנות עבודה. לדברי הנאצים הצ'כוסלובקיים, היהודים הללו קיבלו נשק באמצעות מטוסים רוסיים. פלוגות חזקות של "משמר זאלינקה" נשלחו לביעור הפרטיזנים היהודיים.

בחלקת הצנחנים על הרי-הרצל ניצבת מצבה עליה חרוט שמו של אבא ברדיצ'ב. אבל חלקת הקבר ריקה. לאחר חמישים שנה מוסיפה המצבה לחכות לשרידי אבא ברדיצ'ב, החבר, הלוחם הגיבור.

שלמה נצר

"שארית הפליטה" ומקומה בתולדות ישראל בעת החדשה

(על-פי הרצאה במפגש ניצולי השואה)

יֵאמֹר מִיָּד: עֲנִיין "שארית הפליטה" נדון עד עתה במחקר ההיסטורי כבדרך אגב, לרוב בנושא לוואי לפרקי תולדות עם ישראל אחרים בני זמננו. נושא חשוב זה טרם זכה למחקר מקיף וממצה, כי כידוע אין ההיסטוריונים קובעים את נושאייהם על-פי הכלל: ראשון ראשון ואחרון אחרון. כך, שאין מקום להסבר רציונאלי לעובדה, שנושא היסטורי מסוים נחקר ביותר ואילו אחר נדחק ומצפה לחוקרו. יחד עם זאת סביר להניח, שהשהייה בעיסוק בנושא שלפנינו, שצמיחתו כל כולו מתחום תקופת השואה, נגרמה עקב הצורך בדיסטאנס היסטורי מיוחד במינו כדי להבינו, כמתבקש מנושא טעון רגשות כה עמוקים וטראומאטיים. אין ספק, שדרושה התגברות עצומה על מעצורים פסיכולוגיים הכרוכה במאמץ אינטלקטואלי, כדי להתמודד עם החומר הטמון בנושא זה, תוך פסיחה על העכבות האורבות לפתחו של מחקר זה. ייתכן, שבהמשך הזמן של חקר תקופת השואה יתבררו היבטים נוספים לסיבת תופעות החסר ההיסטורי הזה.

ועתה להסבר המושג עצמו:

"שארית הפליטה", מונח שהוא מבחינה אטימולוגית צימוד לשוני המשלים עצמו ומשמעו: חלק מציבור גדול ששרד לאחר קטסטרופה.

ומה מקורו של מושג זה?

יש מן החוקרים הצעירים, שמצאו לו סימוכין במקרא, בחפשמ אחר צימוד לשוני זה בספר הספרים, בלי לקחת בחשבון את הקשרו הקונטקסטואלי. אולם מתברר ללא ספק, שהמושג "שארית הפליטה" בהקשר לנושא בו אנו דנים, הוא על-פי טבעו הקונטקסטואלי "גלותי". הוא בא, בדרך האלימינציה, לציין את

תהפוכות גורל העם היהודי שנפגע, גלה מארצו, והשאיר אחריו לאחר תלאות של חורבן, שארית מן השלם שנותרה לפליטה.

לדעתי, ראשיתו של המושג, במובן שאנו נזקקים לו בנושא שלפנינו, הוא בימי שיבת ציון.

כשכינס עזרא את השבים לציון בירושלים ("את הבאים משבי בני הגולה"), אמר בתפילתו: "כי נשארו שארית ופליטה" (ס' 14-15). וכנראה, שזה מקורו המקראי, ששימש בימי הגלות לציון מצב העם, שהזכרתי לעיל. המונח "שארית הפליטה" אחרי השואה מופיע בסינונימים המוסיפים לתיאור מהותו, כגון Displaced Persons (DP's) – משוללי מקום (מחייה) ומאפיינים נוספים הם: Surviving remnant – מי שנותר לתחייה (וביידיש: איבערגעלעבט). וכן: ניצולים או שרידים – Survivors ועקורים – Uprooted, או פליטים: Refugees.

ומה משמעו?

מדובר באנשים שגורשו מבתיהם, נעקרו ממקומות מגוריהם, שגלו מי למחנות עבודה כפייה, מהם למחנות ריכוז והשמדה על סוגיהם, ומיעוטם הזעום שדרו לאחר כל התלאות שפקדו.

סיכומי של דבר: בסיום המלחמה במאי 1945 נמצאו בגרמניה ובשטחים שהיו בימי מלחמה זו תחת הכיבוש הנאצי, עקב מדיניותם חסרת כל רסן של הנאצים, שהפכה את כל אירופה ל"מחנה ריכוז אוניברסלי", כ-8 מיליון אנשים עקורים (מבלי לקחת בחשבון את שבויי המלחמה).

במשך חודשים ספורים, במסגרת הרפאטריאציה, חזרו כ-6 מיליון אנשים ומעלה לארצות מוצאם ולבתיהם.

ברם, בעיית העקורים היהודים הצטיירה מיד כשונה משל אחרים. רבבות מהם שנתקבצו, היו שרידי מחנות עבודת הכפייה, מחנות ריכוז והשמדה, מסתתרים במקומות מחבוא או מוסווים כ"אריים", ואלה שהצליחו להישאר בחיים מ"צעדות המוות", שנשתרכו בדרכי גרמניה כשהם נתונים ללחץ נוגשיהם הגרמנים.

צעדות אלה, נעיר, היה בהם מהתגלמותה של הקשיחות הנאצית אחוזת הדיבוק, שהקפידה להשמיד את הנזע היהודי עד הרגע האחרון לקיומה אף בימי גסיסתה, לבלתי הותיר לו שריד ופליט.

וכך, שרידי היהודים האלה שעברו את שבעת מדורי הגיהנום נאלצו, עם התמוטטות המפלצת הנאצית, לצעוד בשארית כוחותיהם הדלים בדרכים עקובות מדם, כשרודפיהם מזנבים בנחשלים והורגים עשרות אלפים מתוכם. (חקר הנושא הזה עוד מחכה להיסטוריון).

הרבבות ששרדו והחלו להתקבץ, אחד מעיר ושניים ממשפחה, לעתים אף פחות מזה, מספרם גדל עם בוא הרפאטריאנטים מברית-המועצות, כשרובם ככולם נוהרים, לאחר שהות זמנית מי במוקדם ומי במאוחר, מערבה.

הם מיאנו לחזור למקומות מוצאם מאימת אווירת בית-הקברות שנשבה מהם, וכן מתוך חשש מפני הרציחות של אחרוני היהודים בפולין, שהעזו להופיע בעיירות בהם נולדו או גדלו.

לדמותה של "שארית הפליטה":

לפנינו ציבור אנשים, שהועמד עם סיום המלחמה בפני הצורך להתמודד עם

הטראומה של איבוד השרשים, אובדן כל קרוב, לעתים תוך הישרדות כיצור בודד, במצב של אי־נורמליות היסטורית, זרות אתנית, בסיטואציה קיומית, שמעטות כמוה בתולדות ישראל.

וראה זה פלא: במצב נורא זה אנו עדים לחיוניות מפתיעה, שבאה לידי ביטוי ברצון נחוש של השתקמות אישית וציבורית, המזכירה אולי את הפניקס האגדי (עוף החול) באגדות מצרים העתיקה, הכלה באש, איננו אופל וקם לתחייה מאפרו. וכך בפולין, לאחר שיחרור שטחיה המזרחיים על־ידי צבאות הסובייטים בקיץ 1944, הוקם בלובלין "הוועד היהודי" (אחר־כך "המרכז") שהחל בפעילות ציבורית בתחומי הסעד, התרבות וההצלה, לידו הוקמו "הוועדה ההיסטורית המרכזית" ו"אירגון הסופרים והאמנים היהודים", שפעלו כל אחד בתחומו. לאחר זמן החלה אף פעילות חינוכית ותרבותית, שכללה פירסום עיתונים ויצירות ספרותיות שונות.

בעידוד השלטונות, שהונעו לכך בעיקר על־ידי הקומוניסטים היהודים, נעשה ניסיון מתוכנן של שיקום היישוב היהודי בפולין, ריכוזו המיוחד בשליזה התחתית, כשהוא מלווה פעילות של פרודוקטיביזציה ופרולטרזאציה. אולם, כידוע גורלם המר להם ליהודי פולין בפוגרום קילצה (יולי 1946), שהיה שיא למעשי הרצח שפקדום עם שיחרור אדמות פולין, בימי גומולקה (1956) ובימי המסע האנטי־ציוני (קרי: אנטישמי גזעני) ב־1967–1968, כשיהדותם או אף יהדותם החלקית הסמויה הפכה להם לרועץ, והם נאלצו לעזוב את המדינה.

וכך מטבע הדברים הפכה פולין למרכז "הבריחה", עליה ידובר להלן. גם הריכוז של הניצולים בגרמניה, שהלך וגדל עם נהירת הנמלטים על נפשם מפולין ומארצות המזרח, כשעיקרו באיזור הכיבוש האמריקני, ידע אף הוא התארגנויות לוקאליות ואזוריות בעלות אופי פוליטי, הקמת מוסדות ייצוגיים, שידעו להציג את תביעותיהם האינדיווידואליות הציבוריות והלאומיות בפומבי, ובשפה נחרצת, כשבראשם "הוועד המרכזי של היהודים 'המשוחררים'" (כ"ז) באיטליה. לשם השוואה, נזכיר – אירגון פליטים יהודים הוקם ברומא – *Organisazione dei Profughif Ebrei d'Italia* – אירגון הפליטים היהודים באיטליה.

הריכוז היהודי בגרמניה זכה לתמיכת מוסדות היישוב ויהדות התפוצות. הוא פיתח פעילות תרבותית, הקים הכשרות, שהכינו את הנוער כעתודה להתיישבות העובדת בארץ ומאוחר יותר אף אומנו צעירים בידי שליחי ההגנה, לקראת גיוסם לכוח המגן ועם הקמת המדינה – לצה"ל.

שליחי היישוב שהגיעו, פעלו בקרב חברי מפלגותיהם ותנועותיהם ואף יצרו מסגרות חדשות, כמו נח"ם (נוער חלוצי מאוחד), כמסגרת ייחודית. המורים שנשלחו מהארץ טיפחו בפעילותם החינוכית את מה שכונה כהווי הלאומי בנוסח המקובל ביישוב, תוך הקניית ערכים חינוכיים, לאומיים, תרבותיים וגיבש דפוסי חברה בקרב בני "שארית הפליטה".

וכך כתב ב־16 במארס 1948 המורה י' דבוסיס, יו"ר האינספקטוראט, בהעריכו את מעשי המורים במכתב אותו חתם במילים "בברכת המדינה העברית": "יש שר לפעולתכם ולסבלכם ורק בכוחכם אנו עומדים במערכה כאן". ואילו ח' יחיל, ראש המשלחת הארץ־ישראלית ל"שארית הפליטה" (שהגיע

לגרמניה במטוס שנשלח על-ידי אייזנהאור) ציין, כי פעילות המורה הארץ-ישראלי היא לברכה.

המורים האלה מטפחים את המסורת הלאומית, חג ומועד, שבת, תאריכים לאומיים כמעשה של קבע, "ולכך יש ערך חינוכי, לאומי תרבותי ואף יותר מזה". הוא הוסיף שהמתרקם בקרב "שארית הפליטה" הוא בבחינת הכנה לצפי ולנדרש בארץ-ישראל.

ואכן, החדרת רוח היישוב "בימי המאבק והמרי" ושילובה בהתעוררות שפקדה את אנשי "שארית הפליטה" נתנו את אותותיהם, כשנדרשו העקורים למעשים של ממש במאבק הפוליטי למען ארץ-ישראל.

הריכוז בגרמניה הפך עד מהרה לקבוצת לחץ, שתססה במציאות הפוסט-מלחמתית בגרמניה הכבושה על-ידי ארבע המעצמות, כשאפשרויות הגירה מצומצמות לארצות תבל ונעילת השערים על-ידי ממשלת בריטניה, הממשיכה את מדיניות הספר הלבן של 1939, מחמירות את מצבו.

ח' יחיל מתאר בסקירתו את מחנות העקורים בגרמניה כאחד ממוקדי המאבק על זכויותיהם של הניצולים ועל הכנתם להעפלה במסגרת המערכה הציונית להקמת המדינה.

וכך, בוועידה של נציגי "שארית הפליטה" ב-1947 הוצהר:

"אנו פונים לכל עם ישראל ובפרט ליישוב היהודי בארץ-ישראל, בתביעה להסיק את המסקנה (המתחייבת) מן החורבן האיום שהשמד חלק גדול מעמנו... לאיחוד כל הכוחות היוצרים למען בנייתה של ארץ-ישראל".

את זאת היטיב להבין ד' בן-גוריון, שבפגישתו עם גנרל אייזנהאור, מפקד הכוחות האמריקניים בגרמניה, השיג את הסכמתו להעצמת ריכוז זה באיזור הכיבוש האמריקני, להכרתם כקבוצה אתנית בעלת צרכים מיוחדים, לשיפור תנאי חייהם ולהימצאותם במחנות נפרדים ואוטונומיים. כך הפך איזור הכיבוש האמריקני בגרמניה "A temporary haven for persecuted Jewry" (מקלט זמני ליהדות הנרדפת).

ליד המטה אף מונה "יועץ מיוחד לענייני היהודים".

בדיווחו להנהלת הסוכנות ב-4 בנובמבר מסכם בן-גוריון את כוונותיו: "אם יעלה בידנו לרכז רבע מיליון יהודים באיזור האמריקני, יגביר הדבר את הלחץ האמריקני (לחיפוש אחר פתרון), לא בגלל הבעיה הכלכלית – זה לא משחק אצלם כל תפקיד – אלא משום שהם אינם רואים כל עתיד בשביל אנשים אלה בשום מקום, זולת בארץ-ישראל.

וכך, בהשגת מעורבות אמריקנית זו, הניח בן-גוריון למעשה את אחד היסודות להבשלת התביעה האמריקנית להעלאת מאה אלף ארצה, שהועלתה לאחר מכן בפני הנשיא הארי טרומן.

ארגנסט בוויין, שר החוץ הבריטי העוזר לציונות, שעמד ללא ספק על משמעות התביעות הציוניות בעת ההיא – תביעות הסותרות בעליל את המדיניות הבריטית בעניין ארץ-ישראל – טען, שאין כל קשר בין בעיית הפליטים לבין זו של ארץ-ישראל. מכאן שאין לדעתו בפיתרון הנתבע על-ידי האמריקנים משום פיתרון לבעייתם.

וכך החל המאבק על רכישת דעת הקהל הבין-לאומית (ובעיקר זו האמריקנית) לטובת התביעות הציוניות, בשעת כושר זו, ובכללן פיתרון בעיות בני "שארית הפליטה" על-ידי שבירת "חומות" הספר הלבן ועלייתם ארצה. ומבחינה ציונית, הרי הייתה זו שעה הרת עולם, תקופה בה נידונה שאלת ארץ-ישראל בפורומים בין-לאומיים, והישגים ראשונים, שיש בהם משום ממשות, נראו באופק. וכך, ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ-ישראל, שביקרה במחנות העקורים בתחילת 1946, כרכה את בעיית "שארית הפליטה" עם בעיית ארץ-ישראל והמליצה על עליית מאה אלף ארצה.

הבריטים, שנאשו ממאמצייהם לעיכוב הלחץ הציוני, שמו עתה מיבטחם באירגון האומות-המאוחדות בהעבירם את עניין ארץ-ישראל באביב 1947 לזירתו. צעד זה גרם לפעילות בין-לאומית עניפה.

נאמו המפתיע של אנדריי גרומיקו בזכות העניין הציוני והלחץ האמריקני המתנודד, כשכל אלה מונעים בפעילות הציונית הגלויה והסמויה, הביאו למעשה להחלטת כ"ט בנובמבר 1947 בקונסטלציה היסטורית יחידה במינה. כאן הרקע לצמיחת המאבק המשותף של בני "שארית הפליטה", כש"הבריחה", שהופעלה על-ידם נתמזגה ב"העפלה", שהונהגה על-ידי בני היישוב המאורגן ואנשי היחידות היהודיות בצבא הבריטי והח"ל (הבריגאדה) בראשם. אין ספק, שציונותם של אנשי "שארית הפליטה" הועמדה במבחן עליון בנכונותם להעפיל בכל דרך, בתנאים הקשים ארצה, כשהם צפופים בספינות הישנות והרעועות.

מולם עמדו בני היישוב בהושיטם יד מארגנת, מכוונת ומובילה במאמץ המשותף לעלייתם ארצה.

כללו של דבר: 57 אלף מעפילים, שהפליגו ב-64 ספינות של "המוסד לעלייה ב' בשנים 1948-1954, הם מחוללי האפוס הציוני הגדול הזה". (הם היו כ-80% מכלל העולים בתקופה זו).

יש מהם, שהגיעו בחשאי לחופי הארץ, מהם נכלאו במחנה המעצר בעתלית, או גורשו לקפריסין ואף עמדו בניסיון של "יציאת אירופה", שהוחזרה לגרמניה, משם עלו ארצה.

כל זאת, לעתים, תוך עימות אלים ומסוכן ביים, בין פליטי שואה יודעי סבל, כשהם צפופים בספינות מעפילים גרושות אדם, לבין מלחי אוניות מלחמה של הצי הבריטי המונחות על-ידי תחנות ראדאר, שפעלו מחופי הארץ. וזאת, יש לציין, למרות עברם הנורא ותנאי חייהם, שלא עשאו ללא רבב. כי החיוב והשלילה שימשו בערבוביה בחייהם, כשנתקבצו בגרמניה במציאות הפוסט-מלחמתית הסוריאליסטית.

מציאות מורכבת זו לא נעלמה מעיני בן-גוריון בבקרו בגרמניה, בידעו שאותו ציבור עקורים, שלהתגייסותו הוא מצפה, ואת לחצו הוא מגייס למאבק למען ארץ-ישראל, "חי בבתים המצויים ברחובות שונים בגרמניה אך הכל עקום ופורח באויר (כעין Luftmenschen)".

במקום אחר הוא אף מביע את דעתו השלילית כשהוא סובר, על מה שנראה לו כצפוי עם בואם ארצה, "שאו ידקקו לבתי-מחוי צבוריים". בדבריו אלה הוא פתח אשנב להכרת הלכי הרוח, ששררו ביישוב כלפי

"שארית הפליטה", שתחושת הריחוק ואי־ההבנה ליוותה את המפגש ביניהם מראשיתו. לאחר בואם ארצה נמשך הניכור כלפיהם, וכרגיל, ביחס לעולים חדשים, לא חסרו גם סטיגמות שליליות שדבקו בהם.

החייל משה ב' כתב מאיטליה ותהה: "ואף־על־פי־כן מצויה אי־הבנה בינינו. ואני הן גדלתי באותן העיירות בפולין שגדלו הם בני 'שארית הפליטה'."

וח' יחיל הוסיף בשפתו הפורמלית: "אנחנו שמרנו על דיסטאנס, לא גרסנו ש'שארית הפליטה' וארץ־ישראל חד הם. הרגשנו שהם חייבים במאמץ נפשי ופיסי כדי להתאחד עם ארץ־ישראל."

ובלשון הנגדה – "הצבנו את ההווי והאדם הארץ־ישראלי מול ההווי והאדם הגלותי".

למען הדיוק יש לציין שנשמעו גם קולות אחרים: בדיון בוועד הפועל של ההסתדרות בנושא העלייה, שאל צבי הרמן: מדוע כותבים על עליית "שארית הפליטה" בצבעים שחורים, מביעים דעות רעות ללא שמץ־הבנה? למה נוצר חיץ בין העולים לבין היישוב? והוא מסכם במה שניתן לציין כאקסיומה של קליטה: "נהנים מן העלייה הגדולה, אבל לא מן העולים".

מה פשר הדיסטאנס הזה, המשתמע מדבריו של יחיל, בין בני הארץ בני היישוב "הוותיק" לבין בני "שארית הפליטה"?

בני היישוב, שבאו עם העליות מהגולה תוך "שלילתה", שנותקו בימי מלחמת־העולם השנייה ממנה, כשהיא, הגולה, שרויה באסון גדול ביותר שפקד אי־פעם את עם ישראל. בו זמנית שמר היישוב על דפוסי חייו, חי את חיי הפוליטיים, שמע על המתרחש שם, אבל לא ירד לעומקו של האסון. ולו רק משום שאסון זה, על כל אימתו, היה בלתי נתפס על־ידי בני אדם. ובכל זאת תמיהה היא בעינינו. תמיהה שלא נמצא לה פיתרון.

ויחד עם זאת יש לזכור, שכ־10% מבני היישוב התנדבו ליחידות הצבא ולכוחות המגן בארץ "משום הצורך להילחם בנאצים" ולסייע לבעלי הברית במלחמתם למען הניצחון (כך צוין!) צא וראה שעל הצלה, שכה צומצמה עקב חוסר האונים של היישוב ואדישות העולם ל"צרת היהודים", לא הרבו בתחילה לחשוב.

המיפנה במעבר דראסטי ממלחמה בנאצים להצלת השרידים בקנה מידה גדול, התרחש באביב 1945. הדבר החל בעקבות המפגש הראשון בין שני הצדדים בין חיילים מארץ־ישראל לשלוח "שארית הפליטה", שנתרחש בצפון־איטליה בסביבת טרוויזו, בה חנתה הבריגאדה על גדדיה.

וכך כותב החייל חיים דן במכתביו (בתחילת יוני 1945) מאיטליה: "העניין נשמע כאגדה. אתמול ביקרו אחדים מחיילינו (מהגדוד ה־3 של הבריגאדה) בקלגנפורט. לפתע בא לקראתם צעיר וקרא אליהם בעברית 'שלום חברים' והמשיך בהתרגשות רבה ובעברית רהוטה: 'אני מהחלוץ'. הגענו היום מעבר לגבול הרוסי ומחפשים את הבריגאדה. כאן נודע לנו על חיילים נושאי סמל מגן דוד צהוב על רקע כחול לבן שנראו בעיר, והנה מצאתיכם". יש לזכור שהייתה משמעות לתג שעל שרוול חיילי הבריגאדה.

על עצמו סיפר: מסוסנוביץ, עיר מוצאו יצא בדרכו לארץ. הגיע לבודפשט, שם

הוטלה עליו על-ידי הצנחן יואל נוסבכר (פלגי) השליחות ליצור קשר עם הבריגאדה.

הפגישה עוררה התרגשות גדולה במחנה החיילים. הוסיף החייל:
"מראשית קיומה של הבריגאדה קיוונו, שהבריגאדה תשמש דרך לעבור גולים.
חלום יקר זה – אפשר וזהו ראשית פיתרונו".

ההיסטוריון יואב גלבר סיכם בכנס של "שארית הפליטה" ב"יד ושם", שהתקיים באוקטובר 1985, שהפגישה הראשונה התקיימה ב־29 במאי ולא כפי שסברו ביולי 1945, והוסיף: "בתחילת יוני יצא מטרואיזו הבחור מסוסנוביץ, שלמה נצר, אחד הצעירים דוברי העברית שהגיע בשליחותו של יואל פלגי, לשוב לבודפשט, לקרוא לחבריו הנעים בדרכים או היושבים בפולין, לבוא אל הבריגאדה".

ועד מהרה עלתה תוכנית, שקרמה עור וגידים.
רבבות החלו לזרום לחופי הים התיכון, שם התרכזו ומשם העפילו לארץ. וכך הקים "המרכז לגולה", שהוקם על-ידי החיילים היהודים את "בית העולים" (Albergo Ebreo) בפונטבה על-ידי טרוויזו ב־1945, מקום חנייתו של גדרד הנהיגים 178, המסופח לבריגאדה. דרך "בית עולים" זה עברו כ־15,000 אנשים, כשלעיתים נפגשו בו היישוב שהתגייס עם ניצולי השואה, בני אותה משפחה. יש וחייל בבריגאדה מצא את קרוביו שבאו "משם", מעבר לימי החושך.
דרך בית העולים אף עברו שליחים שיצאו מן הארץ לפולין, להנהיג את ה"בריתה" משם.

אנשי "שארית הפליטה", שהגיעו לטרוויזו ולמקומות אחרים באיטליה ובצרפת, איכלסו, כאמור, את ספינות המעפילים והגיעו לארץ.
כשהגיעו ראשי הפרטיזאנים, השמיע אבא קובנר ב־17 ביולי, בטרוויזו, את מסתו המחרידה בפני האקטיבה של הבריגאדה ואמר בין השאר: "כמה הייתה כאובה המחשבה, כי אל תודעתכם יגיע היקפו, אך לעולם לא עומקו של האסון הלאומי הזה".

המפגש בין עולי "שארית הפליטה" לבין אנשי היישוב הוותיקים העלה רגשות מגוונים: תחושת השכול האסימטרית, מחד, אי־חדירת גודל האסון לתודעת בני היישוב מאידך, כדברי הסופר בן דור הפלמ"ח: "האסון היהודי התכסה איזה שיריון... אולי לא האסון הוא שכוסה שיריון, לבנו – הוא נאטם". ומאידך, הניצולים נאלצו לעמוד ולהתגונן כביכול בפני ההאשמה של "כצאן לטבח" (מהם, שידעו על הכרוז של אבא קובנר מחורף 1941 בוילנה, בו נאמר "לא נלך כצאן לטבח").

כזכור, מוילנה יצאו אז קשרי המחתרת לרחבי פולין להפיץ את דברי הכרוז, שהיה המסמך הראשון שהזהיר בפני "הפיתרון הסופי".

סיכומו של דבר, הייתה כאן סיטואציה מיוחדת במינה: מפגש אחים כשתהום מפרידה בין אלה שהתחנכו על "שלילת הגולה" וחייהם נרקמו לתוך ארץ־ישראל חדשה, לבין אלה ששרדו לאחר השואה ושמו פעמיהם לארץ־ישראל.

זאת ועוד: אנשי "שארית הפליטה" הגיעו ארצה בימי המאבק של ארץ־ישראל ואת המאבק הזה נשאו על כתפיהם יחד עם בני הארץ. נתן אלתרמן אף מקשה

"בחלוקת תפקידים" ("בטור השביעי") ותמה, איזה חלק ניתן באותו יום בידם ומה חלק נטלנו אנו לעצמנו.

יש אולי מן הטראגי בכך, שעולים רוויי מכאוב וסבל, שלא נודעו כדוגמתם בתולדות ישראל, לא מצאו שלווה ומרגוע בהגיעם למולדת החדשה. כי זאת לדעת: הם השתתפו עוד בטרם עלייתם במאבק הפוליטי על הצורך בהקמתה של המדינה, לחמו להגנתם ונרתמו לפעולה למען קיומה ולבסוסה. (22 אלף מהם התגייסו ולחמו במלחמת העצמאות!).

יחד עם זה, טרוניותיהם לא הפכו לדגל פוליטי, ואת קשיי קליטתם לא הפכו לכלים לניגוח פוליטי, כשהם בולעים לא פעם את עלבונם. אולי, משום שהעיוותים נראו להם לרוב כפרי תנאים אובייקטיביים של מדינה עולתיים, בדרך הצועדת לקראת הפיכתה ליישות ריבונית.

עלייה זו, של כרבע מיליון עולים של אנשי "שארית הפליטה", כמות שהיוותה אז תוספת של כ-40% נפשות ליישוב, השתלבה בריקמת החיים בארץ אם כי, למען הדיוק יש לציין, שגם בין "היורדים" לא נעדר חלקם.

מבחינה היסטורית במבט רטרוספקטיבי, ניתן לציין שזה היה הגל הראשון של העלייה הגדולה שבאה בראשית המדינה, החל משנת 1945 ועד שנת 1953. בני "שארית הפליטה" החלו ברבבותיהם את "עליית המיליון", שהפכה את היישוב היהודי של מאות אלפים למרכז יהודי של מיליון ומעלה, היא מדינת ישראל בשנותיה הראשונות.

סביר להניח, שהיה בכך משום הנחת מסד לקביעת מיקומה של מדינת ישראל כעובדה קיימת באזור.

תהליך זה מגיע בימינו אלה לקיבועו הפוליטי הבינלאומי בהסכמי השלום ובהכרת המדינות המוסלמיות באזור ומעבר לו (ולא רק אלה!) במדינת ישראל המתבססת כחלק אינטגרלי וכיישות של קבע במזרח התיכון.

זכרונות, עדויות ותעודות

ברכה ריבלין

החזרה מן התופת

"לניצולים

תזרח יום אחד השמש

(אבל תהיה זו שמש אחרת)

בשבילם לעולם

לא תחול כבר

התבהרות".

מלים אלה של השיר "תחזית מזג האוויר למאה הזאת", של המשורר אבנר פרץ, המוקדש לזכר קהילת שאלוניקי, משקפות את החזרה מן התופת.

חזרתם של שרידי השואה הביתה ליוון מהמחנות, ממקומות המחבוא – הייתה טראומטית. הקושי של החזרה היה הן במישור האישי – והן במישור הקיבוצי. ליחיד, איש איש וגורלו, היו קשיים עצומים להתמודד עם המציאות שלאחר המלחמה. לאחר מה שעברו הניצולים, מבחינים בצורות הסתגלות והשתלבות ברמות שונות בחיי היום-יום. מתי המעט, שהתגודדו כיחידים ובקבוצות, ביקשו סיוע ציבורי – ולקהילה היהודית ביוון, או יותר נכון, למה שנשאר ממנה, הייתה זו משימה קשה מנשוא.

אכזבת החוזרים הייתה מרה. הם לא היו מוכנים לקבלת הפנים שזכו לה. חיכוכים עם המימסד היהודי בענייני פיצויים וירושה של קרובים שלא חזרו מצד אחד, ומתח עם האוכלוסייה היוונית, שפלשה לבתים יהודיים מהצד השני, הגבירו את המרירות והאכזבה. גם עזרה שהגיעה מבחוץ, מארץ-ישראל וממוסדות עזרה בין-לאומיים לא הספיקה, הן במישור הרוחני והן הפיסי. במצב כל-כך בלתי

שגרתי, בתנאי החיים ששררו ביוון בתום מלחמת-העולם השנייה, הן המשאבים החומריים והן כוח האדם לא היה בהם די כדי לפתור את הבעיות ולהתמודד עם החוזרים. זעם ותיסכול רב עולים מן העדויות של בני התקופה שחזרו מן התופת. במרוצת הזמן התארגנו לאיטם הן הפרט והן הציבור היהודי. אבל תהליך זה ארך זמן רב, משום שליהודי יוון שחזרו הביתה ציפתה בעיה מיוחדת. לאחר מלחמת-העולם השנייה, כשבכל אירופה החלו המדינות לשקם את עצמן – נכנסה יוון לתקופת מלחמה נוספת, אכזרית ביותר – מלחמת האזרחים של השנים 1946–1949, שהייתה עקובה מדם. היא התחוללה בין הרפובליקנים היוונים, שנתמכו בידי המערב, לבין לוחמי הגרילה הקומוניסטים. הקרב היה על נפשה של המדינה – התהפך לקומוניסטית, או תישאר מערבית.

אברהם אלברטו גטניו, שחזר לשאלוניקי והקים משפחה, היה מעורב במלחמת האזרחים במאמץ לבלום את הקומוניסטים, שרצו לעלות לשלטון. הוא גויס לצבא היווני ושלוש שנים לא היה לו שום קשר עם אשתו ובנו הקטן. לדבריו: "נזרקתי לאחד הגדודים הגרועים שבפלופונסוס. זאת הייתה מלחמה של רציחות. שרפנו כפרים, השמדנו ובזזנו. הרגשתי את עצמי יהודי ורציתי להשתחרר מן הצבא". ואכן, בשנת 1950 הוא ויתר על אזרחותו היוונית ועלה עם בני משפחתו לארץ. כחייל בצבא יוון במשך שלוש שנים שירת גם יוסף כהן (כונן) מכרתים, ששרד בשל התושיה שגילה בעת שבאו לאסוף את כל יהודי כאניה במסרה לשלחם למחנה השמדה. בעת המלחמה הסתתר בבתי יוונים. בכל תקופת השירות קיבל חופשה אחת לארבעה ימים וניצל אותה לחזור לכרתים – אבל באי לא נשאר כלום מן הקהילה היהודית. לאחר שיחרורו עלה אף הוא לארץ.

בסופו של דבר, מלחמת האזרחים הוכרעה בניצחון הרפובליקנים, במחיר דמים עצום ובחורבן הכלכלה והארץ שסללו את הדרך לטרדיה נוספת – עשרים שנות דיקטטורה. רבים מן הלוחמים בשורות המחתרת היוונית בתקופת מלחמת-העולם השנייה שילמו מחיר יקר – נערכו להם משפטי ראווה, רבים נאסרו, הוגלו והומתו. ביניהם היו יהודים וכאלה שסייעו ועזרו ליהודים בעת המלחמה. אחד מהפרטיזנים היהודים היה יצחק משה (קיפוס). לאחר מכן, בתקופת מלחמת האזרחים, נחשב לקומוניסט, ולכן נתפס ונאסר בבית-כלא בשאלוניקי. עם שיחרורו שוב נתפס והיה צפוי להוצאה להורג. הוא ברח לאתונה, וכשיצא החוק המחייב כל יהודי שרוצה לצאת מיוון לוותר על נתינותו, החליט לעלות לארץ-ישראל.

א. טלטולי הדרך – עד יוון

עם השיחרור, לרבים מן הניצולים היה קושי להתמודד עם העובדה שנתגשם חלומם, והם חופשיים סוף-סוף. חלק לא חזר כלל ליוון. הם נשארו באירופה, היגרו לאמריקה או עלו לארץ-ישראל. מאוחר יותר חזרו רבים לבקר בארץ מולדתם, לעתים עם צאצאיהם, למסע של "שורשים".

אברהם מנו, יליד שאלוניקי, ביקש לחזור מיד ליוון עם שחרורו ממחנה ההשמדה. הוא ציין שהתעוררו בעיות: "הוכנסנו למחנה של הנוער ההיסלראי,

קיבלנו שם טיפול ראשוני, ואסרו עלינו לצאת מן המחנה. כך התגשם חלום השיחרור. אולם למרות הטיפול הפיסי, לא קיבלנו שום תדרוך פסיכיאטרי. היינו פראים למדי... בזזנו מחסני מזון. בייחוד זכורה לי פעם אחת שבה רוקנו בחמת זעם מחסן ענקי של ביצים. התוצאה הייתה שכל האסירים היוונים סולקו מן המקום והועברו למחנה במינכן, ומשם עשו את דרכם ליוון".

היו ניצולים מקרב יהודי יוון שנאלצו, בכורח הנסיבות, להיטלטל שבועות וחודשים ברחבי אירופה עד שהגיעו בחזרה ליוון. בדרך הם נתקלו ביהודים שגרמו להם אכזבה מרה. ביניהם היה יעקב מלאך, יליד שאלוניקי, שהגיע ללובלין עם עוד יהודים מיוון. לדבריו, לא רצו לתת להם בגדים מהארץ כי חשבו שהם אינם יהודים אלא יוונים!

גם אברהם מנו משאלוניקי ציין במרירות: "בעת השיחרור, איש לא העלה על דעתו כי יש הבדל בין עדות. אולם למרות כל מה שעבר עלינו, אחרי השיחרור, נתקלנו ביחס משפיל. אני מתכוון ליחסם של הניצולים האשכנזים, שמנעו מאתנו עזרה בהתארגנות לקראת תפילת הימים הנוראים של 1945.

"הניצולים האשכנזים טענו שאנחנו יהודים רפורמיים. זאת הייתה השפלה נוראה... ואולם היוונים אינם מרימים ידיים. מייד התארגנו והקמנו לעצמנו מועדון תפילה שנקרא 'בית אל'..."

גדליה לוי, השאלוניקאי, חזר מן התופת עם קבוצת ניצולים יוונים דרך רוסיה. השיבה שלו התמהמהה: "כל הזמן חזרו ואמרו לנו, שלא מחזירים אותנו ליוון. באותה תקופה שלטו ביוון לסירוגין קומוניסטים ומלוכנים... רק בנובמבר 1945 שבנו ליוון..." עליזה ברוך משאלוניקי ציינה, שהמטרה שלה ושל חברותיה עם השיחרור הייתה לחזור ליוון, אבל "מרב בלבול עלינו כל פעם על רכבת אחרת בלי שנדע לאן אנחנו נוסעות. חיפשנו יוונים, ואכן מצאתי קבוצה של יוונים שהשתחררו מהמחנות... הייתה אווירה של חברות אחרי תלאות הגענו ליוון".

ב. החזרה ליוון – עם נטל זיכרונות קשה

החוזרים נשאו עימם נטל זיכרונות קשים. רבים מהם, שהיו מבחינת גילם הכרונולוגי צעירים מבחינה פיזית, היו למעשה זקנים בעלי ניסיון מר, מבחינה נפשית חשדניים ופגועים לאין ערוך. עליזה ברוך קוננה: "בכיתי. לא חדלתי לשאול את עצמי מה כבר יש לי לחפש בחיים האלה. ידעתי מה עוללו לי הניסויים של מנגלה ושוואן... נתקפתי דיכאון עמוק. לא רציתי להישאר בחיים. חשבתי שזה סוף העולם... נראיתי כמו זקנה, והייתי בקושי בת 17! אבל הסבל ניכר על הפרצוף". היינץ קוניו, שכתב את הספר "חייתי את המוות", כתב: "עדיין לא מלאו לי 19, אולם אין אני ככל הנערים. תחת נערות של משחק ושובבות ידעתי חרפת רעב ואימת מוות, ובמקום שחוק נערים ונערות לא ראיתי כל העת אלא גופי אדם נשברים. אל החופש הגעתי אפוא עדיין צעיר בשנים, אך למוד יגון וסבל, כאיש אשר שנות חיים ארוכות עומדות מאחוריו. אני חופשי עתה, אך זכר התלאות שידעתי לא ימוש מזיכרוני לעד..."

רבים מהניצולים נאלמו דום במשך שנים ולא סיפרו את הקורות אותם מחשש

יחס הסביבה, מחשש שלא יאמינו להם. צאצאיהם היו לנושא מחקרה של הפסיכולוגית דינה ורדי, "נושאי החותם. דיאלוג עם בני הדור השני לשואה". בקי אילון בללי, בת לניצולת שואה, כתבה: "אני מביטה בה, באמא שלי, שקטה כל כך, תמימה כל כך. מביטה בה וחושבת, למה היא שותקת? במין מסתוריות כואבת מחביאה את העבר הנורא, ואני יודעת – גם היא הייתה שם!... ספרי לי אמא – איך לקחו אתכם – האם בכית? האם כאב לך? האם פחדת? והרי היית ילדה קטנה! ואיך ניצחת את צעדת המוות בה הלכת? ספרי לי אמא – על הלילות הקפואים – על סבא יוסף וסבתא פורטונה – על הצריפים ועל גדרות התיל – על המכות ועל תאי הגזים... ספרי לי על קורפן, האי בו גדלת. ספרי! ואמא ממשיכה לשתוק והכל רחוק וקשה להבנה. שתוקה כסלע..."

ג. קבלת הפנים: היחס מצד היוונים ומצד היהודים

קטע ממכתבו של ד"ר שיינברג, חבר הוועד הזמני של הקהילה היהודית בשאלוניקי, לעיתונאי יצחקי, מסכם את רגשות שארית הפליטה: "כמעט 600 יהודים כבר הגיעו לסאלוניקי. רובם ירדו מן ההרים, יצאו ממערות וקברים שהסתתרו בהם במשך שנה ויותר. מצבם הכלכלי איום... אנו משתדלים להקים את החורבות. נציגי הממשלה היוונית, שהגיעו לסאלוניקי, עוזרים לנו כמיטב יכולתם, בצורכי מזון ובעזרה כספית. מאתיים פועלים יהודים עסוקים בעבודות בניין שונות מטעם הממשלה. אנו מקווים, כי איראלה חנויות יימסרו בקרוב לבעליהן היהודים. את הילדים אנו מוכרחים לשלוח לארץ-ישראל בכל מחיר". המשפט האחרון נכתב בהדגשה. (המכתב – מיום 21 בינואר 1945).

בעיתון "הד המזרח" התפרסם בפורים תש"ה (25 בפברואר 1945) מכתב משאלוניקי שנשלח על-ידי יהודי שאלוניקאי, ששירת כסגן בצבא היווני, וחזר לעיר לאחר שלחם במדבר לוב ובאיטליה: "אך נסוגו אנשי אלאס מסאלוניקי, פניתי למיפקדה הראשית ובקשתי חופשה של שבועיים כדי לבקר בעיר מולדתי. הקצין, הממונה על רישיונות החופשה, נעץ בי את עיניו הגדולות, עיוות את פניו ובקול חרדה העיר: 'את מי תמצא שם... התלך לחפש את קרוביך, שמזמן כבר נשרפו ואינם?'... אך הוא מסר לי את הרישיון... הנה הגעתי לשערי העיר. נגד עיני ניצבים הבתים הקטנים של השכונות היהודיות 'הירש' ו'וארדר'. כמעט ששמחתי לראותם. אבל בהתקרבי אל השכונות – ואני עזבתי את המכונית ואת נוסעיה – השתוממתי: רוב הבתים, חלונותיהם ודלתותיהם נעקרו, מי גשמים נחלים דרך הגגות, הרס וחורבן מסביב. בבית גדול, דומני היחידי בשכונה, נראו סימני חיים... הכרתי את הבניין: היה זה בניין בית-הספר היהודי לפני הכיבוש. אשה צעירה יצאה לקראתי. ביארה לי, כי הבית שייך לאחיה – בעל חנות מכולת שקנה אותו מידי הצבא הגרמני... 'יהודים לא תמצא כאן', הוסיפה, 'אחד הגיע אתמול ותמצאם בבית-הכנסת, הבית היחידי שלא רצינו לקנות מידי הנאצים'.

"מיהרתי לראות את היהודי הראשון מסלוניקי. מצאתיו שוכב על הרצפה, לבוש בלויים ושקים מכסים את רגליו. בחוץ ירד שלג, המים קפאו ברחובות. נעתי בו פעמים אחדות אך הוא לא זע ולא נע. לבסוף שירב ראשו מגל הסחבות

ובפיו מלה יחידה: 'פסומי' (לחם)..."

בהמשך המכתב תיאר הכותב את התארגנות ה"ועד היהודי" שהיה לנציגה של הקהילה היהודית, ועסק בין השאר בהרכבת רשימת ניצולים. כמו כן: "הוועד היהודי שהספיק להתקשר עם שארית הפליטה באתונה הצליח לקבל מידי ההנהלה של הבנק הלאומי היווני את רשימת הבתים היהודים ש'נמכרו' בשעת הגירוש היוונים. הרשימה כוללת כ-1,800 בתים, ביניהם גם בתי 'הפרבר היהודי' 151". אם הוועד לא ייעזר על-ידי הממשלה היוונית, קשה יהיה להחזיר את הבתים האלה לבעליהם היהודי... האוכלוסייה היוונית, שבדרך כלל מתנהגת יפה עם האוֹדִים המוצלים, תעמוד על זכויותיה: היוונים טוענים כי הם קנו את הבתים במיטב כספם, כי גם הם סבלו לא פחות מן היהודים. ומי יחזיר להם, ליוונים את סחורותיהם ובתיהם השדודים בעיר עצמה ובכפרים? בינתיים הולך וגובר הרעב והקור מוסיף על עוצמת האסון".

ניצולי המחנות, שחזרו לעריהם, תיארו אף הם, מי בהרחבה ומי בצמצום, את קבלת הפנים. פרידה קובו ילידת שאלוניקי, למשל, ציינה שהחזרה לשאלוניקי הייתה קשה. ממרחק הזמן יש לה ראייה מפוקחת על מה שהתרחש: "שם נכנו לנו רגעים קשים ביותר. בנות יווניות וגברים, כולם משוחררי מחנות, חיו תקופה ארוכה בבית-כנסת עלוב בעיר. הקהילה אמנם ניסתה לדאוג לניצולים, אבל אנו היינו קצרי רוח וחסרי סבלנות. התנהגנו בצורה ברברית ממש".

כאב השיבה מתואר גם על-ידי גדליה לוי: "הגענו ב-5 בנובמבר לשאלוניקי. כבר בלילה הראשון הועברנו למחנה צבאי נטוש וישנו בו על הבטון בלי שמיות. אף אחד לא דאג לנו. היינו מאוכזבים מאוד, שכן הרגשנו כיוונים לכל דבר..."

גם מהקהילה היהודית נתאכזב מרה, כי נראה היה כי נעשה מעט מדי, וכאילו לצאת ידי חובה: "למחרת פנינו לקהילה היהודית לחפש עזרה וקיבלנו כסף, שאיפשר לנו להתקיים כשבוע. היחס היה רע. המליצו לנו ללכת לגור בבית היתומים הלאטיני...". באותה תקופה דיווח מיוון שליח מטעם הסוכנות: "מצב הרוח ביהדות יוון הוא מדוכא עד למאד. לא רק כתוצאה ממה שעבר על יהדות דוניה זו, אלא גם בגלל מצבם החומרי הקשה ביותר ועתידם הלא-ברור. התעמולה האנטישמית השפיעה באופן ישיר ובעקיפין... יש למהר בהכנות ולמצוא אפשרות לעלייה קרובה של מאות אנשים, בייחוד ילדים ונוער". בדו"ח אחר, מה-25 באוגוסט 1945, נמסר: "הזקוקים לעזרה כספית הם הרוב הגדול של היהודים. במקומות אחדים זה מגיע ל-95%. הגוינט התחיל את עזרתו הממשית רק לפני ארבעה וחצי חודש בערך".

לא לכל החוזרים היה מזל כמו לידידו של יצחק קנטי מדידמוטיכון, שהרגיע אותו בדרך בחזרה לעיר: "אל תפחד... יש לי כסף. אני שמרתי כסף. הבית בסדר. יהיה לנו מה לאכול". ואכן כך היה: "הוא ירד למרתף, חפר שמה חתיכת בטון, הוציא קופסת גפרורים עם כמה זהבים". בלה יהודה, ילידת שאלוניקי, סיפרה שעם שיחרורה על-ידי הרוסים נשלחה ברכבת מגרמניה ליוון, ואז: "עברנו בדיקה רפואית והיינו חופשיים. הלכתי לבית שלי. הגויים שגרו שם פינו לי חדר והרבנות סיפקה לנו מיצרכים ראשונים. נרשמתי לעלייה לארץ". לעומתה, מרי נחמן ובעלה, שחזרו לשאלוניקי, לא מיהרו לעלות ארצה כדבריה, "כי בעלי מצא בשאלוניקי

את בית-החרושת למשקאות קלים שהיה בבעלותו לפני המלחמה. בגלל זה נשארנו ביוון עוד שלוש שנים. שם ילדתי את בני-בכורי. למען האמת, בתקופה ההיא לא חשבתי לעלות לארץ, כי בסך הכל חייתי שם טוב".

יהודה ליאון מרכוס משאלוניקי, שהתפרנס מסבלות עד לעלייתו לארץ, תיאר את קבלת הפנים בשאלוניקי כדלקמן: "העיר היתה הרוסה, והיוונים לא ראו את שובנו בעין יפה. ישנתי בביתו של גוי אחד שהכיר אותי". הניסיון של דוד מורדוך בשאלוניקי היה מר גם כן: "הלכתי לגור בבית שהיה רשום על שם אבי ונזרקתי החוצה. גרתי אצל שכנים יהודים שלמזלם לא היו במחנות אלא ברחו עם הקומוניסטים להרים. עד 1949 גרתי בבית הורי, לאחר מאבק שהיה לי עם יווני אחד שגר בבית ולא רצה לתת לי את הדירה של הורי בטענה, שהבית הוא של הורי ומאחר שלא חזרו מהמחנות, איני זכאי לגור בדירה. אני זוכר את הפאב הנורא. הבית היה הבית שגדלתי בו, וממנו נשלחתי למחנה, והנה מישהו מונע בעדי מלחזור אליו. לבסוף הצלחתי לפלוש לדירה, ואחרי זמן קצר אפילו הצלחתי לגרש את היווני ההוא".

מסילדה ארביב, ילידת רודוס, חזרה לרודוס לאחר שהבריאה ורצתה לקבל בחזרה את הרכוש של אביה, שהופקד בידי נוצרים. היא ציינה: "היה זה לא מעט. אני ידעתי על 11 שטיחים פרסיים, על ריהוט מחמישה חדרים, על זהב וכסף. היוונייה שהחזיקה את השטיחים, לא רצתה להחזירם. היא אמרה שמוטב כי תתן אותם לכנסייה. קיבלתי רק חלק קטן מהזהב". ניסיון הפוך היה לקלרה מנשה, אף היא ילידת רודוס שמשפחתה הפקידה חפצי ערך למשמרת בידי איטלקי בשם בודיני. לאחר המלחמה עשה איש זה מאמצים לאתר את המשפחה כדי להחזיר להם את הרכוש. מרים שביט, ילידת דראמה, ציינה בעדותה, שקיבלה בחזרה את החנות והבית של משפחתה בעקבות פסק-דין של בית-המשפט.

אלברט יחבס מקאוואלה, שחזר לאחר המלחמה לעירו לנהל חנות קטנה, נפגע קשות מתגובה אנטישמית של קצין יווני בדרגת סרן, שנכנס לחנותו וכעס על הפרש מחירים בין סחורה בחנות לבין מחירה בעיר אחרת. הקצין אמר לו: "לא אנחנו אשמים אלא הגרמנים, שלא חיסלו את כולכם". יחבס גירשו מן החנות ומאוחר יותר החליט לעלות ארצה.

קבלת הפנים של הניצולים על-ידי היהודים מתוארת על-ידי עדים כמו פרידה קובו כ"מחפירה". באתונה, לדוגמה, "אספו את כולנו בבית-ספר ונתנו לנו מעט לחם ודג סלמון מקולקל... היו בינינו הרבה יהודים מקורפו, שגם להם לא דאגו. במקרה מצאתי חבר אחד של אבי, שחי באתונה, והוא הכניס אותי לביתו. אבל אני יודעת ששאר היוונים לא פתחו דלת, אף אחד לא דאג לנו. אני זוכרת מקרים נוראים, שאפילו לבית-הכנסת לא הורשינו להיכנס, והימים היו ימי ראש השנה. התייחסו אלינו כאל אנשים מדרגה שנייה, כי לא דאגנו למקומות שמורים מראש... זה מה שקשה לנו לתפוס, שגם ביוון לא האירו לנו פנים, ולכן הזיכרונות משם לא נעימים. כנראה לא רצו לדעת מה עבר עלינו". לעיר זו הגיע גם הניצול השאלוניקאי יעקב חיים רפאל באוניה מפוארת, "קווין אליזבט", עליה הפליג מבארי. אבל כאן חיכתה לבאים "קבלת פנים צוננת". עליזה ברוך אף היא ציינה שקבלת הפנים בשאלוניקי הייתה איומה: "הכניסו אותנו לחקירות בבית-הסוהר

פאבלו מלה"...

יוסף כהן (כונן) הנ"ל חזר לאחר יציאת הגרמנים לכאניה שבכרתים, והמשיך לעבוד אצל מעבידו היווני משכבר הימים. בעדותו תיאר את בדידותו. הוא הזכיר יהודי בשם אברהם מינרבוס, שהתגורר בכרתים, והיה בעל נתינות איטלקית. מינרבוס חזר לאי לאחר שהיה במחנה ריכוז. כונן ציין כי מינרבוס הפך "להיות הבעל הבית של כל הרכוש היהודי. הוא התחיל לקחת שכר דירה מאלה שגרו בבתיים יהודיים. לי הוא סיפר שנשלח בידי ה'ג'זינט'. בחגים הוא היה מזמין אותי לביתו ואת היהודייה אשר נשארה (שמאוחר יותר התנצרה). היו קוראים לה פרמון"...

ד. חיפוש קרובים ובניית משפחה

כל הניצולים מתארים את החיפוש אחר קרובים וידידים, כל אחד בעיר מגוריו. האכזבה הייתה רבה. רק מעטים מצאו בחיים את קרוביהם. גדליה לוי ציין בעדותו, שניסה למצוא קרובי משפחה אבל לא מצא איש: "כל מיני נשים סיפרו לי שאחיותי שולחו למחנה עבודה ומשם למשרפות". יעקב אברהם רזון, המתאגרף השאלוניקאי, ציין שחזר למקום הולדתו "כי האדם הולך לאן שרגליו נושאות אותו ולאן שלבו אומר לו, אל המקום שנולד בו. אבל לא מצאתי שם כלום. אף אחד לא ניצל. לא נשאר זכר. יוון הייתה חלל ריק בשבילי". ואברהם נג'ארי משאלוניקי סיפר: "בשאלוניקי הייתי המום ממש. השכונה שלי, שכונת הבארון הירש, פשוט נמחקה מעל האדמה. מייד הלכתי לקהילה היהודית לחפש קרובים, אבל לא מצאתי אף אחד. נותרתי בודד בעולם". אף דוד מורדון השאלוניקאי ציין, שלא מצא איש מבני משפחתו.

בין הניצולים השבים נערכו נישואין, זמן קצר לאחר חזרתם. הבדידות שהובילה צעירים רבים לנישואין די חפוזים עולה מעדותו של אברהם אלברטו גטניו יליד שאלוניקי, ששוחרר על-ידי חיילים אנגלים בברגן-בלזן, והוטס דרך בריסל לשאלוניקי: "חזרתי לשאלוניקי ההרוסה. ציפיתי למצוא את אחי המאומץ אבל משמועות נדע לי שאחי מת ממאלריה בלובלין. ידעתי שאת הורי שרפו עוד בימים הראשונים שלהם במחנה אושוויץ. הייתי בודד, האסירים האחרים שהיו אתי היו בודדים. באותם ימים נקשרתי לבחורה אחת שהכרתי עוד בבריסל. לא נפרדנו זה מזה. שנינו היינו פליטים מן המחנות. לאחר תקופה קצרה נישאנו, שני פליטים מחוסרי כל, ואפילו לא היה רב שיקדש אותנו. מנהל אחד מבתי-הספר היהודים קידש אותנו וכן פתחתיו בחיים חדשים".

אף יעקב אברהם רזון, השאלוניקאי שפגש את אשתו בהכשרה באתונה, נשא אותה לאשה "בחתונה המונית של פליטים". בלה יהודה ציינה: "התחתננו, 17 זוגות, בחתונה המונית בשאלוניקי בבית-יתומים שם העמידו את החופה". גם עליזה ברוך לבית צרפתי פגשה את בעלה בשובה לשאלוניקי. לזוגות רבים נולדו מייד ילדים. בתקופת השואה היו מקרים של הצלת נערות יהודיות על-ידי יידיים נוצרים, שהובילו להמרת דת. תופעה זו, אף כי שולית, התקיימה גם לאחר המלחמה, בעקבות בדידות החוזרים הביתה. כלומר, לעומת תהליך של בניית משפחה – היו

תופעות של יציאה ממסגרת המשפחה היהודית והעם היהודי. כשהגרמנים אספו את יהודי כרתים, כדי להובילם להשמדה, שמואל, אחד מהצעירים, לא היה אותה עת באי כי שירת בצבא. לאחר מכן, חזר לאי ואז נדע לו שכל משפחתו נכחדה. הוא המיר דתו ונקרא סטפנו. גורל נערה צעירה, גם כן בכרתים, היה דומה. אף היא נותרה בחיים, כי בעת האיסוף לא הייתה בבית משום שהוריה שלחוה לעבוד בשדה. כשחזרה כבר לא נותר איש והיא גדלה בלי שהכירה יהודים. אף היא המירה דתה אבל המשיכה לצום בהסתר יום אחד בשנה משום שזכרה, שכן נהגו הוריה ביום כיפור.

בניגוד לצעירים הללו, יוסף כהן (כונן) ציין, שפטרוננו מנוליס פטרקיס "לא רצה שאהיה נוצרי. בתור בחור היתה לי בחורה נוצרייה והם אמרו שאני אהיה נוצרי. כאשר מנוליס שמע, צעק עלי ואמר שאני צריך להישאר יהודי ולנסוע לאמריקה, לדחות שלי". תוכניותיו השתנו משום שגיס לצבא.

בתקופת השואה ניצלה בדרך נס התינוקת אסתר. היא גודלה מגיל שלושה חודשים ועד לבגרותה על-ידי אפימיה פפדופולוס ובני משפחתה באהבה רבה. רק בגיל 12 גילו לה שהיא יהודייה. עובדה זו הוסתרה ממנה עד אז כדי לגונן עליה מפני הגילוי, כי אין היא בתם. המשפחה מעולם לא רצתה לנצר אותה אלא האמינה, שבבגרותה הנערה תחליט בעצמה. כאשר ביקשה הקהילה היהודית להעבירה לבית-יתומים סירבה המשפחה המאמצת למסור אותה בהאמינה, שבמשפחתם יהיה לה טוב יותר. ואכן, אסתר העידה שהצדק היה עם משפחת פפדופולוס. ברם לגבי הישארותה בחיים ציינה: "אני מעולם לא אתגבר על העובדה, שמעולם לא ראיתי את אמי האמיתית... איש לעולם לא יוכל לתפוס את מקומם של אמי ואבי ועם מרירות זאת בליבי אמות".

ה. החלטה לעלות לארץ-ישראל

עם השיחרור מן המחנות היו כאלה מיהודי יוון, שמייד ביקשו לעלות לארץ-ישראל ולא רצו לשוב ליוון. בין אלה היה, למשל, דוד מורדוך משאלוניקי, שלאחר השיחרור על-ידי האמריקנים נשלח לצפון-איטליה ושם שהה כשנה וחצי בפיקוח חיילי הבריגאדה, שסיפקו ספרי לימוד בעברית והכשירו לקראת העלייה. גם שבתאי מנחם ביקש עם השיחרור מן המחנה לעלות מייד לארץ-ישראל. לדבריו: "לא עניין אותי שום דבר אחר, אף-על-פי שהציעו לנו להגר לארצות-הברית או לבגרות-המועצות. אנשי הבריגאדה באנו להעברתנו לארץ...". ברם, התלאות לא נסתיימו עבורו כשהגיע לחופי הארץ משום שהבריטים תפסו את האונייה והיא הועברה לקפריסין, כך שהעלייה התעכבה בעוד חודשים ארוכים. שליח מטעם הסוכנות ביוון דיווח: "יש צורך דחוף במשלוח רישיונות עלייה... ביחוד בשביל ילדים ונוער ולחלוצים..." את מספר הילדים והנוער עד גיל 17 באתונה יש להעריך ב-1,200, ולהוסיף 600-700 בשביל יתר הקהילות. העולים הפוטנציאליים הוכשרו לעלייה בפטיסיה, פרנוקליסיה ובסוניו. גם עליזה ברוך ציינה בעדותה שעם שיחרורה, "המלה הראשונה שאמרתי הייתה פלסטינה". ה"הכשרה" לקראת עלייה היתה בסביבות אתונה. היא תיארה את אותה תקופה

באומרה: "גרגו באוהלים. חיים רפאל ניגן באקורדיון כדי שנשמח קצת בערבים – וכך היתה העלייה לישראל". יהודה ליאון מרכוס שהה כשנה וחצי בהכשרה. הוא ציין: "גידלנו שם ירקות ולמדנו על ארץ-ישראל". אף אחיו של העד, גדליה לוי, בחזרתם מן המחנות, החליטו ללכת ל"הכשרה" שהייתה בבחינת הצעד הראשון לקראת עלייה לארץ-ישראל. הוא העדיף להישאר ולעבוד, אבל כשקיבל צו קריאה לצבא היווני החליט לעזוב ולהצטרף לאחיו. אכזבתו ממה שקרה לו בחזרתו – כ"יוני", גרמה לו, כנראה, להחליט שלא להתגייס. לאחר "הכשרה" באתונה עלה לארץ-ישראל ביוני 1946.

היו ניצולים שעלייתם התעכבה, ביניהם דוד מורדוך, שעלה ב־1949 "כדי לשכוח את העבר שלי ולבנות לי בית במקום חדש – ישראל".

פנינה זקר, בת לניצול שואה מארטה, כתבה בשירה "בצל השתיקה": "...מעולם לא סיפרת על ילדותך, הוריק. ניסית לגדל אותנו בבועה של הכאן והעכשיו. נתת לנו את שמות הוריק, יקירך, שאנו להם מצבה חיה, מבלי שתספר לנו דבר וחצי דבר על אנשים יקרים אלה, שמעולם לא זכינו לראותם..."

לסיכום: החזרה מן התופת, מ"הפלנטה האחרת", הייתה בעייתית ליהודי יוון והם התקשו למצוא את מקומם. התמודדותם עם המציאות היתה קשה ואיטית. יהדות יוון עשתה ועושה מאמצים לקיים חיים יהודיים ככל האפשר, לשמר את מורשת העבר ולקיים דו־שיח עם הסביבה הלא יהודית, מתוך הבנה והערכה הדדית.

ביבליוגרפיה

ארכיון יד ושם: עדות יוסף כהן (כונן) 03/3125; עדות אלברט יחבס 03/2990; עדות יצחק קנטי 03/5799; עדות מטיילדה ארביב 03/2892; עדות קלרה מנשה 03/4318; עדות מרים שביט 03/4516; 03/6342.

הארכיון הציוני S25/5282.

הד המזרח, כרך ג', גיליון לט (16.2.1945); גיליון מ"מא (25.2.1945) בנתיבי שאול – יהודי יוון בשואה פרקי עדות, בעריכת שמואל רפאל, תל אביב תשמ"ח; פרטים מהעדויות הבאות: עליזה ברוך, עמ' 105–113; אברהם אלברטו גטניו, עמ' 139–144; בלה יהודה; עמ' 208–214; גדליה לוי, עמ' 277–282; דוד מורדוך, עמ' 296–302; יעקב מלאך, עמ' 306–312; אברהם מנו, עמ' 312–321; שבתאי מנחם, עמ' 330–336; יהודה ליאון מרכוס, עמ' 344–350; יצחק משה (קיצוס), עמ' 350–356; אברהם נג'ארי, עמ' 356–362; מרי נחמן לבית פיטשון, עמ' 368–376; פרידה קובו, עמ' 430–438; יעקב אברהם רוזן, עמ' 452–458; יעקב חיים רפאל, עמ' 466–477.

יהדות יוון בחורבנה – זיכרונות, המכון לחקר יהדות שאלומיק, תל אביב תשמ"ח; היינץ קוניו, קיצור ועלדות חיי במלך, עמ' 267–352;

לא נשכה, הוצאת חטיבת "דור ההמשך" של אירגון ניצולי מחנות ההשמדה יוצאי יוון בישראל: ב' אילוך-בלל, "הרהורים על אמה שותקת", חוברת 4, עמ' 4; פ' זקר, "בצל השתיקה", חוברת 4, 5.

ורדי, ד., נושאי החותם, דיאלוג עם בני הדור השני לשואה, כתר 1990; נחמני, ע., "מלחמת האזרחים ביוון", 1946–1949, זמנים 34 (חורף 1990), עמ' 26–39;

פרץ, א' עשן ואמר, ירושלים 1986, "תחזית מזג האוויר למאה הזאת", עמ' 9; Behar Nemon, Simone, "In the Greek Islands or Do not Forget Us", Los Muestros 9 (Decembre 1992) Bruxelles.

ארנה בירנבך

מחנה ברגן-בלזן, לקראת השיחרור

לזכר מי שלא זכו להגיע

ב־15 באפריל השנה, נציין 50 שנה לשיחרור מחנה הריכוז ברגן-בלזן.
50 שנה – והכל חי וחרוט בזיכרוני, כאילו קרה זה אתמול.
ב־1 במארס 1945, באישון לילה, הובהלנו, כ־700 נערות יהודיות, אסירות
מחנה העבודה מילהאוזן-טירינגן (Mulhausen Tübingen) (המסונף למחנה
בוכנוואלד) לקרונות משא.
למילהאוזן הגעתי בתחילת נובמבר 1944, בטרנספורט של 200 אסירות
מאושוויץ. נערה בת 16 הייתי. ביום בו עזבנו את בירקנאו, הובאה אמי לתאי
הגזים.
אחרי התופת של מחנונו פלשוב (Plaszow) ובירקנאו, הפרידה מהורי ומכל בני
משפחתי, היה מחנה מילהאוזן בבחינת פסק זמן רוגע.
שם עבדתי בבית־חרושת תת־קרקעי לתחמושת. במחנה זה היה רעב גדול, אך
לא היו הוצאות להורג בתלייה, סלקציות, שיסוי כלבים באסירים, אף לא תאי גזים
וכיבשנים.
צבא בעלות הברית הפציץ מדי לילה, ואנו הרגשנו שהקץ מתקרב ופתאום...
נשלחנו משם!
לאחר נסיעה של שתי יממות הגענו לצלה (Celle), עיר קטנה בסקסוניה
התחתונה. משם, בתוך שלג עמוק, צעדנו כ־15 ק"מ למחנה ברגן-בלזן.
מקרה מיוחד נחרט בזכרוני. עוד אנחנו צועדות, נתקלנו בטור ענק של אסירים
יהודים, שנעו ברגל זה כשבועיים ממחנה עבודה בטירינגיה. כולם חולים ותשושים.
אשה אחת מבין הלודז'איות שבינינו פגשה את בעלה בין האסירים.
לא ידוע לי, האם עלה בידם להיפגש גם בתוך המחנה. היא לחמה על חייה ואכן
שרדה, אך בעלה הוציא את נשמתו ביום השיחרור.

במחנה ברגן-בלזן מקיץ 1941, אוכלסו שבויים סובייטיים. באפריל 1943 חולק השטח והוקם "מחנה כוכב" לחילופי יהודים נתיני ארצות שונות, ביניהם 266 בעלי "סרטיפיקאטים" לארץ-ישראל, שהוחלפו באזרחים גרמנים. נבנה גם מחנה לנתינים של ארצות נייטרליות.

ביוני 1944 נפתח "מחנה הונגרי" עבור הקבוצה של אנשי "רכבת קסטנר" שהועברה לשווייץ לאחר כחודש.

מנובמבר-דצמבר 1944 הפך המחנה – למחנה ריכוז לכל דבר. ס"ס האופטשטורמפיהרר יוזף קראמר (Kramer) מונה למפקד החדש.

מינואר 1945 התחילו להגיע טרנספורטים רבים של נשים מאושוויץ, מטירינגיה, לייפציג וממחנות ריכוז ועבודה הקרובים לחזית המתקרבת. התחילה התופת. צפיפות בלתי-נסבלת, רעב, מגיפות ותמותה גבוהה מאוד: מינואר עד לאמצע אפריל מתו כ-35,000 איש. לאחר השיחרור ועד סוף יוני נפטרו עוד כ-14,000, חרף מאמצים נואשים להצלת השרידים. בסך הכל נמנו מעל ל-50,000 קורבנות בברגן-בלזן.

הזיכרון שלי מברגן-בלזן מתמקד בבלוק שאליו נדחסנו עם בואנו, כ-1,000 נשים, במקום המיועד ל-100 איש. כדי לאכלס את כולן, הוצאו ממנו כל הדרגשים. בימים הראשונים עוד יכולתי לנוע. עברתי בצריפים סמוכים ולא האמנתי למראה עיני! רבבות נשים צעירות נהפכו לגויות מתהלכות לשלדים – "מוזלמניות". עטופות בסמרטוטים או בשמיכות על גופן העירום, אכולות כינים, משלשלות ללא הרף, מתחננות לטיפת מים. צמא, רעב, טיפוס ודיזנטריה עשו שם את מלאכתם של תאי הגזים.

כמעט שלא ראיתי את צוות הס.ס. וה"משגיחות" הגרמניות. הם הסתגרו מפחד שמה יידבקו במגיפה ותיכנונו, כנראה, מנוסה.

לשאריות המזון במטבח הוכנס רעל. השלדים, שעדיין התהלכו והתנפלו עליו, הורעלו. כעבור ימים ספורים נפלתי למשכב. נדבקתי בטיפוס בהרות.

שכבתי כ-4–5 שבועות על הריצפה וקדחתי מ'40–41 מעלות חום. כאבי ראש ובטן, ללא טיפת מים, ללא כל תרופה. ומסביבי מאות גויות! כל דקה הוציאה נערה אחרת את נשמתה ונשארה כך לשכב. לא היה מי שירחיק את גופתה ולא היה לאן להעביר את הגופות.

מתחת, לצדי – גויות של חברות, אתן עברתי יחד את נתיב המוות מגטו טארנוב, ועכשיו, על סף השיחרור... הן לא זכו...

הפכתי למוזלמנית. נשברה רוחי, ביקשתי למות. אחרי חמש וחצי שנות מאבק עיקש, רצון עז לשרוד, לספר, לנקום ולהגיע לארץ-ישראל. רק שם, בברגן-בלזן, שישה שבועות לפני השיחרור – נעשיתי נואשת!

"מים, מים – למות", מלמלתי! אחת מאתנו, שלא נפלה למשכב, בת דודתי הלה, "אירגנה" קליפה של סלק, שלא מסוגלת הייתי לבלוע. "מים, מים – למות!" איבדתי את תחושת הזמן. "אנא, החזיקי מעמד", עודדה הלה, "השמועות אומרות שהצבא הבריטי נכנס לעיר הסמוכה, הנובר".

לו היו המשחררים מגיעים לברגן-בלזן ב-16 באפריל, לא הייתי בין החיים. אך הם באו ב-15 באפריל.

כשראיתי אותם עומדים מעלי, קצינים בריטים, ביניהם יהודים רבים, בוכים
למראה הערימות המרובות של גוויות, כבר לא הייתי אדישה ולא חלשה. קמתי על
רגלי ומילמלתי: Why so late? (מדוע כה מאוחר?).

התעלפתי, וכך שרדתי.

קבוצות של "הנוער הציוני" מהונגריה בדרכן לארץ-ישראל*

בתום המלחמה הסתובבו מיליוני פליטים בדרכים באירופה ההרוסה. בעלי הברית חשבו לפתור את הבעיה על-ידי רפטריאציה, כלומר החזרת הפליטים לארץ מולדתם. ברם, צעירים יהודים יוצאי מחנות הריכוז, בחזרה לעיר מולדתם לחפש בני משפחה, למדו חיש שאין לאן לחזור; המשפחה אבדה, והאנטישמיות הרימה ראשה מחדש. הם יצאו שוב לדרך.

הסולידאריות היהודית הייתה קיימת; עזרה כספית ניכרת הגיעה מיהודי ארצות-הברית, דרך הג'וינט. גם הקהילות היהודיות באירופה המערבית השתדלו להושיט עזרה. גם העזרה וגם המקלט היו זמניים. מדינות העולם לא התכוונו לקלוט מאות אלפי עקורים. היישוב והסוכנות היהודית היו נכונים לעשות הכל, כדי להביא את "שארית הפליטה" לארץ-ישראל, בה ימצאו לא רק מקלט, כי אם בית ומולדת. ניטש מאבק חריף נגד בריטניה כדי להביא לביטול "הספר הלבן" משנת 1939, שהגביל חמורות את עליית היהודים.

"הבריחה" התחילה ביוזמת "שארית הפליטה". בראשית הייתה זו בריחה פראית. יהודים לא מצאו מנוח במדינות מזרח-אירופה רוויות דם אחיהם. אולם בלי עזרת שליחי הארץ לא ניתן היה לבצע מפעל ענק כזה. "הבריחה" סייעה לכל יהודי, לא רק לחברי התנועות הציוניות.

חברי המחתרת של התנועות הציוניות מפולין הגיעו במאי-יוני 1945 לבוקרשט. הבולטים ביניהם היו אבא קובנר, צביה לובטקין, סטיפן גראייק וניסן רזניק, חבר "הנוער הציוני". הם שאפו לארגן "בריחה". הם יצרו קשר עם שליחי "המוסד" ועם חיילי הבריגאדה היהודית. חיילי הבריגאדה סעדו את הפליטים בכל שטחי הפעולה ובמיוחד בהעברת קבוצות מאיזור הכיבוש הרוסי לאזורי הכיבוש האנגלי והאמריקני.¹

היחידות העבריות בצבא הבריטי הקימו "מרכז לגולה" בבירת איטליה, רומא.

* קטע מפרק מס' 5 מהספר: "צעירים בחלום, בהצלה ובמאבק...", ספר "הנוער הציוני" בהונגריה, טרנסילבניה, קרפטרורס 1930-1949 - העומד להופיע בקיץ 1995. המערכת: ד"ר חוה אייכלר, יהודה תלמי, צבי הרמן, ישעיהו רחנבלום.

החיילים העבירו חלק הגון מאספקתם הצבאית למחנות "שארית הפליטה". המארגנים של דרכי "הבריחה" יכלו להסתובב ולנוע במדי הבריגאדה, עובדה שהקלה ביותר על העבודה.²

תנועות הנוער הציוניות, שהתחילו מארגנים גם חברים חדשים, החליטו לנצל כל אפשרות לעלייה ב'. בדרך הקימו גרעיני "קיבוצים" וקלטו צעירים נוספים, שהיו מוכנים להצטרף אל הקבוצות.

כבר הזכרנו את הניסיונות הראשונים לעלייה ב' דרך רומניה, שמנמליה יצאו מעפילים גם בתקופת המלחמה. אך נתיב זה נחסם; הצבא הרוסי השתלט על נמל קונסטנצה והקים שם בסיס ימי סובייטי. כבר במאי 1945 ידעו שליחי הארץ, שיש צורך למצוא דרכי עלייה חלופיות. החליטו להעביר קבוצות לאיטליה; נדמה, שהפלגת אוניות מעפילים תהיה קלה יותר מארץ זו. במשך הזמן נעשו ניסיונות להעפלה דרך יוון ויוגוסלביה; רק אוניות מעטות מאוד יכלו להפליג מארצות אלה. תקופת ההמתנה במחנות העלייה הייתה ממושכת, ועל כן התחילו להעביר קבוצות צעירים גם למחנות העקורים בגרמניה. יחס הברזטים אל "שארית הפליטה" היה עוין. יחס אוהד והבנה מצאו במחנות אונרר³ א בשטח הכיבוש האמריקני. היה הכרח לנצל כל הזדמנות כל עוד הגבולות בין המדינות פתוחים, פחות או יותר. קיוו שארצות הברית – רוב הפליטים נמצאו במחנות בשטח הכיבוש האמריקני – תלחץ על בריטניה לחץ פוליטי לשם פתיחת שערי ארץ-ישראל. קבוצות של צעירים עברו לבלגיה וגם לצרפת. אוניות מעפילים הפליגו מנמלים קטנים על-יד בורדו ומרסיי.

כדי להבטיח את דרכי הבריחה היה חשוב מאוד לדאוג לנקודות מעבר מאורגנות כהלכה. חברי תנועות הנוער לקחו על עצמם להתמקם בנקודות המעבר וסייעו ל"שארית הפליטה" בהברחת הגבולות.

היה הבדל גדול בין בודדים, או משפחות, שיצאו בדרך הבריחה ובין הקבוצות המאורגנות של התנועות הציוניות. ההבדל לא התבטא במצב הכלכלי. הג'וינט, האונרר⁴ א והסוכנות היהודית הגישו אותה עזרה לכל פליט – כי אם ברגש ההשתייכות, בחיי התרבות, הספורט וחינוך הצעירים. בתקופות ההמתנה הממושכת השתדלו להקנות לצעירים אותם ערכי ציונות שהיו נחלתם ב"קינים" בארץ מוצאם: לימוד עברית, תולדות ארץ-ישראל, חינוך חברתי, שירים בצוותא, עריכת עיתוני-קיר וריקודי הורה. בהתאם לאפשרויות הקימו אפילו "הכשרות" לעבודה חקלאית.

הפליטים יצאו לדרך בגלל אובדן הכל וללא תקווה. מאידך, הצעירים יצאו בהרגשה של מילוי חובה לאומית, של התקרבות אל מטרה חשובה. בארץ נעשו מאמצים לקלוט את כל היהודים, להעניק לכולם הרגשת השתייכות לעם בציון.³

פעילות חברי "הנוער הציוני" במקומות מעבר. הקבוצות באיטליה

דרכם לעלייה של חניכי תנועות הנוער בבחינת הרפתקה. איש לא ידע כמה זמן תארך דרך "הבריחה" ומתי יגיעו אל חופי הארץ. תפקידם של המדריכים, שיצאו

אתם, היה קשה: לדאוג לתוכנית מגוונת ולנטוע בלבם הרגשת השתייכות. על כן, לנקודות המעבר ומקומות ההמתנה היה משנה חשיבות בתהליכי ההדרכה. באירגון "הבריחה" היה שיתוף פעולה למופת בין כל תנועות הנוער הציוניות.

באשר לקבוצות מהונגריה הייתה קיימת תמיד בעיית השפה. היה חשוב לדאוג שבמקומות המעבר ומחנות ההמתנה ימצאו גם פעילים יוצאי הונגריה.

מה היקנה את הכוח הנפשי לצעירים ליטול על עצמם עבודה קשה ואחריות גדולה? בלב קינן עדיין זיכרון הסבל והכאב החד על אובדן המשפחה. תמיד עוד נצצה התקווה, שאולי יקרה נס ויום אחד יופיעו הורים או אחים שנעלמו. תקווה זו הכבידה ביותר על ההחלטה לצאת בדרך ה"בריחה". אף על פי כן נטלו על עצמם את התפקיד. סבל השואה לא קיעקע בהם את התכונה האנושית של נכונות לעזור לאחים מ"שארית הפליטה".

אחד החברים, אברהם (פריצי) בטלהיים, יצא כבר ביוני 1945 כדי לעזור לקבוצת חניכי "הנוער הציוני" להגיע אל מקום ההמתנה באיטליה. הוא היה חניך התנועה מגיור (Gyor). בתקופת השואה פעל ב"בית הזכוכית": עסק בזיוף תעודות וחלוקתן בין החברים. היום הוא פרופסור לכימיה בארצות-הברית. נביא כאן קטעים מהזיכרונות שלו (1981, 1993):

"ביוני 1945 יצאתי עם קבוצת נוער דרך הבריחה בכיוון מערב, כדי להגיע לאיטליה. היינו בין הראשונים מתנועת 'הנוער הציוני', שעזבו את הונגריה בכיוון זה. היו כעשרים צעירים בקבוצה, רובם מקרפטורוס. עד סומבטהיי (Szombathely) נסענו ברכבת, עברנו את הגבול בהדרכת מבריה מקצועי, הלכנו כחמישה קילומטרים ברגל. עלינו שוב על רכבת בכיוון גראץ, שם המתינו לנו חיילי הבריגאדה. עזרו לנו למצוא מקום, עד שנוכל להמשיך בדרך. במעבר הגבול הצטרפו עוד שישה צעירים אל הקבוצה; טענו שהם יהודים שחזרו ממחנות ריכוז ורוצים להגיע לאוסטריה וגרמניה, כדי 'לחפש קרובים'. במקרים כאלה לא היה ביטחון מלא, האם המצטרפים הם באמת מ'שארית הפליטה', אך יותר מדי שאלות, או סירוב עלולים היו לפגוע באלה, שהם באמת יהודים.

"הקבוצה עברה מאוסטריה לאיטליה בעזרת חיילי הבריגאדה היהודית, לאודינה, לטרוויזו שם היה מרכז חיילי הבריגאדה. הם התייחסו אל הצעירים באהבה, בהבנה. מכאן הגיעו למילאנו כדי להתייצב במרכז למתן עזרה לפליטים בויה אוניונה (Via Unione 5). הקבוצה התקיימה במילאנו מהעזרה של אונורה"א; היה זה פחות מאשר קיבלו קודם מחיילי הבריגאדה.

"אחרי שלושה שבועות עברה הקבוצה למגנטה (Magente) וללנגנו (Legnano), מקומות המתנה להפלגת אוניות מעפילים. אברהם בטלהיים למד בקלות את השפה האיטלקית על יסוד לימוד הלאטינית בגימנסיה בהונגריה. הדבר עזר מאוד בסידור ענייני הנסיעה ובמגע עם האוכלוסייה המקומית. הוא ניסה למצוא קשר אל נציגי 'הנוער הציוני' במרכז 'הבריחה' באיטליה, אך בקיץ 1945 לא הצליח למצוא אף אחד. בסתיו 1945 נציג 'הנוער הציוני' ברומא היה ניסן רוניק."

בדרום איטליה, ליד בארי, בין נציגי "הנוער הציוני" היה גם שלמה פניו (Fenyó), מראשי התנועה ההונגרית.⁴

הגיעה הודעה, שהקבוצה עומדת לצאת לעלייה. אברהם בטלהיים החליט לא

לצאת יחד איתה, כי אם לחזור להונגריה, ליטול על עצמו העברת קבוצות נוספות. במדים של חיילי הבריגאדה, עבר את הגבול ללא בעיות ליוגוסלביה. מכאן המשיך את דרכו כפליט החוזר להונגריה.

ביוגוסלביה דאז התחיל טיטו בחיזוק השלטון הקומוניסטי. בזרים חשדו. בלובליאנה (Ljubliana) השליכו את בטלהיים למספר ימים לצינוק עד שנוכחו, שאכן הוא פליט יהודי ולא איש הימין הקיצוני. חשדנות השלטון הקומוניסטי עוררה חשדות בלבו, שגם בהונגריה עלולים לפגוע בפעילות ה"בריה". החליט שביקורו בהונגריה יהיה קצר מאוד. עוד בדרך פגש פליטים מאושוויץ יוצאי הונגריה; נדע לו על מות אמו וסבתו במחנה ההשמדה, בתאי הגזים. לא היה לו עוד מה לחפש בהונגריה.

בבודפשט יצר קשר עם מנהיגי "הנוער הציוני", יוסף בריואל (קנדל לאצי) ורז'ו רחנברגר. הוא קיבל על עצמו העברת קבוצה של חניכי "הנוער הציוני" דרך וינה בכיוון איטליה. כאשר הגיעו לווינה, קיבל על עצמו תפקיד – להמשיך עם קבוצה מעורבת, יוצאי פולין והונגריה, חברים מתנועות ציוניות שונות. היו ביניהם כאלה שכלל לא חשבו ללכת לקיבוץ; רצו להגיע לארץ-ישראל, להתגורר בערים. תפקידו של אברהם בטלהיים היה לדאוג לענייני כלכלה, להשיג את התמיכה מאונר"א, וכן להכין תוכניות תרבותיות וחינוכיות לצעירים. התפקיד השני היה קשה יותר בגלל ההטרונגיות של הקבוצה. באיטליה קיבלו מקום במחנה מסטרה (Mestre) קרוב לוונציה. בקבוצה החל ריב פנימי, משום שהחברים היו ממורמרים. אברהם בטלהיים שמח, כאשר בחדש אוקטובר העבירוהו למיראנו (Merano), נקודת מעבר בין אוסטריה לאיטליה. הוטל עליו להוליך למילאנו את הקבוצות שעברו את הגבול. ידיעת השפה האיטלקית איפשרה לו למלא את המשימה בהצלחה. הרכבות בתקופה הזאת לא פעלו לפי סדר זמן תקין, כמו בתקופת מוסוליני. הצפיפות בקרונות הייתה איומה. על סמך ניירות אונר"א מפוברקים השיג קרונות מיוחדים לפליטים, בלי לשלם כסף מזומן. שלטונות איטליה ידעו על המתרחש, על יציאת אוניות מעפילים, אך עצמו עיניים, בניגוד לרצון בריטניה.

עד יוני 1964 המשיך אברהם בטלהיים את פעילותו בהעברת קבוצות באיטליה. במסגרת עבודה זו פגש בקבוצת יצחק צ'ילג, חברי "הנוער הציוני", שבאו מזאלצבורג. הם היוו "קיבוץ בדרך" אמיתי; הקימו גרעין-קיבוץ על שם אבא ברדיצ'ב. אברהם בטלהיים החליט, שבבוא העת יעלה ארצה עם הקבוצה הזאת, שהתמקמה בינתיים בברוויו.

בין מדריכי הקבוצה היה גם מושקוביץ (מוס). אותו הסתובב אברהם ברומא, באתנחתא מפעילות הבריה, כי לא הגיעו קבוצות. עד היום זוכר הוא את הבניינים היפים, המעיינות, הביקור באופרה: הצגת "נורמה" עם בנימינו ג'ילי ומאריה קניליה...

הכרחי היה ליצור דרך האלפים מעברים ברגל מאינסברוק (אוסטריה) לאיטליה. משמר הגבול הסתובב שם על סקי בשלג. נחוץ היה למצוא דרכים בהן אי-אפשר לגלותם בקלות. בטלהיים חזר לאוסטריה, יצא משם עם קבוצה של עשרה צעירים. הביא אותם ברכב עד מרחק שני קילומטרים מהגבול; מכאן יש ללכת ברגל, בשלג שלפעמים מגיע עד הבוכיים. לפנות ערב ראו שמתקרבים

פטרולים על סקי. התפזרו, ישבו דמומים עד עבור זעם. בהתאספם גילו שאחד הבחורים חסר. אחרי שעה של חיפוש בחושך מצאו אותו. גם בחיפוש שמרו על שקט מוחלט. הקבוצה המשיכה בדרך, עד לנקודה בה המתינה להם מכונית משא. עוד זמן מה נהגו לעבור במעבר בברנר (Brenner), אולם לאחר מקרה מצער בו הלכו שלושה אנשים לאיבוד וקפאו מקור, הפסיקו עד האביב "להתפלח" במעבר. אברהם בטלהיים המשיך לקבל קבוצות פליטים במרכז במיראנו. עם חיוך על שפתיו דאג לעזור להם.

אחרי פעילות של קרוב לשלושת־רבעי שנה במסגרת ה"ברחה", הגיעו תורו של אברהם בטלהיים לעלייה, יחד עם קבוצת יצחק צ'ילג מברוויו. כל הזמן שמר על הקשר עם הקבוצה. היו כאן הרבה חברים, שלימודיהם נפסקו בגלל גיוסם לפלוגות עבודת־כפייה ומחנות ריכוז; כך קרה גם לאברהם בטלהיים. אחרי תקופת דיכאון, תוצאת הסבל והשכול... החלו הכל מתעניינים מחדש בלימודים.

בסוף יוני הגיעה ההודעה על צאתם לעלייה. נשים בהריון וזוגות עם תינוקות ביקשו להישאר, כי האונייה לא התאימה להעברתם. הקבוצה יצאה מנמל לה־ספציה על אוניית המעפילים "כ"ג יורדי הסירה".

ב־15 באוגוסט 1946 הגיעו לחיפה. כאן נודע להם, שהבריטים לוקחים את המעפילים למחנות מעצר בקפריסין. הידיעה גרמה לדיכאון ומפח־נפש. ברם, את החדשים הארוכים בקפריסין ניצלו לפעילות תרבותית.

הערות

1 דוד צימנד, "בשליחות הצלה", משואה, ד', עמ' 116–117.

2 ספר תולדות ההגנה, ג', 740–742.

3 דוד שער, גירוש קפריסין 1946–1949, עמ' 26–27.

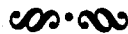
4 מכתבו של שלמה פניו, מ־7 בדצמבר 1945 למזכירות תל־אביב, ינואר 1946.

אריה לוי

העלייה מהונגריה דרך צ'כוסלובקיה

ב-1949

אחרי-חיסול-התנועה-הציונית-בהונגריה-על-ידי-המשטר
הקומוניסטי

הנסיבות של חיסול התנועה הציונית

אחרי הקמת שגרירות ישראל בבודפשט וסגירת המשרד הארץ-ישראלי של הסוכנות היהודית, הגיע תור חיסולה של התנועה הציונית בהונגריה.

רצף עניינים זה היה צפוי מראש, והוא היה מקביל לרצף הפעולות ברומניה ובארצות אחרות בהן התבסס המשטר הקומוניסטי. אלא שהפסקת פעילותה הרשמית של התנועה הציונית בהונגריה הייתה כרוכה בתופעות ייחודיות, שלא התלוו לחיסולם של אירגונים ציוניים בארצות אחרות.

הצהרה פורמאלית על חיסול התנועה הציונית באה מטעם התנועה עצמה והוצגה ברבים כאילו מעשה זה מבטא את רצונה של התנועה. בעיתונות ההונגרית דווח על כך, שהקמתה של מדינת ישראל מהווה הגשמת המאוויים של התנועה הציונית, ומכיוון שאין צורך בהמשך קיום התנועה, היא החליטה על התחללותה מרצון.

המנהיגות הרשמית של הקהילה היהודית קיבלה את התפתחות העניינים בעל כורחה. מדיניותה הייתה, שיש לאפשר ליהודים המעוניינים בכך לעלות לארץ-ישראל, אך יחד עם זאת, יש להבטיח לאלה המעוניינים להישאר בהונגריה שוויון זכויות מלא. במובן מסוים, חיסולה של התנועה הציונית לא נעשה בצורה בוטה הנוגדת את דרישת מנהיגי הקהילה היהודית, שכן בתמורה להצהרה של "התחללות" עצמית, הבטיחו השלטונות הקומוניסטיים שיונפקו אישורי הגירה לישראל ל-3,000 יהודים העומדים באחד משני הקריטריונים: א. הם פעילים בהנהגה הציונית וב. קרובי משפחה שלהם (הורים או ילדים) חיים בארץ-ישראל. הסכם זה לא מילא אחרי כל הדרישות שהועלו על-ידי מנהיגי הקהילה

היהודית, עוד לפני חיסול התנועה הציונית, שכן לא הובטחה ליהודים הזכות להגירה חופשית מהונגריה לארץ־ישראל. מאידך לא הוטל איסור טוטאלי על הגירה. מתן זכות הגירה ל־3,000 אנשים היווה סטיה מהמדיניות הקומוניסטית, שראתה פעולה עוינת בכל רצון של הגירה מהונגריה, ולא התירה הגירה אל מחוץ לגבולות הונגריה מכל סוג שהוא.

מעמדם של הקהילה היהודית ושל מנהיגיה היה חלש, ולכן לא ראו טעם למחות בפומבי נגד החלטה זו. יתר על־כן, יחד עם ההסכם, שכפה על התנועה הציונית התחסלות עצמית, עצר השלטון הקומוניסטי כמה אישים מההנהגה הציונית ודן אותם לתקופות מאסר שונות בעוון "פעולות חתרנות", כביכול, נגד השלטון ההונגרי.

המאסר, והענישה שבאה בעקבותיו, שימשו רמז לאלה שלא ראו בעין יפה את התחסלותה מרצון של התנועה הציונית. השיטה של "הגזר בצירוף המקל" הופעלה בהצלחה. יש לציין, שהשלטונות ההונגריים קיימו את התחייבותם. ניתנו אישורי הגירה לאלה שהובטח להם לצאת, אם כי המיכסה של 3,000 לא הספיקה לכל אלה שענו על הקריטריון שנקבע כתנאי לקבלת אישור עלייה.

העלייה נמשכת

תנועות הנוער הציוניות ירדו למחתרת. רובם של חברי התנועה לא השתייכו לקטיגוריות של האנשים, להם הובטחה הזכאות לעלייה, ולכן חיפשו דרכים להמשך העלייה. חיסול התנועה הציונית היה אות, שיש לעשות מעתה מאמצים כדי לנצל פרצות ולמצוא דרכים בלתי־לגיאליות ל"בריחה" מהונגריה.

באותם ימים נוצר שיתוף פעולה בין התנועות הציוניות השונות בסלילת דרכי "בריחה", אם כי היוזמות המקומיות מטעם קבוצות מקומיות נראו יעילות יותר מאשר פעולה משותפת של תנועות נוער, ועל אחת כמה וכמה של כל תנועות הנוער יחד.

שיתוף הפעולה התבטא בהחלפת מידע, באזהרות על שיבושי מסלולים, בעצות לאלה השוקלים "בריחה", ובסיוע משפטי לאלה שנתפסו בדרך והועמדו למשפט בעוון ניסיון ל"גניבת" גבול או למעבר גבול בלתי־חוקי.

מימון חלקי לכיסוי הוצאות הפעולה הוזרם לתנועות על־ידי ההנהלה הארץ־ישראלית של כל תנועה. כך, למשל, בימי התארגנות של ה"בריחה" ביקר משה קול בהונגריה ואישר תקציב נאות למימון פעולות ה"בריחה". הכסף הועבר בדרכים שונות: דרך מקובלת הייתה להבטיח החזר כספי בארץ־ישראל לאנשים בהונגריה, שהיו מעוניינים למסור כסף לנציגי התנועה בהונגריה, תוך קבלת הבטחה שאת התמורה יקבלו בארץ מאת ההנהלה הארצית של התנועה אחרי עלייתם ארצה. ואמנם היו יהודים אחדים, בני המעמד הבינוני, שהפקידו בידי הנהלת התנועה של הנוער הציוני כסף מקומי בשווי של כמה מאות דולרים וקיבלו תמורתם כסף ישראלי מהנהלת התנועה.

נקודות למעבר־גבול היו בכמה יישובים הקרובים לגבול צ'כוסלובקיה. הגבול לאוסטריה היה חסום כמעט באופן הרמטי. רק ניסיונות מועטים נעשו לחצות גבול

זה. המעבר ליוגוסלביה ולרומניה היה חסר תכלית, כי מארצות אלה לא הייתה אפשרות יציאה. לעומת זאת, בצ'כוסלובקיה לא חוסלה עדיין באופן מלא התנועה הציונית. עדיין היו שם שליחים מארץ-ישראל, וגם אנשי הקהילה סייעו למגיעים לשם להמשיך את דרכם לכיוון אוסטריה. מקום הריכוז של השואפים לעלות ארצה היה ברטיסלבה (העיר מוכרת ליהודים בשמה הגרמני פרסבורג, והיא כעת בירת סלובאקיה).

הגבול ההונגרי הצ'כוסלובקי השתרע לאורך כ-500 ק"מ, כאשר צדו המערבי של הגבול, סמוך לברטיסלבה היה קרוב לגבול המשולש של הונגריה, צ'כוסלובקיה ואוסטריה, וצדו המזרחי היה הגבול המשולש עם רוסיה הסובייטית.

היו, אם כן, שתי סיבות להעדיף את מקומות המעבר לצ'כוסלובקיה בחלקו המערבי של הגבול: קירבה לעיר היעד ברטיסלבה, והתרחקות מהגבול הסובייטי. מצד שני, היו גם חסרונות לחלקו המערבי של הגבול. השמירה ההונגרית של הגבול הייתה קפדנית. באופן מיוחד בקירבת הגבול עם אוסטריה. בנוסף לכך, חלקו המערבי של הגבול באורך של כ-180 ק"מ היה הנהר דנובה, ומעבר על הנהר היה כרוך בשכירת סירה, מה שנראה בעיני רבים כדרך בריחה מסוכנת. כפי שהסתבר מהתוצאות, חשש זה היה בלתי מוצדק.

המעבר לצ'כוסלובקיה התרכז בעיקר בקטע האמצעי של הגבול ההונגרי והצ'כוסלובקי, וזה כלל גם קטע ניכר של נהר הדנובה.

סבלם של העולים

מעבר הגבול נעשה בקבוצות של 4-5 נפשות, לעתים קרובות משפחה אחת או שתי משפחות. היו ביניהם אנשים מכל הגילים, וגם זקנים ותינוקות. המגמה הייתה לעזוב את הונגריה יחד עם כל המשפחה. המעבר נעשה בהדרגתו של תושב מקומי מאיזור הגבול, שהיה לו קשר גם עם משפחה שגרה ביישוב כלשהו מעבר לגבול, כלומר, בצ'כוסלובקיה. המועמדים ל"בריחה" הגיעו ברכבת או במונית לעיר הגבול או לנקודת המפגש עם המבריה, ומשם הלכו ברגל אל נקודה קבועה בצד השני של הגבול. גם אלה שחצו את הגבול באמצעות סירה על הנהר דנובה, הלכו ברגל עד לנקודה בה נקשרה הסירה בצד ההונגרי של הנהר, והמשיכו את דרכם ברגל משפת הנהר בצ'כוסלובקיה עד בית בודד, שם חיכתה להם מונית להמשיך דרכם לעיר הקרובה או היישר לברטיסלבה.

בכל מקרה, היה נחוץ ללכת ברגל 4-6 קילומטרים ולפעמים אף יותר, במסווה הלילה ובסבך עבות של צמחים, כדי שלא להתגלות לתושבים המקומיים או לשוטרים. לפעמים נילו אל האנשים גם המברחים, ולפעמים ניתנה להם הוראה איך להמשיך את דרכם ולהגיע למקום מיבטחים. לא מעטים הסתבכו בדרך ולא הגיעו ליעד, ואז נאלצו לחזור למקום מוצאם, ורבים הסתבכו ב"טיול" של ימים אחדים עד שהגיעו ליעדם. אלה שנתפסו בצד הצ'כוסלובקי של הגבול הוחזרו לפעמים להונגריה, ואם היה להם מזל – הופנו למשטרה הצ'כוסלובקית, ומשם הובלו למקום האיסוף המרכזי, ברטיסלבה.

המברחים קיבלו את שכרם מאנשי התנועה בהונגריה תמורת מסירת קוד

מוסכם מראש, שהעתידים לעלות ארצה מסרו למבריהים בעת הגיעם ליעד המוסכם. קוד זה היה לפעמים סיסמה מילולית, ולפעמים חפץ שבור או פיסת נייר קרועה, שהייתה מותאמת לחלק השני, שנשאר בידי איש התנועה בבדופסט, האחראי על ניהול ענייני ה"בריהה".

מובן מאליו, שבמעבר גבול מסוג זה, כמות החפצים שמישהו היה יכול לקחת עימו הייתה מוגבלת מאוד, ולא עלתה על תיק קטן שמישהו רגיל לקחת איתו בטיול שיגרתי למסע של יום-יומיים. ה"בריהה" עם ילדים קטנים הייתה כרוכה בסכנה מיוחדת: שמא יבכו בעת המסע הרגלי, וימשכו למקום את שוטרי הגבול. בדרך כלל, ניתנו לילדים קטנים כדורי שינה בכמות מתאימה, למען לא יתעוררו בעת המסע.

הרבה היבטים של מסע הרפתקאות זה היו ראויים למחקר רטרוספקטיבי מעמיק. אחד מהם, למשל, הוא אריזת החבילות ותכולתן, שלקחו איתם העולים לארץ-ישראל. היו ששמו בחבילות חפצי זיכרון משפחתיים, (מכתבים, תמונות), תשמישי קודש (פמוט לנרות שבת, גביעים לקידוש וכו'), וספרים אהובים על בעליהם. לא נארוזו חפצי ערך בחבילות אלה – לא רק מפני שפחדו משוד, או מחשש שחפצים כאלה יעוררו חשד, אלא פשוט מפני שלרובם לא היו חפצי-ערך. על ההסתבכות שחלה בעקבות חפצים שהיו בתיק סופרו סיפורים רבים. אחד הסיפורים הוא של פסיכולוג, שהביא איתו חלק מכלי עבודתו, לוחות וררשך, שהם לוחות קרטון ועליהם כתמי דיו מטושטשים. שוטרי הגבול חשדו בו שהצוירים המשונים מהווים מפות צבאיות מוסוות, וחשבו שתפסו מרגל, אך כוח השיכנוע שלו סייע לו לבטל את החשדות.

רבים היו שלא הצליחו בניסיונם הראשון לעבור את הגבול והוחזרו על-ידי שומרי הגבול למקום יציאתם. בני מזל חזרו לביתם ללא פגע, אחרים נדונו בבית-משפט למאסר של כמה שבועות או אף חודשים.

אלה שנתפסו על-ידי שומרי גבול הועמדו למשפט בעיר הסמוכה ביותר בה פעל בית-משפט, כלומר בעיר הסמוכה לגבול, ולא בעיר מגוריהם. בערי השדה הסמוכות לגבול היה זה דבר מקובל להישפט בעוון מעבר גבול בלתי-חוקי. תושבי המקום "גנבו" את הגבול, לעתים קרובות בעיסקה של הברחת סחורה מעוטת-ערך, ביקור אצל קרובי משפחה, מבלי לטרוח לשלם תשלום פעוט עבור רישיון מעבר. בתי-משפט לא היו מחמירים בעונש כלפי "גונבי גבול" אלה, ועל-פי-דבר לא החמירו גם כלפי אלה שעברו את הגבול מתוך רצון לעלות ארצה, ונתפסו.

היו רבים שנתפסו על-ידי שוטרי הגבול גם בניסיונם השני לעבור את הגבול, ועליהם הוטלו עונשים כבדים יותר, שהתבטאו לפעמים במאסר של חודשים אחדים, אך ברוב המקרים איפשרו גם לאנשים אלה לחזור לבתיהם.

השהייה בברטיסלבה

פליטי הונגריה, ששהו בדרכם לארץ-ישראל זמן מה בברטיסלבה, מצאו שם קהילה יהודית של מאות נפשות שבאו לעזרתם. בעיר עדיין נמצאו שליחים

מארץ־ישראל, ומסביבם התגודדו חברי הנהלה של תנועות ציוניות מהונגריה וציפו לחברי תנועתם שאמורים היו להגיע לשם.

אלפי יהודי הונגריה עברו בקיץ של 1949 דרך ברטיסלבה בדרכם לארץ־ישראל, או למקומות הגירה אחרים. יש האומדים את מספרם בכ־10,000 נפש.

בברטיסלבה שיכנו אנשים אלה באופן זמני בבית־הכנסת של הקהילה היהודית בעיר. העיר, בה שכנה במאה ה־19 אחת הקהילות המפורסמות של היהדות האורתודוקסית, בה הרביצו תורה רבנים ידועי־שם וביניהם גם משה סופר, הרב שפסיקותיו קובצו בספר "שאלות ותשובות של חת"ם סופר" – מילאה מחדש, למשך זמן קצר, תפקיד חשוב בעולם היהודי בשמשה מעון מעבר ליהודים מהונגריה בדרכם לארץ־ישראל.

לשוהים במקום הוקם מזנון, ניתן סיוע לנזקקים, ואף יולדות הובאו לחדרי הלידה של בתי־חולים מקומיים. שבוע או שבועיים שהו הפליטים בברטיסלבה עד שהתקבצו כמה מאות אנשים, ומשם הועברו ברכבת מיוחדת אל מעבר לגבול צ'כוסלובקיה.

שלטונות צ'כוסלובקיה פעלו בהתאם לחוקים המקומיים, וגירשו את האורחים שהגיעו בדרך בלתי־חוקית אל מעבר לגבול. הגורמים היהודיים במקום הצליחו לשכנע את השלטונות שהגירוש ייעשה לארץ המוכנה לקלוט אותם. וכך הם הגיעו לעיר הבירה של אוסטריה, שם קיבלו את פניהם נציג הקהילה היהודית, שליחים מארץ־ישראל וגם נציגים של ארגוני הגירה אחרים. הם היו חופשיים להמשיך דרכם לארץ־ישראל ולארצות הגירה אחרות.

סוף הבריחה מהונגריה

שלטונות הונגריה הגיבו במבוכה על העזיבה ההמונית של יהודים. מחמת אורכו של הגבול עם צ'כוסלובקיה, ומחמת פיזור נקודות המעבר במקומות שונים לאורך הגבול, היה קשה למצוא דרך לחיסול "בריחה" זו. צ'כוסלובקיה הייתה אחת מהמדינות הקומוניסטיות, וכתוצאה מכך, הגבול בין שתי המדינות הקומוניסטיות לא עמד תחת פיקוח קפדני של משמר הגבול. הונגריה הפעילה לחץ על צ'כוסלובקיה להחזיר אליה את היהודים שהגיעו לשם בדרך בלתי־ליגאלית מהונגריה.

כנראה, לא יכלה צ'כוסלובקיה לדחות בקשה זו וכצעד ראשון הוחזרו יהודים בודדים מ"גונבי הגבול" להונגריה. עם גבור הלחץ ההונגרי, בסוף אוגוסט 1949, שינו שלטונות צ'כוסלובקיה את כיוון נסיעתה של רכבת מלאת יהודים, ובמקום להסיע אותה לווינה, כפי שנאמר לכל אלה שעלו על הרכבת, הופנתה הרכבת ישירות לבדפשט.

מעשה זה שם קץ לבריחה ההמונית של יהודים מהונגריה. בכך פסקה העלייה ההמונית של יהודי הונגריה לישראל לפרק זמן ארוך והתחדשה רק ב־1956, עם פרוץ המרד ההונגרי במשטר הקומוניסטי.

יצחק קשתי / מרגרתה לוין

מעבר והשתנות: ביוגרפיות של נוער עולה, 1945–1950

1. עלייתם לארץ של בני נוער לאחר השואה*

העלייה לארץ של שארית הפליטה היוותה גל מיוחד ברצף גלי העלייה השונים לארץ. רוב שארית הפליטה, למעט יהודי ברית-המועצות, נטשו את מקומות מגוריהם ההיסטוריים ורק מיעוט הכריע להישאר במקומות המושב הקודמים (ראה אייזנשטדט, 1973). עיקר ההגירה כוון לארץ-ישראל, אך מסת הגירה כבדת-משקל (28% משארית הפליטה המהגרת) הגיעה לארצות-הברית וקנדה, ומעטים השתקעו באירופה: באנגליה, בגרמניה, בצרפת ובשוודיה (אנציקלופדיה יודאיקה, 1971).

בני הנוער היוו חלק ניכר מסך האוכלוסייה העולה. חישוב על-פי נתוני השנתון הסטאטיסטי לישראל (1945–1950) מראה, שבשנים 1946–1948 היו בני הנוער גילאי 10–19 כ-30% מאוכלוסיית העולים מאירופה.

הדרך לארץ – תקופת המעבר והעלייה – הייתה ארוכה, מפותלת ומורכבת ונעשתה במסלולים שונים שלא היו ידועים ומתוכננים מראש. מיעוט הסרטיפיקאטים לפני הקמת המדינה האריך את זמן השהייה בארצות אירופה ובמחנה המעצר הבריטי בקפריסין.

האירועים הפוליטיים של התקופה – היערכות לסיום המנדט הבריטי – מיקדו את מלוא תשומת הלב של הגורמים הישוביים בארץ-ישראל (ראה אורן, 1985). לפיכך נטו דפוסי הקליטה של הנוער העולה במידה רבה לשחזר את ניסיון שנות ה-30, או שובשו בלחץ הנסיבות ומסת העלייה הגוברת.

התארגנותן של קבוצות הנוער העולות בארצות המוצא ו"בדרך" יוזמה ובוצעה על-ידי בוגרי תנועות הנוער החלוציות שנשארו בחיים (היערכות מסייעת של

* תודתנו נתונה לגליה רז שסייעה רבות באיסוף ובאירגון הנתונים למאמר זה.

אירגונים ישראליים ויהודיים הופיעה בשלב מאוחר יותר). התארגנות זו הייתה כורח השעה. רבים מבני הנוער ששרדו במלחמת העולם השנייה נותרו ללא משפחה ובמאבק לקיומם היומיומי היה צורך בהקמתן של מסגרות חיים חדשות. אלה הופיעו – ממש עם שוך הקרבות – בדמותם של "בתי ילדים" (ראה לוי, 1975, על אירגון אחד מבתי הילדים בהונגריה, וכן כהן, 1984).

בהגיעם ארצה, נקלטו רובם של בני הנוער במסגרות של עליית הנוער שפעלה לפני המלחמה ולאחריה בהעלאת בני נוער וילדים לארץ. השנים 1945–1948 מהוות תקופת שיא בתולדותיה באשר העלייה – ברובה בלתי-ליגאלית – הסתכמה בלמעלה מ-15,000 חניכים (עליית הנוער, 1984).

חיהם של בני נוער אלה בפנימיות ובחברות הנוער בקיבוצים כללו – ברמה הפורמאלית – עבודה (במשק חקלאי), לימודים ופעולות חברתיות, לקראתם הוכנו באופן מעמיק ומפורט בדרך לארץ עלידי לימוד השפה העברית והכשרה אידיאולוגית חלוצית. ברמה פורמאלית פחות, סייעה בידיהם ההתמודדות האישית והקבוצתית של עולים צעירים אלה על זהותם, תוך שהם מתקבלים כ"חלוצים צעירים" ונידחים כ"ניצולי שואה" עלידי סביבתם הקרובה, להשתלב בחברה ולהפוך לאחד ממרכיביה של הזהות הלאומית הישראלית ההולכת ומתהווה (ראה איזנשטדט, 1967; כהנא, 1968).

הרצף הביוגרפי, לרבות שינויים ומעברים כפויים או וולונטאריים עליהם מדווחים המשתתפים במחקר, כולל את ניסיון החיים בחברה שלפני המלחמה בארץ המוצא ואת תקופת המלחמה, את השהייה בבתי הילדים התנועתיים באירופה, את העלייה המתמשכת לארץ ואת ניסיונות ההיקלטות בה. אלה החוליות העיקריות מהן נבנה תהליך של שינוי אישי וקבוצתי, שהינו מושא דיונו. הדבק שאיחה חוליות אלה לשלבים של התפתחות היו פעילויות של חירות וחינוך. אכן, אלה היו המרכיבים העיקריים של חיבור והמשכיות בתקופה של סעעים וניתוק, שהבטיחו רציפות של מודעות ופעולה.

התבגרותם של בני הנוער שרואינו עלידינו, בבחינת התנסות בגידול ממקורות פנימיים ושותפות בתהליכים של שינוי חברתי ותרבותי מקיף, עלתה מתוך משוקעות או צמידות למהלכים המקובלים זה כבר כבלתי-ירגילים בתוכנם ובעוצמתם, באשר הוטבע בהם חותמם של תהליכים עולמיים כדוגמת השואה מצד אחד והקמת מדינת ישראל מן הצד האחר. אירועים אלה הופכים את תהליכי השינוי הנדונים עלידינו לרדיקאליים ודרמאטיים, תוך שהם ספוגים במתח הרב שבין ההרס הבלתי-מסתבר – כדברי ארנדט (1951) – של השואה, והזהדות מעמיקה ושותפות בתקומת עם ובבניית מדינה.

תולדות חייהם של מי שהיו בני נוער במחצית השנייה של שנות הארבעים היו עבורנו לעדות: לא להרס ולזוועה של השואה בלבד, אלא אף לכוח הישרדות, לרה-אינטגרציה של משמעויות אישיות וחברתיות ולחידושה של משמעות הקיום. במלים אחרות, הביוגרפיות של בני שיחנו מצביעות על העבר ובמקביל מהוות דיר'וחשבון לתהליך מקיף ורבי-עוצמה של שינוי במישור האיש, החברתי והתרבותי. ממסרת חיבורנו לתעד חלק מתהליכים מורכבים אלה וככל האפשר להאירם במסגרת הרמנויטית.

2. מתודולוגיה של תולדות חיים

נראה לנו, שניתן לראות בביוגרפיות של בני הנוער דאז – הן אלה שנמסרו בעליפה והן אלה הכתובות ביומנים – עדות לאירועים ולתהליכים שתוארו מקודם. הנחתנו היא, שה"מספר" הוא גם "כלי" להתרחשויות ולאירועים וגם עד להם; הוא, ה"מספר", השתתף במעשים וחווה אותם, ויחד עם זאת מדווח עליהם, זוכר אותם ואף, אכן, ממשיך לחיות אותם (ראה לנגנס ופראנק, 1981). כך נעשים תולדות החיים בה בעת לאמצעי לאיסוף מידע – אמצעי שאין לו תחליף – וגם למושא של מחקר.

במהלך הראיונות ואיסוף חומר ארכיוני ואחר התברר אף זאת, שהביוגרפיה של הפרט איננה זיכרון בלבד של "כל מה שקרה". ברונר (1987) כבר עמד על כך, שהאוטוביוגרפיה מהווה חלק בלתי-נפרד ממסע ההבנייה של הפרט את חייו. האוטוביוגרפיה – הוא טוען – אמנם היא עדות האדם על עצמו, אך היא גם קובעת את מקומו במירקם החברתי והתרבותי ומעניקה לו כיוון ומשמעות. דוגלאס (1980) טוענת אף היא, שדרך הביוגרפיה האדם מעצב את עולמו, כאשר נושאה מבטאים את ייחודו בתוך האירועים של הקולקטיב. בחירת האירועים עליהם מספר האדם והבנייתם, מצביעה על המשמעות שהפרט מעניק לאירועים, ומשמעות זאת, מלכתחילה, היא הגורם להצגתם ולבחירתם מכלל האירועים ולהצבתם בסיפור הביוגרפי (ראה שוץ, 1966). עולה מכאן המובן מאליו, שהמירקם החברתי-תרבותי איננו אדיש להבניית תולדות החיים על-ידי הפרט, וכי תולדות החיים עצמם נוטה לשקפו בדרך משלה, לפרשו ולבאר.

כפי שעמדנו על כך כבר, הביוגרפיות של בני שיחנו מציגות התרחשויות דרמטיות; מצד אחד אלה אירועים ה"גדולים מן הפרט", היינו – חורגים לחלוטין מן העולם הסביר בשגרתו היומיומית, ומן הצד האחר, אירועים בולטים אלה השפיעו באורח מכריע על כל מהלך חייו וממילא טעונים משמעות עמוקות ומורכבות מכדי להישכח. תוך שהאדם משתתף באירועיו של עולם מתקיים, ומתוך שהוא משווה את רשימות המצאי הביוגרפיות שלו עם אלה של אחרים, ניתן לו לעמוד על משמעות אירועי העבר. אכן, ברצף הזמן – בכלל זה משבריו – נוצרת פרספקטיבה המאגדת את האירועים. ואולם, אין זו פרספקטיבה "סגורה" וסופית; בשל טיבם החורג של האירועים הם מלווים את הפרט לאורך חייו, תוך שהם הולכים ומוערכים במקביל לאירועים המתחדשים ומתוך השתקפותם – היציבה או המשתנה – בראי של קולקטיב רלוואנטי. כתוצאה מכל אלה, ניתן לראות בתולדות חייהם של המשתתפים במחקרנו בסיס להפקת ידע אישי וחברתי גם יחד (ראה לנגנס ופראנק, 1981).

למעשה, תיעדנו את תולדות חייהם של נשים וגברים בני כ-50, שהגיעו לישראל בין השנים 1945–1948, בהיותם כבני 12–16. הם עלו מארצות אירופה שלאחר המלחמה: מפולין, רומניה, הונגריה, צ'כיה וגרמניה.

בחירתנו להפקת מידע מקיף ומייצג גם יחד, שילבנו במידגם הסופי של המרואיינים שני צדדים, המוכרים כבניית מידגם של מנות ומידגם של שרשרת. כך יכולנו לעצב מידגם, שתוקפו נובע ממעורבות הנחקרים בתהליך המבוקש

ומהשוואה של קבוצות, הכוללות את כלל האוכלוסייה.

תולדות חיים הם לרוב שיחה של האדם עם עצמו, או עם זולתו. בשני המקרים מופנים דברי המספר למישהו, והקשר בין המספר והשומע מהווה תבנית מוכרת לשניהם. תבנית זו של קשר מעניקה משמעות נוספת לדברי המספר, מעבר למובנם הפשוט.

כ"חומר" כתוב הנאסף לצרכי מחקר, תולדות החיים (Life History) זוכים בסוג מסוים של עצמאות. הזיקה בין הכותב ("המספר") לבין הקורא (החוקר, "המנתח") בלתי-מוגדרת, ואין מתהווה קשר מוכר בין השניים, אלא לכל היותר קשר מדומיין. כך תולדות החיים הופכים ל"חומר", או לטקסט הקיים בפני עצמו. בנסותנו להבין ולהציג את תולדות חייהם של המרואיינים באורח מהימן ותקף, השתדלנו לשמש להם כבני שיחה, כפי שביקשנו לעיין בחומר הראיונות כטקסט ה"קיים לעצמו". לפיכך אימצנו עיקרון מן הגישה ההרמנויטית על-פי ריקור (1977), הרואה את עבודת הפירוש של טקסט מסוים כמורכבת משני שלבים, השונים זה מזה במכוונותם. שלב אחד אמור לנתח את תוכן הטקסט במובן מבניו הגלויים, כדוגמת רצף האירועים שהפרט מדווח עליו. השלב האחר הוא ניתוח הטקסט תוך התייחסות להקשרים הגלומים בו, היינו פיענוח משמעויותיו תוך התייחסות למישורים חברתיים, תרבותיים והיסטוריים.

מתוך חתירה למימושן של שתי גישות אלה, ערכנו את הראיונות בשני שלבים. בשלב הראשון ביקשנו מן המרואיין לספר את תולדות חייו לפי דרכו ועל-פי רצף האירועים הנראה לו. בדין-וחשבון שהתקבל עיינו כעיין בטקסט, ומכאן עברנו לשלב שני של ראיון, בו ביקשנו פרטים והרחבות מן המרואיין – הכל על-פי הטקסט שכבר עמד לרשותנו – על מנת להבהיר הקשרים שונים, לרבות אלה הנוגעים במירקם ההיסטורי, התרבותי והחברתי. בנוסף עשינו שימוש ביומנים מן התקופה, הן של מרואיינים והן של אחרים. רבים מן הקטעים מאשרים את שנמסר בראיונות בעל-פה וכך מעמיקים את תוקפם.

3. מעברים והשתנות: שבר המלחמה

בתולדות חייהם של המרואיינים אנו מוצאים ביטוי לשילובם של חיי הפרט בתהליכים היסטוריים. הביוגרפיה אמנם מסופרת בעיקרון כסיפור אישי, תוך שהמספר הוא ה"אני" החי את חייו, אך תהליכים היסטוריים מתערבים במהלך העניינים האישי. במקרים רבים מתקיים מפגש ישיר, מעין היתקלות מוכרעת, בין אירוע היסטורי וקטע ברצף החיים. אירוע מעין זה – כמו פרוץ המלחמה, כיבוש, גירוש ושהייה במחנות – מתנגש עם כוונות החיים של הפרט וגורם לתפנית בלתי-צפויה במהלך חייו, תוך שההתרחשות ההיסטורית הופכת לעובדה בעלת משמעות ישירה וקובעת.

מדברי המרואיינים אכן מתברר – ומדובר בדיווחים של התנסויות ישירות – שמאורעות המלחמה שראשיתם היו בבחינת שבר, שבעקבותיו חלה תפנית בלתי-הפיכה בחייהם, שהביאה לתהליך של ערעור והשתנות; אלה היו במידה רבה,

מאז ועד עתה, למוקד חייהם. תהליך השתנות מתייחס למשמעויות מרובות בקיומו היומיומי והרציף של האדם, תוך שהוא נוגע בכל מישורי החיים, האישיים והציבוריים-קולקטיביים.

רוב המרואיינים דיווחו, כי אירועים הנשפטים על-ידם כגורמי שינוי או תפנית ניזונו במידה רבה מן העמידה מול אפשרות המוות. אחת המרואיינות טענה, שחייה השתנו תוך אקציה מיוחדת אחת של הגרמנים, שארכה יומיים או שלושה, כאשר היא וחלק מבני משפחתה מסתתרים, אך שומעים כיצד הגרמנים מגלים מקומות מסתור אחרים. "ובדיוק כאשר חשבנו שהגרמנים גילו אותנו, התברר שגילו בונקר אחר. זאת הייתה תחושה כמו דקה אחת לפני המוות." מרואינת אחרת סיפרה על הבנתה אירוע באושוויץ: "הנשים בכו וצווחו כאשר גילו את שערן. הן היו מזועזעות ומפחדות משום שמשחיתים את יופיין. פתאום הבנתי, שהשערות זה לא העניין, אלא שמירה על הקיום, על החיים עצמם."

תחושה קיצונית של שינוי מדווחת גם תוך מעבר מביטחון במצב נתון, לחוסר אונים ולהעדר יכולת להשפיע על המצב. רגשות אלה מדווחים תוך תיאור ההרס הפתאומי של החיים היומיומיים, המוכרים והמורגלים.

עומק "מוטבעותם" של האירועים, או של ניסיון החיים הרצוף של התקופה במודעותם של המרואיינים, שהיו באותה עת ילדים שלמטה מגיל עשר מתבטא, בין השאר, בהשהייתן של תמונות מפורטות מן העבר במודעות המיידית. במלים אחרות: תמונות אלה אינן נזקקות למאמץ של הזכרות. יתר על-כן: הן שותפות לתחומים ולזרמים חווייתיים פעילים שבהווה. אכן, המרואיינים מספרים את תולדותיהם מתוך שימוש בביטויים ובקטעי אירועים המעידים על נוכחות חוויות המלחמה והשוואה ("הזמן בעצם לא עובר בכלל; כאשר אני שומעת את המלה כינים, אני מייד בברגן-בלזן").

הזמן הקאלנדארי איננו נושא משמעות מארגנת לגבי אירועים ורצפים חווייתיים אלה, כפי שאין הוא מגשר על השסע האקזיסטנציאלי – שעוד נשוב אליו – הנטוע בין עולם מעין קדוש ש"מלפני" (המלחמה), לבין העולם ש"אחרי", היינו אחרי ה"שיחרור", או גמר המלחמה.

עוצמת האירועים מבחינה אישית מתבטאת, בין השאר, בכך, שמשמעויות של אירועים גורמי שינוי נותרו, בעצם, בלתי-מוסברות. הן חורגות מן ההבנה של המרואיינים את חייהם. כך, למשל, רבים מן המרואיינים אינם יודעים להסביר כיצד זה נותרו בחיים. עובדה מרכזית זו אינה מובנת מאליה בנסיבות התקופה. לעיתים ההישרדות מתוארת בביטויים המסמלים חריגה בולטת מן המקובל: "לא יודע כיצד החזקתי מעמד. פשוט יד הגורל. לא היה שום דבר שאני יכול להצביע עליו, שבזכותו אני כן נשארתי בחיים ומישהו אחר לא." לעיתים ההסבר המוצע הוא מטה-פיזי: "אני לא יודעת מדוע נשארתי בחיים – אולי בגלל איזה מעשה טוב שעשיתי – שהייתי טובה לאמא שלי."

מבט כולל על הביוגראפיות של המרואיינים מראה, שהשוואה הופכת למוקד של שינוי והמעברים נעוצים בהרס, בחורבן, ובסבל אישי. חלק מן השינויים היה מהיר, מידי, או מעין אוטומאטי, בעוד חלק אחר היה וגשאר סמוי ומודע למחצה בלבד. אולי כתוצאה מכל אלה, ומשום פעולות שלאחר המלחמה שעוד נפרטן,

עובר כחוט השני בדברי המרואיינים שה"עולם שהיה" ו"העולם שאחרי" (המלחמה), הם שתי מהויות שונות לחלוטין. אכן, בכל הראיונות מצויר עולם אישי ותרבותי חצוי קוטבית. בין עולמות אלה רוחשים אירועי השואה והמלחמה בקלחת אלזמנית, תוך שהם יוצרים קו שבר מעין מיתי במודעות הפרט, שאיננו מניח לשני העולמות להתאחות.

שסע זה בין "העולמות" איננו ציון היסטורי הממוקם על-ידי המרואיינים באופן אחיד "אי-שם בחוץ", על-פני לוח זמנים ואירועים ידוע ומקובל, אלא נוכחות מתמשכת בהוויתם. לחיות את "העולם שהיה" ואת זה ש"קם והיה" פירושו להיות נוכח במערך משמעויות וסמלים מורכב, פגיע ורב-מימדי. במלים אחרות, משמעויותיו של העולם ש"לפני" שזורות בעולם ש"אחרי"; מה שהיה – הוא עודנו, ומה שהיננו – הוא מה שהיה. נוצר פרדוקס קיומי, בו עולמם האישי-סמלית-תרבותי של המרואיינים מורכב משני עולמות, המחוברים ללא הפרד באמצעות השסע המשתרע ביניהם.

4. בתי-הילדים שבדרך

אצל רוב היהודים שניצלו מן המלחמה, הגירוש וההשמדה, התגבשה שאיפה חזקה לנטוש את מקומות מגוריהם הקודמים.* אלה שחזרו למקומותיהם – אם במסגרת קבוצתית של רהפטריאציה ואם במסע פרטי – מצאו הרס וכליון; רבים אף הבינו מראש שאין לאן ולמי לחזור ונשארו במחנות העקורים, בעיקר בגרמניה. למרות הכרזות על בנייה מחודשת של חברה דמוקרטית בארצות מזרח ומרכז-אירופה – בפולין, ברומניה, בהונגריה, בצ'כיה ובאוסטריה – הופיעו ביטויים ואירועים של אנטישמיות בצורת דברי שיטנה, החרמות רכוש ואלימות פיזית. כל אלה העמיקו את האכזבה ואת הוויתור על האפשרות לחזור לחיים כפי שהיו (דקל, 1959).

בקרב הניצולים היו על-פי הערכה אחת (דקל, 1963: 19) כ-82,400 ילדים ובני נוער, שמתוכם כ-45,000 היו יתומים.** ילדים אלה ניצלו ממחנות העבודה וההשמדה, או הודות לשהותם במקומות סתר או מקלט שמצאו אצל משפחות ובמוסדות נוצריים (נשמית, 1952).

אירגונים יהודיים שונים נרתמו לטיפול בניצולים ולהעלאתם לארץ. בלטו בכך השורדים מן התנועות החלוציות, כגון חברי תנועת "החלוץ", "השומר הצעיר", "דרור", "גורדוניה" ו"הנוער הציוני". מקרב תנועות אלה יצאו, בשלבים שונים של

* עשרה חדשים לאחר סיום המלחמה, ב-20 באפריל 1946, כתבה ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ-ישראל: "השאיפה העיקרית של היהודים בפולין, הונגריה ורומניה היא לצאת, להרחיק למדור למקום שיש בו אפשרות להקים חיים חדשים, למצוא מעט אושר ולחיות בשלום ולבטח" (דקל, 1959).

** ההתפלגות המשוערת היא כדלקמן: צרפת – 15,000; הולנד – 3,200; בלגיה – 3,100; אנגליה – 600; שוודיה – 1,100; שווייץ – 800; יוגוסלביה – 900; צ'כיה – 1,500; איטליה – 2,000; מחנות קליטה בגרמניה – 6,000; אוסטריה – 700; רומניה – 20,000; פולין – 18,000; יוון – 500; הונגריה – 9,000.

המלחמה, מורדי הגיטאות והלוחמים בקרב הפרטיזאנים (פרליס, 1982). אירגונים נוספים היו הסוכנות היהודית – לרבות עליית הנוער – הקואורדינאציה לגאולת ילדים, הבריגאדה היהודית והג'ינט.

המשותף לאירגונים אלה היה רב והיווה תשתית לפעילות מתואמת של מרבית הגופים והתנועות החלוציות (אברהמי, 1984). האחרונות הקימו את ה"בריחה" כאירגון גג, שחתר לממש את ה"עלייה לארץ והגשמה בה, תוך גיוס וטיפול בילדים ובבני הנוער שנותרו לאחר השואה" (דקל, 1963: פרליס, 1982). מכאן התפתחה פעילות ההעפלה, שהייתה לגורם מכריע בהקמתה של מדינת ישראל.

מימדי הנדידה של הניצולים באירופה שלאחר המלחמה, בכלל זה של ילדים ובני נוער, עלו פייכמה על יכולת העלייה או ההעפלה לארץ. מכאן ומסיבות נוספות נבע ההכרח למצוא מקלט ארעי לעולים (בכוח), ובתוך אלה לילדים ולבני נוער. כך הוקמו בתי-הילדים ברוב ארצות אירופה.

בתי-הילדים במסעם הארוך והמפותל לארץ הפכו למעשה למסגרות חיברות אידיאולוגיות, שהתגלו מאוחר יותר כאינסטרומנטליות במובהק בשיתוף בני הנוער במאבק על הקמת המדינה ובשילובם בחברה ובתרבות בישראל. אכן, תוך ההכשרה וההכנה המפורטות "בדרך", חודשה בבתי-הילדים תרבות נוער ציונית-חלוצית, שקידמה תהליכים של השתנות אישית באמצעות גיבוש כוונות חיים חדשות. מהלכים אלה זכו בסיוע ובהשלמה בארץ, כאשר יוצאי בתי-הילדים – שהיו זה כבר לגרעינים תנועתיים – נקלטו כחברות נוער בקיבוץ או בכפרי נוער, שבמגמותיהם ובאירגונם היו דומים.

ואולם, המשימה הראשונית והמיידיית של בתי-הילדים באירופה שלאחר המלחמה הייתה מתן מחסה וסיפוק הצרכים הפיזיים של החניכים. על אף המגבלות והדלות של התקופה, הצליחו בתי-הילדים לקיים את עצמם ולהתגבר על בעיות של בריאות – ירושת שנות המלחמה.

סדר היום בשבועות הראשונים לקיום בתי-הילדים היה גדוש בנושאים הקשורים באחזקת המקום. התנאים הפיזיים היו לרוב צנועים מאוד. למשל, בתי-הילדים בדברצן שבהונגריה הוקם בבית-מגורים בן עשרה חדרים, בו שוכנו שלושים ילדים וכל הצוות. הדאגות הראשונות התמקדו ביצירת תנאי קיום הוגנים. מיטות לא היו, והילדים ישנו על שקים ממולאים בקש. כל שיפור, כגון בניית מיטות קומותיים וצביעתן, נחשב כסיבה לחגיגה (לוי, 1975).

רובם המכריע של הילדים והנערים חדלו ללמוד – בוודאי באופן מסודר – עם פרוץ המלחמה. בבתי-הילדים חולקו החניכים לרוב לשלוש שכבות: הצעירה, האמצעית והבוגרת. חלוקה זו הייתה בעיקרה גילית, אך היא התאימה להוראה ולצורכי חינוך ואירגון אחרים.

בסדר היום של בתי-הילדים נקבעו שעות לעבודה. הסדר והניקיון בחדרי המגורים, כמו כן עבודות השירות במטבח ובמכבסה הופקדו בידי החניכים. כן נערכו עבודות "הכשרה" בבתי-מלאכה או בחווה חקלאית (מרוויינים).

ב"בתי-הילדים" הגדול ביותר – כפר הנוער בקפריסין – התנהלה פעילות תעסוקתית רבת היקף: הוקמו נגריה, פחחיה, סנדלריה ומתפרה, שנתנו שירותים לתושבי הכפר; בנוסף הייתה מעט פעילות בחקלאות, כגון גידול פרחים וירקות

ומשתלה שסיפקה שתילים למחנות האחרים. רוב השירותים הופעלו תוך "מיחזור" חומרים: בגדים נתפרו מן הדופן הפנימי של אוהלים, ומקופסאות שימורים ריקות הופקו כלים למיניהם (בוגנר, 1986). בנוסף אירגנו המדריכים והחניכים תערוכות של דברי אמנות, הצגות, מקהלות, תזמורת חלילים ותהלוכות ומצעדים – הפגנות נגד הבריטים ובעד עלייה חופשית.

כל תחומי הפעולה בבתי-הילדים – שעם הזמן היו ל"קני תנועה" – התאפיינו ביחסי חיבה וקירבה בין המדריכים לבין החניכים ובין אלה בינם לבין עצמם. ה"פעולות" התנהלו לרוב בקבוצות קטנות יחסית, ובאלה, בעיקר, גובשו סמליו של עולם חיים חדש ותורגלו והופנמו נורמות התנהגות ומכוונות חדשות.

המדריכים – שברובם היו חניכי תנועות נוער בעבר – שיוו לבית-הילדים אופי ארץ-ישראלי וקבעו שורה של פעילויות חינוכיות, לימודיות ותרבותיות: אורגנו שיעורי עברית, שיחות, הרצאות וחוגים על נושאי יהדות וארץ-ישראל ("פלסטינוגרפיה"), וכן על תורת הציונות והקיבוץ. מועדונים וחדרי אוכל קושטו בצירים של נופי הארץ, כפי שאלה עלו בדמיונם של ציירי הקבוצה והמדריכים, ובכתובות ופתגמים כתובים בעברית; ובכל הזדמנות שנראתה מתאימה – שרו שירים עבריים ורקדו ריקודי עם (מרואיינים).

טקסים היו גורם דומיננטי בפעילות החינוכית והחברתית. דרך הטקס התקשרו בני הנוער עם מציאות תרבותית אחרת וביטאו את זהותם החדשה שהלכה והתעצבה. דוגמה אחת מני רבות היא טקס חנוכת דגל התנועה ("הנוער הציוני"), כפי שמדווח עליו לוי (1975). עם סיום מלאכת הריקמה יצאו כל חניכי בית-הילדים בתהלוכה בחוצות העיר דברצן, בסתיו 1945, כאשר הדגל מונף בראש. חנוכת הדגל נערכה בבית-הכנסת, בנוכחות כל חברי הקהילה היהודית במקום. התהלוכה הפכה מאז ל"מסורת", ובכל יום שישי התקיים מצעד עם דגל התנועה ודגל כחול לבן מבית-הילדים ועד בית-הכנסת ובחזרה.

קו בולט בסיפוריהם של המרואיינים, שהיו אז בני נוער, הוא הצורך והרצון להצטרף לבית-הילדים מתוך בחירה עצמית. במקרים רבים עזבו ילדים ובני נוער את הוריהם ועברו לבית-ילדים, תוך שהם נמשכים לפעילות יהודית-ציונית ולחיים קולקטיביים. כתב ביומנו אחד הילדים בבית-ילדים בפולין: "כן, מכל הדרכים שהיו פתוחות לפני, בחרתי דווקא את זו, הקשה ביותר אולי. אם כבר בחרתי בדרך זו, הרי אני צריך לשרתה בכל לבי. לעיתים קרובות, כששוחחתי עם חיים על הנושא הזה עוד בסמרקנד, כשניסיתי לשכנע אותו, הייתי כל כך בטוח בעצמי, הייתי מוכן לכל, ועכשיו כל כך קשה לי. אבל הלא אני ידע, שכל זה נובע מחוסר מעש. אח, שאהיה כבר בארץ!" (יומן, 1946).

עם הגיעם של החניכים לארץ, היה להם חשוב להיות "ארץ-ישראליים"; הם חתרו לעבר המטרה בלהט ובמהירות: "הרצון להיקלט ולהיות מייד ישראלית, להשיל מעלי את הגולה, כנראה שהיה אדיר; מהר מאוד דיברתי עברית. היה לי פיגור בלימודים... אך לעומת זאת דאגתי מבחינה חברתית להיות בעניינים: רקדתי ריקודי עם, לבשתי בגדים ישראליים, ואני שבאתי מן המהומה הזאת של המלחמה, מהתווה ובוהו, רכשתי לעצמי חברים. אבל עד היום נשארה בי שאיפה להילחם, להשתוות, יחד עם שאיפה להצטיין".

חומר הראיונות מראה, שהמפגש וההפנמה של עולם התרבות הציוני האוטופי הגביל את מעורבות העולים הצעירים – לפחות בעת ההיא – בחוויות הסבל של המלחמה. בעוד עולם הילדים קרס תחת מפולת ההשמדה, הפכה האידיאולוגיה החלוצית למיתוס של גיל הנעורים ולמתווך אל עולם אישי וחברתי חדש, מתהווה, שלם ובר-השגה בעת ובעונה אחת: "שנים היה כל אחד מאתנו חייב להילחם כדי להישאר בחיים. כשמצאנו את דרכנו בחזרה לעולם של שפיות, ולא הוכרחנו יותר לשקר, לרמות ולגנוב כדי להישאר בחיים, הייתה לנו הרגשה טובה ונקיה, שאנו מסוגלים לפעול למען אידיאל כלשהו, הגדול יותר מאתנו. מצאנו משמעות חדשה להמשך קיומנו האישי" (דיכטר, 1984).

5. ביוגרפיה וכוונות חיים

בתולדות חייהם של המשתתפים במחקרנו מצאנו, שמעבר לפרטים ספציפיים ותיאורם מתגלה בהן מבנה עקבי ופורה. מבנה זו נוטה לארגן ולווסת את המצבים, את האירועים ואת צורות החיים השונות בהם התנסה הפרט, ואף להאיר את תהליך השינוי לו היה שותף, או שאותו חווה.

היחידות המרכיבות את רצף הביוגרפיה המסופרת הן יחידות של תיאור, והן נוטות להיערך בסדר כרונולוגי מן העבר אל עבר ההווה. לעיתים, היחידות מופיעות טעונות סמלים. במקרים אלה ההתייחסות אליהן מצד המספר נוטה להיות אל-זמני, היינו: היחידה מוצבת לעצמה, או זוכה במעין עצמאות.

העקביות במבנה תולדות החיים מתגלה ברצף התכנים, ה"מגיע" לרוב אל עולמו האקטואלי של הפרט. כוחו הפורה של המבנה טמון בסגולתו לעצב את הביוגרפיה תוך קישור חלקיה זה לזה זה בזה.

דרכה של הביוגרפיה שהיא "עוברת" בין אנשים ומחבורת אליהם. המספר מדווח לרוב על קורותיו ועל מיהותו כאדם שייך ופועל, הנמצא דרך קבע בקשרים עם אחרים – במשפחה, בקבוצות למיניהן, בעבודה, או בקרב מכרים וידידים – ובאמצעות קשרים אלה הוא מצביע על אופן השתתפותו בעולם, כמו השתייכותו החברתית, מכוונותיו ופועלו בתחומים שונים.

רוב המרואיינים פותחים בתיאור הביוגרפיה שלהם בזמן ומקום לידתם, ומציירים את העולם "שלתוכו" נולדו. זהו העולם מלפני המלחמה, והוא מתואר כידוע ומפורט. מצויים בו בני משפחה – קרובים ורחוקים – תוך שהיחסים עמם וביניהם מתוארים כמוכרים וכחלק ממסורת משפחתית בעלת עבר ממושך. עיסוקי המבוגרים מצויירים בפרוטרוט, כמו כן רכוש המשפחה ומעמדה, הנוטים לסמל את הזיקה לעולם החברתי בו פעלה המשפחה, וכן את המיכלול התרבותי שהנחה ועיצב את ציפיותיה.

הרס המלחמה, הכחדת סביבות הקיום ועמידה מול המוות מהווים את מיכלול התיאור השני בדברי המרואיינים, בעוד המיכלול השלישי מכיל בדרך כלל פרטים מדויקים על ההישרדות והשיחורור מן המחנות. הדיוק בפרטים – כמו המשקל בעת השיחורור – אינם נטולי משמעות. הם מצביעים על שיוכו של הלא-ידיאמן אל המוכר והמציאותי.

המיכלול הרביעי – שיבה הביתה או אל סביבה מוכרת – מאופיין לרוב בהפרדה מקודמיו, אף שהוא המשכם המובהק; הוא מופרד – כי טבוע בו חותם חדש של תחושת שיחרור וחירות, המהולה אמנם בחרדה ובצער, והוא בבחינת המשך – באשר הוא ניסיון שיבה אל רבדיו הרחוקים של העולם האישי והציבורי שמלפני המלחמה. היותה של סביבה זו מוכחדת ברובה המכריע מנפשות נושאות משמעות, הופכת את השיבה המעין אודיסאית לנטולת תכלית ואת הסביבה עצמה – למנוכרת ומשמימה.

ייתכן וכאן, במצב הדברים המוכר אך הכאוטי מבחינה רגשית ואוריינטאטיבית, היינו בשבר זה שבין העבר, ההווה והעתיד, הנחוה באורח בלתי-אמצעי על-ידי הפרט, סמונה עוצמת המשיכה של "בית-הילדים" עבור נחקרנו. שוב ושוב שמענו מפני המרואיינים, שלא תמיד היה זה "הכרח" – פיסה או משפחתי – להצטרף אל "מוסד" זה שהלך והתהווה תוך ההצטרפות אליו. אלא שהוא, בית-הילדים, נתפס בחוש כעדיף על פני סביבות חיים אחרות.

בנסיבות התקופה, המסר הציוני-חלוצי היה לא רק לאלטרנטיבה אישית ל"הישארות" בעולם רווי ספק, אלא לחזון קולקטיבי-אוטופי, כאשר העולם המבוקש מצויר בשלמות ומבוסס באמצעות צרכים, שיקולים וראיות רלוונטיים וקיומיים. היותו של העולם המבוקש מרוחק מהישג יד, נאמר ב-1945 או ב-1946, לא גרע מכוח משיכתו ומעוצמת המוכנות של המעורבים בו לפעול לקירובו.

תקופה פורמאטיבית זו הקבילה לרוב עם גיל ההתבגרות של רוב הצעירים ונמשכה כשנתיים שלוש. היא מצאה את המשכה – לא נטול בעיות של עימות במישור האישי והקבוצתי – במסגרותיו המעוצבות זה כבר של כפר הנוער וחברת הנוער בארץ. דפוסיהם המגובשים של אלה הציבו, ללא ספק, ציפיות מובהקות לפני העולים הצעירים במישורים אחדים: במישור ההתגייסות למשימות המועדפות של הקיבוץ או ה"כפר" תוך קבלה מושלמת של הגדרות המצב המקומיות; בתחומיו הקונפליקטואליים של תפקיד התלמיד וחבר קבוצה "מנשימה" לעתיד, ולבסוף במישורים המגורים והרגישים של הזהות: מי אתם בעצם – נשאלה השאלה – ומי אתם עשויים-מסוגלים להיות. מלחמת השיחרור, גל ההתיישבות השיתופית שבא בעקבותיה ואירועים אחרים דחקו בציפיות ובשאלות אלה להיערך בתבנית חדשה.

מיכלולים אלה של תיאור ומשמעות הופקו מאירועים רוויים מתח, דיסונאנס וקונפליקטים לרוב. אכן, הסיפור הביוגראפי נוטה לשמש כמנגנון הפגה הממקם אירועים ומשמעויות בתבניות וברצפים רה"קונסטרוקטיביים. במלים אחרות: לנוכח השינויים העמוקים, המעורבות בהם ותוך צפייה בהם "מרחוק", הבניית הביוגראפיה על-ידי הפרט נהפכת למעין מעשה לישא מפרש ומארגן של אירועים; תהליך מעצב זה איננו נטול זיקה – לאורכו של משך הזמן – אל הקולקטיב ותרבותו. תיאור קורות החיים נוטה להצביע אפוא לא רק על העבר, אלא, ואולי במידה יתרה, על מקומו העכשווי של הפרט במירקם תרבותי וחברתי.

אין בכל אלה כדי להעיד, שהתנסויות מן העבר נמחקות מן הביוגראפיה או מתבטלות; הן נוטות להמשיך ולהתקיים במודעותו של הפרט. יתר על-כן: אחת מן התוצאות של עריכת הביוגראפיה היא חיזוק וייצוב העבר, תוך ניסיון להמציא

פתרון למתח שבין אירועיו והכללתו בהבנייה ההולכת ונשנית של מסגרת החיים. ואולם, לעיתים נשארים אירועים בולטים מתולדות הפרט בלתי-מוסברים – עדות למורכבות המשמעות של קורות החיים. הביוגרפיה המסופרת כסיפור עדות מאפשרת זאת, כיון שהאירועים – על גווניהם החווייתיים והקוגניטיביים השזורים זה בזה – רומזים בלבד על הפירוש, ולא מפרטים את מלוא משמעותו. שוץ (1966), אכן, טען, שבביוגרפיה של הפרט מצוי ביטוי לריבוי של עולמות; לעולם הניתן לשיחזור (Restorable World), לעולם הממשי (Actual World) ולעולם הניתן להשגה (Obtainable World).

בביוגרפיות של המרואיינים אנו רואים אמנם, שעולמם העכשווי והממשי מורכב מן, או כולל בתוכו, מרכיבים מובהקים מן העולם שלפני המלחמה. בתוקף הנסיבות והזמן הפך עולם זה לכעין מית, אך – או שמא כתוצאה מכך – פעיל עד מאוד במישור הרגשי; ביטויי ההווה והעתיד מיוצגים בביוגרפיות הנחקרות בציפיות המתממשות והנכזבות של תקופת הנעורים, שעל-אף הסחף והשחיקה שחלו בהן, ניתן לראותה כפרספקטיבה של הממשות ושל האוטופיה הציפונית. הרפלקסיביות שמרואיינינו הירבו לתת לה ביטוי, ייתכן ונובעת מן היחסים שבין "העולמות"; אלה לעיתים מנוגדים זה לזה, אך בשום מקרה אינם אדישים האחד למשנהו.

6. הערות סיכום

המרואיינים במחקרנו, בדומה לנחקרים אחרים בנסיבות דומות, ביטאו בתולדות חייהם את האופנים של השתתפותם בזירות חיים שונות, לרבות זירות חברתיות ותרבותיות. אכן, הביוגרפיה המסופרת של הפרט נוטה לבטא ואף להסדיר את היחס אל אירועי החיים, לרוב תוך אירגון ועריכה של משמעויות המיוחסות לאירועים. כך יוצא, שעיבודם וסיפורם של תולדות החיים הם אף פעולות מובהקות בתחומי הזהות וממילא נושאות השפעה על העתיד לקרות. מרואיינינו עמדו לפני קשיים מיוחדים במישורים אלה: האירועים בהם התנסו היו אירועי-עולם והשתתפות בהם חלה תוך כדי האצתם של מהלכים של שינוי אישי, תרבותי וחברתי. לא ייפלא, שאירועים ומהלכים אלה הטביעו חותם עמוק בתולדותיהם ובקורות עמם בהווה.

בביוגרפיות של המרואיינים מופיעות השואה והקמת מדינת ישראל כאירועים היסטוריים, החורגים – על-פי כל קנה מידה ידוע – מן השיגרה של חיי הפרט; עם זאת, שני אירועים בולטים אלה עומדים בזיקה בלתי-אמצעית וישירה עם חיי המרואיינים ותולדותיהם. ואף שאין בסיפור הביוגרפיה של המרואיינים כל נטייה לדרמטיזציה של האירועים, נראה שהם מהווים מסגרת התייחסות או הקשר יסודי ומתמיד להתנסויותיהם ולפירושן.

מנקודת מבט שונה במקצת ניתן לטעון, שאירועי המלחמה והשואה מוטבעים בתודעתם של האנשים ששרדו. גורמים לכך ההיקף, העומק והעוצמה חסרי התקדים של האירועים, והיותם מסוגרים במסגרת זמן-התנסות כללי ואישי מובהק; השנים המוכרות ציבורית והיסטורית של המלחמה מצד אחד ושנות

הילדות הסופגות והפורמאטיביות מן הצד האחר. איש ממרואיינינו לא ביטא את האפשרות להתעלם, או לבטל שנים אלה מן הזיכרון או מן ההווייה העצמית. מאורעות ההרס של המלחמה יצרו בעולמם האישי, הרציף לכאורה, של המרואיינים שבר בלתי־מתגשר, החוצץ בין העולם שמ לפני המלחמה וזה שלאחריה; הביוגרפיה האישית הולכת ומופקת במידה רבה כדי לפתור ולהפיג את המתח שהצטבר משום העדר ההמשכיות הרציפה בקורות החיים. השונות בין ה"עולמות" בקרב מרואיינינו העמיקה משום תכונתם המשותפת, היינו דבקותם הנסיבתית או מתוך בחירה בדרך תנועות הנוער הציוניות־חלוציות. האוטופיה החדשה והוטוטאלית הוצבה חזיתית וללא פשרות מול עולם העבר, על כל מרכיביו ופריטיו התרבותיים, החברתיים והמשפחתיים, ואף כנגד ההתנסות האישית בגירוש, במחנות ובחורבן. שואת העם היהודי תפסה במידה רבה את מקומה של טלטלת האבדון בה התנסה הפרט; היא הייתה לשלב בקימום ההריסות – בדמותה של מדינה יהודית העתידה לקום – בעוד ההתנסות האישית נותרה דחוקה בין ערי הולדת נכחדות.

עם זאת, המרואיינים מתארים את התקופה כמרתקת; התחוללו בה מהלכים של התלכדות קבוצתית סביב מטרות־על נחרצות, והמשתתפים – בני עשרה או – נטלו חלק בהם ואף ראו עצמם במידה רבה כמחוללים. עוצמות השינוי היו כה מעמיקות, שההתמדה בדפוסי אוריינטציה אידיאולוגיים – של האדם כלפי עצמו וכן אל סביבתו – נמשכה במשך שנים, גם כאשר מסגרות החיים הקולקטיביסטיות למיניהן נזנחו. אכן, ההלימה בין תפקידים אישיים וקבוצתיים בקולקטיב הולך ומתרחב, המטפח זהות אוטופית משותפת, תרמה תרומה מכרעת לתהליך הסרנספורמאטיבי שראשיתו בבת־הילדים באירופה.

רק במרוצת שנים ארוכות החלה עולה הפרדת מה אצל המרואיינים בין שני מישורים של זהות, כדברי פיצ'ג'רלד (1974): זו החברתית לעומת התרבותית, ולא לפני שהפירוש והמשמעות שניתנו לשואה החלו להשתנות במדענות הישראלית הקולקטיבית.* ה"זהות החברתית" התמידה לדבוק בתפוקות תהליכי הסוציאליזציה הטראנספורמאטיבית, שנשאו משמעויות נורמאטיביות ואינסטרומנטאליות וריהטו – מזה זמן רב – את שיגרת חיי היומיום, לרבות זו המשתקפת בפרספקטיבות ציבוריות. ב"זהות התרבותית" החלו מתגלים שינויים: שברי תכניו של עולם־זיכרון פרטי וכעין־נשכח קנו בה שבת כמדריכים לעת מצוא, או כמוטיבים נטולי פשר ופשרה מיגוון הגעגועים והכמיהה, או כתחושת שונות שיסודה בנכס השמור לבעליו בלבד.

דואליות זו בזהות שצצה ועלתה כתופעה התפתחותית ומתוך זיקה לשינויים תרבותיים בארץ, ייתכן ותימצא כבעלת השפעה על תופעת פילוג אחרת שדווחה כאן, בדמותו של שסע בין ה"עולמות" שלפני ואחרי המלחמה.

* הוותיקים בישראל – לרבות חבריו של המיסד הפוליטי והאינטקטואלי – דחו בתחילה את מרכזיות השואה בקיום הלאומי והתרבותי. בתפיסה־זדחקה למחצה היא תוארה כשיבוש של ההיסטוריה, המוציא לאור, בדעבד, את צדקת התיזה הציונית. המיצולים מן השואה היו "קורבנות" – סמלים לקוצר ראות ולהעדר חזון וכוח – או לתשלילים, מתויגים בהכרח, של ה"מגשים" הלאומי.

שלוש מגמות עיקריות מצאנו בביוגראפיות שחקרנו: מגמה אחת היא "מסדרת"; לאפשר לפרט לברור מתוך האירועים ההיסטוריים הקולקטיביים של מלחמת-העולם השנייה והקמת מדינת ישראל את אלה שהוא השתתף בהם ולשבץ אותם בסיפור אישי קוהרנטי; מגמה שנייה היא "מגשרת"; הטקסט הביוגראפי נועד לגשר על-פני השברים שהמלחמה והשוואה גרמו בעולמותיהם הפרטיים והציבוריים של הנחקרים. שברים אלה הפכו, בעצם, לנושא המרכזי של חייהם. מימדי השבר שבין "העולמות" העמיקו משום תמורות מרחיקות לכת – אישיות, תרבותיות וחברתיות – שהופקו מאז תום המלחמה באמצעות סוציאליזציה קולקטיבית טוטאלית, שתחת עולם העבר הציעה חזון אוטופי אך ברהשגה; מגמה שלישית היא "מפיגה"; הביוגראפיה כסיפור חיים הולכת ונוצרת במידה רבה כתוצאה מן המתח שבין "עולמותיהם" של המרואינים. אלה קיימים בתודעת הפרט ברזמנית, אך באופן פרדוכסאלי – אינם מתאחים. הביוגראפיה כטקסט מסופר מפיגה – ולא במעט – את המתח הנוצר ממיקום הולך וגשנה של תכני העבר בהווה.

כתיבתו או השמעתו של הסיפור הביוגראפי הינה, בעיקרו של דבר, תהליך הולך ונמשך של הענקת משמעות ל"מיהות"; לזהות לגווניה, בהקשר אישית-התפתחותי, תרבותי וחברתי.

ביבליוגרפיה

- אברהם, א. (עורך), 1984, הנוער הציוני ברומניה, משואה.
 אורן, מ. (1985), מנגד תראה את הארץ: חינוך נוער בקפריסין. ת"א, בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד.
 אייזנשטדט, ש.ג. (1973), החברה הישראלית. ירושלים: מאגנס.
 בוגנר, ג. (1986), מחנות הגירוש בקפריסין 1946–1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
 דיכטר, ח. (עורך), (1984), כנס יוצאי בית הילדים ברומניה. קיבוץ לוחמי הגיטאות, חוברת משוכפלת.
 דקל, א. (1959), בנתיבי הבריחה, תל-אביב: מערכות.
 דקל, א. (1963), שרידי חרב, תל-אביב: משרד הבטחון.
 יזמן "קיבוץ רביבים", (1946), בארכיון תנועת דרור, קיבוץ לוחמי הגיטאות.
 כהן, א. (1984), המחנתות החלוציות בהונגריה 1942–1945. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, המכון לחקר תקופת השואה.
 כהנא, ר. (1968), "דפוסים של זהות לאומית בישראל", בתוך: אייזנשטדט, ש.ג., אדלר, ח., כהנא, ר.ג., שלח, א. (עורכים) חינוך וחברה בישראל, ירושלים: אקדמון, עמ' 39–56.
 לוי, א. (1975), "בית הילדים ע"ש אבא ברדיצ'ב בדברצן – הונגריה", בתוך: משואה, יד לחברי תנועת הנוער הציונית בשואה ובמזר (חוברת ג'), תל-אביב, עמ' 73–98.
 נשמית, ש. (1952), "הקואורדינציה לגאולת ילדים במולין המשוחררת", בתוך: דפים לחקר השואה והגבורה. בית לוחמי הגיטאות: הקיבוץ המאוחד, עמ' 116–148.

עליית הנוער, (1984), סיכומים סטטיסטיים 1933–1983. ירושלים: המחלקה לעליית ילדים ונוער.

פרליס, ר., (1982), תנועות הנוער החלוציות במולק הכבושה בידי הנאצים בתקופת השואה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

שנתון סטטיסטי לישראל, (1949/50), ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

Arendt, H. (1951), "Social Science Technique and the Study of Concentration Camps", *Jewish Social Science*, 13 pp. 49-64

Bruner, J., (1987), "Life as Narrative", *Social Research*, Vol. 54, No. 1, pp. 11-32.

Douglas, M., (1980), Edward Evans-Pritchard. New York: Viking Press.

Eisenstadt, S.N., (1967), "Israeli Identity: Problems in the Development of the Collective Identity of an Ideological Society", *Annals*. 370, pp 116-123.

Encyclopaedia Judaica, (1971), "Displaced Persons", Jerusalem: Keter Publishing House, Vol. 6.

Fitzgerald, T.K., (1974), "Introduction", in: "Social and Cultural Identity: Problems, Persistence and Change. Southern Anthropological Soc., pp. 1-4.

Langness, L.L., Frank, G., (1981), *Lives: An Anthropological Approach to Biography*, California: Chandler & Sharp Publishers, Inc.

Ricoeur, P., (1977), "The Model of the Text", *Social Research*. Vol. 38, pp. 529-562.

Schut, A., (1966), "Some Structures of the Life-Worked". *Collected Papers*, Vol. 3, The Hague: Nijhoff, pp. 118-139.

גרשון ברגסון

תנועת "הנוער הציוני" והציונות הכללית בגרמניה אחרי מלחמת-העולם השנייה, 1946–1949

אימתי החלה פעילות "הנוער הציוני" בגרמניה? תיעוד על פתיחת המזכירות אין
בנמצא.* כל שאני יכול לציין מסתמך על זיכרונות של אנשים, אך ייתכן, שמפאת
ריחוק הזמן טעו, לפי עדות עצמם, בשם או בתאריך.

הסימונים הראשונים מצויים בתאריך 9 באוגוסט 1945 בתיעוד של לשכת
הקשר, בחתימת מילשטיין, והוא כותב:

"מאות חברים שלנו ניצלו ונמצאים בגרמניה, רומניה, איטליה, שווייץ ושוודיה.
בקרב יגיעו חברים מרוסיה". על סמך עדות בעל-פה, הראשונים שהגיעו לגרמניה
היו ד"ר דיינוש ביליצר, אשתו (היום) טובה זאב אלון (אז: האופט). התאריך היה
ינואר 1946.

הם הגיעו ללייבהיים עם קבוצה של "הנוער הציוני" בראשות ישעיהו רחנבלום.
הקבוצה, שמנתה כ-100 ילדים, יצאה מבדרפט, התעכבה לתקופה קצרה והגיעה
ללייבהיים שבגרמניה.

באותו זמן הגיעה קבוצת ילדים מפולין, במסגרת "הנוער הציוני", בראשות
אייזיק זריבץ ואשתו מאשה. בראשית 1946 פעלו במינכן לחמן גוסטב, שכנראה
פתח את מזכירות התנועה, וראוי להזכיר את אלכסנדר הרשקופ וחיים מיכאלי,
שהיו מפעילי המזכירות באותה תקופה.

* קשה מאוד לדייק בכל הפרטים ולציין את שלבי פעילות התנועה לפי תאריכים מדויקים. עברו
מאז קרוב ל-50 שנה. אילו הייתי ממשיך לחקור – היו עוברות שנים נוספות, שהרי חלק מן
הפעילים אינם בחיים, ולגבי השאר אין לי כתובות. אני מביע את תודתי לאלה שהצלחתי
לאתר את שמותיהם ואני אסיר תודה לאלמונים, שאת שמותיהם לא הזכרתי.

ב־7 בפברואר 1946 התקיימה בתל־אביב ישיבה של המזכירות העליונה בארץ־ישראל, בישיבה זאת מסר מרה אנטין דו"ח על ביקוריו בפולין, בלגיה וגרמניה. מהדו"ח של אנטין עולה, שהמסגרות עדיין מעורפלות. בפולין לדבריו, מתקיים ויכוח על בעיית ה"איחוד" ו"נוחם" ומסקנתו היא: "יש להקים את הנוער הציוני בכל הארצות, באשר תנועות אחרות כבר קיימות ואין כלל להעלות על הדעת, שתנועתנו בפולין ובגרמניה לא תקום". באותה ישיבה סוכם להביא לדיון במועצה אשר תתקיים בחודש מארס 1946 את כל הבעיות הקשורות באיחוד. בדו"ח זה גם נזכר המשאומתן בדבר איחוד עם תנועת "עקיבא".

תנועת "עקיבא" בארץ הציגה שלושה תנאים לאיחוד:

(א) מנוחה מעבודה ומלאכה בשבתות; (ב) בתי־כנסת ביישובי התנועה; (ג) מטבחים כשרים בקיבוצי התנועה.

המזכירות השיבה, כי אין אנו תנועה דתית הלוחמת את מלחמת הדת בארץ־ישראל. אמנם, "אנו מסכימים שבמועצה יוחלט על מנוחת שבת מוחלטת ביישובים שלנו. אולם לגבי יתר התביעות, ענייני הדת והמסורת (צורות החיים, ההווי), אינם ניתנים להחלטות. זה עניין של תהליך חינוכי ממושך".

בשיחות בעל־פה בין חברי המזכירות נדמה היה כי הגיעו לידי הבנה, אך כשהמציאו הסברים בכתב קיבלו תשובה שגרמה לאכזבה מרה.

ב־16 במארס 1946, כתב משה קול מפאריס למזכירות בארץ ומסר פרטים על כנס התנועה, שאמור היה להיפתח ב־25 במארס, אותה שנה. הוא מציין, "שהחברים מהמחנות בגרמניה הגיעו לכינוס ויושבים בוועדה הציונית". בין הבאים היו חיים מיכאלי (לאחווה), מורבצ'יק (דוד גרדק), דב למברג (דונסקה וולה), קלמן סולטניק, ינקל שטול, זאב האופט, יחיאל גרינאוויז, שלמה קין – כולם חברי תנועה ידועים.

קול, המביא פרטים מפיה של שרה אנטין, שליחת הארץ, מוסיף שלדעתו צריכים "הנוער הציוני" ו"הציונים הכלליים" לפעול במשותף.

בכינוס שהתקיים בפאריס מה־25 עד ה־28 במארס 1946 התקבלה החלטה זו: "כינוס תנועות הנוער הציוני העולמי – האיחוד מפולין ומגרמניה, האיחוד הכלל ציוני באיטליה ונציגי 'עקיבא' באירופה – מחליט על התמזגות של כל התנועות הנ"ל, ליצור כוח חלוצי רחב ומאוחד בשם 'הסתדרות חלוצית עולמית, איחוד הנוער הציוני', שיהיה מנוף לאחדות ציונית חלוצית רחבה ויחתור להגשמה בהתמדה".

בכינוס גובשו החלטות על שאיפת התנועה המאוחדת – ובין היתר נאמר בסעיף 8: "הכינוס קורא לקיבוץ בתי־ההושע בארץ־ישראל ולחברי עקיבא בארץ־ישראל להצטרף לעובד הציוני ולהשלים בארץ את האיחוד שהוקם בגולה". סעיף מיוחד מתייחס לתנועה בגרמניה, ובו נאמר:

"הכינוס מחליט לקיים בגרמניה (א) כינוס נציגי כל קיבוצו, שבו יימסר דו"ח מהכינוס הכלל־אירופי מהאיחוד שקם והיה בסיומו, ובו ייבחר מוסד עליון לתנועה בגרמניה. (ב) סמינריון רעיוני־חינוכי, בהשתתפות שליחי הארץ וצירי הכינוס בפאריס".

בכינוס בפאריס השתתפו נציגי התנועה בגרמניה, ד"ר דב ביליצר וזאב האופט

(אלון). לאחר הכינוס בפאריס התקיים כינוס התנועה בארדינג, בגרמניה, בימים 9–10 באפריל 1946. הכינוס אישר פה אחד את החלטות הכינוס האירופי של התנועה בפאריס, בדבר מיזוג התנועות.

התנועה נאבקה על קיומה העצמאי, ובמקביל גדלה והתפתחה. במכתבה מיוני 1946 למזכירות בתל-אביב כותבת שרה אנטין:

"מספר חברינו עולה על מספר חברי השומר-הצעיר, למרות העובדה שהננו תנועה צעירה (1,500–1,800 חברים בקיבוצים חוץ מהילדים...) ולגבי החומר האנושי היא כותבת: "יש רק להשקיע בהם עבודה רבה והתמסרות כדי לראות תוצאות טובות..."

"בעיה קשה מהווה עניין התקציב. הבחורים עובדים כל הזמן בחוסר פרוטה..." ובאותו זמן, ב־14 ביוני 1946, כותב איז'ו גולדשטיין לדוד מלר בלודז':
"כל תקוותם (של מפא"י) הייתה להיבנות מהמסגרות המעורפלות הללו אשר נושאייהן העיקרי היו חברינו. ...המצב בגרמניה לפי עדות חברינו הוא בכל זאת משביע רצון. המאבק הוא קשה מאוד, ומי יודע אם כוחותינו יעמדו לנו עד הסוף..."

כינוס התנועה בארדינג החליט גם, שאין מקום לשיתוף פעולה של תנועת "איחוד הנוער הציוני" עם תנועת "נוחם", בגלל ההתפתחות הפנימית ב"נוחם". הפלטפורמה הפוליטית שאימצה "נוחם" לא תאמה את השקפת "הנוער הציוני", ועם כל רצון "הנוער הציוני" להביא לאיחוד כולל של המחנה החלוצי בקרב שארית הפליטה, לא נמצא מקום להליכה משותפת.

התנועה נתקלת באותם הימים במחסור מתמיד במשאבים פיננסיים, כשעל כתפיה מוטל גם ארגון "הציונים הכלליים". נוסף לכך, עומדת בפניה גם בעיית ההדרכה והחומר האידיאולוגי והתרבותי שצריך לספקו לקיבוצים ולסניפים, כדי שייטיבו להתמודד עם התנועות האחרות, העשירות במשאבים.

גוּבִי גְבוּלוֹת

בסוף יוני 1946 הגעתי לגרמניה מפולין דרך צ'כיה. אמנם, ההליכה וההסעה הייתה באמצעות "גוּבִי גְבוּלוֹת", אך הכל היה מאורגן על-ידי "הבריחה". בתקופה היא "נדידת עמים" והשלטונות הליגאליים לא הקפידו בביקורתם במעברי גבולות או בעוברנו דרך גבול "שחור".

כשהגעתי לצ'כיה חיכה לי איש "הבריחה" על הגבול ומיד הסיע אותי ואת אשתי לפראג. בפראג הכניס אותנו לתחנת המשטרה והודיע שאנו מתכוונים להגיע לגרמניה למחנות וכי פספסנו את הרכבת. הוא ביקש לאשר לנו שהייה של שבוע, כדי שנוכל להתאכסן במלון עד שנשיג את ה"אשלוּן" הבא. התורן במשטרה התקשר עם הממונה עליו וקיבל את אישורו וכך שהינו בפראג מספר ימים עד שהמשכנו לגרמניה.

עזרה כספית מפולין

בצאתי מפולין קיבלתי מדוד מלר 1,000 דולר כדי שאעבירם להנהגה הראשית בגרמניה. את המטבע הכנסתי, עטוף בניילון, לשפופרת של משחת שיניים, כמובן מאחור. במשך כל זמן הנדודים מפולין לגרמניה חרדתי שמא יבדקו את רכושי ויפתחו את השפופרת...

איני יודע היום מה היו המקורות למימון הפעילות בפולין, תקציב שממנו נהנתה גם ההנהגה בגרמניה. זכור לי שבדירתו של דוד מלר הייתה, מתחת למיטה, מזוודה עם הרבה הרבה זלוטי (המטבע הפולני), מה שמוכיח שהיו הבדלים בעניין התקציבי בין ארץ לארץ. המצב הכספי של התנועה בגרמניה השתפר כאשר קיבלנו מאונר"א תמיכה חודשית במצרכים, כגון: סיגריות, קפה, ויכולנו למכור את המצרכים, שהיו מבוקשים מאוד, וכך יכולנו לנהל את המזכירות ולממן נסיעות והוצאות לדפוס ולצרכי תרבות.

חומר הדרכה

בבואי לגרמניה נעשתה בתנועה ראורגניזציה חלקית. מעל לכל הוחלט להרחיב את המחלקה לחינוך ולהוציא עיתון פעמיים בחודש. הגיליון הראשון יצא לאור ב־20 בספטמבר 1946. מלבד זאת החלו להרחיב את היקף ההדרכה לקיבוצים.

כשרק הגעתי לגרמניה נוכחתי לדעת, שאין במה להזין את קיבוצנו ואין כלי ביטוי שיבליט את ייחודנו ואת מטרת קיום תנועתנו. חשבתי לכן שצריך להוציא את עיתון התנועה ולספק חומר בכתב, שיסתמך על פעילות התנועה בגרמניה ובארץ־ישראל.

לכן פרסמנו חוברות על קיבוצנו בארץ וחומר השכלתי אחר כגון: על הרצל, ביאליק, אחד העם, סוקולוב, סמולנסקי, טרומפלדור, י"ל פרץ, ד"ר יוסף דוידסון (הלוחם בעד הציונות בסיים ובסנט הפולני); חגים: פורים, פסח, ל"ג בעומר, שבועות וכן על הקיבוצים שלנו בארץ.

בין הפרסומים שהוצאו היה גם הביטאון "בחזית, איחוד הנוער הציוני". עיתון זה, שיצא בעברית ובידיש, הביא כתבות וידיעות על הנעשה בתנועה, דוחות על כנסים, רשימות וכתבות על הקיבוצים ומאמרים על התפקידים השונים של התנועה – אידיאולוגיים, חינוכיים, ארגוניים ומענייני דיומא. מיד לאחר מכן נעשו הכנות להוצאת עיתון התנועה.

במינוח לא היה בית־דפוס שיכול היה לספק את צרכינו וגם לא היו בנמצא אותיות עבריות. יש לזכור, שאנו מדברים בתקופה של שנות הארבעים, והטכניקה הייתה בעיקר "האנד־זאץ", זאת אומרת הרכיבו מילים על־ידי צירופים אות לאות. לא הייתה ברירה אלא להזמין יציקה של אותיות עבריות, לפחות ב־5 גדלים. במימד השני שכחו לצקת את האות "ע", והשתמשנו באות הקטנה יותר לסדר זה. בחיפושינו אחר בית־הדפוס שהיה מוכן להירתם למשימה, מצאתי בית־דפוס בעיירה ארדינג על־יד מינכן וכן גיליתי יהודי בשם קאראש, שהיה בעל בית־הדפוס ואת האחים זליגמן, שהיו מומחים בענף הדפוס מלפני המלחמה.

באוקטובר 1946 החל להופיע עיתון התנועה "די ציוניסטישע שטימע", שהפך להיות שבועון. המייסד והעורך הראשון היה ג' ברגסון ואחרי עלייתו המשיך בעריכה עובדיה פלד. הקשיים היו מרובים.

את הכותרת הרכבנו ממטילי עופרת שהיו בבית-הדפוס עד שהצלחנו לצקת גלופה. (בצילום. – גיליון מס' 1, מורכב ממטילי עופרת, וגיליון מס' 25, הכותרת בגלופה).

לידן, העיתונות והאמנות
בפולקה לוח הולל דול לנגלי
סוד לטובות לשלד קורן
באודות—סוכות וסוד חסדן
העיתונות והאמנות

ידיעות על תרבות
ידיעות על
ידיעות על תרבות
ידיעות על תרבות

№ 1
München, 10. Oktober 1946
Address: Schönerstraße 10

די ציוניסטישע שטימע

ארגאן פון „התאחדות הציונים הכלליים“
און „אחד הגורם הציוני עקיבא“ אין דייטשלאנד

Magazine „The Voice of
Zionism“
Address: Hofmeisterstraße 44
Tel. 43 60 43

ציוניסטישע שטימע

ארגאן פון „התאחדות הציונים הכלליים“
און „הגורם הציוני עקיבא“ אין דייטשלאנד

№ 25

München, 11. Juli 1947

ט״ז ז' אב

ידיעות על תרבות

צריך היה לדאוג לרישיון מאת שלטון הכיבוש. הוצאנו את העיתון בלי רישיון ורק ביולי 1947 סידרנו רישיון מסודר. העיתון הופיע תחת כותרת: ביטאון „התאחדות הציונים הכלליים“ ו"אחד הגורם הציוני עקיבא" בגרמניה.

בתוך זמן קצר נהפך העיתון לביטאון המוכר של התנועה. העיתון דיווח על הקונגרס הציוני, הכ"ב, ולפני כן ניהל תעמולה לרשימה מס' 2, שהמועמדים שלה היו: יצחק גרינבוים, ד"ר משה סנה, נ' קארן ואנשי התנועה קלמן סולטניק, יצחק גולדשטיין, שמעון אנטין, גרשון ברגסון, דוד שפירא, ד"ר ביליצר, חיים מיכאלי, דניאל בידר (שלום).

המדורים הקבועים בעיתון היו: אקטואליה, הנעשה בתנועה, ימי זיכרון, חגים, דוחות על קונגרסים וועידות של "שארית הפליטה" ובעיקר מידע על מוסדות התנועה.

החל מהגיליון השני הופיע עמוד שלם בשפה העברית תחת הכותרת: "אין תחיית העם בלי תחיית השפה העברית".

ביטאון נוסף של התנועה היה "הגורם הציוני", שהיה מיועד לקני התנועה. הופיע לראשונה בינואר 1947. זה היה כלי ביטוי לתנועה ולפעילותה. העורך היה ג' ברגסון ולאחר מכן, ממארס 1948, ערך יעקב גאלד.

העיתון הופיע כסדרו שלוש שנים וחדל להופיע אי-שם ביולי (או באוגוסט)

1949. בגיליון האחרון, שכונה "סיום נומער" (הגיליון המסיים), מופיעים שני מאמרים לציון תאריך זה. מר טאצה, מארץ-ישראל במאמרו "צום סיום נומער" (א ווארט פונדערווייטנס - מלה ממרחקים) מציין, שהביטאון מילא את תפקידו כראוי והוא נשא את דברו אחרי מלחמת-העולם השנייה ל"שארית הפליטה" בכל המחנות - דבר של נחמה - והראה את הדרך הציונית לארץ-ישראל.

מאמר נוסף ל"חיסול" העיתון הוא של נ' קארן, משתתף קבוע - כל השנים, במאמרו "סוף-סוף חיסול". הוא מציין שבארץ נתקבלה בשמחה הידיעה שיחד עם העיתונות היהודית בגרמניה נסגר גם העיתון "ציוניסטישע שטימע". הוא מדגיש שלמעלה ממאה אלף יהודים נאלצו להתעכב על אדמת גרמניה לתקופה ממושכת והעיתון מילא תפקיד מחנך ומעודד ליושבי המחנות ודירבן את קיומם האנושי.

(כדאי לצייץ שבאחד בינואר 1950 חידש העיתון של הוועד המרכזי של "שארית הפליטה" - "אונזער וועג" - את הופעתו בנימוק שנשארו בגרמניה 35,000 יהודים ויש הכרח למסור להם מזון רוחני).

ב"שארית הפליטה" בגרמניה שלט בליל שפות. היהודים שנתקבצו משרידי השואה הגיעו בעיקר מאירופה המזרחית: פולין, רומניה, הונגריה ופה ושם מליטא, לאטווייה וגם מיעוט מיוצאי רוסיה הסובייטית.

בהתכתבות עם ההנהגה הראשית - אליה וממנה - אתה מוצא את השפות שהפעילים ידעו בארץ מוצאם - בעיקר פולנית, רומנית ויידיש וגם הונגרית. השפה הדומיננטית הייתה יידיש כך גם בפרסומים הרשמיים של הוועד המרכזי של "שארית הפליטה". ההרצאות בוועידות נישאו ביידיש. העיתונות הופיעה גם היא ביידיש, אך כדי להתכונן לעלייה לארץ-ישראל צריך היה לטפח את השפה העברית, בעיקר אצל הצעירים והחלוצים. אולם אי-אפשר היה לנהל מאבק בנושא זה, כי לא היו כוחות הוראה שיכלו לסייע בהגשמת הרעיון. בעיקר חסרו מורים, שיכלו לאייש את ההוראה בבתי-הספר, שבעיקרון צידדו בשפת הוראה עברית. המוסף העברי של עיתון התנועה ופרסומים אחרים מעטים שהוצאנו, היו יותר לסמל ולתזכורת מאשר הגשמת הרעיון. מדי פעם הופיעו תרגומים מה"דואר", "ניו יורק העראלד טריביון", כתבות מארץ-ישראל - ד"ר קרלעבאן, קלינאו. במוסף העברי השתתפו מדי פעם, מלבד העורך, דב קמחי ד"ר מ' זיידמן, זאב האופט, ד"ר ישראל קלויזנר, מ' טאצה מארץ-ישראל ואחרים. העיתון התבסס על משתתפים קבועים שהדפיסו מפרי עטם כמעט בכל גיליון: ג' ברגסון, בן-הרים, ג"ב גרשון - ביידיש ובעברית; שמואל גולדוברט, נ' קארן, ר' רובינשטיין, עובדיה פלד, ע' שדה, יעקב כהנא, מ' לעווקרוויטש וכן משתתפים לסירוגין - אביה מאירה, ברתקוה, לבבי, מ' לה בהאבער. בדיווח לאחר הקונגרס השני של "שארית הפליטה" מעיר ג"ב: לצערנו לא נשמעה בעת הפתיחה מלה בעברית, ויש סתירה משום שכל הנואמים קשרו עתידם בארץ-ישראל, ושם הרי תחיית השפה קשורה עם תחיית העם. לא נשמעה מלה לא מנשיא "שארית הפליטה" ולא מנציג הסוכנות. את המצב הצילה נציגת "אורט" שהתחילה בנאומה "אדבר בעברית", וכתה במחיאות כפיים סוערות.

לאחר עלייתו של גרשון ברגסון, מיסד העיתון הראשון, המשיך העיתון להתקיים בעריכתו של עובדיה פלד, אשר הרחיב את היקפו, שינה את כותרתו

פעמיים (במספר 69, ופעם נוספת במספר 78), אך המוסף העברי חדל להופיע כסדרו. מדי פעם הופיעו מאמרים בעברית תחת הכותרת: "על הפרק", "מהארץ" או ידיעה בתרגום לעברית כגון: "מועצה עליונה בכפר גליקסון" (המתרגם - י.ק.). באוקטובר 1947 הוכרז על מגבית לקיום העיתון, שנמשכה עד לאחד בדצמבר 1947. החברים התורמים קראו לחבריהם לתרום גם הם. ברשימה הראשונה אנו מוצאים את שמותיהם של: קורן, לעווקאוויץ, סולטניק, פיטרמן, ליטאואר, שפירא. כל אחד תרם 500 מרק. במשך הזמן פורסמו רשימות של תורמים, והקוראים נתבקשו לתרום. כך למשל, בעיתון מס' 42 פורסמה הרשימה השביעית. בדרך כלל תרמו יחידים בין 200 מרק ל-1,000 מרק, אך גם המאורגנים בקנים תרמו. כך למשל, במספר 41 כתוב שהקן בוועצלאר תרם 500 מרק. במאוס 1947 התעורר ויכוח עם ח' לוסטיק, המטיף להמשיך את חיי התרבות בפולנית ולהעשיר את חיי הרוח בשפה הזאת. העיתון יצא כנגד מגמה זאת וטען כי יש להמשיך במאבק לעקירת השפות הזרות מן השורש. על-אף המחסור התקיימו בקיבוצים ובקנים שיעורי עזר ללימוד השפה העברית.

במוסדות חינוך של התנועה הקפדנו על לימוד השפה. גם לקהילות "שארית הפליטה" חדר הרעיון. כך, למשל, בגיליון מס' 23 מיוני 1947 מפרסם מ' כוויניק מאמר ביידיש בשם "קינדער, שולן, קולטור" (ילדים, ב'ס, תרבות) ובו הוא מתריע, כי רשת בתי-הספר "צמחה כמו עשב בר, על קרקע בור, בלי תוכנית, בלי ספרים, בחוסר מורים מוסמכים ובלי פיקוח". הוא מזכיר, שבינואר 1947 פרצה שביתת מורים, שאמורה הייתה להזכיר לחברה הישראלית את הדאגה לחינוך, כפי שהיה במשך כל ההיסטוריה שלנו. הוא מזכיר, שמיפנה חד חל עם בואו של נחום לעווין, המפקח הראשי של הוועד הלאומי בארץ-ישראל, ולו חייבת "שארית הפליטה" רוב תודות על פעולתו. ביוני אותה שנה, מתריע ברגסון על מחדלים של הברית העברית העולמית במאמר "ותפל עליהם תרדמה חזקה" ומסיים: "ולמה נפלה תרדמה על עסקנים אלה? אולי יתעוררו מהשינה המתוקה". המצב נמשך זמן רב. ב-16 בינואר 1947 אנו קוראים כי קיבוץ "בנגב" רוצה בקשרים עם אחד מקיבוצי התנועה (הם הגיעו מפולין), אך הבעיה המרכזית היא מחסור בחומר לימודי בכל התחומים: "אין לנו ספרי לימוד בעברית, מהמהדורה החדשה, וגם ספרים לידיעת הארץ וקורות העברית והציונות. גם עיתונים ארץ-ישראלים מגיעים אלינו לעתים רחוקות מאוד. נכיר טובה לכם אם תתייחסו באופן חיובי לבקשותינו ותתעניינו בנו". קיבוץ "לנגב".

במכתב מברלין מיום 4 בינואר 1947 נכתב, כי אין להם אפשרות לחינוך חקלאי, אבל עבודתם קשה: "ראשית כל מפני חוסר של עיתונים, אגרות וספרים של תנועתנו ושנית, כל אותן הסיבות שעליהן אתם מזכירים באגרת מחשוון", גוטנסקי דוד.

ואף-על-פי-כן יש להדגיש, שבהרבה מקרים הצליחו עסקנים מסורים להתגבר על הקשיים. בגיליון 14 באפריל 1946 אנו קוראים מאמר של ז' בייקאלסקי, על פתיחת בית-ספר יסודי ותיכון במחוז אולמער. הם השיגו בניין נהדר "עם 14 חדרים ואולמות מקושטים. מבוקר עד ערב לומדים כעת ילדים ומתבגרים

ומצטלצלת השפה החיה – שפת אם. במוסד 37 מורים ו-600 תלמידים. אנחנו גאים במוסד הגדול ביותר במחוז האמריקני.
רשת החינוך העברי בגרמניה נסגרה ב-18 ביולי 1949.

הלחץ הפוליטי של "שארית הפליטה"

עיקר המאמצים הופנו לכך ש"שארית הפליטה" תפגין את שאיפתה לעלות לארץ-ישראל, ומכאן נבעה ההתנגדות של כל המפלגות הציוניות להגר לארצות אחרות. המאבק היה מכון בעיקרו נגד ממשלת אנגליה, שעדיין החזיקה במסקנות ועדת פיל, לפיהן אין מקום בארץ "זולת חלל לחתול אחד". אנגליה סירבה בתוקף להעניק 100,000 סטנדיסטים ל"שארית הפליטה". היישוב בארץ והיהדות העולמית, בעיקר יהדות ארצות-הברית לחצו על הנשיא טרומן לפתוח את שערי הארץ. הועלו הרבה נימוקים – לכן, שהארץ אכן יכולה לקלוט את 100,000 היהודים, וכהוכחה הביאו הרבה דעות של מומחים, כמו לאודרמילק ואחרים, מנומקים ומצודקים בנתונים סטטיסטיים. הלחץ של "שארית הפליטה" לעלייה לארץ ולמדינה יהודית, הביא להתנגשות בין הורים לילדיהם. "הנוער הציוני" צידד, כמובן, בהימנעות מהגירה לארצות ניכר, וניהל תעמולה ושכנוע לא להגר אלא לארץ-ישראל בעלייה ליגאלית ובעיקר בלתי-ליגאלית, שאורגנה בידי ה"בריתה".

ילדה כותבת

רישה בת 16 מהקיבוץ רייסהופן כותבת להוריה מפולין: "אני מאוד מצטערת על כי אתם מפתים אותי לעזוב את הקיבוץ ולחכות לכם. החלטתי אחת ולתמיד – דרכי לארץ-ישראל. הייתי מאושרת אילו שיניתם את תוכניתכם לנסוע לאמריקה והייתם מסכימים להצטרף אלי ולנסוע איתנו יחד.
"אנו מתכוונים לעלייה. נדמה לי שלא במהרה נתראה – ואם תעמדו בתוקף על החלטתכם – ייתכן שלעולם כבר לא נתראה.
"הרבה נשיקות חמות, רישה".

מכתבים רבים ברוח זאת פורסמו בעיתון תחת הכותרת "ילדים כותבים". אחד המפעלים שהתנועה בגרמניה התברכה בו היה המוסד החינוכי של "הנוער הציוני" בפורטן.

להלן קטע מתוך מאמר מקיף המדגים את המפעל החינוכי של התנועה ומדגים מה עמד במרכז הפעילות החינוכית של העומדים בראשה:

תפקיד המוסד החינוכי*

"נסתיימה שנת הלימודים השנייה במחנות בגלות גרמניה, אלפי ילדים שרדי חורבן יהדות אירופה קיבלו את חינוכם הלאומי הציוני.

* פרט לתיקוני לשון קלים – מובא המאמר כלשונו.

"תפקיד המוסד החינוכי בתחנה הוא קשה עד מאד. סילוף רוחו של הילד במשך שנות השואה במחנות הריכוז, במחתרת, ביערות, במחבואות ובכל רחבי רוסיה דרש מאמץ עליון מצד המורה, עליו היה לחדור אל תוך תוכה של נשמת הילד, כדי לתקן את המעוות. ארבע עשרה שפות שונות הביאו הילדים אל בית-הספר, לא הבינו איש את שפת רעהו, וגם המורה לפעמים תכופים לא יכול לבוא בדברים את חניכיו.

"בעקבות רב-גוניות הלשונות באו גם תערובת המושגים, השפעה תרבותית של ארצות שונות בהן חונכו טרם הגיעם הנה אל המחנות. חוץ מילדי היהודים הפולנים, שלילי כל חינוך והוראה במשך שנות הכיבוש, מוצאים אנו בביה"ס ילדים מהונגריה, צ'כוסלובקיה, רומניה וילדים שבקרו בביה"ס של הסובייטים בדרכי החינוך ומטרתיו היו שונים תכלית שינוי מזה של ביה"ס שבמחנה. על המורה היה לפלס לו נתיב בסבך היסודות הזרים שהונחו בנשמת הילד. בכמה מובנים השיג המורה את מפעלו. ברוב בתי-הספר השלטה השפה העברית. תוכנית הלימודים המבוססת על יסודות ארצי-ישראליים שרכזה את תשומת לב הילד מסביב לרעיון הארצי ישראלי. הוכנסה לבית-הספר האווירה הארץ ישראלית. עלה ביד המורה בכמה מובנים לפסוע על 'המרחקים הגיאוגרפיים' שהפרידו בין ילדי-עם אחד ולכנס אותם תחת הכנפים הפרושות של המולדת, המגיעות עד ביה"ס במחנה.

"ביה"ס במחנה הוא כעת קרן האורה היחידה באפלה המקיפה אותנו. ילדי ישראל, שנטלו תשעה קבין מחמתם של הנאצים שונאי הבריות, כדאים הם שנקדיש להם את רוב מרצנו. ביה"ס צריך לעמוד במרכז התענינותנו. ביה"ס מהווה כעת אחד הגורמים החשובים ביותר בהשראת הרוח הלאומי בחברתנו. השיר העברי, פרק בתנ"ך ובהיסטוריה ישראלית, ידיעות בגיאוגרפיה א"י שהילד מביא הביתה, עלולים להשפיע על הסביבה פי כמה מכל אמצעי תעמולה אחר. לא פעם יארע שבהתלבטות ההורים בדבר בחירת מולדת חדשה, מכריע הילד התקיף בדעתו והרוצה דווקא לעלות ארצה. רגש האהבה למולדת ולעם שביה"ס משרש בלבו של החניך הצעיר עובר דרך כמה צנורות גם לתוך החברה ומשפיע על העמדה הכללית של שארית-הפליטה.

"קשה היא עבודתו של המורה בביה"ס במחנות בלי מכשירי לימוד, גם בלי ספרי לימוד כמעט, בלי כל קשר עיוני עם מרכזי הפדגוגיקה העברית, מתאמץ הוא למצוא בעצמו את דרכי החינוך הנכונים ואת שיטת ההוראה המתאימה לתנאים המיוחדים בהם הוא עובד ומחנך. קשה מאד הוא תפקידו של המורה, עליו גם למלא את מקומו של מחבר ספרי הלימוד. הוא בעצמו מלקט ומעבד את החומר בהתאם לגילו של הילד ומקנהו לו על פי רוב בהצלחה."

הקונגרס השני של "שארית הפליטה", פברואר 1947

בספטמבר 1946 הוכר המרכז כנציג "שארית הפליטה" על-ידי השלטונות הצבאיים. בשנת 1947 גדלה האוכלוסייה של "שארית הפליטה". בדו"ח נמסר, כי במשך שנה כמעט, גדלה האוכלוסייה מ-55 אלף ל-142 אלף נפשות. לרווחת "שארית הפליטה" תרמו: שלטונות הצבא, אונר"א, הסוכנות היהודית, "ג'וינט",

"אורט", הקונגרס העולמי היהודי והמרכז של "שארית הפליטה".
האוכלוסייה ישבה וחיכתה לעלייה, והבעיה הייתה, כיצד להעביר לפסים
פרודוקטיביים עשרות אלפי צעירים היושבים בטל. המוסדות התלבטו בבעיות
אלה:

- (1) בעיות תרבות.
 - (2) ווידערגוטמאכונג - פיצויים.
 - (3) הכרה באחריותה של גרמניה.
 - (4) ביטול החוקים הגזעניים נגד היהודים.
 - (5) כפיפות היהודים בגרמניה לחוקים הגרמניים.
 - (6) מסירת רכוש יהודי ללא־יהודים.
 - (7) העלייה לארץ־ישראל.
- בעיותונת "שארית הפליטה" נכתבו מאמרים, ובהם הוצגו הבעיות המרכזיות
בחייהם של הניצולים הנמצאים על אדמת גרמניה. ג' ברגסון תקף תופעות של ניוון
לסוגיו וקרא לפעילות חיובית במסגרת הקרן הקיימת לישראל. זאב האופט קרא
להתנער מן היסודות השליליים בחברת הניצולים. במאמר אחר מתייחס הכותב
לסתירה שבין יפי הנוף בגרמניה לבין התחושות שכל יהודי חש כלפי ארץ זו.
מאמרים אחרים צידדו בזכות התנועה להגיב על תופעות חברתיות שונות
בציבור הניצולים, קראו ליציאה מזוהרות מאדמת אירופה והביעו שאט־נפש מעמדת
ה"בונד", הממשיך לדבוק בעיקרים האידיאולוגיים שלו שמלפני המלחמה.
המציאות כבר הוציאה את מסקנותיה".
- לסיום - מאמר שפירסמתי תחת הכותרת "מבפנים".

מבפנים

התנועה הציונית הכללית בגרמניה יצאה מחתוליה ונפתוליה הראשונים. התנועה
עמדה בפני קשיים מרובים בהתחלת הזמן, בשעה שצריך היה לאסוף את
ה"הנדחים" ולרכזם סביב דגל התנועה.

ברגע זה נכנסנו לתקופה שנייה של עבודתנו - תקופת הגיבוש והעמקת
היסודות האידיאולוגיים, כמו כן הועמדנו לפני תפקיד חדש והוא ארגון הנוער.
במסגרת החינוכית שלנו בקנים, נעשו הניסיונות לארגן את הקנים הראשונים
והצליחו. מאות ילדים ונוער נמצאים בתוך שורותינו ומוצאים למלה החיה של
תנועת־נוער לסיפור המקסים, למשחק המשעשע.

ההנהגה הראשית מארגנת בימים הקרובים סמינריון לצופיות עבור מנהלי
ומחנכי הקנים. מתפקיד הנהגת הקנים לבחור במועמדים מתאימים לסמינריון
בכדי שישבו לקנים חמושים בידיעות וברצון לעבוד ולחנך.
צעד שני בכיוון העמקת יסודות העבודה הוא - הסמינריון לפעילים של
הסניפים והקיבוצים.

ייתכן שמתאים יותר השם "ימיעון", לפי החלטת הוועד המרכזי וההנה"ר
ייערכו ימיעון אלה במשך השבועיים הקרובים ובהם ישתתפו החברים העומדים
בראש העבודה בסניפים ובקיבוצים.

החברים שיבואו להשתתף בסמינריון צריכים לדעת, שהם באים לא לשם לימוד גרידא. הם צריכים לדעת שבאים בכדי לקבל ידיעות על מנת להחזירן לחבריהם בסניפים ובקיבוצים, זה מחייב לסבלנות, לקשב ולהתמדה.

* *
*

המועצה הראשית של "הנוער הציוני" שהתקיימה בימים 25–26 לח.ז. דנה בשאלות חיוניות של תנועתנו. עובדה משמחת היא, שלמרות קצב העלייה שהלך במשך שנת קיומנו ולמרות זה שעלו חברים ותיקים פעילים בעלי מסורת תנועתית, נשאר עוד מחנה גדול של חברים ממין זה וחונך דור חדש של מדריכים ומנהלים שנכנסו לעובי הפרובלמות. המועצה דנה בכובד ראש על המצב בשארית הפליטה, בציונות ובהעפלה – והגיעה למסקנות מתאימות הנובעות ממצב זה.

נימה חדשה בתוך הדיונים היתה שאלת העבודה בקנים. בפעם הראשונה השתתפו במועצה זו החברים הפעילים של התנועה החינוכית והם גוללו לפני המועצה את הפרשה המסובכת של העבודה החינוכית בקנים.

לשאלת חינוך זו הצטרפה גם הבעיה החינוכית שבמוסד-הילדים שלנו – בשביעות רצון אפשר לקבוע שהמועצה התגברה על כל הסבכים ומצאה פתרון מתאים לשאלות.

הותוו קווי-העבודה ושטחי הפעולה, נמצאו האנשים המתאימים והעיקר מתוך הכרה עמוקה שעבודתנו נושאה פרי ואנו ממלאים תפקיד חשוב בציונות, יצאו החברים למקומות.

הכרה זאת בלי ספק, תשפיע בהרבה על הצעת העבודה קדימה. מועצה זאת קיבלה לתשומת-לב את הדו"ח של ההנה"ר בכל שטחי העבודה הארגונית, חינוכית וכלכלית, והביעה את אמונה המלא לחברים העומדים בראש הפעולה.

אנו גאים על כך, המחלה המדבקת שבשארית הפליטה, בוועדים ובוועדות, – החיכוכים הקטנוניים ומעשי פליהה, שהם תופעה יום-יומית במפלגות לא חדרה לשורותינו. ומחננו נשאר טהור. אכן, תנועת נוער חלוצית שונה מזו של המבוגרים. אולי ילמדו לקח גם הם?

גרשון

מרגלית שלאין

"אחד מהצאן": בן-ציון בלושטיין, פרטיזאן ולוחם*

חייל בצבא האדום

לאחר יומיים בדומצ'בה, נסענו להתייצב בלשכת הגיוס בבריסק ומשם נשלחנו לברויסק. במקום זה הפכנו למעשה לחיילים, קיבלנו מדים ומספר צבאי והועמדנו בפני ועדה רפואית לבחון את כשירותנו לשירות צבאי. מכיון שהיינו פרטיזאנים לוחמים, לא היה צורך לשולחנו לאימונים ולפיכך צירפו אותנו ישירות ליחידות הלוחמות. לצערנו, הוטל עלינו כאן להיפרד. כל אחד מאתנו שובץ ליחידה אחרת.

צורפתי לגדוד חיל הרגלים מס' 111, שהשתייך לחזית האוקראינית הראשונה תחת פיקודו של המארשל קונייב. הגדוד חנה מעברו השני של הבוג, בסביבות ביאלה פודלסקה, שבקירבתה הייתה באותה עת החזית.

הגדוד שלי התקדם לכיוון לובלין והיינו בין החיילים הראשונים שנכנסו למחנה ההשמדה מיידאנק.

עד שנכנסתי לתוך המחנה לא יכולתי לתפוס שהגרמנים באמת הקימו בתי-חרושת למוות. פליטים כיאנק פומרנץ, שהצליחו לברוח משטח המימשל הכללי (פולין), סיפרו, שהגרמנים הרגו ורצחו את היהודים בכל מקום, אבל חשבתי שהחיסול נעשה בירי בבורות, כפי שהדבר נעשה במקומותינו. לא היו לנו הרבה מקורות מידע וחיינו מפי השמועות, בתנאי הגיטו והלחימה בער איאפשר היה לאמת אותן. שמענו, למשל, על המרד היהודי בגיטו וארשה אבל לא ידענו פרטים על אודותיו ועד שלא הגיעו ליחידתנו ניצולים ממחנה ההשמדה סוביבור, שהיה במרחק של כ-40 ק"מ מאיתנו, לא שמענו על קיומם של מחנות ההשמדה

* פרקים מתוך ספר שבהכנה.

ועל המתת היהודים בתאי הגזים.

שטח הפעולה של גדוד הפרטיזאנים, שלי, על-שם ז'וקוב, כלל את שטח המשולש בין מאלריטה – דומצ'בה ובריסק והשתרע עד לגדות הבוג באוקטובר 1943, לאחר המרד במחנה ההשמדה סוביבור, הצליח מפקד המרד, אלכסנדר פצ'רסקי, לעבור את הבוג באזורנו. הוא הגיע ליחידתנו וביקש להצטרף כלוחם לגדוד. מיפקדת הגדוד לא הסכימה לקלוט אותו ושלחה אותו קודם לכל לחקירה במיפקדת הדיוויזיה – סודיניויה.

שמענו ממנו כמה פרטים על מרד האסירים היהודים במחנה סוביבור, והתגאינו לשמוע על הפגיעות שפגעו בשומרים הגרמנים והאוקראינים והעיקר, שמאות יהודים הצליחו לברוח. הוא שהה במחיצתנו זמן קצר מאוד ולא היה סיפק בידו לספר לנו במפורט איזה מין מחנה זה היה.

לאחר שנודע בגדוד דבר סיפורו של פצ'רסקי, סיפר לי עבדו עלייב, סגן המפקד, כיצד הזדמן לו כמה חודשים קודם לכן להיות זמן מה עם חייליו בסביבות מחנה ההשמדה סוביבור. מדי יום ראו קבוצות של אסירים יהודים, מלוות בחיל-משמר גרמני, יוצאות לחטוב עצים ביער. קבוצה של אסירים יהודים, שהצליחה לתקוף את שומריה הגרמנים ולברוח מפניהם, הגיעה עד לאיזור שבו שהו הפרטיזאנים וביקשה להצטרף אליהם. מכיוון שהיהודים היו במצב גופני ירוד וללא נשק, לא הסכימו הפרטיזאנים לקבלם. היהודים הסתובבו ביער כצללים, בלא מזון או מחסה וספק אם הצליחו להישרד בסביבה העוינת.

כמה שבועות לאחר הופעתו של פצ'רסקי הגיע לגדוד זוג יהודי, גבר ואשה, ניצולים ממחנה סוביבור. הם סיפרו שעבדו בעבודות שונות במחנה וברחו ממנו בעת המרד. במשך שבועות נדדו בלילות, ממקום למקום ובימים הסתתרו מפני רודפיהם, עד שהגיעו אלינו. הגבר נתן למפקד הגדוד שרון כיס יקר ערך מזהב, תוצרת שאופהאוזן, והוא הסכים להשאירם כעובדים בתוך המחנה. מהם שמענו על ההתעללויות, הרצח בתאי הגזים ושריפת הגופות – אבל חשבנו שהם מגזימים. מצבם הגופני נראה שפיר. היו להם כמה דברים בעלי ערך, ובכלל, איך אפשר להמית מאות אלפים בגז... זה פשוט לא התקבל על הדעת.

בפועל היינו במידאנק רק כמה שעות, אך לי הן נראו כנצח. הייתי בהלם. המראה שנתגלה לעינינו היה נורא. הגרמנים נסוגו בבהלה ולא הספיקו להשמיד את הראיות: תנורים לשריפת בני-אדם, שעוד ניתן היה לראות בהם שרידי גופות, ערמות של גולגולות ועצמות אדם, צריפים גדושים בחפצים: מזוודות, תרמילים, טליתות, מעילים, שמלות, בגדי ילדים וערימות שאין להן סוף של נעליים... והדעת נטרפת, כל זוג היה בן-אדם...

המחנה היה אפוף אפר ופיח וכל הזמן דבק באפינו ריח מתקתק וכבד, שאי-אפשר היה להיפטר ממנו. מזועזעים הבטנו סביב, על גדרות התיל, מגדלי השמירה שניצבו מכל עבר והצרפים הקודרים שלידם, כך נדמה היה לי, היו מוטלות גופות. כשהתקרבתי לאחד הצריפים ראיתי צללי אדם מצומקים יושבים עטופים בסחבות בפתח הצריף. התחלתי לדבר אליהם ביידיש ואז הושיט אחד מהם את ידו וניסה לגעת בי. התכופפתי לידו, הוא חיבק את צווארי, דמעות זלגו על לחייו השקועות ובקול רועד אמר לי: "עכשיו יהיה לי קל יותר למות. זכיתי

לראות יהודי במדי הצבא האדום, יהודי הלוחם נגד הנאצים. אני יכול למות בשקט, כשאני יודע שיש מי שיספר..."

כולנו היינו בהלם. חיילים ופרטיזאנים עתירי קרבות וסבל התבוננו בזעזוע בוועות והדיבור ניטל מפיהם.

בכל תקופת שירותנו כיהודים בין הפרטיזאנים וגם בתקופת שירותנו כחיילים בצבא האדום גררו אותנו, הלוחמים האחרים – רוסים, אוקראינים וביילורוסים – לוויכוחים. בנימה מאשימה הטיחו בנו שוב ושוב את "האמת" על בוגדנותם ופחדנותם של היהודים, שלא נלחמו ולא התנגדו.

כשהחלו להגיע אלינו שבויי מלחמה סובייטים, שהצליחו לברוח ולספר טיפין טיפין על מצבם הנורא של החיילים בשבי, על רצח השבויים והרעב, היסו אותם הפרטיזאנים ויש גם שאמרו להם שהם מגזימים, כדי להצדיק את נפילתם בשבי. כשניסיתי להזים את טענותיהם השקריות נגד היהודים, היו פוטרם אותי בלא כלום: "אתה יוצא דופן, אבל היהודים האלה..."

האנטישמיות בקרב הפרטיזאנים והחיילים הייתה גדולה וכל הזמן שבו ואמרו לי: "הסתכל, בכל הפלוגה שלנו, אתה, היהודי היחיד! איפה שאר היהודים? יושבים לבטח בעורף? מסתובבים בשוק השחור?" הייתי צריך לשכנע אותם שבין 200 מיליון רוסים חיים כשני מיליון יהודים, כלומר, על כל מאה לוחמים רוסים צריך להיות רק לוחם יהודי אחד, ובכעס הייתי שואל: "מה אתם רוצים, שעל כל חייל רוס, יהיה חייל יהודי? זה דבר בלתי אפשרי".

כמובן, שלא יכולתי לשכנע אותם. כל הזמן רק שמו את היהודים ללעג ולקלס וסיפרו עליהם בדיחות. הם העזו ללגלג אפילו על קצינים יהודיים וכשראו קצין שלא מיחדתם עם אותות הצטיינות בקרב היו שואלים אותו בלגלוג: "איפה קנית את זה?"

לאחר שהיינו במידאנק, התגלגל לידי עיתון הצבא האדום "קרסנה יאסוידה" וקראתי בו כתבה גדולה של הסופר היהודי איליה ארנבורג, שתארה בהרחבה את דרכי הרצח המתועבות שהפעילו הגרמנים נגד היהודים, ובמיוחד את דרך הרצח במחנות ההשמדה. רק אז התחלתי להבין את גודל האסון והיקף השואה שבאה על עמנו.

מפגישות שהיו לנו מאוחר יותר עם ניצולי מחנות ההשמדה שמענו ולמדנו על הסבל הנורא, שעברו היהודים עד שהגיעו למחנות ובתוך המחנות. עד כמה שזה יישמע ציני, לאחר שראינו את מחנות המוות ושמענו את עדויות ניצולי המחנות, נראו לנו עכשיו האקציות במקומותינו, שבהן הוצאו היהודים מבתיים ותוך כמה שעות חוסלו ברצח בבורות הירי, פחות נוראיות.

מיתקפת הצבא האדום

מיתקפת הצבא האדום המשיכה לדחוק את הגרמנים וכך התקדמנו עם החזית לתוככי פולין. במשך שבועות עברנו הרים ויערות, ערים וכפרים וכמעט שלא נתקלנו ביהודים. אזורים שבהם התקיימו במשך מאות בשנים מאות קהילות יהודיות נותרו בלא יהודים. בכל יישוב מצאנו רק שרידי חורבן והרס של חיים

יהודיים שהיו שוקקים: בתי-כנסת הרוסים ושרופים, בתי-קברות מחוללים, שלטים ושמות רחובות, שהעידו דומם על עולם שחרב.

כך התקדמנו עד שהגענו לנהר הוויסלה שם נעצרה החזית. בראשית שנת 1945 חודשה המיתקפה הסובייטית והתחלנו להתקדם מערבה. התנגדות הגרמנים נחלשה ובזמן קצר יחסית הצלחנו לעבור את קווי ההגנה שהכינו לקראתנו על הגבול שבין גרמניה ופולין, בחורף 1944 – 1945. בחורף זה צלחנו את נהר האודר-נייסה והתחלנו להתקדם בתוך גרמניה. בתקופה זו שוחררו מחנות כפייה רבים בגרמניה ויותר ויותר נפגשו עם פולנים ואוקראינים ובהם גם יהודים, שנשלחו בתקופת הכיבוש הנאצי לעבודות כפייה בגרמניה. לעמיתי הלוחמים התברר עתה, שמאות אלפי חיילים וצעירים סובייטים, גברים יודע-מלחמה, הושפלו עד עפר, הועבדו בעבודות פרך, הוכו והורעבו עד קניבאליזם ונרצחו בלא התנגדות, בדיוק כמו אותם יהודים המטופלים בבני משפחותיהם, שכה הירבו לבח וללעוג להם.

כשנפתחה החזית השנייה והתקדמנו בתוך גרמניה, הגיעה שעת נקם ושילם. בכל מקום שכבשנו התנקמנו בבני העם הגרמני על מה שחייליהם עוללו לנו במשך שנות הכיבוש: בתים נשרפו ונהרסו, רכוש נגזל ונשדד וכל אשה ונערה גרמניה הותרו לאונס לכל חייל: אוזבק, קווקז, רוסי ואוקראיני. מפקדי הצבא העלימו עין ממעשי החיילים שביקשו פורקן על שנות הסבל, כל עוד נשמרה המסגרת והמשמעת הצבאית בעת הלחימה.

באביב 1945, הגענו לקירבת העיר ברלין. הגרמנים ניסו בכל כוחם למנוע את נפילת עיר הבירה והתגוננו בכל דרך אפשרית. גם לנו היה זה קרב אחרון ומיטב הכוחות גויסו למערכה על כיבוש ברלין. אלפי מטוסים הפציצו את העיר ללא הרף, כדי לכתוש ולנפץ את בירת הרשע. אלפי תותחים הבעירו את סביבותיה והכינו את הדרך לפלישת כוח השיריון וחיל-הרגלים, שכלל אלפי טנקים ורבבות חיילים. לנוכח ההתנגדות העזה של הגרמנים הנצורים, נאלצנו להילחם על כל בית ועל כל רחוב. רבבות חיילים סובייטים נפלו חלל בעת כיבוש העיר.

בינתיים התקרבה לברלין גם החזית השנייה ממערב למזרח. הצבא האדום אימץ אל כל רוחו להשלים את כיבושה של ברלין לפני בוא האמריקנים להיות ראשונים, ליד בניין הרייכסטאג הגרמני ולהניף עליו את הדגל האדום.

ב־8 במאי 1945 נכנעו כוחות הצבא הגרמני והמלחמה הגיעה לסיומה. הייתי עם הגדוד שלי בפאתי ברלין. ידענו שהכניעה קרובה ומדי שעה חיכינו בהתרגשות לקריאת החדשות ברוסית, ברדיו. לפתע הופסקו השידורים ושמענו את קולו הנרגש של קריין החדשות:

"הודעה מהמיפקדה הראשית של ברית-המועצות הסובייטית לכל יחידות הצבא באשר הן. הצבא האדום נחל ניצחון גדול. ברלין נפלה, גרמניה הנאצית נכנעה".

פעם אחת בחיים אפשר לחוות שמחה שכזאת. החיילים נטשו את כלי הרכב והטנקים והחלו להשתולל ברחובות ולירות יריות של שמחה באוויר. אנשים התחבקו והתנשקו, שרו, ניגנו, רקדו ושתו ללא הפסקה עד אור הבוקר. תרועות הניצחון הביאו להתפרקות כללית וקשה היה לשמור על המשמעת

הצבאית. בתוך זמן קצר החל הצבא הסובייטי לשחרר את היחידות הלוחמות ולהחזירן לברית-המועצות וכך הגיע גם תורה של יחידתי.

החיים לאחר המלחמה

החל המסע חזרה. נשלחתי מזרחה לברסט-ליטובסק (בריסק) ברכבת שהובילה קרונות עמוסי שלל – כסף גרמני. כל חייל היה רשאי לשאת איתו כפי יכולתו כל שלל ששם עליו את ידו. בודדים נטלו לכיסם שטרות גרמנים. הרוב העדיף לקחת חפצים שימושיים חלזלו בשטרות הכסף, שהיו אז מחוסרי ערך. מי יכול היה לשער, שערך הכסף הגרמני ישוב ויעלה? מי שבכל זאת לקח שטרות גרמניים, התעשר די מהר.

הצטיידתי בכמה בגדים אזרחיים, כדי שיהיה לי מה ללבוש לאחר השיחרור. לא היו לי כל תוכניות לעתיד. בינתיים, מילאתי אחר-ההוראות שקיבלתי ונסעתי להתייצב בבסיס בבריסק שם השתחררתי.

כחייל משוחרר קיבלתי כמה חליפות מדים, נעליים ומגפיים וסכום כסף לכיסוי הוצאותי הראשונות. העמסתי את תרמילי על שכמי ונסעתי חזרה ברכבת לבריסק. כולם נסעו הביתה, אבל היכן ביתי?

הרכבת מבריסק לדומצ'בה עוד לא פעלה באותם הימים. פסי הרכבת שפוצצו על-ידי הפרטיזאנים בתקופת הכיבוש טרם תוקנו ושברי הקרונות הגרמניים ניצבו לידם כמצבות לקרב שהתחולל כאן, לא מזמן.

ניסיתי לנסוע לדומצ'בה בטרמפים, אבל יכולתי לנסוע רק כברת דרך קטנה. הדרכים היו הרוסות ובלית ברירה המשכתי את דרכי ברגל. לפני שנכנסתי לעיירה פניתי לחורשה שמחוצה לה. קודם לכל היה עלי ללכת להשתטח על קבר האחים, שבו הומתו ונקברו יהודי העיירה ביום הכיפורים תש"ג.

בתקופת עבודתי בבסיס הגרמני, לאחר חיסול גיטו דומצ'בה, עבדתי עם יהודים שנלקחו לעבודה מבור המוות והם שהראו לי את מיקומו המדויק של קבר האחים, בקרבת בתי העיירה.

כשהגעתי למקום גיליתי, להפתעתי, אותיות עבריות חרוטות על אחד העצים הסמוכים לקבר. התפלאתי מאוד, מי יכול היה לעשות זאת?

התיישבתי על תלולית הקבר ופרצתי בבכי. קשה לתאר את הרגשתי. כל הצער והכאב שאצירתי בתוכי מאז שאיבדתי את כל משפחתי, חברי וקרובי, כל הסבל שסבלתי כשנותרתי לבד, ביער, בפרטיזאנים ובצבא, פרצו החוצה.

זמן רב מיררתי בבכי וכשאפס כוחי דבקתי באדמת-התל ובמשך שעות שכבתי כמשותק ולא יכולתי להינתק ממנה.

אינני יודע כמה זמן הייתי מוטל על התל. חיילים סובייטיים שעברו בסמוך, הבחינו בי – עדיין הייתי לבוש במדי הצבא – וקראו לי לקום. שמעתי קולות, שמעתי דיבורים, אבל לא היה בי כוח להגיב.

החיילים הרימו אותי מהתל והעמידו אותי על רגלי. הם נטלו את תרמילי וסייעו לי ללכת וכך בקשיים מרובים הגעתי ללב העיירה.

בדומצ'בה פגשתי כמה מחברי היהודים שהשתחררו מהצבא והגיעו לעיירה

לפניו היו שם אברום אדלשטיין, סנדר גרף, פייביש שטול והרשל אייזנברג. למחרת היום הגיע גם ישראל גוטרמן.

"ואיפה הילד?" שאלתי. "איפה בני שהצלתי ממוות? הרי הבטחנו לו שנבוא לקחתו אחרי המלחמה?" איש לא ידע. הלכתי למשפחה בחסותה השארתי את בני ושאלתי: "היכן הילד?" הם נשבעו שלא פגעו בו לרעה. יום אחד, כך סיפרו, שיצא מהבית ונעלם. מאז, לא שמעו עליו דבר. שאלתי כל מי שפגשתי, בעיירה ובסביבתה, על בני, אבל איש לא ראה אותו ואיש לא שמע עליו מאז היעלמו.

החיים בדומצ'בה עבור האוכלוסיה הלא־יהודית חזרו לתקנם, רק שהשלטון התחלף שוב. השלטון היה עתה סובייטי וכל המשרות נתפסו בידי נציגי המפלגה הקומוניסטית, כולם ממודעניו הקרובים בגדוד הפרטיזאנים. לאחר נסיגת הגרמנים נחשבו הפרטיזאנים המקומיים כנאמני השלטון החדש, ומונו לתפקידי מפתח בעיירה.

מזכיר המפלגה הקומוניסטית, בעל המשרה הבכירה ביותר בדומצ'בה, היה מפקד הבריגאדה שלנו, קטקוב, ועוזרו היו מקרב הפרטיזאנים ששירתו אתנו יחד בגדוד. קטקוב שמח מאוד לקראת שובנו לעיירה ותיכף ומייד רצה לסדר לנו מקומות מגורים ועבודה: "יחד נבנה את דומצ'בה מחדש ולכם, כבני העיירה, כפרטיזאנים ולוחמים, יהיה חלק נכבד בכך, כנכבדי אזרחיה".

הוא היה בטוח שניענה בשמחה להצעתו הנדיבה, ולא הבין מדוע אנו מהססים לענות.

התחלנו להסביר לו, שאיננו יכולים להישאר בדומצ'בה; שבכל מקום, שבו דורכות כפות רגלינו, נשפך דם יהודי ונרצחו בני משפחותינו ומכרינו. קבריהם פזורים בכל העיירה ולאן שלא נלך, בדומצ'בה, כל הזמן נושאות אותנו עינינו לכיוון קבר האחים של יקירינו.

"אין לנו עוד בית בדומצ'בה. הכל נלקח ונגזל ונהרס" (כשוטטתי בעיירה, לא יכולתי תחילה למצוא את המקום, שבו עמד ביתנו. לבסוף זיהיתי את עץ הצפצפה ששתל סבי בחצר הבית טרם מותו ויכולתי לדמיין לעצמי היכן היה הבית. לבית עצמו לא היה כל זכר; הרי אני בעצמי יחד עם שלמה גוטרמן חברי, שנפל בקרב, שרפתי את כל בתי הגיטו יחד עם המחלבה באוגוסט 1943).

"ומה, אם כן, אתם רוצים לעשות עכשיו?!" שאל אותנו בקול כעוס קטקוב. הסברנו לו, שמכיוון שהיינו אזרחי פולין עד 1939, אנו רוצים לנצל את זכות הרפאטריאציה העומדת לנו ולעבור לפולין. במגמה לרכך את תגובתו תירצנו והסברנו לו שאנו רוצים לנסות ולחפש, אולי נותר שם בחיים מישהו ממשפחותינו (לכולנו היה ברור שלא נותר לנו עוד איש).

למשמע דברים אלה יצא קטקוב מכליו: "מה יש לכם לחפש בפולין? פולין שייכת עכשיו לברית־המועצות (תחת מימשל צבאי) ובוודאי שמעתם על האנטישמיות שמשתוללת בה, שרוצחים יהודים".

לאחר שנוגע מעט הוסיף בנועם כדי לשכנע אותנו: "אני יכול להבין שקשה לכם להיות פה בדומצ'בה, במקום שבו נספו קרוביכם ויקיריכם, אבל יש לכם אפשרות נוספת. אני, שעברתי אתכם את כל התקופה הקשה, מוכן לעזור לכם ולשלוח אתכם למולדת, למשפחתי ברוסיה ושם יהיה לכם קל יותר לחיות".

(קטקוב היה נשוי לאשה יהודייה ובדבריו התכוון שנקבל סיוע ממשפחתה), ולי, שהיה מקורב אליו יותר מכולם, הוסיף: "אתה תהיה לי כבן ונדאג לשלוח אותך ללימודים".

הודינו לו מקרב לב על כל מאמציו, אבל דחינו בתוקף את כל הצעותיו. כל האירוע הזה התרחש לאחר שכבר היו בידינו תעודות מעבר לפולין. יומיים קודם לכן נסענו לבריסק ולאחר שהוכרה זכותנו לשיבה (רפאטריאציה), ניתנו לנו התעודות המתאימות. חזרנו לדומצ'בה לקחת את חפצינו ולהיפרד וטרם שנכנסנו לקטקוב מסרנו את תעודותינו, כולל תעודות המעבר למזכירות, כדי לקבל אישור יציאה.

עוד אנו מדברים נכנס המזכיר עם תעודותינו והניחן, לתומו, על השולחן. קטקוב הסתכל בתעודות וכשעמד על טיבן הכניסן למגירה ובקול רועם אמר לנו: "כל תעודותיכם עכשיו בידי. אני יכול לאסור אתכם. לא תוכלו לברוח לשום מקום בלי תעודות".

התפרצתי בצחוק.

"מה אתה צוחק?" זעף עלי, "אני מתכוון ברצינות לכל מה שאמרתי." "חס וחלילה, אינני מזלזל בדבריך," אמרתי לו, "אני צוחק משום שאינך מבין באיזה מצב אנחנו נמצאים. שום בית-סוהר לא יפחיד אותנו. האם באמת אתה חושב שיש בית-סוהר קשה יותר מזה שבו אנו נמצאים? היינו ביחד בפרטיזאנים, אבל מה ידוע לך מה עבר על כל אחד מאתנו עד שהתקבלנו לפרטיזאנים?" ואז, לראשונה, סיפרתי לו על חיסול הגיטו ומה שאירע למשפחתי.

"אני מצטער שנותרתי בחיים. הזיכרונות אינם מרפים ממני וכל יום נעשה מצבי קשה יותר. אין לי כל אפשרות להיחלץ מהמצוקות הנפשיות שלי ואתה מאיים עלי בבית-סוהר?"

משנפתח סגור ליבי, לא יכולתי יותר לעצור בעצמי וגיליתי לו את האמת, שאינני מתכוון לנסוע לפולין. עבורי פולין מהווה רק ארץ-מעבר ומטרתי האמיתית היא פלשתינה.

"רוסיה אינה מולדתי, אף שלחמתי בעבודה. עמי קם להילחם על עצמאותו בארץ-ישראל, בפלשתינה. לשם אני חותר להגיע. אני רוצה להילחם שם, בשביל מדינתנו".

תוך כדי דברי ראיתי שנימת פניו הזועמות של קטקוב מתרככת ושהוא מתרגש. הוא הוציא את התעודות מהמגירה והניח אותן לפניו, קרא לעזרו וביקש ממנו לחשב מהו סכום הכסף המגיע לכל אחד מאתנו עבור תקופת שירותו בפרטיזאנים ולהכינו מיד עבורנו. אחר-כך קם ממקומו, התחבק אתנו ולחץ את ידיו לפרידה וביקש שנישאר אזרחים סובייטים טובים באשר נהיה ושלא נשכח מה שעשה למעננו העם הסובייטי.

נטלנו את תעודותינו וכספנו ועזבנו את משרד המזכירות. שניים מחברינו לקבוצה, סנדר גרף ופייביש שטול, החליטו להישאר. פייביש, שלא שירת בצבא, נתקבל לעבודה בממשל מיד לאחר שיחרורו מהפרטיזאנים, ונעשה בעל עמדה בכירה בדומצ'בה. הוא הצליח לשכנע את סנדר לא להצטרף אלינו וסידר לו עבודה מקבילה לשלו, במאלריטה. יהודי נוסף שחזר מרוסיה לדומצ'בה לאחר גמר

המלחמה היה ישראל מלמד. הוא העדיף להישאר בעיירה, מפני שחשש שלא יוכל להסתדר בלא מקצוע ורכוש בעולם הקפיטאליסטי.

נפרדנו מחברינו, לקחנו את חפצינו ועזבנו את דומצ'בה לעד...

נסעתי עם אברום אדלשטיין, הרשל אייזנברג, ישראל גוטרמן ובנימין רובינשטיין. לאיש מאתנו לא היו בני משפחה והחלטנו לסייע זה לזה ולהישאר ביחד. כשעברנו את הגבול לפולין הפטיר ישראל גוטרמן: "כשהיינו בצד הרוסי, נדמה היה לי שיש לי סכום כסף ניכר ובגדים שיספיקו לי לכמה שנים. עתה, כשאנחנו בצד הפולני, נראה לי שאני דלפון ועירום". הנהנו בראשינו, אבל איש מאתנו לא הצטער שיצא את ברית-המועצות.

נסענו ברכבת והגענו עד וארשה. יום שלם הסתובבנו בעיר, שהייתה הרוסה לחלוטין. פה ושם פגשנו כמה יהודים וכולם יעצו לנו לנסוע ללודז', שיש בה ריכוז גדול יותר של יהודים ושניתן לקבל בה אכסניה ללינה וסיוע כספי מהג'וינט. שהינו בלודז' כיומיים שלושה, אבל לא מצאנו בה את מקומנו. החלטנו לנסוע לוולודובה לאחר ששמענו שהרבה פרטיזאנים יהודים מסביבותינו: ולודובה ופרצ'ב, מתרכזים בה. בוולודובה פגשנו בהתרגשות בבן-עיריתנו יצחק קמינצקי. הוא היה כבן 50, השתחרר מהשירות בקרב הפרטיזאנים. כשאנו, הצעירים, התגייסנו לצבא, נשאר יצחק בדומצ'בה ועבד בה כנפח. עם תום המלחמה ניצל את זכותו לרפאטריאציה כאזרח פולין עד 1939, עבר את הגבול והתיישב בוולודובה. הוא הצטרף לחבורתנו וביחד המשכנו לנדוד ונסענו הפעם לוואלבז'ין (ולדנבורג לשעבר). כפליטים קיבלנו דירה מהשלטון הפולני וחיכינו להזדמנות נאותה כדי לעבור משם לגרמניה.

בינתיים ניצלנו הזדמנויות ועסקנו במסחר כדי להשתכר למחייתנו. נסענו לוורוצלב (ברסלאו לשעבר) שבשלזיה, קנינו מהגרמנים בגדים ומכרנו אותם ברווח באיזור לובלין, פרצ'ב וולודובה. שם קנינו בזול בשר חזיר ונסענו למוכרו ברווח בשלזיה.

לרובנו לא היו בגדים אזרחיים להחלפה ולכן העדפנו לנסוע במדים. בדיעבד, הסתבר לנו שמדי הצבא האדום היו לנו לעזר רב. עקב מסחרנו הרבינו לנסוע ברכבות והיה חשש שמטענו יתגלה ויוחרם על-ידי הרשויות השונות. כשנעצרנו לבדיקה על-ידי משמר הגבול הפולני, הצגנו תעודות שירות של הצבא האדום והניחו לנפשנו. בתנאי הממשל הצבאי הסובייטי ששרר אז אסור היה להם לבדוק אותנו. כשהגיעו בודקים של הקומנדטורה הסובייטית, הצגנו בפניהם את תעודות השיחרור שלנו מהצבא האדום עם רשיונות המעבר לפולין. באופן שכזה הצלחנו, לזמן קצר, להערים על השלטונות ולהרוויח סכומים נאים...

כשהגענו באחת הפעמים לצורך מסחרנו לעיירה פרצ'ב, הלכנו לבקר זוג פרטיזאנים ממכרינו. מצאנו בבית רק את האשה הצעירה והתינוקת שלהם. היא סיפרה לנו שבעלה צריך לחזור מאוחר יותר והזמינה אותנו להמתין ולהיפגש עמו. לעת ערב הגיע חברנו. ישבנו כולנו ושוחחנו, כשלפתע נשמעו יריות ברחוב. מהתרחשויות קודמות, שאירעו בתקופה האחרונה הבנו, שמדובר במיתקפה של הא.ק. A.K. (ארמיה קריובה), המחתרת הפולנית הלאומנית שנלחמה במימשל הצבאי הסובייטי.

דוד, הבעל, ששירת כשוטר במליציה המקומית, תפס את נשקו ורץ החוצה. ואנו, לוחמים פרטיזאנים בעבר, אשתו והתינוקת עמה, עלינו להסתתר בעליית הגג. "לאחר שהיינו פרטיזאנים וחיילים, שוב צריכים אנחנו להסתתר בכוח ממרצחים?" הפטרתי בכאב. באותו רגע נזכרה האשה שיש להם כלי נשק נוסף בבית ואמרה לי: "אולי כדאי שתחזור לחדר. על הספה מתחת לכרית תמצא אקדח של בעלי". השמעתי אנקת רווחה וירדתי במהירות למטה, מצאתי את האקדח ונעמדתי בפתח עליית הגג על מנת לפגוע בכל מי שינסה לעלות. שמענו יריות וצעקות וקולות הרס של ביריוני הא.ק. המשתוללים. בסביבות תשע בערב נשמעה צפירת רכבת הערב, שנכנסה לעיירה, ושוב נשמעו צעקות. "אוי ואבוי", התפרצה חרישית בעלת הבית, "עכשיו הם נטפלים לנוסעים שירדו בתחנה. אם יהיו ביניהם יהודים, רע ומר יהיה גורלם". ברגע מסוים החלה התינוקת לבכות. אמה מיהרה להשקיט אותה ותקעה סמרטוט רטוב לפיה ובלי משים בחרדה, כדוברה לעצמה, הפטירה: "מי יודע אם אינה בוכה על גורל אביה".

בסביבות השעה אחת-עשרה בלילה, חזר השקט על כנו והבנו שביריוני הא.ק. עזבו את העיירה וש אפשר לרדת מהמחבוא. ירדנו למטה ויצאנו לרחוב. בפתח הבית נתקלנו בשלוש גויות: של הבעל דוד, של יהודי בשם בוצאן ושל נער יהודי. שני האחרונים הגיעו לפרצ'ב ברכבת מלובלין. הם הותקפו על ידי הפורעים בתחנת הרכבת וניסו לברוח מפניהם. לרוע מזלם הצליחו ביריוני הא.ק. לרדוף אחריהם ולרצוח אותם מתחת לאפנו. למחרת בבוקר נסענו מפרצ'ב בחזרה לוואלבז'ין נחושי החלטה לצאת מפולין מהר ככל האפשר.

משה זימרת

לברית-המועצות ובחזרה

קורותיהם של חברי הגרעין החלוצי של תנועת "הנוער הציוני"
בפולין שנקלעו לברית-המועצות בתקופת מלחמת-העולם השנייה
(1939 – 1945)

לפני כניסת הצבא האדום לרובנה ב־1939, התמלאה העיר בפליטים רבים. ביניהם יהודים רבים מווארשה, לודז', לובלין ועוד ערים אחרות ממערב פולין. עם גל פליטים זה חזרו הביתה חברי הקן של "הנוער הציוני" שהיו בנקודות הכשרה שונות ועמדו על סף העלייה לארץ-ישראל בצורה ליגאלית ובלתי-ליגאלית. אנשים אלה השתייכו ל־3 קבוצות:

א. חברי הקיבוץ "בדרך" מלודז'

ב. חברי גרעין "ניצנים"

ג. חברי גרעין "שורשים"

חברי הקבוצות הנ"ל עתידים היו להצטרף בארץ לקיבוצים: תל-יצחק, אושה ומיצנים.

כמו כן היו ברובנה חברי קן ותיקים אשר סיימו את תקופת הכשרתם, סטודנטים, בעלי מקצוע שונים, אשר חיכו לסרטיפיקאט הנכסף מספר שנים וכאלה אשר היו כבר בידיהם דרכונים לעלייה ב'.

אמנה את שמותיהם לפי הזיכרון ולפי התצלומים שנשמרו אצלי (הרשימות אינן מלאות).

אנשי קיבוץ "בדרך": מאניה זיידל, דובה אחושטיין, יעקב וטובה גרינשפון, מוניה דנציקר, מילה ופנינה זרנקין, מילה ויונה פישביין, דרטקה וליובה דוד, דב מילר, זלמן מילר, רפאל זאקון, רבקה ליטוואק.

אנשי גרעין "ניצנים": שרה רויטנברג, דובה טסלר, חיים חרצק, אדיק טולצ'נסקי, יהודה מילר, יואל מילר, עזרה זיונצ'יקר, שרה רחנפלד, חנוך סיקולר. אנשי גרעין "שורשים": נחום מנלזון, יעקב זיידל, מרדכי קוטל, משה זיידל,

אליעזר רובינשטיין (לולק), מוניה ברונשטיין, פולה ליפקרמן, גניה בוצ'קובסקה, ליוסיה אלמן, ריכרד קליין, חוה טיסמינצקה, יעקב שוסטר, בומה ברמן, יצחק בילוטנסקי, בלומה מלמד, רוניה מלמד, חיה פישגוט, שרה ינוביץ', מרים ומניה אפולוטר, יוסף סמולה, פולה שטיף, חיים הקדש.

שלושת הקבוצות הנ"ל קלטו במחצית הראשונה של חודש ספטמבר את חבריהם הפליטים בבתי הוריהם וידידיהם. בצורה זו גם נקלטו חבריהם להכשרות פליטי גרמניה.

עם כניסת הצבא האדום לרובנה נתמנו מייד מנהלים פוליטיים לגימנסיה העברית ובתי-הספר "תרבות", כאשר ראשית מעשיהם של השליטים החדשים הייתה לבטל את שפת ההוראה העברית ולהחליפה ביידיש. כן בוטלו שיעורי התנ"ך ותולדות העם היהודי ונסגרו מועדוני הנוער של כל התנועות החלוציות ורכושם הוחסר לטובת המועדון של "הקומסומול".

כשחזרתי לרובנה בסוף גובמבר 1939 מההצד-הגרמני* סיפר לי אחי, יעקב זיידל, שהיה ראש-הקן, את הדברים הבאים: "קיבלתי פקודה להעביר על חשבוננו את כל הרכוש של הקן, שאותו צברנו במשך 10 שנות קיומו אל מועדון 'הקומסומול'. העמסנו על שתי פלטפורמות את הפסנתר, הרדיו, החדר האפל המתקפל של החוג לצילום, את שולחן הנגרות עם הכלים הרבים, שולחן הפינג'פונג, את ציוד קבוצת הכדורגל, הריהוט הרב והעברנו אותו למועדון הזה.

"את הספרייה הגדולה שלנו, שהכילה ספרים בארבע שפות (עברית, יידיש, פולנית ורוסית) נצטוויתי להביא לאותו מועדון לעריכת מיון. ערכו אותו שני מנהיגי 'קומסומול', אחד יהודי ואחד אוקראיני. היהודי נטל לידו ספר והכריז את שמו ושם מחברו. כשקרא בשמות: פושקין, טולסטוי, גורקי, היה האוקראיני פוסק: "זה טוב, את זה נשאיר", וכשקרא בשמות: ביאליק, פרישמן, אחד-העם, היה האוקראיני פוסק: "זה זבל, אלה שקרים, זה לא נחוץ לנו – לפסולת!"

אמי ז"ל, שהייתה חברת הפטרונאט, הוסיפה: "השנה, בגלל המלחמה, נאלצנו לקצר את השהות במושבת הקיץ ולא היה סיפק בידינו לערוך את החשבון הסופי עם זקן הכפר 'סביאטי' עבור דמי השימוש במבנים של משתתפי המושבה. כעבור חודש הוא הגיע אל ביתנו ודרש בתוקף את סילוק החוב. מאחר ולא היו בידינו כספים, הסכים להצעתי לקבל את שני האוהלים החדשים ואת 6 זוגות המיגלשיים של החוג לספורט החורפי. למחרת הגיע בחור ממועדון 'הקומסומול' ודרש את המיגלשיים. הוא הרים את קולו ואמר: 'גב' זיידל! איפה המיגלשיים? החזירי אותם מייד, אחרת יהיה רע מאוד'. בעמל רב וממש בנס הצלחתי לשכנעו שהם נמסרו לזקן הכפר לסילוק החוב".

במהרה נסגרו כל המוסדות הציוניים והקהילתיים. פגישת ראשי הקבוצות של הגרעינים שהתקיימה בביתנו באמצע ינואר 1940 כבר נערכה בתנאי מחתרת מלאים. השתתפו בה גם ברטה בינשטוק מביילסקו ויאנק רונצוויג מקאטוביץ, אנשי "שורשים" מהפליטים.

ניצלנו למטרה זו את שיעור הקונסטיטוציה שנתן לנו לויטננט סובייטי צעיר.

* ראה "ימי קרובי הצה האחרונים", "משואה" כ"ב.

בגמר השיעור, כשהסתלק, פרשנו את מפת ברית-המועצות על השולחן ותרנו אחר מקומות יציאה דרך טורקיה, קווקז, אסיה התיכונה והמזרח הרחוק.*

לפגישה זו הביא אחד החברים את מפת ארץ-ישראל הרקומה, שהייתה מפארת את הקיר המרכזי באולם הגדול של הקן (מעשה ידיהן של בנות קבוצת "ירדן"). אחד החניכים הצעירים הצליח להוציאה חזרה ממועדון "הקומסומול".

עוד באותו ערב הסתרנו את המפה הרקומה והיפה הזאת מאחורי תמונה גדולה שהייתה תלויה בביתנו בחדר האוכל. הידקנו את הזכוכית במסמרים נוספים והחזרנו את התמונה למקומה. בפגישות הבאות היינו מחלקים בינינו חומר מודפס כדי להסתירו מעין השלטון החדש. זכור לי, שבין המיצבור הגדול של עיתוני "קרנינו", "העולם", הייתה חבילה שטרם נפתחה עם 20 עותקים של הספר "ביקורת על המטריאליזם ההיסטורי", פרי עטו של חבר ההנהלה הראשית של "הנוער הציוני" בפולין, הח' שמואל פאצנובסקי.

בימים אלה נקלעו חברינו הפליטים למצב קשה במיוחד. השלטון החדש שלל מהם את זכות המגורים ברובנה והם נאלצו לחפש עבודה ומגורים בעיירות הקטנות כאלכסנדריה, קוסטופול, זדולבונוב. הוריהם גם סירבו לקבל דרכונים סובייטיים ורבים מהם נרשמו לחזור לפולין. ברטה בינשטוק ויאנק רחנצווייג, שבניגוד לרצון הוריהם, קיבלו דרכונים, נשארו ברובנה וכך נתאפשר הקשר עם חברינו הפליטים.

מיד עם כניסת הצבא-האדום התחילו מאסרים והגליות של עסקנים ציונים. מחשש מאסר ברחו אחי, יעקב זיידל ונחום מנוזון ללבוב. התעמולה הסובייטית דאגה להכין את דעת הקהל לפעולות אלה. זכורה לי היטב הכרזה הגדולה, שהודבקה על לוחות המודעות ובכל החנויות הממשלתיות. הכרזה קראה: "נמחוך את כל סוגי הקונטר-רבולוציה". בתמונה מנחית אגרוף ענק מהלומה על ראשי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. על האירגון הלאומי האוקראיני ועל הציונים. הציוני בדמות יהודי זקן ופאות ואף נשרי מתעופף באוויר מעוצמת המכה, כשרגליו למעלה וראשו למטה.

היה צורך דחוף להסתדר בעבודה כדי למנוע שיודבק בנו הכינוי "טפילים" וגם כדי לא לעורר את החשד שאנו מחפשים דרכים לעזוב את ברית-המועצות. חיפשנו עבודות זמניות ומתאימות כדי שנוכל לקיים את הקשר בינינו ובמידה מסוימת הצלחנו בכך.

משרד-הפנים הסובייטי ניגש לסלילת כביש מהיר מקייב ללבוב. כ-20 חברים נרשמו לקורסים קצרים של מנהלי עבודה, לבורנטים ונהגים. בסיומם עבדנו לאורך הכביש בבסיסים לבישול אספלט ועירבול בטון. הודענו על כך לחברינו בלבוב ואחדים מהם, ובראשם שמואל פאצנובסקי, הסתדרו כמונו ועבדו בכביש בקטעים קראסני וברודי.

כשנגמרה סלילת הכביש המהיר קייב-לבוב בסתיו 1940, עברתי עם ההנהלה הראשית מרובנה ללבוב. המחלקה הטכנית, שבה עבדתי, הכינה בקדחתנות תוכניות לסלילת כביש חדש בקו: לבוב-פרוסקורוב-קישנייב. ביוני 1940 נכבשה בסרביה בידי הרוסים והדבר עורר בנו שוב את התקווה להגיע דרכה

* לאחר שהדרכים לרומניה ולליטא נסגרו.

לרומניה. שוחחתי על כך עם שמואל פאצנובסקי (שעבד בהנהלה האוקראינית) והוא העלה את הרעיון שחברינו יסתדרו בעבודה לאורך הקו החדש, כדי שנוכל ליצור קשר עם חברי תנועתנו בקישינייב. לצערי הייתה פגישה זו, שהתקיימה בסוף נובמבר 1940, האחרונה עם שמואל.

באחד מלילות יוני 1940 פשטו אנשי הנ.ק.וו.ד. ברובנה והסביבה על בתיהם של הפליטים שסירבו לקבל פספורטים סובייטיים, הכניסום לקרונות משא והסיעום לסיביר וקזאכסטן. כעבור חודשיים קיבלנו כמעט מכל חברינו את כתובותיהם ממקום גלותם והצלחנו לשלוח לאחדים מהם חבילות מזון.

באפריל 1940 החל הגיוס לצבא-האדום. כל חודש עזבו את תחנת הרכבת ברובנה מספר קרונות עם צעירים בני 18 – 25 שהוסעו מזרחה לעומקה של ברית-המועצות. מאחר וגייסתי בדצמבר 1940, היו בידי כמעט רוב מספרי הדואר הצבאי של חברינו אותם זכרתי בעל-פה. זכרתי גם כתובות אחדות בארץ.

פעולות הגיוס והטיהור נערכו בכל שטחי הכיבוש הסובייטי. באוקראינה המערבית, ביילורוסיה, הארצות הבאלטיות, בסרביה ובוקובינה הצפונית ונמשכו עד סוף מאי 1941. בתחילת יוני 1941 החל הגיוס של בני 26 ומעלה, שנמשך עד ה-22 ביוני 1941, הוא יום פלישת הגרמנים לברית-המועצות.

ב-2 בדצמבר 1940 גויסתי לצבא-האדום, עברתי טירונות ובמאי 1941 הייתי חניך בקורס למרגמות קלות בבסיס אימונים שבאיזור אוראל, ליד העיר צ'ליאבינסק. הייתי חניך מצטיין וקיבלתי צל"שים עבור קליעה טובה למטרה, יחס רציני ללימודים ועל הכל – בעד שירה יפה (הייתי פוצח בשיר בשעת הצעדה).

אהבתי לשיר, אולם כבר אז ידעתי שלא אלך שבי אחר המנגינות היפות של "ארץ העמלים". היום, בעת כתיבת שורות אלה לאחר 50 שנה, אני יכול להגיד בביטחון מלא שהרוב המכריע מחברינו שנשארו בחיים והתגלגלו למקומות הנידחים ביותר בארץ רחבת ידיים זו, בתנאים הקשים ביותר, לא הלכו שבי אחרי המנגינות היפות ושמרו עמוק במסתרים את תפארתם רק לארץ-ישראל.

לחברי הטוב מילה זרנקין, איש קיבוץ "בדרך", שידע ואהב לשיר כמוני, היה אח מבוגר בשם זוסיא, אשר נשאר ברוסיה אחרי מהפכת אוקטובר ועלה שם לגדולה. הדבר גרם לשלילת אזרחותם הפולנית של הוריו ואובדן פרנסתם. הרבה סבל, מחסור ומצוקה ידעה משפחתו של מילה, במשך שנות השלטון הפולני. לאחר כניסת הצבא-האדום לרובנה, הגיע האח לבקר את משפחתו והזמין את כולה להתארח אצלו בקייב. בתחילת יוני 1941 נסעה כל המשפחה לקייב (9 נפשות) ונתקבלה שם בכבוד מלכים. כשתקפו הגרמנים את ברית-המועצות ב-22 ביוני, פינה האח את המשפחה בקרון מיוחד לטאשקנט ושם עברה את כל שנות המלחמה על תקן של משפחת אנשים רמי מעלה.

לאחר נסיגת הגרמנים מחצי האי קרים, התמנה שם האח לתפקיד חשוב ותוך זמן קצר העביר אליו לקרים את כל המשפחה מטאשקנט. האח, שהיה בדרגת אל"ם של חיל-הים התמנה מאוחר יותר לאחראי לביטחון "ועידת שלושת הגדולים" ביאלטה, ולאחר המלחמה תיכנן לחזור ולהתיישב עם כל המשפחה בקייב.

אולם מילה סרב בתוקף לחזור לקייב והעדיף לעזוב את "כל הטוב" שהשפיע

עליו אחיו. באפריל 1944, חודשים ארוכים לפני שנדמו התותחים, הגיע לרובנה, נפגש שם עם דוד מלר (ממניחי היסוד של אירגון "הבריחה") ותוך זמן קצר עבר עם משפחתו (6 נפשות) לפולין ומשם לצ'כוסלובקיה ואיטליה, עלה על אוניית מעפילים, עשה שנה במחנות קפריסין והיה בין משוחררי מחנה עתלית.

בין חבריו היו כאלה שהגיעו במשך שנות המלחמה לתפקידים חשובים ותפסו עמדות מאוד מכובדות בברית-המועצות. אולם רובם העדיפו לעזוב את "כל טוב" הארץ הזאת כדי להגשים את חלומם הציוני.

בחודשים הראשונים לשירותנו בצבא-האדום נחשבנו לאזרחים סובייטיים צעירים, ששוחררו מעול "הקפיטאליסטים והפאנים הפולנים". אפשר להגיד שהיו אלה אפילו "ירחי דבש" במידה מסוימת. בתקופה זו שקדה התעמולה הסובייטית להדגיש את רב-לאומיותו של הצבא-האדום ואת "אחוות העמים" השוררת בתוכו. אולם – תעמולה לחד ומציאות לחד. האנטישמיות המושרשת בעם הרוסי התגלתה על כל צעד.

בסוף מאי 1941 נכנסה חטיבת חיל-הרגלים שלי לסידרת אימונים. עברנו למחנות הקיץ על שפת האגם הגדול צ'בארקול וצורפו אלינו חיילי מילואים שהשתתפו במלחמת פינלנד בחורף 1940. בשעות הפנאי השתתפתי בחזרות הלהקה החטיבתית, שהורכבה מחיילים שידעו לשיר ולנגן בכלים שונים.

יום אחד יצאתי עם הלהקה להופעה בחטיבה שכנה. נסענו בעמידה במשאית פתוחה לאורך שפת האגם, שרנו כל הדרך והרס"ר, איש מילואים שבחיי האזרחיים היה אמרגן, על אף טלטולי המשאית לא הפסיק לספר בדיחות מהווי התיאטרון. ברגע מסוים פנה אלי ואמר: "שמע ידידי, הופתעתי לשמוע שאתה יהודי ואני כלל לא חשתי כך. אני מוכרח להודות שאתה כלל לא דומה ליהודים שאני מכיר... האם תתנגד שאספר בדיחה יהודית?" כשעניתי לו שאין לי התנגדות לכך, פתח וסיפר: "איכר אחד חזר משדהו בעגלתו. יהודי שהיה מהלך בדרך ושק על שכמו, עצר את האיכר וביקש ממנו להסיעו אל הכפר הקרוב. האיכר, לאחר היסוס אמר ליהודי: 'ניחא, עלה ושב ז'יד'. היהודי התיישב בעגלה אולם לא יכול היה להבליג על העלבון. אמר לאיכר: 'אתה חס'. על כך ענה לו האיכר בנחת: 'אבל אתה ז'יד'. היהודי איבד את סבלנותו וקרא ברוגזה: 'אתה חס, בור ועם הארץ, שיכור, זולל וסובא ומרביץ לאשה'. האיכר שתק, אולם לאחר פסק זמן ענה ליהודי: 'נו, טוב, שיהיה, אני אמנם כפי שאמרת בור, עם הארץ, זולל וסובא, מרביץ לאשה, אולם אתה. אתה בכל זאת תישאר ז'יד'..."

ימים ספורים לאחר פלישת הגרמנים לברית-המועצות ב־22 ביוני 1941 הגיעה יחידתי ברכבת צבאית מהירה לאוקראינה, שנעצרה ליד תחנת קייב־2 בצד המזרחי של נהר הדנייפר. בהתאם לפקודה הינו אמורים להתקדם מערבה, אולם הופצצנו קשות והיו לנו אבידות. לאחר אירגון מחדש חזרנו מזרחה כבר למחרת וכעבור שבוע ימים הינו שוב באיזור אוראל. לא חזרנו לבסיס הקודם והוצבנו לגדוד עבודה של חיל-ההנדסה בקירבת העיר סברדלובסק.

פורקנו מנשקנו ובמידור מיוחד נלקחו מאיתנו "עודפי לבוש". נשארנו בחליפת-קיץ אחת, זוג נעליים, כובע קיץ, מעיל עליון וזוג חיתולי נעליים אחד בלבד. כבר בחודשי המלחמה הראשונים התחילו שלטונות הצבא להוריד מהחזית

חיילים וקצינים מכל הדרגות שנאמנותם לשלטון הסובייטי הוטל בספק ולהעבירם לעורף. הראשונים בתור היינו אנו, אזרחי ברית-המועצות החדשים ממערב-אוקראינה ובילורוסיה, הארצות הבאלטיות, בסרביה וצפון-בוקובינה. שטחים שסופחו לברית-המועצות כתוצאה מהסכם מולוטוב-ריבנטרופ מאוגוסט 1939. אחריהם הורדו מהחזית חיילים שהוריהם הוגלו בשל התנגדותם לקוליקטיביזציה, גרמנים מהרפובליקה האוטונומית שלהם ורבים אחרים.

בחודשים הראשונים היינו יוצאים לעבודה אל מחסני החירום הענקיים שליד תחנת הרכבת סברדלובסק ומועסקים בהעמסת נשק ותחמושת לחזית. פלוגות פלוגות היינו צועדים יום כ-15 ק"מ מהמחנה למקום העבודה. את ארוחת הצהריים קיבלנו ממטבח שדה ולפנות ערב היינו חוזרים רגלית לגדוד.

התגוררנו בצריפים שפנו מדיריהם האזרחים וישנו על הרצפות עד שהתקינו עבורנו דרגשים דרקומתיים מקרשים לחים ובלתי-מהוקצעים. הסתדרנו עליהם עם רכושנו הדל ושכבנו לישון בבגדים כשלכסות יחידה שימש לנו המעיל העליון.

עד חודש ספטמבר 1941 עוד קיים בגדוד משטר צבאי. אספקת המזון נמשכה כאילו היינו חיילי הצבא הסדיר. אולם בחודש אוקטובר הורע המצב. בגדי העבודה היחידים שהיו לגופנו, נקרעו ולא הוחלפו בבגדים מתוקנים. אצל כולם כמעט נקרעו הנעליים ורבים מאיתנו התהלכו ממש יחפים. חלה ירידה באספקת המזון. אמנם, המשכנו לקבל את מנת הלחם הצבאית של 800 גרם, אך הבשר נעלם ואיתו הדגים והירקות. גם תפוחי אדמה לא סופקו לנו. שלש פעמים ביום אכלנו דייסות שהוכנו מתרכיזים שונים. תה כבר לא היה ושתינו רק מים רתוחים, גם סוכר לא סופק באופן סדיר. עייפים עד מות היינו חוזרים ערב ערב מהעבודה בנעליים רטובות והיינו נשכבים על הקרשים בבגדינו הרטובים, מיזעים ומלוכלכים, לא מתרחצים ונרדמים עד למחרת בבוקר וחוזר חלילה...

אחרי מספר שבועות הפסקנו לעבוד בהעמסת נשק ותחמושת ועברנו לפריקת פחם, עצים, מלט בתפוזות, חומרי בניין וציוד תעשייתי כבד. כל בוקר המתינו לנו רכבות עמוסות מכוונות כדות של התעשייה-הצבאית שפנו מהמחוזות המערביים בטרם נכבשו בידי הצבא הגרמני ותפקידנו היה להוריד את המכוונות מהר ככל האפשר למחסנים או להעמיסן מייד על משאיות שהמתינו במקום.

בסוף 1941 התדרדר המצב התברואתי בגדוד. פרצה מגיפת טיפוס הבהרות והשלטונות התעוררו במרץ לתיקון המצב. מצבנו הוטב לפתע גם מסיבה אחרת. חיל-ההנדסה ניגש להקמת מחנות צבא חדשים ושדות תעופה. נוצר צורך דחוף בבעלי מקצוע לתפקידים שונים. רבים מאיתנו נשלחו לקורסים שונים ללמוד מקצועות חדשים, לפתע נהפכנו לאנשים נדרשים. מאחר שהייתי סטודנט לרוקחות, נשלחתי לקורס מדריכים מיוחדים למלחמה נגד הטיפוס. הקורס נמשך חודש ימים, סיימתי אותו בהצטיינות וסופחתי למירפאת הגדוד.

היות וחולי הטיפוס הרבים באו מקרב החיילים שהגיעו לגדוד מהחזיתות השונות לאחר ימים רבים של נסיעה ברכבות, לא הייתה כל אפשרות למנוע את המגע ביניהם ובין האוכלוסייה האזרחית והיה חשש רציני להתפשטות המגיפה. הוקם צוות פעולה משותף לצבא ולמשרד-הבריאות והתמנית לעמוד בראשו.

הצריפים בהם התגוררנו עמדו בשכונת פועלים, שתושביה הוותיקים עבדו בבתי־החרושת סביב העיר הגדולה סבידלובסק. מאחר ורוב הגברים גויסו לצבא, הנשארם היו ברובם נשים, ילדים וזקנים, שנאלצו עתה להצטופף בחדרונים צרים וקטנים, כדי לפנות צריפים נוספים עבור החיילים. למרות הכל נאלצה המיפקדה לבנות צריפים נוספים ולהקים אוהלים ביניהם, כאשר החורף היה כבר בעיצומו. הרחבתי את תיאור התנאים בגודל־העבודה שלי מאחר שכמעט כל חברי שגיסו לצבא־האדום בתקופה שבין אפריל 1940 עד יוני 1941 עברו תהליך דומה ונקלעו כמעט לאותם תנאים.

שנת 1942 הייתה השנה הקשה ביותר. כל התלאות שפקדו את האוכלוסייה האזרחית בעורף פקדו גם את חיילי גודל־העבודה שבו שירתתי. לאחר מגיפת הטיפוס שנעצרה בעמל רב ובמאבק קשה, בא הרעב. האנשים סבלו מחוסר תזונה מספקת. בחדרי האוכל ובצריפים הועמדו על־ידי השירות הרפואי מכלים עם תמצית מחטי אורן, וכרוזים שהופצו עודדו את האנשים לשתות את התמצית הזאת. התנהל מאבק יום־יומי על תוספת של עוד 100 גרם לחם ועוד צלחת מרק דליל ללא טיפת שומן... התהלכתי רעב. למרות כל מאמצי נשאיתי לקראת סוף החודש ללא תלושי לחם... אנשים רבים הגיעו לאפיסת כוחות והוציאו את נשמתם בלילות על הדרגשים בצריפים או במקרה הטוב בבתי־החולים...

ערב אחד הייתי צריך לבקר בתוקף תפקידי באחת הפלוגות. בחוץ היה כפור עז והדרך הייתה חלקלקה. הלכתי בשביל צר בין שתי ערימות שלג גבוהות עד שהגעתי לצריף. את דלת הצריף לא הצלחתי לפתוח בכוחות עצמי בגלל גושי הקרח שדבקו בה והשלג הרב שנערם בכניסה. חלפו דקות ארוכות עד שפתחו לי את הדלת מבפנים. בצריף עמד ערפל סמיך וכאשר עיני התרגלו אט אט לאור הקלוש, הבחנתי בשורת הדרגשים התלת־קומתיים שנמשכו לעומקו האפל של הצריף והמעבר ביניהם.

בצריף הקרינו סרט: "קובץ קרבי קולנועי". במעבר הוצבה המקרנה על שרפרף שעמד על שולחן. הרעש שבקע מהמסרטה ומהרמקולים שליד המסך היה חזק והאנשים דיברו בקול רם. זו הייתה גם הסיבה שלא שמעו את דפיקותי בדלת ולא מיהרו לפתוח לי. סביב שני תנורי ברזל גדולים עם ארובות פח, הצטופפו אנשים שהשתדלו להתחמם ולייבש את בגדיהם הרטובים ובעיקר את חיתולי הנעליים מהליכה ממושכת במשך היום בשלג. בסמוך להם עמד איש אחד, שבקע עצים להסקת התנורים. חלל הצריף היה אפוף עשן של מעשני "המחורקה" הרוסית, מעורב בריח זיעת אנוש ואדי בגדים מתייבשים. האנשים שצפו בסרט חלקם ישבו על הדרגשים העליונים וחלקם שרוע בשכיבה עליהם.

מסרתי למפקד הפלוגה בצריף את מה שהיה עלי למסור והחלטתי להישאר כדי לשמוע את חדשות הערב של רדיו מוסקווה. הסרט עמד להסתיים ומהרמקולים בקעו שירי לכת של מקהלת הצבא־האדום. לפתע קרה משהו שגרם לי לעצור את נשימתי. נעמדתי דרוך כולי. מאחת הפינות הגיעו לאוזני צלילי בלליקה עם מנגינה מאוד מוכרת. הסתכלתי אל תוך החשכה אל המקום ממנו נשמעה המנגינה. כעבור דקה למרות הרעש שמסביב, שמעתי כיצד מישוה מנסה להפיק מהבלליקה את צלילי השיר "אנו עולים ארצה"...

הרגשתי בהלמות לבי. ניסיתי להירגע והתחלתי ללכת לכיוון ממנו נשמעו הצלילים המוכרים. אחרי מספר צעדים הבחנתי בשני אנשים שישבו זה מול זה על אחד הדרגשים התחתונים. אחד מהם החזיק בידיו בלליקה וכשהרגיש בזר המתקרב מיהר להסתירה תחת בגד שהיה מונח לצידו. בלבושם נראו לי השניים כטאטארים בגלל כובעי הפרווה שהיו לראשם, אולם הבינוני שלפני שני יהודים. התקרבותי והתודעתי אליהם...

... נגן הבלליקה, כך התברר היה חבר גרעין חלוצי של תנועת השומר-הצעיר בפולין, שהיה גם מדריך בכיר בחוות ההכשרה החקלאית "צ'ז'יקוב" שליד העיר לבוב, ושמו משה רינגל (מוניק) שהכיר אישית את כל חברי גרעין "שורשים" של תנועת "הנוער הציוני" שעשו את הכשרתם בחווה זו.

לאחר ההסכם בין סטאלין והגנרל הפולני סיקורסקי קיבלו חנינה אזרחי פולין שהוגלו לברית-המועצות והחיילים שנלקחו בשבי על-ידי הצבא-האדום בספטמבר 1939. בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1941 התמלאה תחנת הרכבת סבירדלובסק ברכבות משא ארוכות עם אנשים אלה ששוחררו מהמחנות. פני כולם היו דרומה, לאסיה התיכונה.

מהביקורים בתחנת הרכבת נודע לי, שהגנרל הפולני אנדרס עומד להקים בטאשקנט צבא פולני. נודע לי גם שבעיר בזולוק קיים בסיס קליטה, המקבל לצבא זה אזרחים פולנים לשעבר. כמו כן נודע לי, שחברי להכשרה, מאיר לובלינסקי, עם מספר חברים, כבר נמצא בטאשקנט. דובר בגלוי, שצבאו של אנדרס לא יילחם לצידו של הצבא-האדום, אלא יעוזב את תחומי ברית-המועצות ותחנתו הראשונה תהיה פרס, כדי להילחם אחר-כך לצידו של הצבא הבריטי. באמתלה של חיפוש קרובי משפחה שפוו מרובנה קיבלתי חופשה קצרה כדי להגיע לבזולוק. אולם בהגיעי לעיר מולוטוב, נודע לי, שבסיס הקליטה הפולני נסגר ואחרוני המגויסים נסעו דרומה לטאשקנט.

באותו זמן הקימה הממשלה הסובייטית מרכז-מודיעין לחיפוש קרובים בעיר בוגורוסלן שבדרום אוראל. הצפתי מייד את המרכז בשאלונים ותוך זמן לא רב מצאתי את יעקב אחי, את חברינו נחום מנלזון, מוניה ברוגשטיין ורעייתו פולה. התחלנו מייד בהתכתבות ובכל מכתב נודע לנו על חברים נוספים, המפוזרים ברחבי ברית-המועצות שממשיכים לחיות בתקווה ליום בו יוכלו לעזוב את הארץ הזאת ולהגיע לארץ-ישראל.

המלחמה נמשכה, הגרמנים הצליחו להתקדם מזרחה, הגיעו עד קאוווקז, התקרבו לנהר הוולגה ושם נבלמו. המפנה במלחמה היה בקרב על סטאלינגראד, שהחל בנובמבר 1942. בקרב זה נחלו הגרמנים מפלה מוחצת. הצבא הרוסי התאושש ועבר למיתקפת נגד. ב-1943 נהדפו הגרמנים חזרה עד לנהר הדנייפר ומאותו שלב כבר לא נעצרה התקדמותו עד סוף המלחמה.

באפריל 1943, בעקבות פרשת "קאטין" נותקו היחסים הדיפלומטיים בין ברית-המועצות ובין הממשלה הפולנית בלונדון וכעבור חודש באה ההודעה על הקמת הדיוויזיה הפולנית הראשונה על אדמת ברית-המועצות על-שם קוסטיושקו. היה ברור, שמי שישרת בדיוויזיה זו, עתיד להשתתף בקרבות על שיחרור פולין. בלישכת הגיוס בסבירדלובסק נאמר לי, שאין מקבלים מתנדבים מגדירי-העבודה

לצבא הפולני החדש. נאמר לי גם, שרק אנשים שהתגוררו בשטחי פולין המערבית עד ספטמבר 1939 רשאים להתנדב. מאחר שנולדתי ברובנה והתגוררתי בה עד לתאריך הנ"ל אני נחשב כאזרח סובייטי. מה לעשות? האם נגזר עלי להישאר בבית-המועצות ולא להגיע לארץ-ישראל? מחשבה זו הטרידה את מנוחתי ולא הצלחתי להירדם בלילות.

היה גלוי וידוע, שיהודים לא רצויים בצבאו של אנדרס. הידיעות על התחבולות שנאלצו חברינו לנקוט כדי להסתנן לתוכו הגיעו אלי מאנשים שנשארו בטאשקנט. אולם למרות כל הדחיות הצליחו בכל זאת מספר קטן של חברים להגיע ארצה עם צבא זה וביניהם מאיר לובלינסקי.

האכזבה והעלבון שהיתה מנת חלקם של אלה אשר לא הצליחו לצאת לפרס, גרם לתקוות גדולות עם הקמת הדיוויזיה הפולנית על-שם קוסטיושקו שהפכה אחר-כך לצבא העממי הפולני. אולם גם בצבא זה פעלו מגמות שאכפו על היהודים המתגייסים נוהלים שונים שנאלצו לטשטש את זהותם הלאומית, לא להתבלט ולהטב את השמות לשמות פולנים טהורים וכשרים.

בתחילת 1943 הוקם "איגוד הפאטריוטים הפולנים" וסניפיו נפתחו בערים שונות. למרות שבאיגוד שלטו הקומוניסטים הצליחו מספר חברים מתנועות נוער חלוציות להתקבל בהם לעבודה והעבירו ידיעות חשובות לאנשינו במקומות נידחים.

היה מקרה שאחד מהם העביר פתק לחבר, שעבד באחת מהמיכרות שבמחוז אוראל, האיש הואשם בניהול תעמולה למען עזיבת ברית-המועצות, ננזף ולמזלו לא פוטר.

לאחר שהתברר לחלוטין, שאין כל סיכוי שצבא העורף יסכים לוותר על כוח-האדם המעולה בגדודי-העבודה וירשה לנו להתגייס לצבא הפולני החדש, התחילו רבים מאיתנו לחפש אחרי דרכי עקלתון כדי לעקוף את ההגבלות שהופעלו נגד היהודים.

בפברואר 1944 שוחררה רובנה, ומפי קצין יהודי סובייטי שהגיע אותו זמן לחופשה מהחזית לסברדלובסק נודע לי, שלשכות הגיוס במוסקווה מקבלות מתנדבים לדיוויזיה הפולנית על-שם קוסטיושקו על סמך הצהרה, שהיו אזרחי פולין עד ספטמבר 1939. דבריו שנשמעו לי מוסמכים עוררו בי תקווה חדשה, והתחלתי לחפש דרכים כדי להגיע למוסקווה. להגיע לעיר הבירה הסובייטית בתקופה זו היה חלומם של רבבות בני-אדם, והם עשו מאמצים בלתי-נלאים כדי להגשימו ואני הצטרפתי אליהם.

בינתיים חלפו חודשים ארוכים, שנת 1943 התקרבה לקיצה וכל מאמצי למצוא דרך כדי להגיע למוסקווה לא העלו דבר. רק בספטמבר 1944 עלה בידי להגיע למוסקווה כסטודנט לבית-הספר הדרמאטי שליד התיאטרון היהודי במוסקווה שבראשו עמד השחקן היהודי המפורסם שלמה מיכאלס (מי שהיה גם יו"ר הועד היהודי האנטי-פאשיסטי). לאחר מספר שבועות של לימודים כשנקראתי לביקורת ללישכת הגיוס, הצהרתי שהייתי אזרח פולני עד ספטמבר 1939 וגויסת. בסוף אוקטובר 1944 נפרדתי מהסטודיה הדרמטית שליד התיאטרון היהודי במוסקווה ועם קבוצת מגויסים עליתי לרכבת, שהובילה אותנו לבסיס הקליטה

של הצבא הפולני בעיר זיטומיר. מלווה הקבוצה היה איש רוסי מזדקן ולא הצליח להשיג בשבילנו תא מיוחד ואנשי הקבוצה התפזרו בכל הקרונות. במשך כל הנסיעה היה טרוד בחיפוש אחרינו כדי לבדוק אם משהו לא ערק, חלילה. כאשר הגיע סוף סוף אלי עם רשימת האנשים כדי לסמן נוכחות, הרגעתי אותו שאין לו מה לדאוג, לא יחסר לו אף איש. כל אנשי הקבוצה היו בחורים יהודים כמוני יוצאי פולין. וכפי שהתברר לי אחר-כך בלובלין, רובם היו חברי תנועות-נוער חלוציות וביניהם 2 בחורים מקן "הנוער-הציוני" מביאליסטוק וחברי הגרעין "ניצנים".

כשהגענו לחרקוב, נמסר לנו שבסיס הקליטה עבר מזיטומיר ללובלין. היה עלינו להמשיך לקייב, שם להתעכב ל-24 שעות כדי להצטייד במזון ולהאריך את צווי התנועה. כשירדנו מהרכבת בקייב, נלקחנו מייד לקצין העיר, משם לבית-המרחץ והתארגנו ללינת לילה. מלוונו הזהיר אותנו לבל נתרחק מנקודת האיסוף והורה לנו להיות מוכנים לתזוזה למחרת בשעה 12:00.

העיר קייב שוחררה מהגרמנים בנובמבר 1943. ממדי השואה שירדה על העם היהודי כבר היו ידועים. אל הטרגדיה של באביאר נוספו עתה הידיעות על הזוועות שהתרחשו במחנה ההשמדה מיידאנק שליד לובלין. הידיעות שהגיעו מקייב לאחר שיחרורה מידי הנאצים היו מחרידות. אחרי הטבח הנוראי בבאביאר הייתה העיר "נקיה מיהודים". הבודדים ששרדו בדרך נס ויצאו ממחבואם, חוששים להראות את עצמם בעיר וממשיכים להסתובב כלא-יהודים עם תעודות מזויפות. הכנופיות של משתפי פעולה עם הנאצים, מאנשי בנדרה ובולבה, עוד לא הניחו את נשקם והיו תוקפים רכבות של הצבא ומחפשים יהודים חיים כדי לירות בהם...

נקודת האיסוף שליד קצין העיר בקייב, הייתה מחנה צריפים ואוהלים ומילא אותם קצינים וחיילים מכל החזיתות. הקבוצה שלנו אזרחי פולין לשעבר בלבוש אזרחי משכה תשומת לב. חיילים ותיקים בעלי ניסיון התנדבו מייד ליעץ לנו כיצד עלינו להתנהג בקירבת החזית. המדל לעשות חייל אחד, שיעץ לי להיפטר כמה שיותר מהר מרכושי האזרחי אשר ממילא יוחרם כאשר אניע ליחידתי. "חובה עליך לדאוג שתהיה הפרוטה מצויה בכיסך", כך יעץ לי.

לחפצים אישיים באותם ימים היה ביקוש רב. יצאתי אפוא עם המזוודה שלי ליד שער המחנה ופתחתי אותה בפני העוברים ושבים. תוך דקות ספורות חיסלתי את כל "רכושי"... עוד אני עומד וסופר את "הוני" כשהמזוודה הריקה עדיין פתוחה, שמת לי לב שמישהו עומד לידו ונועץ בי מבט לתוך עיני... "כמה-חבל שלא מכרו לי את חפצין האישיים או לפחות חלק מהם" אמר לי. הבנתי כי האיש הוא יהודי אשר חשש קודם לדבר איתי בנוכחות זרים. את המזוודה שביקש לקנות ממני נתתי לו במתנה. את העיתון הישן שהיה מונח על תחתית המזוודה נתתי לו גם כן, הוא היה זקוק לנייר לגילגול סיגריות ואני לא עישנתי. האיש היה לבוש בשק, פניו היו אפורות וחדורות סבל ויגון. הבנתי שהוא אחד מאותם יהודים בודדים אשר יצאו מהיער לא מזמן... "ולאן יהודי נוסע?"... שאל אותי לאחר שלקח את המזוודה בידו. עניתי לו שפני מועדות לפולין וכי מגויס אני לצבא הפולני. "אותי קשה לרמות, אתה לא נוסע לפולין. עניין אומרות שאתה נוסע

הרבה יותר רחוק" ... אמר. שתקתי והוא המשיך: "...הו, הגיע הזמן שיהיה כבר בדינו דרכון יהודי... אני לא אזכה בו, אולם אתה לבטח תזכה בו, לך יהיה כבר דרכון יהודי" ... סיים את דבריו, הסתכל בחשש לצדדים ופנה והלך לו. נשארתי מרותק למקום כשעיני עוקבות אחריו לבוש בקרעיו כשהוא נעלם בהמון הזורם לתחנת הרכבת בקייב.

דרך ללובלין קיבלתי רשות ל-24 שעות כדי לבקר ברובנה. לנתי אצל מי שהיה בעל הבית שלנו, רוסי בשם צ'צ'ט ניקולאי (קוליה), שהיה ידיד המשפחה. לאחר שסיפר לי על הטבח הראשון בחורשת האורנים, שם הוצאו להורג בירות 17,500 יהודי רובנה בנובמבר 1941 וכיצד עשה מאמצים לעזור להורי ולאחותי בנטו עד לחיסולו ביולי 1942, סיפר לי את הדברים הבאים:

"בתחילת יוני 1941 נאסרו ברובנה שישה מחברין וביניהם שתי בנות. אמא שלך ז"ל בשיחה איתי אמרה לי: 'טוב שמשה שלנו נמצא כעת רחוק, אחרת גם אותו היו אוסרים'. כאשר עזבו הסובייטים את העיר ימים אחדים לאחר פלישת הגרמנים ב-22 ביוני 1941 המיתו בירות את כל האסירים שהיו בבית-הסוהר הרובנאי (את הפוליטיים עם הפלילים), וביניהם גם את החברים שלך. הגרמנים, כשנכנסו לעיר, שמחו לנצל את הטבח בבית-הסוהר לצורכי תעמולתם והזמינו את תושבי העיר לזהות את גופות הנרצחים".

קוליה לא ידע את שמות הנרצחים של חברי, אולם לא היה ספק בלבי שהיו אלה אנשי "שורשים", אשר תיכננו יחד איתי בזמנו להגיע לוילנה.

בשנים לאחר המלחמה ניסיתי למצוא אישור נוסף למה שקרה בבית-הסוהר ברובנה אולם ללא הצלחה. באמצע שנות ה-80 הגיע לידי קובץ "האינטליגנציה היהודית בברית-המועצות" בעריכתו של דוד פריטל. במאמרו: "40 שנה לחיסול המחתרת החלוצית באוקראינה המערבית" הוא כותב שב-6 ביוני 1941 נאסרו רוב הפעילים ברובנה ובלוצק. המחבר שהיה חבר בתנועת גורדוניה ואסיר בכלא לוצק, מתאר כיצד ב-22 ביוני חוסלו בירות האסירים הפוליטיים בבית-הסוהר הזה ורק בדרך נס הצליח להימלט משם.

הריכוז הגדול ביותר של חברי גרעין "שורשים" היה בעיר לבוב. על גורלם כותבת בלה גוטמן בספרה "שותים לחיים עם המוות" את הדברים האלה: "כאשר נסוגו הרוסים מהעיר ב-28 ביוני 1941 הותירו מאחוריהם שלושה בתי-סוהר מלאים אסירים ובהם גם יהודים. בימים האחרונים לשלטונם המיתו השלטונות את רובם וקברום בחצרות ובמרתפי בתי-הסוהר. מרבית הכלואים היו אסירים פוליטיים, ביניהם כ-200 חברי תנועות נוער חלוציות."

אכן, מה שקרה ברובנה ובלוצק קרה גם בלבוב. יהי זכרם של חברינו היקרים ברוך.

ב-2 בנובמבר הגעתי ללובלין, הישר למחנה ההשמדה מיידאנק, שהפך לבסיס קליטה ומיון של הצבא העממי הפולני. נדהמתי ממספר החיילים היהודים שכבר לבשו מדים והרבים שעוד הסתובבו כמוני בבגדים אזרחיים. כבר בימים הראשונים נודע לי שבלובלין פועלת הנהגה ראשית זוטא של תנועת "הנוער הציוני" בראשותו של דוד מלר.

לאחר קבלת המדים קיבלתי אישור יציאה מהמחנה ויצאתי ברגל ללובלין כדי

להיפגש עם דוד. בפגישה זו מצאתי אצלו שני בחורים שזה מקרוב יצאו מהמחבוא והביעו את נכונותם לצאת מייד לרומניה, ברגע שדוד יסדר להם את הניירות הדרושים. דוד אמר שהוא עומד לצאת בשליחות למוסקווה מטעם הוועדה ההיסטורית היהודית. לבקשתו שמחתי למסור לו מספר כתובות של ידידים במוסקווה. הוא הוסיף שמטרתו גם לטפל בשיחורורו המוקדם של אחיו הצעיר יוסף הנמצא במחסגר (שנידון ל-5 שנות מאסר בעוון חציית הגבול עם קבוצת חברים לוויילנה בחורף 1939). הוא גם אמר לי שהצליח להעביר ארצה ידיעה בזו הלשון: "תנועת הנוער-הציוני בפולין הוקמה מחדש"... בתקופה זו המשיכו כנופיות המחתרת הפולניות לרצוח יהודים משארית הפליטה. רק בסביבות חלם ולובלין רצחו באותם ימים כמנין יהודים, וביניהם את שחקן הכדורגל מ"חשמונאי" רובנה, את השוער הידוע טפּלר, שנרצח במדי הצבא הפולני החדש.

בלילות בשוכבי על מדפי העץ שבצריפי מחנה מיידאנק (שעליהם שכבו לא מזמן היהודים שנדונו למוות בתאי הגזים) קלטו אוזני את שיחות החיילים הפולנים תושבי וארשה ותיקים, שנהנו לספר על חיסול הגטו היהודי, כיצד נהנו לראות את היהודים קופצים אל המוות מחלונות הבתים שעלו בלהבות, והביעו דאגה מהיהודים הרבים החוזרים מברית-המועצות. על רובם היה מקובל הפתרון הסופי של הנאצים לגבי היהודים. אחד החיילים, שחזר מחופשה, הגדיל לספר: "אתה יודע וויצק, זה עתה חזרתי מהכפר ופגשתי את בנו של הטוחן שיצא מהמחבוא, הרגתיו במקום, פחות ביהדון אחד"...

בלובלין הוקמה הממשלה הפולנית הזמנית. בית-דין לפושעי מלחמה דן למוות בתלייה מספר אנשי צוות ממחנה ההשמדה מיידאנק, שלא הספיקו להימלט מערבה. עמודי התלייה הוקמו על גבעה ליד תנורי הקרמטוריום וביצוע גזר-הדין התקיים בנוכחותם של אלפי חיילים ואזרחים שבאו מלובלין, ביניהם נספחים צבאיים של בנות הברית. אותה שעה חג מטוס קל של צוות ההסרטה הצבאי, שצילם את המאורע.

יום זה הוכרז כחופשי מאימונים והוקדש לסירורים מודרכים במחנה ההשמדה. פלוגתי קיבלה מדרך פולני, אסיר המחנה לשעבר, שנתן לנו הסבר מקיף על המשטר האכזרי והיחס המשפיל לאסירים היהודים, שגורלם נחרץ מראש להיות מובלים לתאי הגזים.

באיזור הקרמטוריום מצאנו עשרות חיילים שעמלו בפינוי כמויות אדירות של אפר הנשרפים ואספו אותם לערמות כדי ליצור שבילי גישה לתנורים... אל הערימות, שגובהן הגיע למטר עד מטר וחצי-תקעו אנשי כמורה-שלטי צלב עם כתובת S.P. מהמישרפות עברנו דרך שדה כרוב שלא מזמן נאסף יכול. כולו היה מכוסה באפר עצמות הנשרפים, ששימש לו כדשן...

עברנו על פני מבנה הרוס, שהיה מיתקן לסחינת עצמות אדם שלא נשרפו כליל בקרמטוריום ולידו ערמת דשן גדולה בגובה של כ-4 מטר. כאשר תאי הגזים והמישרפות לא יכלו לעמוד בלחץ הטרנספורטים של היהודים שהגיעו למחנה מכל ארצות אירופה ומהגיטאות בפולין, חפרו הגרמנים תעלות גדולות בקירבת המישרפות לשם הובאו היהודים כשהם עירומים בקבוצות של 100 איש, נצטוו לשכב עם פניהם לאדמה ופתחו עליהם באש מנשק אוטומטי. על הנרצחים הניחו

קבוצות חדשות של אנשים וירו בהם. כשהתעלה נתמלאה, כוסו הגויות בשכבה דקה של עפר וכעבור מספר ימים הוצאו ונשרפו בערמות בשדה הפתוח. לא הרחק מהתעלות היו מספר בורות גדולים ועמוקים שאליהם הובילו תעלות צרות בצורת זיגזג היו אלה בורות שהוכנו ערב נסיגת הגרמנים שלא הספיקו להשתמש בהם. מספר בורות כאלה היו בקירבת מקום, מלאים גויות שכוסו בעפר ולא נשרפו. את היהודים הערומים דחפו אנשי הס"ס אל התעלות בצעקות כשהם מכים בהם באכזריות באלותיהם ומשסים בהם את כלביהם כדי שיגיעו בריצה אל הבור, שם ירה בהם איש ס"ס בראשם לפני שנפלו לתוכו. כדי להשתיק את צעקות הנרצחים, התקינו הגרמנים מערכת של רמקולים חזקה שהשמיעה כל היום מוסיקה לריקודים.

בשיטה זו נרצחו בינואר 1941 4,000 חיילים יהודים מהצבא הפולני שנפלו בשבי הגרמני בספטמבר 1939 ואלפי חיילים וקצינים מהצבא האדום שנפלו בשבי בקיץ 1941.

עברנו ליד הצריפים, ששימשו מחסנים, שקירותיהם עמדו להתמוטט מהכמויות הענקיות של הנעליים שנערמו בהם עד התקרות, ראינו את ערימות שיער הנשים שנועדו למילוי מזרונים, את כמויות המשקפיים ועוד ועוד חפציהם האישיים של הנרצחים... צעדנו בשבילים שרוצפו ממצבות בית-העלמין היהודי בלובלין...

בתאי הגזים נטל המדריך קופסה ריקה של גז ציקלון-B ונתן לנו תיאור מדוקדק כיצד הופעל גז זה לאחר שדלתות התאים נסגרו על היהודים...

ארבעת תאי הגזים, שהיו ממוספרים מ-1 עד 4, היו חדרים גדולים מבטון שהיו מתוכננים להשמדה המונית שיטתית. במידה והופעלו יחד ניתן היה להרעיל בהם כ-1,500 איש. בדרך כלל היו מביאים את היהודים ישר מהרכבות אל תאי הגזים. רק חלק מהם נשאר במחנה לעבודות פרך. כעבור זמן קצר ביותר, כשהגיעו לאפיסת כוחות מרעב, נלקחו לתאי הגזים. משטר הרעב ששלט במחנה היה אחד הגורמים החשובים בשיטה הכללית להשמדה המונית.

ליד כל צריף התגלגלו אבוסי עץ קטנים שמהם נאלצו אסירי המחנה לאכל מאחר ולא ניתנו להם כלי אוכל. לאבוס שכזה, שהיה מיועד ל-10 איש, היו שופכים את "מרק המחנה" מתפוחי אדמה רקובים ומסריחים או מעלי חסה עם חול, והאסירים – בעמידה על הברכיים – היו צריכים להכניס את ראשיהם לתוכו כדי לשתות ממנו כבעלי חיים.

לציידנו צעדה במשך הסיור קבוצת צופים ילדים בני 10-12 בתלבושת צופית חגיגית כשסכינים פיניים קטנים חדשים ומבריקים בחגורותיהם. מדריכם, כבן 19, היה בתלבושת חדישה לפי מיטב המסורת של הצופה הפולני מלפני המלחמה, כשעל כתפיו שכמיית קצינים מהודרת. הילדים צעדו כל הזמן בשתי שורות והקשיבו לדברי מדריך הסיור.

כשיצאנו מתאי הגזים הצביע המדריך בידו ואמר: "כאן לאורך שני צידי השביל עמדו היהודים בתור למקלחות", כשהם מצטופפים עירומים. רבים מהם עוד החזיקו בידיהם חפצי ערך קטנים כגון: טבעת נישואין, שעון זהב, מי מטבע זהב ומי זוג עגילים. עיניהם תרו אחרי סדק אפשרי במבנה קרוב או מיסתור כלשהו,

אחדים ניסו לחפור באצבעותיהם באדמה כדי להסתיר ולו תחת אבן את רכושם האחרון..."

לפתע כמו לפי פקודה, עזבו הילדים את השורות, פשטו על שני צידי השביל, ירדו על ברכיהם והתחילו בסכיניהם הפנייים הקטנים לחפור במרץ באדמה, כדי למצוא את זהבם של היהודים.

אף אחד מהחיילים לא הגיב על מעשה הילדים, גם מדריך הסיוור התעלם ממה שראו עיניו ובצעדים איטיים התחיל להתרחק מהמקום ממשיך בהסבריו... כעבור דקה, כשהפניתי את ראשי לאחור, ראיתי את הילדים שהם ממשיכים לחפור בסכיניהם ומדריכם עומד ומסתכל בהם בשלוות־נפש.

הגזל השיטתי של חפצי ערך ורכוש הנרצחים התנהל בסדר מופתי. לאחר המיון הראשוני במחנה, הועברו החפצים למחסנים ענקיים ברחוב שופן בלובלין, שם סדרו מחדש בקפדנות ונשלחו ברכבות מיוחדות לגרמניה.

בחודשים נובמבר־דצמבר 1944 גדל בסיס הקליטה של הצבא הפולני במחנה מיום ליום ומספר החיילים בו הגיע ל־30 אלף. הלכו ורבו בו החיילים והחיילות, הקצינות והקצינים היהודים על אפם וחמתם של האנטישמים הגלויים והסמויים. בתקופה זו עשיתי לראשונה את ההכרה עם הסיסמה "עמך", שהחיילים היהודים השתמשו בה כדי להתוודע אל אחיהם...

ב־17 בינואר שוחררה וארשה המערבית וכעבור יומיים עברה יחידתי את נהר הוויסלה ומאז התקדמתי איתה מערבה עד שבסוף אפריל עמדו רגלי על החוף המזרחי של נהר האודר ליד העיירה הגרמנית ברונאלדה. בגלל הגשר ההרוס נעצרה התקדמותנו וסבלנו אבידות. יום אחד לאחר הפצצה תורנית של מטוסים גרמניים יצאתי ממרתף אחד הבתים ונקלעתי לבית־קברות צבאי טרי שבו נקברו לפני שעות אחדות כמנין חיילים. בשורה, זה לצד זה, ראיתי 3 קברים של חיילים יהודים ששמותיהם נרשמו על לוחיות עץ קטנטנים בעפרון כימי ונחרטו בזיכרוני: שוורץ חיים – 1925, צוקרמן יוסף – 1920, שוסטר משה – 1922, נעמדתי עמידת דום והצדעתי...

באותו יום נזדמן לי לראות קבוצה של כ־300 חיילים גרמנים, שזה עתה נלקחו בשבי. הם צעדו לאט לאט ובשקט מופתי, כששני חיילים רוסים עם נשק אוטומטי נוהגים בהם אחד בראש הטור והשני בסופו. הם צעדו מזרחה...

אותה שעה צעדתי אני מערבה ביחד עם עוד מספר חיילים מפלוגתי, כשבדינו גם כן נשק אוטומטי. כשראו אותנו ראשוני השבויים של הטור, נטו מייד שמאלה בלי שתינתן להם פקודה ואחריהם צעדו כל השבויים אל שולי הכביש ונעמדו.

התקרבו אליהם כשאנו נועצים בהם את מבטינו. לפתע התיישבו מספר שבויים בפתאומיות על הכביש, התחילו בידיים רועדות לפתוח את שרוכי נעליהם, ובמבטים מפוחדים קוראים אלינו: "זופורט, זופורט". (בעברית – תיכף ומיד). הבינונו שהם נבהלו מפנינו וחשבו שאנו חומדים את נעליהם. היה צורך להרגיעם שאין לנו צורך בהם. כאן התערבו שני חיילי המשמר ופקדו עליהם לקום מייד ולהמשיך ללכת...

נדהמתי למראה עיני: סוף־סוף ראיתי חיילים גרמנים מנוצחים בשפל מעמדם...

ליחידתי לא נתמזל להיכנס לברלין והיא קיבלה העברה לחזית הבאלטית. רצה כנראה גורלי, שאת זו שנועדה להיות אשתי אמצא בדרכי פרוסיה המזרחית ולא בדרך לברלין.

ביום נפילת ברלין ב־3 במאי 1945 קיבלנו פקודה לתזוזה. את יום הניצחון ה־9 למאי חגגנו בווארשה וב־13 במאי הגענו לעיר אללנשטיין, היא אולשטין בפרוסיה המזרחית.

העיר הייתה מחציתה חרבה וריקה מגרמנים. כבר בימים הראשונים דאגו חיילים יהודים לאתר בית מתאים במרכז העיר כדי להתאימו לוועד יהודי. היה צורך דחוף להכין מיקלט לניצולי מחנות ההסגר מאיזור הים הבאלטי וסביבות קניגסברג, שעליהם שמענו בהיותנו בווארשה.

בסוף מאי 1945 יצאתי לראשונה ממחנה היחידה במטרה לבקר בבית שנועד להיות הוועד היהודי באולשטין. כבר מרחוק ראיתי שליד הכניסה על המדרכה עומדת קבוצת חיילים במעגל צפוף. כשהתקרבותי אליהם ראיתי שבתוך המעגל עומדות מספר בנות לבושות בשמלות קיץ בלות ולראשן מטפחות קשורות בצורת טורבן טורקי כדי להסתיר את שיער ראשן הקצר שהתחיל לצמוח מחדש. החיילים הציפו אותן בשאלות והן ענו להם בפולנית. ההתרגשות הייתה גדולה משני הצדדים. התברר שכולן מוצאן מלודז'. לשאלתי אם מישהי מהן מדברת יידיש, ענתה אחת: "כן, אני מדברת". ויצאה אלי מהמעגל. שאלתי אותה, מנין היידיש? והיא ענתה בשפה רהוטה ומצלצלת: "מהבית ומבית־הספר 'בורוכוב' שבו למדתי". ובעיניים מחייכות הוסיפה: "למדתי את פרץ, מנדלי מוכר ספרים ושלוש עליכם". שאלתי לשמה והיא אמרה: "הלה־לנה. היא שאלה לשמי וענתי משה. נפרדנו בלחיצות ידיים והבטחתי לבקרה בהקדם. למחרת בטיול סביב האגם סיפרה לי את סיפורה: "בספטמבר 1939 הוכנסה עם הוריה לגיטו לודז', שם איבדה את אביה ואת אחותה הצעירה. בספטמבר 1944 נשלחה עם המשלוח האחרון לאושוויץ, שם איבדה במיון הראשון את אימה ואחיה הצעיר. עירומה עמדה בתור יחיד עם מאות בנות לתאי הגזים לאחר שאיש ס"ס גזר לה את צמותיה הארוכות וגילח את שיער ראשה. אולם התרחש נס, באותו יום לא הגיעה למחנה כמות מספקת של גז ציקלון-B. לאחר עמידה של מספר שעות עירומות, ברגליים יחפות על שביל החצץ שליד ה"מקלחות", חולקו להם במהירות בלויי סחבות ונעלי עץ ונשלחו לצריפים. כעבור שבוע ימים הוכנסו לתוך קרונות משא חתומים והועברו למחנה ההשמדה "שטוטהוף". משם העבירו אותן לפרוסיה המזרחית, שם עבדו במחנות באיזור קניגסברג, בעקירת עצים לצורך סלילת קו מסילת ברזל. יחד עם עוד מספר בנות חלתה בטיפוס הבטן והוכנסה לצריף מבדד שם שכבה עד בוא הרוסים בפברואר 1945.* תודות לקצין יהודי שמצא אותן, הוכנסו לבית־חולים צבאי רוסי שם קיבלו טיפול חם תודות למנהל בית־החולים, סא"ל ד"ר פאבולוצקי, יהודי מאודסה שדאג מאוד לשיקומן. מבית־החולים עברה למחנה בין־לאומי לעקורים בחסות הרוסים ורק לפני ימים אחדים

* הגרמנים במנוסתם המבוהלת לא הספיקו או שכוּחוּ לפוצץ את צריפם כפי שעשו לצריפים אחרים שהיו מלאים חולים קפואי איברים ואחרים. מאחר שידעו שבו שוכבים חולי טיפוס והיה מרוחק מהמרכז, ייתכן שפחדו להתקרב אליו, וכך ניצלו...

קיבלו תעודות שאיפשרו להן לעלות על רכבת כדי להגיע ללודז'. באולשטין היו צריכים להחליף רכבת לווארשה ובתחנה פגש אותם קצין הדואר-הצבאי שלנו, מייטק וקסמאן, שהציע להם מספר ימי מנוחה בבית הועד היהודי בטרם ימשיכו ללודז'.

לאחר כמה ימי מנוחה, המשיכו הבנות את דרכן ללודז'. כשנפרדנו הבטחתי לבקרה בלודז' בהקדם, לאחר שתעביר לי את כתובתה.

ביוני 1945 הוצבתי למטה הדיוויזיה ה-15. נתמניתי עוזר לקצין הרפואה הראשי וקיבלתי דירת מגורים בשיכון הקצינים. בסיוורים בעיר אולשטין גיליתי את בית-העלמין היהודי והתפלאתי על הסדר והניקיון שקיימו בו הגרמנים עד לנסיגתם. אכן מה שהרשו לעצמם בארצות מזרח-אירופה, לא העזו לעשות כן במושבותיהם לעיני האוכלוסייה שלהם. חייל יהודי מצא בקסרקטין ארגז מלא חתיכות סבון עם מטבע האותיות: ר.י.פ. שפרושן (שומן יהודי טהור) מתוצרת מחנה ההשמדה "שטוטהוף". העברנו אותו עם שליח מיוחד לוועד היהודי המרכזי בווארשה...

בספטמבר 1945 קיבלתי חופשה ונסעתי ללודז' כדי להתראות עם הלה. לאחר שסיפרה לי שלא מצאה אף שריד אחד ממשפחתה הגדולה, הסכימה להצעתי לחזור אתי לאולשטין ולהיות אשתי.

בימים אלה, טרם היה בידי להשיג להלה פריטי לבוש חדשים, והיא ביקשה ממני להשיג קצת בנזין כדי לנקות חולצה שלבשה במחנות. יום אחד מצאתיה עומדת ליד קערה כשהיא משפשפת בחריצות חולצה ספוגה בנזין ומנסה להוריד ממנה כתם צהוב של צבע שמן בצורת "מגן דוד"... הפסקתי מייד את עבודתה...

הייתה זו החולצה שאיש ס"ס טבע בה את סימן "הטלאי הצהוב" בעת שעזבה את אושוויץ בדרך לשטוטהוף...

(החולצה שמורה איתנו ביחד עם שתי צמות ארוכות שהלה הבטיחה לעצמה לגדל מחדש עד שיגיעו למידות של אותן הצמות שגזזו מראשה, על סף הכניסה לתאי הגזים באושוויץ)...

ערב ראש השנה הגיעה אלינו הידיעה, שהנשיא טרומן המליץ שאנגליה תעניק מאה אלף סרטיפיקאטים ליהודים עקורי המחנות באירופה. לציון המאורע, החלטנו עם הלה, להזמין לדירתנו מספר חיילים יהודים ששירתו איתי במטה, וביניהם פרח-קצין זיידן יעקב, חבר תנועת "גורדוניה" מטארנוב.

כטוב לבנו ביין פצחנו בשיר: "הללויה הללויה בצילצלי תרועה". לפתע הופיע בחלון החדר הפתוח קצין-התורן של המטה בלבושו-ההדור, חגור חרב ארוכה, ונעמד מולנו עמידת דום כשהוא מצדיע. הפסקנו כולנו את השירה וכשהכוסות בידינו ציפינו לדבריו התקיפים המקובלים: "מה ההתכנסות הזאת?" אולם כעבור דקה שמענו מפיו את הסיסמה: "עמך", כשהוא מוסיף בחיך: "מותר להמשיך"...

התברר, שקצין-התורן הזה המשרת בפלוגת הקשר של המטה הוא סגן משה פרלמוטר (מוניק), מי שהיה ראש הקן של "הנוער הציוני" בעיירה בייזין שליד העיר שרפץ וחבר קיבוץ "בדרך". לאחר שהשתחרר מהצבא הצטרף מוניק פרלמוטר מייד לאירגון הבריחה והיה מפעילי נקודת ברלין.

באוקטובר 1945 קיבלתי דרגת סג"מ ונתמניתי למנהל בית-מרקחת בחטיבת

התותחנים ע"ש דרזדן.

ידעתי שההנהגה הראשית הנמצאת בלודז' עושה מאמצים להשיג שיחרור מוקדם לחברינו. הפתעה נעימה נגרמה לי כאשר ביום מושלג של חודש ינואר 1946 הגיע ליחידתי נער שליח כבן 14, עם מכתב מיוסף מלר, בו הוא מבקש שאשתדל לבקרו בהקדם. הנער סירב להזמנתי לאכול איתי ארוחת צהריים, כי חזקה היתה עליו פקודת יוסף לחזור עוד באותו יום ללודז'. הנער ששמו היה יולק, הצטיין בתפקיד שהטילו עליו – להגיע ליחידות הצבאיות כדי לאתר את חברינו. ב-29 באפריל 1946 השתחררתי מהצבא הפולני וב-7 במאי התייצבתי בהנהגה הראשית בלודז'. נפגשתי עם דוד מלר ועם אחיו הצעיר יוסף, שלא מזמן חזר מברית-המועצות. מהם נודע לי שאחי יעקב, שחזר עם הרפאטריאציה, נתמנה למנהל גליל שטטין וכבר נמצא שם.

בהתאם להחלטה עלי לצאת ולהצטרף אליו כמנהל המחלקה לילדים ונוער. נודע לי, שנחום מנלזון אף הוא חזר ונתמנה למרכז התנועה באוסטריה. בשיחה שהתנהלה בארוחת הצהריים אצל משפחת מלר, דובר על הצורך לשגר שליחים לברית-המועצות, כדי להודיע לחברים על הפעילות בפולין ועל התקווה להגיע לארץ-ישראל. דובר על החשיבות הרבה לעודד את החברים ששוחררו מהמחנות שלא יפחדו להגיש בקשות לרפאטריאציה. למחרת בבוקר יצאתי ברכבת הראשונה לווארשה, שם עליתי על מטוס ובאותו יום הגעתי לשטטין.

עבודה קדחתנית התנהלה בשטטין בימים אלה. זרם החוזרים עם הרפאטריאציה הלך וגדל מיום ליום. הרכבות זרמו לשטטין בצפון ולוורוצלאב בדרום. ההנהגה הציונית ראתה כמטרה עליונה להעביר כמה שיותר יהודים מאיזור ההשפעה הסובייטית אל נמלי הים התיכון מהר ככל האפשר. במגמה לעלותם על אוניות מעפילים ולהביאם ארצה בצורה בלתי-ליגאלית. היה צורך דחוף לארגן ולהקים קבוצות מלוכדות, להכין אותם רוחנית, למסור דגל לידיהם לפני צאתם בדרכי הבריחה מערבה.

כעבור שבועיים נודע לי, שהרוסים תפסו על הגבול ליד שטטין אחת ממשאיות "הבריחה" עם כמה עשרות יהודים בדרך לברלין, כשמדריכם היה יוסף מלר... יוסף, שנדון הפעם ל-10 שנות מאסר ונשלח לאחד ממחנות הצפון ברוסיה, ראוי שיאמר עליו "נתפס למלכות"... נתפס, על שעסק בציונות המעשית והמגשימה שכל כך קינא לה ובערה בו "כשלהבת-יה"...

עד חודש יולי 1946 הוקמו בשטטין והסביבה עשרה קיבוצים ושלושה בתי-ילדים.

חברי הגרעינים "בדרך", "שורשים", ו"ניצנים" הקימו בשטטין קיבוצים שנשאו את השמות: "בדרך", יצחק שטייגר, העובד הציוני".

הספקתי אישית לארגן טיול ל"ג בעומר לכ-200 ילדים, להעביר בדרך הרת סכנות דרך דלתת נהר האודר, עם הלה רעייתי, כ-100 ילדים לפוזנאן ומשם ללודז'. לחזור חזרה לשטטין, להניח יסוד למושבת צופים, לערוך מבחן לצעירים בני 16 – 18 ולצאת עם 20 מהם לשליה התחתית כדי לצרפם למושבת המנהלים ב"ביליאבה" (הראשונה לאחר המלחמה), שנתמנית להיות בה מנהל המחנה.

עם סיומה של מושבת המנהלים התקיימה ב"ביליאבה" הוועידה הראשונה של תנועת "הנוער הציוני" (לאחר המלחמה), כשהנואם הראשי בה היה שליח הארץ וחבר קיבוץ תל-יצחק, יוחנן כהן.

אולם אין שמחה בלי עצב. בין החוזרים מברית-המועצות פגשתי בוועידה את רגינקה ולטרופינד, אשתו של יאנק רוזנצווייג. לשאלתי איפה יאנק, ענתה לי בדמעות בעיניה: "אתה יודע שיאנק עמד לעלות ערב המלחמה ארצה כסטודנט וכמה השתוקק לעזוב את ברית-המועצות. לאחר שנכשל ניסיונו להצטרף לצבא אנדרס, המשיך במאמצים כדי להגשים את חלומו. הוא התקשר עם מבריה שיעביר אותו עם עוד שני חברים את הגבול לאפגניסטן ונתפס בדושנבה. בדרך נדבק בטיפוס הבהרות ומת בבית-הסוהר בטאשקנט".

יאנק היקר שלנו, חבר "שורשים" שעשה את ליל סדר פסח ה'ת"ש בביתנו ברובנה, שכל חברינו ניבאו לו עתיד של מתמטיקאי מבריק, נקטף מאיתנו כשהוא רק בן 22. יהי זכרו ברוך.

בין החוזרים פגשתי את רפאל זאקון, איש "דרך", את מוניה ברונשטיין, שהיה מנהל מח' הילדים והנוער בגליל ורוצלאב, את רעייתו פולה, שעבדה איתו באירגון "הבריחה" ברובנה ובלבוב, את אליעזר רובינשטיין (לולק), שהיה מרצה לספרות עברית במושבת המנהלים בביליאבה (הסמינר) – שלושתם אנשי "שורשים".

עד מחצית נובמבר 1946 עזבו את פולין דרך מזרח-גרמניה וצ'כוסלובקיה ועברו לצרפת ואיטליה כל הקיבוצים ובתי-הילדים משטטין (1200 נפש). מרביתם עלו לארץ באניות מעפילים דרך קפריסין וחלקם עשו את נתיב היסורים באוניה "יציאת אירופה", היא "אקסודוס" המפורסמת.

את יומני "ימי קריביצה האחרונים" הקדשתי לחברים שנספו בתקופת הכיבוש הנאצי שנורו למוות בבתי-הסוהר הסובייטיים, שמתו במגופות וברעב ובכפור במחנות ההסגר בריית-המועצות, ולא זכו בתקומת ישראל.

את זכרונותי אלה ברצוני להקדיש לכל אלה שנשארו בחיים וחזרו מבבל בריית-המועצות וכן זכו...

רבות כבר נאמר על שיבת ציון בתקופת עזרה ונחמיה. ידוע שרק 60 אלף עלו אז מבבל מתוך גולה של למעלה מ-250 אלף. רוב יהודי גולה זו העדיפו להישאר וליהנות מתרבות בבל ומנכסיהם החומריים שצברו. אולם רק אותו מיעוט שחזר, הוא שבנה את בית-המקדש וחדש את עצמאות ישראל. ואנו בני העם היהודי כיום, הננו בעצם בני בניהם של אותו מיעוט שחזר.

אנשי הגרעין החלוצי של תנועת "הנוער הציוני", המעטים שנשארו בחיים וחזרו מברית-המועצות, היו הראשונים שלקחו על עצמם את המשימה ההיסטורית להביא את אחיהם היהודים למולדת.

הם היו הראשונים, כי עוד בנעוריהם שרו ברטט:

"אנו נהיה הראשונים, כך אמרנו אח אל אח.

אנו נהיה בין הבונים, נט המיתר, נט אנך".

עליהם חובר השיר:

"בין גבולות בין הרים ללא דרך, בלילות חשוכי כוכבים,

שיירות של אחים מבלי הרף, למולדת אנו מלווים".

להם, להם התכוון המשורר בשירו:
"הן ראית כיצד מספינות אל החוף,
הם נושאים את עמם עלי שכם".

4

אברהם תורי

בשבילי ה"ברихה"

(...) לובלין השתחררה מהגרמנים ביולי 1944 ובראשית 1945 קמה שם ממשלה זמנית של פולין.

ראשי ה"ברихה" ומפעיליה התמקמו בכמה "נקודות אסטרטגיות" לאורך המסלול שנקבע לצורך הברחת קבוצות ניצולים מפולין לצ'כוסלובקיה בעיקר, אך לא רק לצ'כוסלובקיה. בראשית נעזרו פעילי ה"ברихה" בכל מיני "מאכערים", שיחדו פקידים, שכרו מורי דרך נוצריים באזורי הגבול ובכל דרך אפשרית. לדידנו – שרידי המחתרת הציונית בגיטאות – ה"ברихה" הייתה בבחינת הגשמה עצמית – עלייה לארץ־ישראל בכל דרך אפשרית ומייד. במסלול ה"ברихה" ניצלו כל כלי רכב שהזדמן: קרון רכבת (עפ"י רוב קרונות משא של פחם או בהמות) ולא מעט המשכנו ברגל ובלבד שלא לשהות במקום אחד יותר מדי זמן תוך ציפייה לאיש קשר, או לאמצעי תחבורה. ההוראות היו ברורות: להתקדם בכל מזג אוויר, בכל שעות היום והלילה, לעקוף כל תחנת גבול, (לפרוץ כל מחסום), לחצות נהרות וחורשות. הקבוצות השונות שהשתרכו בשבילים גילו מידה רבה של שיתוף פעולה. מילת ההיכר במפגש עם אנשים לא מוכרים הייתה "עמך".

כמו בקובנה ווילנה שבליטא, החלו ניצולי הגיטאות, במיוחד יוצאי תנועות הנוער הציוניות, גם בערי פולין ורוסיה הלבנה, להתארגן, ללכד מחדש את חבריהן ששרדו.

תוך כדי התארגנות לברихה מאדמת ליטא העקובה מדם יהודי, נתקלתי פה ושם בצעירות יהודיות, שמצאו מיסתור במנזרים ובכנסיות וראו עצמן "קאתוליות" לכל דבר. את שתי האחיות קאופמן מעיריית לזדי פגשתי באקראי בקובנה בימים הראשונים לאחר השיחרור. לא יכולתי להאמין למראה עיני – צלבים על חזיהן, דיבור ליטאי והעיקר – ההזדהות עם מצבן החדש כקאתוליות לכל דבר. הזדעזעתי. הוכחתי להן שהוריהן היו יהודים וכך חינו אותן. דיברתי על לבן והצלחתי.

היו בינינו, שראו צורך נפשי להישאר בליטא זמן מה ולו רק בתקווה למצוא שריד או פליט מהמשפחה; אחרים אף בכוונה ברורה ומוצהרת לנקום בליטאים, מרצחי היהודים, או להוציא מתחת ידיהם רכוש של המשפחה שנרצחה.

כשהגעתי ללובלין בסוף מארס 1945 התארגן שם ועד יהודי בראשותו של אמיל זומרשטיין, ממנהיגי יהדות פולין. בוועד היהודי היו מיוצגים 4 נציגי ה"איחוד". הקומוניסטים היהודים הציקו לנציגי התנועות הציוניות בוועד בגנותם את ה"בריתה" כ"עריקה".

היה זה רק טבעי, שהוקמה מסגרת ציונית, "קואורדינאציה", בהנהגתם של אנטק צוקרמן וצביה לובטקין, ממפקדי מרד גיטו וארשה, אבא קובנר ("השומר הצעיר"), אליעזר לידובסקי מ"דרור", ניסן רוניק ודוד מלר – מ"האיחוד". עיקר משימתם – ה"בריתה".

בלובלין השתלבתי מהר בפעילות ה"בריתה". כמה מראשי מחתרת גיטו וילנה, שהגיעו שם לפני, כמו ניסן רוניק וחיים לזר, הפגישוני עם אנשי ה"בריתה" שם. יו"ר תנועת האיחוד בפולין, מיכאל קוסובר, קירב אותי במיוחד.

יום אחד הוזמנתי להצטרף לביקור בהריסות גיטו וארשה. יחד עם אנטק צוקרמן וצביה לובטקין, מראשי מרד גיטו וארשה ואחרים. פגישתי עם גיבורי מרד גיטו וארשה עוררה בי רחשי הערצה וכבוד לגבורתם ואישיותם הצנועה של אנטק וצביה. ערכנו סיור בחורבות הגיטו בהדרכתו של אנטק. התווינו תוכנית לפעילות במסגרת ה"בריתה" תוך הידוק הקשרים גם עם חברינו בליטא, שהיו עד אז מנותקים כליל, על אף השיחורור.

מרגשת במיוחד הייתה פגישתי בלובלין עם אמיל זומרשטיין, אז מנהיג יהודי פולין וחבר הממשלה הזמנית של פולין. הוא היה רתוק למיטתו, אך דמותו הפטריארכלית הקרינה חום ועידוד. הוא תפס בשתי ידי ובירכני על השרדותי בחיים, ועל הצלחתי בבריחתי מליטא. הירבה לשאול על ראובן רובינשטיין, ד"ר יעקב רבינזון ועל מנהיגים ציונים מליטא. אנטק צוקרמן וניסן רוניק וקוסובר, שהיו אתי, מסרו לזומרשטיין על תוכניות הבריחה וההעפלה. "אני מקנא בכם וגאה בכם...", אמר המנהיג התשוש ודמעות בצבצו בעיניו כאשר נפרדנו מעליו.

ב-1960 נפגשתי באקראי עם בנו בכורו של אמיל זומרשטיין, בעיירה הנידחת של בוליביה, סנטה קרוז. מסרתי לו אז על פגישתי עם אביו הדגול ושמעתי ממנו סיפור עצוב עליו עצמו – שגזר על עצמו הינתקות מהעולם, בעיקר בשל רצונו לא להביא במבוכה את אביו הדגול.

משהגיעה פנינה עם שולמית ללובלין – מכרה פנינה כל מה שניתן היה למכור מחפציה לקראת היציאה עם ה"בריתה" מפולין. כל מה שהורשה לאיש לקחת עמו ב"בריתה" היה מה שניתן היה לדחוס לתרמיל גב. היתר נמכר או הופקר. גם התרמיל הפך לפעמים למעמסה כבדה, בעיקר כאשר היינו צריכים לעשות קילומטרים ברגל; לא פעם זרקנו חפצים מתוך התרמיל אל השדה הפתוח ובלבד להתקדם. הדבר היחיד ששמרתי מכל משמר היו דפי יומני.

למעשה אסור היה לקחת כל דבר שבכתובים כדי שלא יוכלו לזהותנו. גם ילדים מתחת לגיל 12 אסור היה לקחת בקבוצות ה"בריתה". לא עלה על דעתנו להשאיר את שולמית, אז בת 8, כשם שלא יכולתי להוציא מתחת ידי את דפי

יומני, גם אם הובטח לי שרשימותי יחכו לי ברומניה, כאשר אניע לשם. לאחר ויכוחים לא מעטים נטלתי את שולמית לקבוצתי ועל אחריות האישית. היו אלה החודשים הראשונים של ה"בריתה": קבוצות-קבוצות קטנות של ניצולי השואה השתלבו. אט אט בזרם של נדודי עמים, שהחל בשלהי המלחמה ועוד לפני סיומה. עם שוך הקרבות בגזרה זו או אחרת היו הכבישים, דרכי העפר, הרכבות, המשאיות והעגלות מלאים שבויי מלחמה, גולים, אסירי מחנות בני לאומים שונים: פולנים, צ'כים, צרפתים, יוונים, רוסים, אוקראינים, ומי לא. כולם נדדו למרחקים, על-פירוב בלי כל תעודות זהות או בתעודות בשפות ובצורות שאיש לא יכול היה לעמוד על טיבם ומידת כשרותם. כל אלה צעדו בכבודות כשהמטרה – שיבה לארצותיהם ולמקומות מושביהם. זו הייתה נדידת המונים ספונטאנית בעיקרה, ובחלקה מאורגנת ונתמכת על-ידי הצלב האדום הבינלאומי, שסיפק תעודות מסע לכל דורש. פקיד הארגון היו מוכנים לציין בתעודות כל שם וכל יעד שנתבקשו. גם עבור שיירות ה"בריתה" נתקבלו תעודות מסע של הצלב האדום: לאלה כ"רומנים", לאלה כ"צ'כים" או "יוונים", "יוגוסלבים", "בולגרים". האנדרלמוסייה בדרכים הייתה גדולה. בעקבות המלחמה השתבשו הגבולות, בנקודות מעבר בין ארצות טרם נקבעו סדרי ביקורת דראקוניים. היו אלה מעין "בין הזמנים" שבין סיום מלחמה לבין עתות שלום.

אני ואנשי קבוצתי קיבלנו הוראה להזהרות כיצאי יוון לפני שעמדנו לעבור את הגבול מפולין לצ'כוסלובקיה, במבואות העיירה ז'שוב. עברנו בנקודת הגבול בקרוסנו שבפולין דרך הרי הקרפאטים לצ'כוסלובקיה. לפני שחצינו את הגבול נצטוונו לשוות לעצמנו מראה חיצוני כפליטים, שזה עתה השתחררו ממחנות ריכוז – הורדנו מעלינו חגורות ובמקומן קשרנו את מותנינו בחבלים או ב"קרעי בד ובלבד שלא נעורר חשד שאנו עריקים או אנשים מן היישוב". התפאורה הייתה עד כדי כך מוזרה עד שבמקומות שם עברנו בכיוון הגבול – רצו אחרינו ילדים והצביעו עלינו בידיהם כעל יצורים תמוהים או בלתי-שפויים...

בקבוצה שתחת הנהגתי ב"בריתה" היו בנוסף לפנינה ושולמית, אחיה של פנינה – אברהם-יצחק ואשתו שושנה, אסתר פרידמן – בחורה צעירה עם אחיה הקטן, וכינויה: "די מיידל מיטן קינד", "הבחורה עם הילד". היא נשאה בעול וסחבה את אחיה הקטן בכל דרכי העקלתון של הבריתה. מעמדת הגבול יצאו כמה קבוצות, אחת אחר השנייה, ברווחי זמן קצובים.

בצ'כוסלובקיה

את הגבול מפולין לצ'כוסלובקיה חצינו באישון ליל, ברגל. הלכנו בעקבות מורה דרך בשבילי עפר בוצי שהתפתלו בין חורשות, גבעות ושלוליות. היו אלה ימי אפריל 1945. הקור, חשכת הליל והמתח בשל אי-הודאות והפחד לכל היתקלות עם הז'נדרמריה הצבאית העיקו מאוד על כל אחד, אך איש לא הוציא הגה, גם כאשר נעל טבעה בבון או בשלולית.

שולמית הקטנה צעדה ביני לבין פנינה. מדי פעם הייתי מרים אותה על זרועותי

או על כתפי כדי שלא תשקע בשלולית או בבון, ואף היא לא השמיעה כל טרזניה. נשמנו לזרוחה כאשר נתבשרנו שאנו נמצאים בתוך צ'כוסלובקיה. בעיירה שבקרבת הגבול הוכנסנו לבית שבירכתי העיירה אל תוך חדר מרווח, שהיה ריק מכל ריהוט או חפץ. כל אחד תפס שטח על רצפת העץ, עליה השתטח. לאחר רחיצה והורדת הבוץ והעפר מעל בגדינו – תפסנו נמנום קל. בבוקר קיבלנו תה חם ולחם טרי מיהודי המקום; חיכינו לקשר ולהוראות מאנשי ה"בריתה". הגיעו שתי בחורות צעירות. אחת מהן ניגשה אלי ואמרה: "אני מכירה אותך" – זה היה סימן שהן הקשריות.

הגענו לעיירה צ'ופ, ומשם המשכנו. אנשי ה"בריתה" החליטו שלא טוב שנזדהה כמשפחה אחת וקבעו ששולמית תהיה בתה של האחות התאומה של פנינה, כיוון ששולמית הייתה דומה כשתי טיפות מים לפנינה. צוינו בתעודות חדשות עם חתימות וחתימות מרשימות. כאן הדריכו אותנו להמשך הדרך להונגריה. כשהגענו לנקודת-מעבר – חורשה על גבעה – שמתי לב שהבודקים נוטלים כל דבר דפוס או חומר כתוב מאנשי השיירה.

כאן התעקשו נציגי ה"בריתה" במקום שאמסור לידיהם את רשימותי מחמת הסכנה לכל הקבוצה. הם הבטיחו לי שיעבירו את רשימותי באמצעות איש אמן שלהם לבוקרשט. כולנו נצטוינו להשמיד כל מסמך העלול לזהות אותנו. בלית ברירה מסרתי את צרור רשימותי, לאחר שהוצאתי משם את צוואתו של ד"ר אלקס, אותה קיבלתי מידי בליל הפרידה ממנו, ממש לפני שברחתי מהגיסו. פנינה הטמינה את הצוואה על גופה. את תעודת הבגרות שלי מהגימנסיה והדיפלומה שלי מהאוניברסיטה השמדתי עוד לפני חציית הגבול מפולין לצ'כוסלובקיה. משנטלו אנשי ה"בריתה" מידי את החבילה עם אוסף רשימותי, חשתי כאילו קוטעים לי חלק מאברי גופי.

בעת הבדיקות בפולין העמדתי את אחיה של פנינה, אברהם, ואת אשתו לפנינו, ולאחר שכליהם נבדקו וניצבו במרחק לא רב בצד אלה שכבר נבדקו – העמדתי את שולמית הקטנה ראשונה, לבדיקת תרמילה. הבודקים בבדיקות שנערכו עד כה, היו עלפי רוב מרכזים את תשומת לבם בשולמית, שפניה היו כפני מלאך ולרגע, כשהבודק הסיח דעתו ממני, דחפתי בתנועת רגלי את תרמילי עם רשימותי לעבר החבילות שנבדקו, תוך שאני ניצב מול הבודק ללא תנועה, כביכול. לא פעם עזרו לי בכך חברי קבוצתי. בדיקה שגרתית הייתה עלולה להסתיים לא רק במאסרי אלא במאסרם של פנינה ושולמית ואף של חברי הקבוצה כולה.

משום כך נאלצתי להפקיד בידי הממונים על הבריתה את רשימותי. הסיכון היה מוחשי ואף גבר ככל שהמשכנו בדרכים, שם שרצו מפקחים במדים וללא מדים... כל אדם שלא דיבר בשפתם – נחשד ונחקר... דרך צ'ופ, הקרובה לגבול, עברנו מצ'כוסלובקיה להונגריה.

בהונגריה

בעוד צליל השפה הצ'כית – הקרוב לצליל השפה הפולנית – היה מוכר לי כל שהוא, הרי שהונגרית הייתה לנו בבחינת ספר חתום. אמנם לימדנו כמה מילות

בהונגריה, אך אסור היה להסתכן. לכן, כבר בגבול בבדיקה הראשונית עם אנשי רכבת ואנשי משמר הונגריים – השתמשנו בתנועות אצבעות והבעות פנים – שאין אנו מבינים שפתם. בינינו סיכמנו שנדבר ליטאית – שפה שלכל הדעות לא הייתה מובנת לאיש מחוץ לגבולות ליטא.

הרכבות בהן נסענו היו דחוסות אזרחים וחיילים עד כדי מחנק. העליתי את שולמית בקרון הרכבת על כתפי בל תחנק מחוסר מקום לעמוד ומחוסר-אוויר לנשימה. הדוחק היה נוראי. אנשים עלו על גגות הקרונות, והמשיכו בצורה מסוכנת על גבי קרונות משא של פחם או של בהמות – ובלבד להתקדם. הרי זו הייתה הסיסמה לכל-חברינו בשיירות ה"בריתה": לא להיעצר במקום ציבורי, בתחנה, בפרשת דרכים, כדי לא להיתקל בחקירה מקרית או לאימקרות.

לא חסרו גם קוריוזים. כשנסענו ברכבת דרך הונגריה, נכנסו לביקורת כריסיסים ותעודות. כשנשאלנו מאין אנו ולאן פנינו מועדות – שאלה שגרתית כמעט לכל אורך מסעותינו – היתה התשובה קצרה בתכלית: "גרעקו" – משמע: יוונים אנו, והיינו מצביעים לכיוון יוון. קרה, שבקרון שלנו נמצאו אותה שעה שני נוסעים ובשמעם מפינו את המלה "גריקו" קמו והצהירו שהם "גריקו". נוצר מצב מביש והבודקים היו לפתע במבוכה. מי הם ה"גריקוס" האמיתיים. התחלנו לדבר בשטף בשפה הליטאית והצבעתי על מספר אנשי קבוצתי לעומת השניים שטענו שהם גריקוס אמיתיים ודפקתי על החזה כאומר: אנו, אנו הגריקוס, וכמובן הצבענו על תעודת הצלב האדום עם החותמות המרשימות.

היוונים האמיתיים הציגו את תעודות הזהות האמיתיות שלהם. אנשי המשמר, שבדקו את התעודות, השוו את תעודותיהם של היוונים לאלה שבידינו והתרשמו שאנו היוונים האמיתיים. הם ציוו על השניים, היוונים המסכנים לרדת מהקרון, לחקירה בתחנת המשטרה. בינתיים זוה הרכבת וכן ניצלנו. קוריוז! אך כמה דפיקות-לב, איזו חרדה עברה עלינו באותם רגעים ספורים. המחשבה, שעדיין רחוקים אנו ממטרתנו והציפייה ל"קוריוזים" כאלה בדרך שלפנינו – הטרידה את מנוחתנו, אך עודדנו איש את רוחו של רעהו.

שמורה בזיכרוני שהותנו בדברצן, שם הגישו לנו יהודי המקום מרק פפריקה ומאכלים הונגריים חריפים, עד שגרוננו נשרף. אך לא הייתה ברירה... בבדפשט נפגשנו עם כמה מראשי ה"בריתה". דיווחנו על הקורות אותנו בדרך, העירונו הערות ויצאונו ברכבת אל הגבול הרומני.

ברומניה

לא התעכבנו בעיירות הגבול אלא לשם המתנה לרכבת או משאית, ולבסוף הגענו בשלום לבוקרשט. שם נפגשנו לראשונה עם שליחי ארץ-ישראל – החברים דוד צימנר מ"העובד הציוני", יוסף קלרמן מהרוויזיוניסטים – אותו הכרתי עוד מביקורו מטעם נציבות בית"ר בליטא ומשה אברבון – ממנהיגי הציונות הסוציאליסטית, חבר קיבוץ כפר גלעדי.

בבוקרשט התארגנו כ"קבוצה" של "הנוער הציוני", ללא כל כוונה או תכלית לגיבוש כקיבוץ ממש.

בבוקרשט הוברר לנו, שעלינו לחכות לסרטיפיקאטים מספר חודשים בעיר. לכן היה צורך להתארגן כקבוצה לצרכי דיור במקום אחד ובמשותף והספקת צורכי יום-יום. בכך עזרו לנו לא במעט ה"ג'וינט" וארגוני סעד יהודיים.

"הקייבויץ" שלנו התמקם בבית ריק ושוב תפסו כל יחיד וכל זוג או משפחה שטח על הרצפה. "הקייבויץ" שלנו שכן ברחוב ניפון, בקירבת הפארק על שם המלך קרול, בו בילינו כל שעה חופשית כשמזג האוויר איפשר. לא פעם נדרשנו שם להזדהות בחיפוש-שפתע של אנשי הבולשת הסובייטית שכבר שלטה אז ברומניה. כשהגענו לבוקרשט, הצטמקו הרזרבות הכספיות שלנו, שבלא-ר הכי היו דלות, לבושנו נעשה מרופט מטילטולי הדרכים, מהבוץ, הגשמים והשלגים. נאלצנו לחפש עבור שולמית מעיל, ולי זוג מכנסיים בשוק הפשפשים. שמיכת צמר שהייתה אתנו נעלמה באופן מיסתורי ולא הצלחנו למוצאה, עד שיום אחד ניגש אלי זאב פרידמן, מפעילי המחתרת הלוחמת בגיטו קובנה ורמז לי שראה את שמיכת הצמר שלנו. הוא שאל, אם הייתי מוכן לקנותה. הסכמתי באשר הייתה זו שמיכתה של שולמית ובמקום לקנות בשוק הפשפשים – עדיף לקנות מחדש את שמיכתנו שלנו שנעלמה. באחת מהתחנות בדרך...

התמזל לי מזל ובאקראי נתקלתי בבוקרשט בעו"ד שרגא רוזינג, חברי לפקולטה למשפטים בקובנה, שעלה לארץ-ישראל לפני המלחמה והיה בעל משרד עורכי-דין בתל-אביב. בימי המלחמה ייצג ברומניה את הסוכנות א.פ. הוא גר בדירת פאר ברובע מפואר בעיר והציע לי ולפנינה לעבור עם שולמית אליו ולגור עמו כל עוד נושה בבוקרשט. סירבתי, מהסיבה הפשוטה שלא רציתי להכביד עליו, מה עוד שחי עם אשה זרה. אך מזמן לזמן היה לוקח אותנו במכונית הפאר שלו לסיור בעיר. לא פעם נעצרנו ברחוב לבדיקה על-ידי הבולשת הבולשוויקית, אך עמד לו כרטיס העיתונאי מטעם א.פ. וכך לא פעם חסכנו ביקורת וחקירה לא-נעימה.

ועוד הפתעה: רוזינג הפגיש אותי עם מכר משותף לשעבר, חבר הקורפוראציה "בתוליה" מרינה, ששירת ביחידת הצבא האמריקני בבוקרשט. בבדידותנו ובחוסר כל כפי שנשארנו, הייתה כל פגישה עם חברים מלפני השואה חווייה ומשבר-רוח מרעננים בימים האפורים ומלאי המתח שלנו אז. הלכנו לקנות מעיל עבור שולמית וזוג מכנסיים משומשות בשוק בבוקרשט. ברובע המסחרי נפתחו אט אט חנויות של יהודים, שהתכוונו להתחיל מחדש בעסקיהם מלפני השואה... הדבר נראה היה כה מוזר בעיני, עד שבחנות בגדים אחת, שם עמדנו לקנות מעיל עבור שולמית, שאלתי את בעל העסק: "כלום אינכם רואים את הנעשה סביבכם? אנשי הנק.ו.ד. במדים ובלא-מדים שורצים ממש מול חנויותיכם!! כלום לא ברור, שמה שאתם מנסים להקים מחדש ילך עם הרוח? סיפרתי ליהודי על השתלטות הסובייטית בליטא, על הלאמת העסקים והרכוש – בראש ובראשונה של סוחרים ותעשיינים יהודים. גיליתי לו שאנו במעבר בבוקרשט ופנינו מועדות לארץ-ישראל, כדי שגם הוא יחשוב על הצלה בדרך ה"בריחה". היהודי הניח את ערימת הבגדים שנערמה על הדלפק, ריכוז מבטו בי ושאלני האמנם אמת דיברתי, שהרי הוא עצמו חושב על עלייה, אך אביו הקשיש מתקומם לכל מחשבה של עליה לארץ-ישראל לפני שיבוא המשיח. לבסוף הפציר בי הסוחר שאבוא לביתו לארוחת ערב ואנסה לשכנע את אביו שהזמן דוחק, וכדאי לנצל את האנדרלמוסייה שבין הזמנים

בבולות וברומניה עצמה כדי שלא להחמיץ הזדמנות בלתי-יחזרת, ולמנוע הגלייה לסיביר, כפי שהוגלו יהודי ליטא בזמן הכיבוש הסובייטי ב־1940.

אביו היה קנאי ולא ניתן היה להיזי אותו מדבקותו בביאת המשיח. שנים לאחר מכן חיפשתי בין עולי רומניה בארץ-ישראל את הסוחר ההוא מבוקרשט, אך לשווא. איש ממשפחתו לא הגיע לישראל...

יום אחד נתבשרנו, שהגיעו למשרד הארץ-ישראלי בבוקרשט 400 סרטיפיקאטים מתוך המכסה של 100,000 הסרטיפיקאטים על-פי הספר הלבן של ממשלת המנדט.

זכיתי יחד עם פעילים ציוניים אחרים מליטא לסרטיפיקאטים ואף קיבלנו וזות לארץ-ישראל על תעודות מסע שהוצאו במיוחד – מהקונסוליה הבריטית בבוקרשט. שמחנו, שעוד מעט ונגיע לחוף מבטחים.

מאסר מנהל המשרד הארץ-ישראלי בבוקרשט

תוך שאנו דרוכים לעלות על האונייה האמורה להוליך אותנו לחיפה – נאסר מנהל המשרד הארץ-ישראלי בבוקרשט ונחקר מעל לארבע שעות במשרדי הנ.ק.ו.ד. לאחר החקירה חזר המנהל חיוור כסיד ומבוהל על מוות. דיווחו בא עלינו כרעם בצהרי יום בהיר: חוקריו גילו לו, כי ידוע להם, שבין 400 האמורים להפליג באונייה מנמל קונסטנצה לחיפה – ישנם כ־35 איש ואשה שברחו מהארצות הבאלטיות – ליטא, לטביה ואסטוניה. זאת ועוד: בין אותם 35 יש גם עריק מהצבא האדום. לפיכך דרשו החוקרים שימסרו להם את שמות ה־35 הללו, ש"ברחו" מהשלטון הסובייטי או ערקו מהצבא האדום. המנהל טען שלא ידוע לו דבר על כך. החוקרים לא קיבלו את מבוקשם ואז איימו על מנהל המשרד הארץ-ישראלי בזו הלשון: עם עלותם של 400 בעלי הוויזות להפלגה על האונייה – יעלו אתם אנשי הבולשת הסובייטית ויעשו חיפוש מדוקדק לזיהוי כל אחד ואחד. והיה אם ימצא ביניהם איש אחד מהארצות הבאלטיות או עריק מהצבא האדום – יופנו כל ה־400 במקום לפלשתינה – הישר לסיביר... עוד באותו ערב התכנסו כל המועמדים לעלייה באונייה, שעמדה להפליג לא ניתן לתאר את האכזבה המרה שהשתלטה על המועמדים מליטא, לטביה ואסטוניה. היינו המומים, אך אט אט נוכחנו לדעת שלא רק שאסור לנו להסתכן ולסכן את כל 400 העולים, אלא שעל ה־35 לעזוב מייד את בוקרשט ואת רומניה. הפרידה הייתה עצובה, אך נאלצנו לארוז את מסלולינו המעטים ולצאת את רומניה.

בנסיבות שנוצרו לא הייתה כל אפשרות שאקח עמי את רשימותי שנשמרו בבוקרשט מאותן סיבות שעזבתי אותן במעבר הגבול בצ'כוסלובקיה. בבוקרשט ספגתי מהלומה נוספת.

צוידנו בתעודות מסע חדשות עם שמות שונים מאלה שהיו לנו. הכל כאילו התחיל מחדש. מתי יבוא הקץ לגורלנו, לסבלנו ובעיקר – שולמית הקטנה: כיצד תעמוד הילדה בכל גלגולי ובדיקות הזיהוי והבדיקות, מבלי להתבלבל ומבלי לאבד עשתונותיה.

יצאנו מבוקרשט בקרונות עמוסים לעיפה, ושוב היה צורך במאמץ גופני כדי

לעמוד בצפיפות האיומה בקרונות כשאחד היה צמוד ממש לגופו של האחר שעמד מולו או לצדו מימין ומשמאל. בכל אותם ימים של מפח נפש והתרחקות מהיעד – כרסמה במוחנו שאלה, שלא נתנה לנו מנוח: מי הוא היהודי שהלשין לנ.ק.ו.ד. על הימצאות יהודים מהארצות הבאלטיות בין העומדים לעלות לארץ-ישראל מבוקרשט?

ניצולי השואה, שהצליחו להציל נפשותיהם – כל אחד מהם השתוקק להגיע מהר ככל האפשר לחוף מבטחים, להקים מחדש בית ומשפחה. ארץ-ישראל היתה מוחשית בעיניהם לא רק להתגשמות אידיאולוגית לאומית, אלא בעיקר כמקום מבטחים יחיד, בו קיווה כל ניצול לשקם עצמו כאדם וכיהודי.

אמנם, היו פה ושם גם ב"בריה" שהתעייפו, שלא יכלו לעמוד בנטל הכבד ובמתחים; היו אלה בעיקר בודדים שנשארו בצ'כוסלובקיה, הונגריה, רומניה או בכל מקום שהוא, בודדים, שעצביהם היו מרוטים ללא תקנה. היו שחיפשו קרוב משפחה ואמרו לעצמם – נישאר במקום זמנית ונצטרף לאחת השיירות שתבואנה. היו שהתבדחו: "די בריחה וועט ניט אנטלויפן"... משמע: "הבריחה לא תברח..." ובכן נימקו את נשירתם הארעית, שלא תמיד היתה ארעית כפי שתוכננה. לפני שחולקו 400 הסרטיפיקאטים בבוקרשט, היה מיקוח בין נציגי הזרמים הציוניים על מכסות הסרטיפיקאטים לכל זרם. בעינינו, הניצולים, הייתה התמקחות זו מיותרת בתכלית. הבולשת הבולשוויקית בבוקרשט לא הבחינה בין ציונים כללים, שמאל או רוויזיוניסטים. היא התייחסה רק ל-35 יהודים שערקו מ"מולדתם הסובייטית" – אנב אנו בליטא בעת הכיבוש הסובייטי קבענו לעצמנו עדיפות לסרטיפיקאט לפי מידת הסכנה בו נמצא המועמד לעלייה ולא לפי השתייכותו המפלגתית.

למרבית הצער, ככל שהתקרבו לחופי ארץ-ישראל, שוב הובלטה הדיפרנציאציה המפלגתית, דווקא ביוזמתם של השליחים מארץ-ישראל שהגיעו למחנות הפליטים. משהגענו לבודפשט הופנינו עלידי אנשי הבריה לגראץ שבאוסטריה, ומשהגענו לעיר ציפינו לתורנו להמשך הדרך משם – לאיטליה...

בגראץ שבקרבת הגבול האוסטרי – נתקלנו באחד מפעילי ה"בריה", פיני שמו, גבוה קומה, ג'ינג'י שדיבר גבוהה גבוהה לא על עלייה סתם, אלא על עלייה לשם הצטרפות לקיבוץ בנגב או בערבה דווקא. מי שלא יצטרף לקיבוץ בהגיעו לארץ מבחינתו של פיני בבחינת בוגד, הראוי לכדור בגב.

פיני ישב מטעם ה"בריה" בתחנת הגבול בין אוסטריה לאיטליה: לפני שיצאנו מאזור "שלטון" של פיני הוא בדק בכליו של כל אחד מאתנו. משנתקל בכסף או שווה כסף – דרש למסרם לידי, בהבטיחו שאלה יוחזרו לנו כאשר נגיע אל מעבר לגבול. פיני לא נרתע והסיר שעון מדיו של מי שעבר בדיקתו, שרשרת זהב מהצוואר – וכל זה כמובן כדי לא לסכן את השיירה... פיני זה היה פסול בעיני, ולא רק בעיני; תמוה שברנש כזה הוצב במקום ובתפקיד כה רגישים. הנחנו, שבודאי יש פיקוח עליו ובודאי מדווח פיני לממונים עליו מדי יום, אך לא כן היה.

הסתבר שפיני צבר הון. הוא עצמו מעולם לא הגיע לקיבוץ כלשהו, שלא לדבר על קיבוץ בנגב או בערבה, כפי שהטיף בלהט מהפה לחוץ.

אך היו בין פעילי ה"בריה" שסיכנו את עצמם והבריחו על גופם ובכליהם כסף זהב, ודברים יקרי ערך.

התנסיתי בעושק מסוג אחר. משהגעתי ללובלין לא החזיר לי הקצין הפולני, שבחסותו ברחתי מליטא לפולין, את מזוודתי בתחת הרכבת בוויילנה, נטל הקצין את מזוודתי לתא הרכבת שלו. הוא שכנע אותי למסור לו את מזוודתי. לדבריו, לא היה זה מקובל שמתנדב לצבא הפולני יקח עמו מזוודה בנוסף לתרמיל הגב. אך משהגענו ללובלין – לא החזיר לי את המזוודה וטען, שהלכה לאיבוד. נותרתי שם ללא בגדים וללא כל אפשרות למכירת חפצים למחית. בלית ברירה מכרתי את שעון הזהב שלי לאיסק קפולסקי מקובנה, שהגיע אף הוא ללובלין אותה עת ועסק במקח וממכר של דברי ערך. בתמורה לשעוני קניתי מצרכי מזון למחיתי. פנינה עוד הייתה בוויילנה. השעון היה עבורי בעל ערך סמלי. הוא אבד לי בערימת הקש הגדולה בעגלה עליה ברחתי, מקובנה אל הכפר. לא האמנתי למראה עיני כאשר למחרת הגיעי לכפר. נתגלה שעוני בתוך ערימת הקש הגדולה בחצר הכפר. השעון נהיה בעיני מעין "קמיע" ולכן כאב לי שנאלצתי למכרו...

משהגענו לבוקרשט נפגשתי שוב עם קפולסקי, שהמשיך גם שם בסחר-מכר של חפצי ערך ושעונים. מהחפצים שהביאה עמה פנינה מוויילנה – מכרנו מה שניתן היה כדי לקנות בחזרה את השעון שלי. קפולסקי ידע כי השעון יקר לי כמעין "קמיע" ולא היסס לדרוש כפל כפלים ממה שקבלתי ממנו עבור אותו שעון – בשעתו.

באיטליה

את הגבול לאיטליה חצינו כמעט באופן בלתי-צפוי. במשך ימים חיכינו בעיירה אוסטרית סמוכה לגבול להזדמנות לחצות את ההרים לאיטליה. אך איש לא ידע כיצד ומתי זה יקרה.

בראשית יולי 1945 שהינו בקרבת הגבול מדי יום שעות על גבי שעות. לפתע הופיע קומנדקאר מצופה ברזנט, וממנו יצא חייל במדי הצבא הבריטי. הוא ניגש אלינו ושאל אם אנו מדברים עברית ומשענינו בחיוב שאל מי אנו, מה מעשינו והאם עוד יהודים נמצאים בקרבת מקום. הסתבר שזה היה איש המוסד לעלייה ב' מאנשי הבריגאדה, שחצה את הגבול מאיטליה לאוסטריה באופן שגרתי כדי לברר האם הגיעה שיירת ניצולים, מה מספרם, מה הרכבם מבחינת גילם, וכיוצא באלה. לאחר שהיית-מה לקח אותנו עמו בקומנדקאר יחד עם כמה משפחות, בעלות ילדים קטנים. הוא הכניס אותנו שלושתנו – את אסתר פרידמן עם אחיה הקטן ועוד מספר אנשים – כפי קיבולו של הרכב. הוא סגר מעלינו את הברזנט מכל עבר ולא לפני שהורה לנו להימנע מדיבור, ומעישון, מהתלחשות מבכי ומצחוק כדי שלא לעורר תשומת לב באזור הגבול. כל זה עד שיעצור וידוע לנו שחצינו את האזור הסובייטי ותכנסנו אל האזור האמריקני.

היינו דחוסים בקומנדקאר. הדרךנו את שולמית שלא תוציא הנה, ואם תרצה דבר – שתרחיקו בשקט רב או באיתות. לא העזנו להציץ החוצה אף לא בין החריצים של הברזנט, על אף סקרנותנו הרבה, עד שלפתע נעצר הרכב.

הנהג דפק על השמשה שבין תאו לבין ארגו הרכב, שאף הוא היה מכוסה בברזנט, והודיע כי אנו כבר מצויים על אדמת איטליה באזור האמריקני.

הוא פתח את הברזנט, ואני הראשון קפצתי בשמחה רבה מהרכב החוצה. תוך כדי הקפיצה נקדעו מכנסי בחלק האחורי. מכנסים אחרים לא היו לי, לכן נאלצתי ללבוש את מעילי החורפי שהיה כולו בכתמי פחם, שמן, בוך...

היה קיץ, אך לא הייתה לי ברירה. נאלצתי להתהלך בחום במעיל החורפי עד שהגענו לטרביזו שבצפון איטליה, לא הרחק מהגבול, שם הקימו חיילי הבריגאדה מחנה לעולים, שהוברחו מאוסטריה. המחנה נקרא "בית עולים".

המפגש הראשון עם חיילי הבריגאדה – המדים, הסמל הכחול-לבן עם מגן-דוד, והעיקר – הלבביות בה נתקבלנו בטרביזו מצד חיילי הבריגאדה – לא תתואר במלים. הרגשנו מעבר חד מאוד ממצב של אבק-אדם כפי שהתייחסו אלינו האנשים בהם נתקלנו מאז בריחתנו מוולונה בשבילי ה"בריחה" בהם טולטלנו – בעוונות גלויה או מוסתרת, למצב שבו קיבלו אותנו כאחים ממש, בזרועות פתוחות. החיילים בטרביזו הקנו לנו מהרגע הראשון תחושת שייכות, שאנו רצויים בתוכם, שמאוד איכפת להם, שנרגיש כאחד מהם ולא כאבק אדם, לא כעניים בפתח. זה היה הרבה מעל ומעבר לציפיות אנשים במצבנו, שעברו ימי חרדה, לילות ללא שינה, הליכה אל הבלתי-ידוע, חשד וזלזול בכל נקודות מעבר, בכל בדיקה של תעודותינו, חשש שסופנו להיכלא או לגלות לערבות הצפון...

בטרביזו ראינו לראשונה אור. חשנו שאנו רצויים, שמחנו שסוף סוף הגענו לחברת אחינו. בית העולים בטרביזו לא היה דומה במאומה למקומות המעבר בארצות בהן עברנו, שם שיכנו אותנו בחדרים עלובים, לא מחוממים, ללא כר, ללא שמיכה – על רצפה, שרק פס צר עליה עמד לרשות כל אחד מאתנו. והנה קיבלנו מיטה, סדין לבן, ציפית וכרית. שולמית, אורו עיניה ולא הפסיקה להלל ולשבח את חיילינו מיטיבינו. החיילים פינקו את שולמית הקטנה והיא החזירה להם חיוכים וחנחונים. הם התעניינו בגורלנו, בגורל משפחותינו. שמורים אצלי עד היום "כרטיסי העולה" שקיבלנו ב"בית העולים". בכרטיס נרשמו השם, שם המשפחה, תאריך הכניסה, תאריך היציאה, הבדיקות הרפואיות, לוח הזמנים להשכמה, לארוחות השונות, מסדר-חולים, שעות הביקורים וכיבוי האורות. כל אחד קיבל כלי אוכל, שולמית קיבלה מכנסיים לפי מידתה וגרביים, ופנינה קיבלה נעליים, במקום נעליה הבלויות. אני קיבלתי זוג מכנסי חאקי במקום אלה שנקדעו לי, וסוף סוף התפטרתי ממעילי החורפי הכבד והמלוכלך שכיסה על מכנסי הקרועים.

בין ארוחה לארוחה תמיד נמצא חייל או קצין שריאינו את אחד מחברינו. צימרון, איש ליטא, מאנשי הבריגאדה ראינו אותי ושלח לי כעבור זמן עותק מהראיון אתי, שפורסם בעיתון בארץ-ישראל.

קציני הבריגאדה ערכו מזמן לזמן "קומז'ין" לתוך הלילה עם הניצולים שנמצאו אותו זמן בבית-העולים. הקצינים סיפרו על ארץ-ישראל, קשייה, על המלחמה ועל מאבק היישוב ועל ההנהלה הציונית. כל זה קירב אותנו לארץ ועודד את רוחנו מאוד.

אותם ימים יצא מתחת ידי שיר הלל לחיילי הבריגאדה ככל שהדברים עלו

במוחי ויכולתי להביע את רגשותי ורגשות רבים מהמעפילים לאחינו במדים...
מטרביזו הועברנו למחנה פליטים בין-לאומי בבולוניה. דרי המחנה היו בני
לאומים וגזעים שונים, בעלי תרבויות ודוברי שפות שונות ומשונות. הכניסה
והיציאה מהמחנה היה בפיקוח מפקד בריטי קפדן ומכופתר. כל זה היה מדכא.
לפתע כאילו נזרקנו מאיגרא רמה לבירה עמיקתא.
התקוממתי נגד עצם הטלת משטר צבאי עלינו, בני אדם, אזרחים, שבמצוקתם
נאלצו לגור במחנה פליטים באופן ארעי, להיזקק למנות האוכל היומיות, ולשאר
ההגבלות.

הגעתי לשיחות עם מפקד המחנה ועם פקידים בכירים בו – אך בינינו לבינם
הפרידה תהום. היו אלה חיילים בעלי דרגות שונות שפעלו כרובוטים ולא השכילו
להבין לרוחם של הפליטים דרי המחנה. כל זה היה בניגוד מוחלט ובולט למצב
שהיה בטרביזו.

גמרתי אומר – לא עוד מחנות פליטים. אמרתי ועשיתי.
בסוף יולי העבירו אותנו ברכבת ממחנה הפליטים בולוניה לאחד ממחנות
הפליטים שבדרום איטליה: לסאנטה מריה דה לויקה ול"סאנטות" האחרות
שבדרום.

כאשר הגיעה הרכבת לתחנה, שעליה התנוסס השלט: "רומא" – אמרתי
לפנינה ולשולמית – אנו יורדים מהרכבת. נישאר ברומא. פנינה פתחה עיניים
ותמהה; אין לנו כסף, אין אנו מכירים איש ברומא, אין אנו יודעים את השפה, מה
נעשה בעיר זרה, עם ילדה קטנה? דבריה ששיקפו את המציאות לאמיתה, אך
החלטתי הייתה נחושה: לא עוד מחנות פליטים.

נטלתי את חבילותינו הדלות ויחד עם פנינה ושולמית ירדנו מהקרון אל רחבת
התחנה, שם נעמדנו מבלי לדעת להיכן.

בהיותי שקוע במחשבותי – היכן נשים ראשינו הלילה – לא שמתי לב כי
עשרת המשפחות של יוצאי ליטא ירדו מהרכבת בעקבותי, וניצבו על רחבת
התחנה, כשמבטיהם מופנים אלי. לא הבינתי פשר הדבר. למניעת כל אי-הבנה
אמרתי: "רבותי, אין לי כל מכר ברומא, איני יודע איטלקית ואיני מכיר איש
במקום. מוטב שתעלו חזרה לקרון לפני שהרכבת תזוז מהתחנה". אמר לי אחד
מהם, ובעקבותי שני ושלישי: "גאלוב! אם אתה יורד כאן, אתה יודע בוודאי מה
שאתה עושה. ומה שטוב בשבילך – יהיה טוב גם בשבילנו. מה איכפת לך? נלך
אתך או אחר כך באשר תלך". חזרתי ואמרתי שלא אדע כיצד יפול דבר, מה אעשה
ומה יעשו הם ברומא. לא אדע אפילו אם יש משרד או לשכת סעד לפליטים
ברומא. אך הם בשלהם – גאלוב יודע מה שהוא עושה, ואנו סומכים עליו...
חלחלה אחזתני. בלא שהתכוונתי – נעשיתי לפתע אחראי לכעשר משפחות,
אנשים שבחלקם היו אתי בגיטו ובחלקם הכירו אותי בדרך.

ואם לא די בכך, הסתבך המצב כבר ברגעים הראשונים: כאשר הרכבת עזבה
את התחנה נוכחתי לדעת, שאנו לא נמצאים ברומא אלא בפרבר של רומא ורק
בשל אי-ידיעת השפה האיטלקית לא הבינתי שהשלט מצביע על אחד הפרברים.
לא נותר לי אלא לעלות על חשמלית ולהגיע למרכז העיר ושם לחפש משרד
סעד או מעון פליטים יהודי של הקהילה. בהיותי בבולוניה קניתי מילון כיס

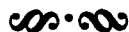
גרמני-איטלקי, אך לא יכולתי להיעזר בו. האנשים בתחנה לא דיברו שפה אחרת פרט לאיטלקית. חיפשתי מישהו שנראה לי כיהודי, ואכן נתקלתי באשה שענדה מגן דוד על צווארה. שאלתי: "העברעא?" ענתה בהן בנידנוד ראש, אך יותר לא דעתי לשאול אותה. אמרתי "סינגוגה? סינגוגה?" – והאשה ענתה – "וויא קאטאלאנא". מהפרוטות הדלות שבכיסו שילמנו עבור כרטיס נסיעה בחשמלית. הגענו לרומא, לסביבת בית-הכנסת הגדול. כאן שוב ציפתה לי הפתעה לא נעימה: בית-הכנסת מוקף בגדר גבוהה מברזל. השער נעול, אין בא ואין יוצא. זה היה בגיטו היהודי של רומא. ניסיתי למצוא גבאי או שמש, לבסוף הראו לי את מקום מגוריו של השמש. עליתי אליו, אך הוא לא דיבר מלה עברית, אף לא יידיש. אנשי החבורה שלי ציפו למילת עידוד ממני, ולא הייתה כזו בפי. בסוף הבינוני ממנו שיש משרד לפליטים וקיבלתי ממנו את הכתובת.

משהגענו לשם התברר, שהיה זה משרד "דלסם" שטיפל אך ורק בפליטים מבין יהודי איטליה שברחו מהעיר בזמן המלחמה וחזרו אליה. לפליטים כמונו – שכוננו בפי יהודי רומא ואיטליה – "פולאקוס", פולנים – היה משרד סעד נפרד, אליו הגענו בשעות הערב. משרד זה הפנה אותנו למחנה הפליטים הבין-לאומי שבפרבר רומא הידוע "צ'ינה צ'יטה". פניתי לאנשי החבורה "שלי" והבהרתי להם: "עיניכם הרואות שאין לי כל תוכנית וכל עצה... כמוכם כמוני – בצרה. אלא שאני, דעתי נחרצת – לא עוד מחנה פליטים".

בלית ברירה נתרצו אנשי החבורה "שלי", ויצאו אל מחנה הפליטים בצ'ינה צ'יטה.

יוסף (צבי) הלפרין

הדרך לחירות – 1945*

מבוא

בראשית מאי 1945 החלה בקילצה (Kielce), עיר מחוז בין וארשה לקראקוב, התארגנות של קבוצת בני נוער יהודים מקרב שרידי הפליטה. הקבוצה מנתה 24 חברים, 15 בנות ו-9 בנים, רובם בגילים 15 עד 20, שהגיעו מעשר ערים ועיירות, שרובם במחוז קילצה. הם בחרו לקבוצתם שם שיעיד על כוונתם הנחרצת: "לחירות".

בראשית יולי 1945 עזבו את קילצה בחשאי. בדרכם לחירות בארץ-ישראל נדדו דרך מוראביה, סלובאקיה, הונגריה, אוסטריה ואיטליה. במסעם זה, שנמשך כחצי שנה, התנהלו חייהם כשל משפחה מלוכדת. הם הפליגו לארץ-ישראל באוניית המעפילים "אנצו סרני". בט"ו בשבט תש"ו (ה'17 בינואר 1946), עם התקרבם לחוף חיפה, לוו לנמל במשחתת הצי המלכותי הבריטי. לקיבוץ הגיעו עם אנשי פלוגת "הסולל" 13 צעירים נוספים מהכשרת "המורד" באיטליה.

פלוגת "לחירות" הייתה חלק מתנועה ציונית עממית, ה"איחוד", אשר קמה בפולין מייד עם שיחרורה מעול הכיבוש הנאצי. תנועה זו, בדומה לתנועות הציוניות האחרות, הקימה קיבוצי-הכשרה ארעיים ("קיבוצים"). ב"קיבוצים" אלה התארגנו קבוצות צעירים אשר הצטרפו לזרם "הבריחה", שהוביל רבבות יהודים בדרך-לא-דרך לארץ המובטחת. פלוגת "לחירות" הייתה בין הראשונות שהתארגנו במסגרת ה"איחוד", והראשונה של תנועה זו שיצאה מפולין והגיעה כקבוצה מלוכדת לארץ-ישראל. הייתה זו, אולי, הקבוצה היחידה שתיעדה במצלמה את מסעה הארוך.

* קטעי מבוא לספר חדש.

הרקע להקמת הפלוגה

נולדתי בעיר לודז' שבפולין בשנת 1922, למשפחה ציונית שומרת מסורת. היינו שלושה אחים ואני, האמצעי ביניהם. בין השנים 1935 ו-1939 הייתי חבר בתנועת "הנוער הציוני". בספטמבר 1939 הייתי עד לכניסת הצבא הגרמני לעיר ולראשית רדיפת יהודי פולין.

בסוף דצמבר 1939 נסעתי יחד עם בת-דודתי ובעלה מזרחה, לשטחי פולין שהועברו לשלטון הסובייטי. נסענו כראשוני המשפחה, בתקווה להעביר לשם את האחרים במועד מאוחר יותר. תוכנית איחוד המשפחה לא יצאה אל הפועל. בשנת ת"ש המשכתי בלימודים תיכוניים, תחילה בביאליסטוק ואחר-כך בבאראנוביץ. בספטמבר 1940 הציע לי מנהל משרד החינוך במחוז באראנוביץ להקים בית-ספר בכפר קטן ליד עיר מחוז, בו שימשתי מנהל ומורה יחיד. זמן קצר לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות (יוני 1941), רצחו הגרמנים את בת-דודתי, בעלה ובנם בן השנה. אני אימצתי לעצמי שם חדש, וירדתי למחתרת. תחילה עסקתי בסיוע לידידים בבאראנוביץ (בעיקר בהשגת מזון), אחר-כך סייעתי בהקמת מחתרת פרו-סובייטית, בלא להצטרף לשורותיה, בתקווה להעביר אליה צעירים מהגטו. בסתיו 1943 אירגנתי יחידה לוחמת מקרב חברי הפולנים. באביב 1944 עברנו לאזור קילצה, שם הצטרפנו לגדוד פרטיזאנים פולניים שהשתייך ל"צבא המולדת", א.ק. (Armia Krajowa - A.K.).

ב־16 בינואר 1945 הייתי עד לנסיגת הצבא הגרמני המובס. לאחר שבועות אחדים נסעתי ללודז'. השהות בעיר הולדתי השרתה עלי רוח נכאים. לאחר שלא פגשתי איש מאלה שחיפשתי, החלטתי לחזור לפי-שעה לחברי לנשק. ברכבת פגשתי באשה פולנייה, תושבת קילצה. התפתחה בינינו שיחה, ממנה למדתי, כי בעלה נהרג והשאיר לה בית-מלאכה לזגנות בו היא מעסיקה שותף – נכה-מלחמה המתקשה בהליכה. לאחר שסיפרתי לה שאין לי תעסוקה, הציעה שאעבוד בעסק כמתקין זוגיות בבתי הקלוחות. בימים של העדר תעסוקה הייתה זו מציאה ממש. לאחר יום אחד כמתקין שמשות נעשיתי בעל מקצוע בזגנות. שכרתי חדר ונרשמתי לבית-ספר ערב המכין לבחינות הבגרות. חשבתי להעביר כך את ההמתנה לתום המלחמה, שובם של השרידים הביתה והיווצרות התנאים לעלייה לארץ-ישראל. תוכנית העלייה הייתה טבעית עבורי, לאור החינוך הציוני שקיבלתי בבית אבא ובתנועת נוער חלוצית. אחי הבכור, מרדכי, עלה ארצה עם סרטיפיקט של סטודנט, עוד בשנת 1938, אני עמדתי לעלות בספטמבר 1939, והורי עם אחי הצעיר – ב־1940, אבל המלחמה קטעה את תוכניתנו.

בסוף מארס 1945 נכנס לבית-המלאכה אדם שהציג עצמו כד"ר מיצ'י סלב בוצ'ק והזמין התקנת שמשות בחלונות דירתו. בביתו חשתי עד מהרה שהוא יהודי. לאחר היסוס קל פניתי אליו בסיסמת הסתרים לזיהוי הדדי בקרב היהודים בתקופת הכיבוש הגרמני: "עמך?". הוא ענה לי בעברית, ואז התברר שד"ר בוצ'ק היה כינויו המחתרתי ושמו האמיתי ד"ר סוורין כהנא. נוכחנו כי לשנינו הרבה משותף: לפני המלחמה השתייכנו לאותה תנועת נוער; גם הוא, בשנת 1944, פעל בארגון א.ק. כאשר התגורר בווארשה ובקילצה תחת מסווה של פולני, ושנינו

מעוניינים לעזוב את פולין ולעלות לארץ־ישראל.

הוא סיפר, כי מוצאו מלבוב, שם סיים לימודי משפטים, וכי בקילצה הוא מכהן כיושב־ראש הוועד היהודי המחוזי. דבריו התייחסו ברובם לפגישותיו בווארשה עם פעילים ציוניים, שהקימו תנועה המאגדת ומאחדת את זרמי הציונות והנקראת "איחוד". הוא סיפר, שעשרות ואולי מאות מיהודי פולין כבר הצליחו לעבור את הגבול לרומניה, וכי כמה מהם אף הפליגו משם לארץ־ישראל.

כיוון שרעיון האיחוד הציוני־חלוצי תאם את השקפותי, והעלייה הייתה מטרתה העיקרית, הבעתי בפניו את נכונותי להירתם מייד לפעילות בקילצה למען התנועה והעלייה. הוא סיפר לי על ד"ר ברונו מנדל, שהגיע לאחרונה לקילצה ועוסק בפעילות ציונית מטעם ה"איחוד". קבענו להיפגש בבית הקהילה היהודית שבשדרות פלאנטי (Planty), במגמה לברר אפשרות לארגן בו קבוצת נוער מהעיר ומהסביבה, ללמדם עברית ולהעלותם ארצה.

ההתארגנות: "נקודות הפרודוקטיביזציה"

בפגישה המתוכננת נכחו, פרט לד"ר כהנא וד"ר מנדל, גם מר אברהם צבי־רצ'יק, יו"ר הוועד המקומי. ד"ר כהנא, שנהנה מיוקרה בקרב הקהילה הקטנה שמנתה אז כמה עשרות איש, הציג את רעיון הקמת המקלט לבני נוער בגילאי 15 עד 21, שיתגוררו וילמדו בבית הקהילה ויעבדו כמתלמידים בבתי־המלאכה בקרבת המקום. ד"ר כהנא דיבר גם על הוראת השפה העברית והחינוך הציוני שיינתנו, אך מטעמי זהירות לא הזכיר את נושא העלייה. הוא הניח, כי ניתן יהיה להשיג סיוע חומרי של השלטונות, במסגרת התוכנית הממלכתית להקמת "נקודות הפרודוקטיביזציה" של הנוער היהודי.

דאגתה של ממשלת פולין לגורל בני הנוער שלא נכללו במסגרת חינוך החובה, ואשר בגלל המלחמה, הכיבוש הממושך וההשתייכות לאירגוני המחתרת, לא זכו ללימודים סדירים ולהכשרה מקצועית, הייתה הרקע להקמת "נקודות פרודוקטיביזציה" לבני הנוער. עבורם נפרשה ברחבי המדינה רשת חינוך משלים של בתי־ספר ערב ובתי־ספר מקצועיים, חלקם עם פנימיות. "הוועד המרכזי של יהודי פולין" הגיע להסכם עם הממשלה, לפיו תוקם רשת מקצועית נפרדת עבור הנוער היהודי שסבל במיוחד מזוועות המלחמה. בגלל אופיין המיוחד כונו נקודות הפרודוקטיביזציה עבור הנוער היהודי, בפי העם, קיבוצי הכשרה ובקיצור "קיבוצים".

הנוכחים בפגישה תמכו ברעיון והבטיחו עזרה. יו"ר הוועד המקומי הבטיח לברר אפשרות להעמיד לרשות ה"קיבוץ" שלושה חדרים בבית־הקהילה ולדאוג למיטות ושמיכות עבור עשרים איש. כעבור שבועות אחדים הגיע לקילצה קלמן סולטניק. לאחר שיחרורו ממחנה ריכוז נסע קלמן ללודז', מצא את חבריו לתנועת "הנוער הציוני" אליה השתייך לפני המלחמה והעמיד עצמו לרשות ה"איחוד". תפקידו הראשון היה לרכז, ביחד עם ד"ר מנדל, את פעילות התנועה במחוז קילצה. בבואו לבית־הקהילה שברחוב פלאנטי 7 לקח קלמן על עצמו הפצת מידע על הקמת ה"קיבוץ" בכל ריכוזי היהודים במחוז, בחירת המועמדים לקבוצה, וטיפול

בקשרי חוץ, בעיקר עם מרכזי ה"איחוד" בווארשה ובלודז'. קלמן סייע מאוד בהקמת הקיבוץ ובניהולו ומאז בואו היה לי עם מי להתחלק בקבלת החלטות ובפעולות למען רווחת הצעירים, שהחלו טיפף-טיפין להגיע ל"קיבוץ".

הפרידה מעיר הולדתי

טרם התחלתי במשימה נסעתי שוב ללודז' להמשיך בחיפוש אחר שרידי יקירי. הפעם פגשתי שניים מחברי לספסל הלימודים בבית-הספר התיכון יצחק קצנלסון, אותם לא ראיתי מאז סתיו 1939. הם סיפרו לי, כי סרן אוטו פינקלשטיין (פינסקי), מורנו לחינוך הגופני, שהיה גם המדריך ל"הכנה צבאית" (במסגרת חינוכית טרום-צבאית הדומה לגדנ"ע שלנו) מחפש אותי. נזכרתי כי הוא חיבבני, וראה בי את תלמידו המצטיין.

מאחר שזכרתי כאיש רציני, מופנם וחמור-סבר, הסולד מגילויי רגשות ולפרקים אף לוקה בגסות-רוח – הופתעתי כשקיבלני בדירתו המרווחת בחיבוקים. סיפרתי לו על מעשי מאז ספטמבר 1939 ועל תוכניותי לעתיד (בשלב זה לא סיפרתי לו עדיין על תוכניותי ה"ציוניות"). הוא גולל בפני את קורותיו: בראשית המלחמה נשבה, בהיותו פצוע, בידי הגרמנים ונכלא במחנה הקצינים. במחנה היה פעיל באירגון השבויים, ובשובו, עם סיום המלחמה מהשבי, הועלה לדרגת סגן-אלוף ונתמנה למשרה הרמה של מנהל האגף לחינוך גופני במשרד החינוך. לאחר שסיפר את קורותיו עבר לעניין שלשמו זימנתי: הוא הציע לי סיוע בקבלה לבית-הספר לרפואה, שעמד להיפתח בלודז', יחד עם תמיכה כספית במשך כל שנות לימודי, בנוסף לזו שאהיה זכאי לקבל ממקורות ממלכתיים. הצעתו ריגשה והביכה אותי מאחר שלא יכולתי לקבלה בגלל מחויבותי להקמת ההכשרה בקילצה. הודיתי לו על נדיבות לבו וסיפרתי על החלטתי לעזוב את פולין ולנסוע לארץ-ישראל. תגובתו לוותה בהתפרצות זעם. כאשר נרגע, הסברתי לו שעוד בשחר ילדותי הרגשתי זר ובלתי רצוי בארץ זו. אמנם בשנות המלחמה הזדמן לי להכיר מאות מבני האזור, ועם כמה מהם אף קשרתי קשרים כנים ועמוקים, אך לאחר כל הסבל וההשפלות שספג עמי בשנות המלחמה, לא אוכל להישאר בפולין. כדי להמחיש זאת הוספתי, שלו סיפרתי לחברי לנשק שהנני יהודי, סביר להניח שיחסיו ההודיים היו משתנים בן-רגע, וכל הכבוד והחיבה שרחשו לי היו נעלמים כלא היו. הוספתי שהם יוכלו לכבדני כשווה-ערך להם רק לכשתהיה לי מולדת משלי. אז אהיה, ובעיקר ארגיש, כשווה בין שווים, ולא אהיה עוד בן מיעוטים, לעיתים נסבל, ולעיתים שנוא, בזוי ונרדף, כפי שמלמדת ההיסטוריה הארוכה של עמי כששיאה אירועי המלחמה האחרונה. ההישארות בפולין פירושה עבורי המשך התכחשות ליהדותי, כפי שעשיתי מכורח המציאות, בה הזדהות כיהודי משמעותה הייתה פסק-דין מוות.

לאחר שהאזין לדברי, נרגע. הוא ניסה לשכנעני בנימוקים הגיוניים שזוהי הזדמנות חיי, וכי פולין הוא המקום היחיד שבו אוכל להגיע למשהו. לבסוף הציע שאדחה את נסיעתי ארצה עד לסיום לימודי בפולין, כפי שעשו ששת חברי לכיתה ששרדו. דחיתי שוב את הצעתו, בנימוק בכורח השעה המחייב אותי להשתתף

במאבק למען הקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל, וכי לאחר הקמתה אוכל להקדיש את זמני ומרצי להמשך לימודי.

בתום ביקורי בלודז' השארתי במקומות שונים הודעות על הימצאי בקילצה, ונפרדתי מעיר הולדתי.

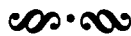
בשובי לקילצה המשכתי להתגורר בחדרי השכור. הפסקתי את לימודי בבית־ספר ערב, ולאחר העבודה בבית־המלאכה לזגות הייתי בא מידי יום ביומו לבית הקהילה כדי לטפל בהכנות לקראת קליטת הצעירים. פרט לציוד אישי עבורם התחלתי לאסוף גם ספרי קריאה ולימוד. בעניין זה פניתי, באמצעות קלמן, למרכז תנועת ה"איחוד" בלודז'. ביררתי גם את אפשרויות התעסוקה, מאחר שהיינו אמורים לפעול תחת סיסמת הפרודוקטיביזציה. בבוא הצעירים עסקתי בקליטתם, אירגונם לקבוצה, גיבושם החברתי והרחבת השכלתם היהודית והציונית. כמרכן היה עלי להכניס לקראת המסע הארוך שלפנינו.

במקביל המשכתי להיפגש עם חברי לנשק, שעדיין חשבוני לפולני. שניים מהם התארגנו אז ליציאה "מערבה" כדי לנקום בגרמנים ולחזור משם עם רכוש. לכל אחד מאתנו היה אקדח משלל הקרבות והיינו חסרי כל. בתקופה קצרה זו, בשלהי המלחמה, היו רכושם וחיייהם של הגרמנים הפקר. חברי ביקשוני שאצטרף אליהם כמפקדם.

ואכן, רגש הנקמה בנאצים ובבעלי בריתם בער בקרבי. עם זאת הרגשתי, כי התפקיד שלקחתי על עצמי באירגון הקבוצה הוא צו השעה, ובין כך ובין כך תואם את אופיי. נקמה הולמת מצאתי בעצם קיומי כיהודי והשתתפות בהקמת מדינה יהודית. את השלמת מלאכת הנקמה השארתי לאחרים, במיוחד לחיילים סובייטים, אשר עשו זאת בדרך הייחודית שלהם.

הגשמת חלום גראדישטאה

50 שנה להקמת הכשרה חקלאית בגראדישטאה על-יד בוקרשט,
על-ידי בוגרי "הנוער הציוני" מהונגריה וטרנסילבניה

ב־18 בינואר 1945 נסתיימה המערכה הראשונה על הקרב על הקיום ועל החיים. החייל הרוסי הראשון נכנס למקום המסתור, לְוֹקְרֶלֶה שנדור אוֹטְצָה. הקצין ירה באוויר ושאל: מי כאן? התשובה נשמעה כשאגה מחרידה: "יהודים. אל תירה!" גם למקום מסתור המרכזי לונאדס נכנסו חיילים רוסים בהמולה גדולה. הרוסים סירבו להאמין שיהודים אינם יודעים יידיש, אינם יודעים להתפלל. לכן הקפידו מאוד לזהות את האנשים, ועשו מעשים שלא ייעשו.

בית הזכוכית ששרץ באנשים התרוקן אט אט. לאן? לא ידוע. בווקרלה שנדור אוטצה התפרק המרכז.

תנועות הנוער התחילו מייד להתארגן, כאילו לא קרה דבר. הצעירים רצו להמשיך את חלומם להגיע לארץ־ישראל. למה כה מהר? המתח הפנימי השתחרר, החברים רצו להפוך את אנרגיית המתח לאנרגיית היצירה, שאפו להתנתק מהתופת, רצו להדחיק את הסבל, את התסכול ואת חוסר הרגיעה.

הנה הגיע הרגע להגשים את החלום. החלום: להגיע לארץ־ישראל, לנשום את האוויר החופשי, את האווירה העצמאית, העשויה להביא לפירוק עול זרים. אבד האמון בסביבה, הסביבה שיהודי הונגריה כל־כך האמינו בה. אנחנו, תנועת הצעירים הציוניים, רצינו לחדש את חיינו ולעזוב את העבר האכזר והרצחני. אחדים, בהשפעת החברים, הצטרפו למשטרה כדי לפעול להענשת האשמים. הציונים תמכו בקו זה, אך במקביל תבעו לנתק את הקשר עם הסביבה העוינת. החברים, אשר היו במשך הזמן בקומת "הנוער הציוני" כל העת, התלחשו באומרים: "אנא, נלך כבר, נעזוב את המקום הזה". בהנהגה דנו על אפשרויות סלילת הדרך לעלייה. הבעיה הייתה סבוכה: בבואה עוד ישבו הגרמנים, והדרך מערבה לא היתה פתוחה.

המחשבה הראשונה הייתה לחדש את הקשר עם רומניה, ולנסות להעביר לשם קבוצות-קבוצות. כל תנועות הנוער צידדו בדעה זאת. הנהלת "החלוץ" החליטה לשלוח קבוצה של שמונה איש לבדוק את אפשרות הבריחה לכיוון רומניה. מתנועתנו, אני ומשה האופט היינו הראשונים שניסינו את מזלנו. כיוון שרכבות לא היו – הלכנו ברגל. משה ידע רוסית, נסענו בטרמפ עד סולונק, מסולונק לִבְקֶשֶׁצ'בָּה ומבקשצ'בה התפצלנו לקבוצות. קבוצה אחת לכיוון ארד, השנייה לכיוון נאג'זארד.

התוכנית הכללית שעובדה הייתה כזו:

- (א) איתור הקהילות היהודיות, אשר חבריהן חזרו ומוכנות לסייע לנו.
- (ב) אירגון נקודות המיבקץ להעברת אנשים.
- (ג) יצירת הקשר עם התנועה ברומניה ותיכנון מפורט של שהות החברים. התיכנון היה ברור לכולנו, אבל המציאות תמיד השתנתה. למרות זאת, הצלחה הביצוע ברוב המקרים.

הקבוצה, אשר נסעה לכיוון ארד, הגיעה גם לנאג'זארד. החלפנו בגדים, השתחררנו מהכנינים והופענו כאנשים נקיים בגוף, נחושים בהחלטה להגיע עם סכום כסף זעום למטרתנו. הכסף שהוקצב בקושי הספיק לכולם. אך לא התלוננו. כל תנועה קבעה נקודת אחיזה אחרת. תנועתנו קבעה לעצמה את בוקרשט. בבוקרשט הייתה לנו אחיזה טובה: שם הייתה לנו קבוצה. בחדשים יולי ואוגוסט עברה הקבוצה, כשבראשה פיצ'י לוי, לנאג'זארד. חלק מהאנשים נתפסו וישבו בבית-הסוהר, חלקם הסתתרו במקומות שונים. ב־23 באוגוסט השתחררו. מיד החלו בהקמת מחנה מעבר עד העלייה לארץ. התנועה הרומנית רכשה וילה גדולה באטצטרי 5. ראשי התנועה היו: ארנו מרטון, איצו הרציג (יצחק ארצי) וברל (ז"ל). הנפש החיה באירגון היה השליח דוד זימנד (ז"ל). לווילה היו שתי כניסות: האחת ליוצאי רומניה, והשנייה ליוצאי הונגריה. באוגוסט עלתה קבוצה קטנה לישראל, אך רבים נשארו בוילה המפוארת. כל הזמן הצטרפו חברים. בדצמבר 1944 עלתה עוד קבוצה לישראל. בבואי בינואר 1945 "לעלייה סוטר" (Alijasuter), היה הבית כמעט ריק. תפקידי בשלב הראשון היה לארגן את המקום לבאים אחריו, להביא חברים מערים שונות של טרנסילבניה. האירגון היה אישי, אבל מוצלח, בעזרת התנועה הרומנית ושני חברים משה (האופט) אלון ולוי פיצ'י. אחדים הגיעו מייד מערי טרנסילבניה, ובפברואר הגיעו החברים מהונגריה. החברים התקבצו מקבוצות שונות ובאו גם בודדים רבים, מוותיקי התנועה. קבוצה אחת באה מדברצן (תלמידי הגימנסיה היהודית לשעבר). כן הגיעו חברים חדשים מתנועות "הנוער הציוני" וחברים מטרנסילבניה, שהיו בעבר חברי התנועה ההונגרית. מי היו המועמדים החדשים לעלייה?

המועמדים לעלייה היו חברים, אשר באו בעקבותינו מהמחבוא הגדול בנאדס אוטצה. בדרך עברו טרטורים רבים, הליכה ברגל, נסיעה ברכבת מלאה חיילים רוסים, זכו לחוויות שונות. רוב המועמדים היו בוגרי התנועה הוותיקים. רובם רצו להגשים את תורת הציונות ולעלות לישראל. אלה היו בנים ובנות של בני המעמד הבינוני, הוריהם של אלה, בחלקם לא חזרו מהמחנות וחלק ניכר של הבנים כבר היו פועלים או סטודנטים, הבנות למדו ועבדו במשרה חלקית. כל אחד רצה להיות

"עצמאי", ליצור דבר חדש במציאות חדשה. רובם הבינו את מצבם הכלכלי והחברתי. אחרי ניתוח מהיר הבינו שעליהם להתכונן לעלייה מבחינה פיסית ונפשית וליצור לעצמם מסגרת תומכת ומעודדת. הם הסיקו כי יש ליישם את מהות השירה המעודדת מחג החנוכה האחרון כדי לעלות לדרך המלך של המכבים, עם כל הקשיים ועם כל המגבלות. הייתה בנו נחישות לבצע את הגשמת החלום. אירגון החיים החדשים לא היה מתוכנן בשלמות. היו אילתורים מוצלחים ומוצלחים פחות. הובהר לחברים, שהעלייה לא תתגשם בזמן הקרוב לפחות ויהיה עליהם להתמתן שלושה או ארבעה חודשים עד שיוכלו להגיע לארץ המובטחת. כולם היו אופטימיים, להוטים להגיע למטרה, שכל כך חלמו עליה במקום המיסתור.

החברים התכוננו לחיי החלוצים. לעבודה מתמדת, לעבודה פיסית ורצו להקים חברה פנימית על-פי הדמיון המשגשג. גבי ומרטה רבס כותבים: "ב'עלייה סוטר' עבדנו כל יום. קמנו ב־6 יצאנו לעבודה, כל אחד על-פי מקצועו. העבודה הייתה בעיר. היינו חשמלאים, גננים, חרטים, בסוטר יצאו החברים לעבודת-חוץ בתפירה, מחרטות עץ ועוד.

עבודת הניקיון הייתה תפקיד ל"מובטלים". המטבח נוהל בידי שתי אמהות ושני בחורים. כל אחד מסר את משכורתו לקולקטיב לפי עקרונות התנועה הקיבוצית. הבגדים לא נתקבלו מהמחסן המשותף, וכל אחד שמר לעצמו רכוש מצומצם משלו. הבגדים התקבלו מה"ג'וינט", בדרך כלל. החברים שימשו מרכזים, אך מנהלים ממש לא היו, כי הכל התנהל על-פי עקרונות היושר וההגינות. החלטות משותפות נתקבלו אחרי דיונים רציניים, ובוצעו במלואן. הרמה האינטלקטואלית הייתה גבוהה.

נפתח קורס לעברית ופרק זמן קצר (עד גראדישטאה) למדו החברים במרץ את השפה. אליעזר וישי (שטייר) ערכו עיתון לפלוגה, ולכל חברי התנועה. העיתון הופיע שלוש פעמים. נוסדה מקהלה, אירגנו מסיבות "עונג שבת", אחרי כל דיון יומי רקדנו עד לשעות הקטנות של הלילה. ערכנו הרבה תחרויות הורה עד אובדן הכוח. היו מקרים מבדחים רבים בין בחורים ובחורות. אותם ימים היינו כולנו צעירים ומלאי מרץ אחרי שנות הדיכוי המחריד והמזעזע.

גראדישטאה

מפאת הצפיפות הוחלט למצוא מקום ליד עיר הבירה. המטרה הייתה לעבוד עבודה חקלאית. פיצו לוי מצא מקום קטן במרחק 40 ק"מ מבוקרשט, ליד נהר ארגסול. על-יד הכפר הייתה חווה קטנה ביער. בית קטן מכוסה בקש, יפה, עתיק, מרשים אך לא מתאים למגורים. באפריל יצאה הקבוצה למקום בו היו 5 בתים. בית אחד שימש כמשרד ומגורים, שני כמחסן, שלישי כחדר אוכל. בשלושה בתים גרו הבנות במיטות-קומותיים. האדמות היו במדרון חדר האוכל. לא היו מים להשקייה. נתמנו בעלי תפקידים: גזר ומרכז הקניות, אחראי לענייני כלכלה, מרכז משק ומדריך חקלאי.

החיים בגראדישטאה (מתוך יומן גבי ומרטה רבס)

העבודה החקלאית החלה ב־6 בבוקר. שתלנו כותנה, חצילים, עגבניות, בצלים וצנוניות. העבודה הייתה פרימיטיבית מאוד, מפאת חוסר כלים מתאימים. חוסר מים היה בעוכרנו. החלטנו לקדוח באר. קבענו קבוצת עובדים יעילה וחזקה, שנקראה "האנשים הטובים". החברים עבדו במשמרות יום ולילה ואחרי קידוח של 12 מטר – מצאנו מים חיים. החבר'ה היו גאים מאוד במאמציהם והכריזו – "אנחנו כעת באמת חלוצים ובמהרה נעבוד בארץ כהלכה". גאוות היחידה הוסיפה מרץ וכוח. המזון היה דל, אך מספיק. בכפר לא היה רופא, אך למזלנו כולם היו בריאים. אם במקרה משהו חלה – נסע לבוקרשט. זה היה התפריט הדל שלנו: ארוחת בוקר – תירס עם חלב (מאמליגה), בצהריים – בצל במים, בשר רק לפעמים, וגם אז מעט. אחרי היבול בגן הירק אכלנו ירקות, או לקחנו קצת פירות מגני האיכרים הרומנים. כמות גדולה של תירס הייתה עבורנו דליקטס.

היום קשה להבין כיצד היינו מאושרים והתבדחנו במצב כזה. צחקנו, לא שמנו לב לקשיים, כולנו היינו משוכנעים שזמן העלייה מתקרב והכל ישתפר.

החיים החברתיים – החיים החופשיים של "עלייה סוטר" היו נעימים. ביקרנו באופרה, שמענו קונצרטים בבנין "אור", סיילנו ב"פרקול קרול", פארק ענק ויפה. אכלנו במסעדות. מניין היה לנו כסף? איש לא זוכר. בגראדישטאה השתנו החיים. חיי הכפר אינם דומים לחיי הפארק. כל אחד זקוק לחברו. נוצרה אווירה ליצירה חברתית ותרבותית משותפת. החברים התקרבו איש לרעהו. התרקמו יחסים אישיים בין החברים ונוצרה אווירה רגועה לאוהבים ולאוהבות.

החברים ישנו ליד מדורות באווירה רומנטית עד השעות המאוחרות של הלילה. שחינו בנהר "ארג'ו", חגים ושבחות בילינו עליד הנהר היפה.

אנשי הכפר היו זמרים טובים ורקדנים מעולים. בערבים הם יצאו לרחובות, שרו ורקדו. נדע לנו שהמלחין אנסקו אסף כאן את השירים ליצירתו "רפסודיה רומנית". אחד החברים נהג לשיר משירי שוברט, ברהמס ושומן. אופרה מתוצרת עצמית. בחודש מאי התמקמו הרוסים בגראדישטאה, פרקנו את המגורים הנפרדים של הבנות מתוך חשש תקיפה מצד החיילים הרעבים. החששות התפוגגו. הצלחנו לקיים יחסים ידידותיים מאוד עם החיילים הרוסים, אפילו שיחקנו אתם כדורגל.

האביב נתן את סימניו. הרומנטיקה והאהבה פרחו. נערכה חתונה ראשונה אחרי החלטה נועזת: מרטה וייס וגבי רבס החליטו להינשא. כולנו התגייסנו – תפרנו בגדים, בגדי כלה, ניקינו את כל שטח ההכשרה. הטבחים עמלו בקצב, הכינו אוכל טעים ובפעם ראשונה – בכמות גדולה. הזוג הצעיר קיבל מחבריו שתי טבעות במתנה. אחד מתלמידי סמינר הרבנים לשעבר ערך את הטקס ברוב פאר.

טובה (שטרן) מספרת: "בגראדישטאה לא יכולנו להמשיך בקיום החוג לעברית או חוגים אחרים. העבודה הייתה קשה ולא מתוכננת. עבדנו בכלים פרימיטיביים. השקינו בדליים, הקידוח היה איטי, כי לא היו מים. המהנדס הרומני רק 'עשה רוח'. היינו תוססים, רקדנו בלי סוף, והמעניין הוא שהגענו מכל כך הרבה מקומות והצלחנו ליצור חברה מלוכדת. דאי שהיו ויכוחים. זה טבעי. במקום תנאי המגורים היו קשים: גרנו בבית בלי חלון ובלי גג. אחדים שכרו חדרים בכפר, אך

רוב הזמן שהו מחוץ לבית. טוב לזכור את החוויות המלהיבות כשהיינו צעירים. אנחנו בקשרים חברתיים טובים עד היום."

מרדכי מירון (מטיאס) מספר: "בסוף דצמבר כבר הייתי עם חברי ישי והמר בבוקרשט, כיוון שהצלחנו לברוח ממחנה עבודה והרוסים כבשו את דברצן. התמונות שנשארו לי מזכירות את הימים הראשונים, את שיחרורנו ממתח, מהאסון של מחנה עבודה. אני זוכר את הימים היפים שבילינו ב'עליה סוטר'. למרות שהתנאים היו קשים, כסף לא היה, אך היה 'חופש', שאיפה ליצור מסגרת קולקטיבית ממש. הקמנו מין קומונה קטנה, התווכחנו, אך בסופו של דבר תמיד הגענו להסכמה."

בגראדישטאה הייתה אווירה חביבה: היו בינינו אוהבים, מאוהבים ומאוהבות, רומנטיקה, ריקודים, למרות העבודה המפרכת הקשה. העבודה החקלאית לא הייתה משוכללת, אפילו פרימיטיביות ביותר. אני שמח שאחרי 50 שנה עוד זוכרים את החוויות היפות."

ההכשרה בגראדישטאה הייתה אמצעי לאינטגרציה חברתית. האנשים לא הכירו רק במעט אחד את חברו. המטרה המשותפת לחברים – העלייה לארץ – ליכדה את החבורה. לא היה לקבוצה מנהיג כריזמטי, אך היה להם רקע תרבותי וחברתי-מוסרי דומה. הרקע הזה היה מכשיר אידיאולוגי אמין שגיבש את הקבוצה. היה אמון ברעיון ובנושאי הרעיון, אשר הצילו אותם מהגהינום וכעת מובילים אותם למטרה שהוצבה ומוצבת לפניהם. בסיס זה איפשר את הארגון המידי בתנאי לחץ, מחסור וקושי. עשרת הדברות של החברים לא היו כתובות על אבן שהיו בלב, עם מוראל גבוה. שאיפה לעלות לארץ. הביטוי החיצוני היה הריקוד המחבר, המקשר והמלהיב למרות הרעב ולמרות הקשיים. הם נדדו עוד שנתיים בארצות שונות, אך לא נשרו. מכולם אולם חמישה לא הגיעו לארץ. הרעיון היה ממשי להגיע לארץ, ליצור חיים תרבותיים, כלכליים וחברתיים חדשים, יעילים יותר משהיו. החברים ידעו שהדרך אינה סוגה בשושנים – אך לא ויתרו. הלחץ החיצוני והפנימי עיצב את אישיותם: ליצור, להתמיד ולא לוותר.

אל אנשי תל-יצחק

בודפסט, 1.10.45

יקירי,

שלחתי לכם מכתב מווילאך ומגראץ. שלחתי מכתב למזכירות העליונה וביקשתי כי יעבירוהו גם לכם. אני תקווה כי קיבלתם אותו. אני מנצל את הזדמנות העלייה כדי להעביר מכתב נוסף דרך גבול רומניה והים אליכם. סבורני שאת כל מכתבי הקודמים קיבלתם. מכל מקום חנייה שלחתי מכתב ואם כולם הגיעו, הרי ידוע לכם הקורה אתי.

אחרי ששהיתי ימים מספר בווילאך – יצאתי לגראץ (אגב, נפגשתי עם י' זייראב והוא ימסור לכם ד"ש ממני). האנגלים נותנים כמעט יד חופשית לגרמנים. שלטונות גרמניים, משטרה, חיים אזרחיים וכו' – קשה להכיר כי אמנם הארץ כבושה. בגראץ קצת הרס (כמובן שפחות מדי לפי דעתי). היעקעים מתהלכים חופשיים, היהירות קצת כבושה אך מזדקרת מפניהם הרצחניים – וכלפי חוץ כמובן אדיבות ונימוס ושקט. לו אפשר היה לתת פורקן לרגש השנאה והנקם! בעיית בחורינו החיילים, שחיים בתוכם ולא מעטים מהם אט אט "מסתגלים" וגם "מתיידדים", הרי זו אחת הבעיות החמורות ביותר.

לילה לילה-זורמים לאוסטריה מאות-פליטים. הגבול האיטלקי-סגור. דרכים קלות לא קיימות עוד ובהרים מונח כבר שלג. כעשרת אלפים פליטים מרוכזים עתה בכל חלקי אוסטריה ובעיקר בשטח האנגלי. יחס האמריקנים לפליטים הוא רע מאוד; שמעתי על מקרים מזעזעים ממש. לעומת זאת האנגלים – יחסם בדרך כלל הומניטארי ועושים מה שבאפשרותם, כדי לראות מה שצריך ולא לראות אם יש צורך בכך. שמעתי על קצינים אשר בעת ביקורם באחד הקמפים "לא ראו" מאות שמיכות צבאיות, ועוד כהנה וכהנה. התנאים בכל זאת איומים. ביקרתי בלאגר של UNRRA בגראץ. חברים – זה משהו איום, ואומרים כי זה עוד יחסית לא רע.

בית ענקי, מזוהם, שחור ואפל ובו אלפי פליטים יהודים ולא־יהודים (פשיסטים, פולנים, יוגוסלביים ועוד שאינם רוצים לחזור לארצותיהם). האנשים מצטופפים על מיטות עץ (בשתי קומות) לעשרות בחדר אחד אשר בחלונותיו אין שמשות, שמיכות אין. מחלות ומגפות מתפשטות מהר. רעב ממש (כל זאת מבשרי חזיתי ואינני בודה מליבי, כמאמר המשורר: "בעיניך תראה ובידך תמשש").

איטליה בהשוואה לאוסטריה – הרי זה גן עדן ממש! ועתה החורף הולך וקר. לי כבר כעת קר והאנשים כאן לא לבוש להם ולא שמיכה להתכסות בלילה. אין חיים? זוהי בעיה מיוחדת.

להתכונן לקליטה גם במשק שלנו – אבל גם לקבוע איזה 2 חברים להדרכה בשביל גופים חדשים. אני חושב כי בקרוב צריך יהיה להקים 2–3 גופים חדשים ולכל אחד לפחות 3 מדריכים. זו תהיה קליטה קשה. צריך יהיה לא רק לסדר בעבודה ולארגן את המחסן, אלא גם לחנך, להכניס לחיים, להשיב להם את החיים. אני מאמין כי גם אצלנו וגם בקיבוצינו האחרים לא יעמדו חברים מנגד. הרי זו תעודה אנושית גדולה! ומה עם שליחנו לאיטליה? היצא כבר? אני מקוה שכן הוא. כל יום שאנו מפסידים – הרי זה עוול שאין דוגמתו. כאשר התקיפוני חבריי באיטליה ובאוסטריה, בתביעות ובטענות, קשה, קשה מאוד היה לי לעמוד כנגדן. חברים, העניינים מוכרחים לזוז מנקודת הקיפאון. ואני אומר בפירוש: אם אין מנוס – גם על חשבון המשק! לו הייתם משווים נגד עיניכם את המתרחש כאן – הרבה עניינים היו נעשים פחות מסובכים והרבה סירובים היו נעלמים מן האופק. אני כותב אליכם לא ריפורטז'ה – אלא בא בתביעות. אתם מוכרחים לארגן איזה מפעל עזרה בשביל חברינו. מתנועות אחרות באים כספים וחומר – בצמצום, אבל באים. חברינו, שמספרם עולה על כולם – אינם מקבלים כלום. מה הם אשמים – שואל אני אתכם!

על כן, שוב פעם – הכנות לקליטה, עזרה, שליח אחד לפחות! (קצת כבר שיתפתי אתכם, השארתי בגראץ 6 לא"י מכספים שקיבלתי לדרך וחלק מבגדי – אבל כל זה כטיפה בים. הכסף יספיק להם ללחם ליום אחד בשביל כל חברינו). מצאתי חניכי קן לודז'. בוודאי מכירים: אחד דיאמנט (ג'ינג'י קצת, "מבני החופש". הוא הביא לי ידיעות רעות מאוד על גורל כל משפחתי) ושני – יוסף הלפרין (מ"החורש" – אחיו של "ישו" עם הזקן. מבקש להודיע לאחיו מרדכי (למד ארכיאולוגיה) על היותו בגראץ. היה בפרטיזנים רוסים ופולנים, וגם שירת אצל הגרמנים מטעם הפרטיזנים. כמעט ששכח שהוא יהודי).

מגראץ יצאתי בכיוון הגבול הסובייטי. נסעתי ברכבת, אחר־כך הלכתי בלילה איזה 7 שעות. זה היה קשה ו"רומנטי". העיקר שהכל עבר חלק. הפגישה עם חייל רוסי מאוד אופיינית, מדהימה ומצחיקה. כל אחד CHAM טיפוס. עם כל אחד אפשר להסתדר עלידי 2 סיגריות.

(מעמיד אותך: "דוקומנט סט" – סט". מתחיל להסתכל בנייר שלך ומעמיד פנים חשובים. אתה: "טובריש – זקורקו? דוברי סיגרט" – לוקח – "חרשו, יבט טבוימט". סלוט וכדומה. זה לא מקרה בודד. כל אחד ואחד. סיגריה, ודקה ואתה יכול לסדר את הכל, וכל מלה שנייה – יוב וכו'.

בודה – תל חרבות. גם פֶשט הרוסה כהוגן. אינפלציה איומה. פעם משכורת

חודשית של פקיד היתה 600 פגו לשנה. היום חודשית 6,000. בעד זה הוא יכול לאכול 10 ארוחות בוקר. שוק שחור איום! חיילים סובייטיים שולטים ומשתוללים. בערב אי אפשר לצאת מפני פחד השוד. בעלי החנויות לוקחים את סחורתם הביתה בלילות. אתמול הפגינו האדומים. התרפסות, זיוף ובלוף! זה לפני ה"בחירות".

לפלוגות הכשרה, חלון, תנועה ציונית יש כאן משרדים לרוב, בתים ותנאים חיצוניים לעבודה טכנית מצוינים (אם כי אין לגליזציה). אבל בהכשרות אין מה לאכול. דירות אפשר להשיג בסכומים מצחיקים. אוכל ביוקר רב.

נפגשתי כאן עם אריה (י.ת. [יהודה תלמי] מכ"ג [מכפר גליקסון]) שמחנו מאוד לפגישתו. את שנינו אוכלים כבר הגעגועים לארץ. הוא יוצא מחר לבוקרסט ובאמצעותו אני מעביר את המכתב. יש לנו תוכנית לנסע כינוס של מרכזי תנועתנו, ברומניה, הונגריה, פולניה, איטליה, אוסטריה ב־13 ח.ז. כאן. ייתכן שגם אני אבוא. (מטיילים, אה?) תנועתנו כאן עובדת נפלא והיא מהווה כוח רציני מאוד. פרטים תשיגו בדו"ח שיישלח למזכירות העליונה. אין לי סבלנות כבר לכתוב כ"כ הרבה הפעם. ועתה כמה עניינים פרטיים.

רות! – הוריקן כאן. אני מחפש אותם ומקווה עוד לראותם לפני משלוח המכתב.

שבע – את שמות אחיק ורוזנר מסרתי לטיפול במרכז לגולה. הבטיחו לי לעשות. אם יהיה לי קשר מפ. (מפולין) אפעל בעצמי.

סמק – אחיק, כפי שמוסכם חזר לפני ימים מספר לפ. אחותך, אומרים שעברה לאוסטריה, אבל זה לא בטוח. אני מקווה להיפגש היום עם דנק'ה ולשמוע ממנה יותר פרטים.

סלק! דינקה כבר באוסטריה, בטרופייך – בערך 90 ק"מ מגראץ. הצטערתי מאוד שלא היה באפשרותי לנסוע אליה ולמסור לה ד"ש ממך. הצלחתי רק לשלוח לה פתק – ואני מקווה כי היא קיבלה אותו. היא עברה לשם לפני 3 שבועות בערך ומרכזת את פלוגות ההכשרה שלנו שם.

למשה פר (פרמינגר) ולכל החבריה ד"ש ממשה האופט. לפרדקה ולאחרים – מזיגפרד רוס.

אני חי בדרך כלל בתנאים די קשים. אוכל קדחת. כאן אני ישן לראשונה על מכשיר הקרוי מיטה. אני חולם על מיטה עם סדין וכו'. לע"ע אינני חולם בלילות כלל כי קר. אבל חוץ מזה אני בריא ושלם וסוחב.

מאוד משתוקק אני לדעת מה נשמע בבית. האם נקבעו מוסדות חדשים, מה ואיך, איזה משברים חדשים קמו ועל איזה התגברתם, האם קיבלנו עולים חדשים ומה איתם, מי נמצא ב"קימפוט" ומי נכנס לפעילות. מה המצב בעלייה פנימית, מה במשק בכלל ובמטעים בפרט ועוד ועוד. לפעמים רואה אני איזה שהוא עיתון. הגיעונו שמועות על תביעת טרומן, על התנגדות בריטניה, על הכרזת "מלחמת מצווה" מצד הערבים. איני יודע מה כאן אמת ומה שמועה בלבד.

מה שמקבלים מאונר"א, קצת לחם, קונסרבים, ירקות – הרי זה כאפס. העזרה שאנו מגישים אינה מספיקה כלל וכלל. רבים חיים כאן מספקולציה ושוק שחור. עושים געשעפטים על ימין ועל שמאל. יש גם שמתעשרים ואל תחשבו שרק העותי

והסבל דוחף לכך. אנשים התרגלו לכך, "להסתדר" – אין איש כמעט שכולם יתנו בו אמון – חשדנות, זיוף, גניבות, עסקים שחורים – הרי זו תופעה כללית. מילא, לו זה היה פוגע בגויים לא איכפת לי – אבל הספקולציה והספקולנטים הורסים אותנו ואת עבודתנו. הם חוסמים לנו דרכים בגבולות, הם מלשינים ומוסרים, הם זורעים אנטישמיות בקרב האדמיניסטרציה של הכובשים ולעשות נגדם אינך יכול מאומה. (לדוגמא – כשעברתי את הגבול הצטרפו לקבוצתנו כמה חבר'ה כאלה. הם מנצלים את הדרכים שלנו. ומה תעשה כנגדם? הם מוכנים מחר לסדר אותך ולקבור את כל העבודה).

בעיה כאובה היא בעיית החלוצים. תתארו לכם שבאותו הבית חיים אנשי העסקים ואנשינו הרעבים. הייתי בשיחת אחד הקבוצים שם דנו על בעיית מזון ונעלים (והייתי מזמין ברצון את כולכם להקשיב לשיחה מזעזעת זו – מה חוויות בעיותנו, התפטרותנו, מה פנטסטיים התקציבים שלנו ומה ריקות ההצהרות המילוליות על עזרתנו לגולה!). אחת הבחורות התפרצה: "כל אחד מבחורינו היה פרטיזן. האם יכלה להתקיים עבורו בעיית אוכל או בגד לו היה לבדו? כבר היה מסתדר!" ובכל זאת מחזיקים מעמד בכוח משמעת מוסרית. השאלה היא רק – עד מתי יעמוד להם כוח הסבל, מתי תפקע הסבלנות וכולם ידרדרו במדרון הספקולציה – בין כקולקטיב ובין כיחידים?

חברים – העזרה דרושה מייד. מזון, בגדים, נעלים, כסף!

בארץ שמענו על ריכוז חברינו באיטליה. יש שם למעלה מ-1,000 אנשינו. כתבתי לכם כבר על כך ואינני רוצה לחזור. אבל לא ידענו מה יש באוסטריה. רק שם ראיתי. אם כן באוסטריה (בשטיירמרק) יש לנו כבר כיום 700 איש (500 מפולניה, 200 מהונגריה ורומניה). בגראץ יש לנו 5 פלוגות (או קבוצים כפי שהם קוראים לזה) יחד 130 איש. חוץ מזה בטרופייך, ביוזנבורג, בקפנברג טרופייך בשטח האמריקני, בזלצבורג 200 איש ונוספים מגיעים ומוכרחים להגיע כי כאן חיים ברעב ובקור אבל בפולניה רוצחים את היהודים – ומכאן יש אולי פתח תקווה לעלייה.

שוחחתי כאן עם חברינו. עכשיו מרכזים כאן את העבודה (זה הכל "איחוד") אריה הסנברג (דורש בשלום הזגלמבאים) ואלק קנובלר מ"עקיבא" (דורש בשלום שרה ברגמן). סידרתי במרכז לגולה כמה עניינים בשביל אנשינו באיטליה ואוסטריה (ענייני עלייה, ריכוז החלוץ באוסטריה, מיפקד תנועתי ועוד) – אבל כל אלה הן הבטחות או לכל היותר הוצאה רשמית לפועל, כשהמוציאים לפועל והעומדים ליד ההגה אינם מאנשינו. חברינו מתאוננים על קיפוחים והפליה למרות שאנו הכוח העיקרי. ביררתי את הדברים והבטיחו לי לתקן את המעוות – אבל ידעני שאם לא יעמדו אנשינו בעמדות מפתח ובעלי אוטוריטה – נפסיד את המערכה. אוסטריה כיום היא חשובה לא פחות מאיטליה ומפולין. בעצם שלושה ריכוזים אלה – הרי זה גוף אחד. חברים, אל נחמיץ את השעה! אתם מוכרחים. מחר אני זו קדימה. כל טוב לכם.

שלכם, גדעון

נב

רות! אני שמח להודיע לך בוודאות שהוריד כאן (בשם נוביצקי). אני מקווה לראותם היום. מצאתי כבר קשר איתם לאחר חיפושים ממושכים. קיויתי כי אראם לפני משלוח המכתב, אך לא הצלחתי. ייתכן ועוד אמצא דרך אחרת. אם יהיו סרטיפיקטים – עמדי על המשמר. דיברתי על כך כבר עם אריה.

ג [מדעון]

מחקרים

דליה עופר

עוינות, אדישות או שיתוף-פעולה: בעלות-הברית ופעולות ההצלה של היישוב

הרקע

עד דצמבר 1941, כשארצות-הברית הותקפה והפכה לצד לוחם, היו הדיפלומטים האמריקנים מקור לא אכזב למידע על גורלם של יהודי אירופה תחת הכיבוש הגרמני. לאחר שארצות-הברית הצטרפה למלחמה, הפכה אירופה מבודדת יותר והמידע היה פחות נגיש. ואף-על-פי-כן, דרך ארצות נייטראליות הוסיפו להגיע למערב ידיעות – מן העיתונות הסובייטית, ממודיעים לסוגיהם, מנציגי תנועות המחתרת וגם מגרמנים. גורל היהודים הוזכר בדוחות רבים, ואילו אחדים הוקדשו אך ורק לנושא זה.

בקיץ 1941 פירסמה הסוכנות הטלגרפית היהודית (JTA) ברבים ידיעות על טבח יהודים לא-לוחמים במינסק, בברסט-ליטובסק, בלבוב ובמקומות אחרים. ואולם מאחר שידיעות אלה פורסמו אך ורק בעיתונות היידישאית, הייתה להן השפעה מוגבלת. בסתיו אותה שנה פירסם ה"ניו יורק טיימס" בעמודיו האחוריים דיווחים של חיילים הונגרים על רצח המוני של יהודים בגאליציה ובשטחי ברית-המועצות שנפלו תחת כיבוש גרמני. הממשלה הפולנית הגולה סמכה ידיה על דוחות אלה ודיווחה גם היא על מעשי זוועה שעשו הנאצים והאוקראינים בפולנים וביהודים.

בתחילת האביב של 1942 נתרבו הידיעות על מעשי רצח המוניים, והן הפכו מפורטות יותר. העיתונות פירסמה גם תיאורים של השיטות שהשתמשו בהן.

הדיווחים של חודשי האביב וראשית הקיץ, שציטטו מקורות שונים (חיילים הונגרים, אנשי עסקים שוודים ואחרים), סיפרו על רצח מכוון של קהילות יהודיות שלמות שנעשה בידי יחידות חיסול מיוחדות, ה"איינזאצגרופן". ידיעות מרומניה חשפו את גורלם של יהודי בסאראביה וצפון-בוקובינה, ומיד לאחריהן הגיעו ידיעות אחרות בדבר גירושם לטראנסיסטריה. הדין וחשבון הידוע של הממשלה הפולנית הגולה מ־2 ביוני הוסיף, כי מעשי הטבח לא נעצרו בקו החזית של ברית-המועצות; גם בפנים המדינה הומתו מאות אלפים מיהודי פולין בצורה שיטתית במחנות השמדה שיועדו לכך.

באוגוסט 1942 הגיע לבריטניה ולמחלקת המדינה של ארצות-הברית מברק שחובר בידי ד"ר גרהארד רינגר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בגלגה, וריכרד ליכסהיים, נציג הסוכנות היהודית. המברק חשף תוכנית להגלייתם, ריכוזם במזרח והשמדתם של שלושה וחצי עד ארבעה מיליונים מיהודי אירופה הכבושה. נאמר שם שההמתה תבוצע בעזרת חומצה פרוסית, ומקור התוכנית במפקדתו של היטלר. כך תיפתר אחת ולתמיד הבעיה היהודית.

מברק זה תרם להבנת המניעים והמטרות של מה שכבר היה ידוע באותו הזמן למדינאים ולמנהיגים היהודים. הוא קישר בין המידע בדבר מעשי הרצח לבין הגירושים מצרפת "ליעדים בלתי-ידועים". מידע זה הגיע באמצעות ה"American Friends Service Committee" (הקווייקרים) שפעלו בצרפת הלא-כבושה (צרפת של וישי), ופורסם לעתים תכופות בעיתונות האמריקנית במהלך הקיץ של 1942.¹

ואף-על-פי-כן לא פורסמה ההצהרה הפורמאלית של בעלות-הברית על הרצח השיטתי של היהודים – "הפיתרון הסופי" – אלא ב־17 בדצמבר 1942. היא פורסמה ברומנית בווישינגטון, במוסקווה ובלונדון. הודאה רשמית זאת של בעלות-הברית כי יהודי אירופה מושמדים באורח שיטתי, סימנה נקודת מפנה. במשך חודשים רבים קודם לכן נמנעה מחלקת המדינה מלחשוף מידע זה לעיתונות, ודרשה שראשי הארגונים היהודיים והמנהיגים הקהילתיים ימתינו בטרם יביאו לידיעת הציבור את מה שהיה ידוע להם. הדבר מצביע הן על ריפיון ידיים וחוסר יכולת לתפוס את ממדי האסון והן על חששם של פקידי מחלקת המדינה פן פרשת השמדתם של היהודים תסיח את הדעת ותסיט משאבים ממטרות המלחמה העיקריות. חשוב לא פחות היה הפחד פן מתנגדים פוליטיים יציגו את המלחמה בפני הציבור האמריקני כ"מלחמה יהודית", כטענתה של התעמולה הנאצית, טענה שזכתה להסכמת האנטישמים. אלה היו הנסיבות שבמסגרתן עוצבה המדיניות בשאלת גורלם של יהודי אירופה.²

פעולות הצלה של בעלות-הברית

עמדתן של בעלות-הברית כלפי הצלת היהודים לאחר שהידיעה על "הפיתרון הסופי" של היטלר כבר הפכה לנחלת הכלל תוארה בצורה נרחבת ומפורטת בכמה וכמה ספרים. כותרת ספרו של דיוויד ויימן "הפקרת היהודים" (The Abandonment of the Jews) טבעה את המונח וקבעה את עמדתו המוסרית של

המחבר. וכך כתב: "חוסר הרצון להציע מקלט (למי שיכלו להימלט) היה הסיבה העיקרית לתגובה הבלתי-מספקת של העולם המערבי לשואה".³ הנרי פיינגולד תיאר את כישלון מה שכינה "מדיניות ההצלה". א' קראוט וד' ברייטמן הדגישו את חוסר היעילות של המדינאים האירופיים בספרם The Refugee Problem and European Jewry, 1933-45. בספר שיצא זה עתה, The Quadruple Trap קובע ש' אהרונסון, כי זה בלתי-היסטורי לראות את "הפקרת" היהודים מנקודת מבט מוסרית, מכיוון שהשאלה היהודית הייתה בטלה בשישים כאשר על כף המאזניים השנייה היו מוטלות שאלות מדיניות וצבאיות כלליות. ב' וסרשטיין, שבדק את מדיניות בריטניה כלפי יהודי אירופה בקונטקסט של ניהול המלחמה בידי בריטניה ומדיניותה במזרח התיכון ובארץ-ישראל לאחר פירסום הספר הלבן, מצא שמדיניות ההצלה של בריטניה נקבעה רובה ככולה על-פי פאראמטרים פוליטיים אלה.⁴

המדיניות של בעלות-הברית המערביות נקבעה הן על-פי שיקולי פנים והן על-פי שיקולי חוץ: בחזית הפנים היו אלה האנטישמיות והשדולה נגד ההגירה; בזירה הבין-לאומית היו אלה ההסגר על אירופה הכבושה והיחסים העדינים עם הסובייטים, שהיו רגישים עד מאוד לכל רמז בדבר מגעים עם נציגים נאציים.⁵ ואכן, לפעולות ההצלה לא ניתנה מעולם תשומת לב במדיניות המלחמה של הממשלות הדמוקרטיות. ראינו זאת כבר בשלהי 1942, כשממשלות המערב קיבלו בעת ובעונה אחת מידע הן על "הפיתרון הסופי" והן על מה שכונה אז "תוכנית טראנסניסטריה".

השמדת יהודי באסארביה ובוקובינה, מיוני עד ספטמבר 1941, וגירוש הנותרים לטראנסניסטריה, בקצה הדרומי של אוקראינה, בין נהרות הדנייסטר והבוג, בספטמבר 1941 ועד ינואר 1942, נודעו במערב כמעט בשעת התרחשותם. מנהיגי יהדות רומניה ובראשם וילהלם פילדרמן, וילהלם פיישר, הרב אלכסנדר שפרן ומישו בנבנישתי קיימו קשרים עם ארגונים יהודיים בארצות הנייטרליות, עם "הצלב האדום" הרומני והבין-לאומי ועם הכנסייה הקתולית ברומניה. למנהיגים היהודים ברומניה, ובמיוחד לפילדרמן, נודע עוד בתחילת 1942 על חששותיהם של כמה מנהיגים רומנים (ובניהם מיחיי אנטונסקו, ראש הממשלה) בדבר מדיניותו הפרו-נאצית של יון אנטונסקו. מידע זה הועבר אף הוא למערב.

בדצמבר 1942, כמעט שנה לאחר שהסתיים הגירוש הגדול של כ-140,000 יהודים לטראנסניסטריה, הציעו מנהיגים רומנים ל-70,000 היהודים שגורשו ונותרו עדיין בחיים, להגר מטראנסניסטריה לארץ-ישראל. הם דרשו תשלום של 200,000 ל"י (כ-400 דולר) לגולגולת – הוצאות ההעברה. היהודים ראו בתוכנית זאת אות לשינוי טעמים של מנהיגי רומניה בכל מה שקשור לבריתם עם הנאצים בכלל, ובעקבות כך – נסיגה מן המדיניות הנאצית כלפי היהודים.

ממשלת בריטניה התנגדה לתוכנית ומחלקת המדינה הלכה בעקבותיה. הם ראו בה מעשה סחיטה של הרומנים וניסיון נאצי לעורר רגשות אנטי-בריטיים בקרב הערבים על-ידי עידוד הגירה רחבת היקף לארץ-ישראל, שהייתה נתונה אז למשטר הספר הלבן. לפיכך הם התעלמו משיקולים הומניטאריים ומאפשרויות של הצלה. העובדה שהתוכנית הודלפה לעיתונאים על-ידי מחלקת המדינה מעידה על כוונות

בעלות-הברית לשים קץ לכל משא-ומתן ולחסל את כל התקוות הקשורות לתוכנית טראנסניסטריה.⁷ פרשה זאת, שהתרחשה בשעה שהדיעות על "הפיתרון הסופי" הגיעו לציבור, היא דוגמה אחת מני רבות של התנגשות אמיתית ומהותית בין פעולות הצלה לבין שיקוליהן הפוליטיים של בעלות-הברית.

ארץ-ישראל: הידיעות על "הפיתרון הסופי" והתגובות

לעיתוני ארץ-ישראל הייתה גישה לאותם מקורות מידע עצמם ששימשו את העיתונות במדינות המערב, וגם למקורות אחרים. החל בסתיו 1939 ועד סוף 1941 הגיעו לארץ מספר יהודים מפולין, ביניהם מנהיגים ציונים אחדים שנמלטו מפולין בתחילת המלחמה. הם תיארו את השלבים הראשונים של ביצוע המדיניות הנאצית – הקמת המועצות היהודיות (היודנראטים) והברחה של משפחות וצעירים רבים לשטחי ברית-המועצות. הם מסרו על הגירושים מאיזור לודז' ומכפרים קטנים אחרים לקהילות גדולות והסבל שנגרם בעקבות זאת. לארץ-ישראל הגיע גם מידע באמצעות מכתבים פרטיים מווילנה, מיוגוסלביה ומרומניה, אם גם במובנים מסוימים המידע הזה הכביד על הבנה מלאה של מציאות החיים היהודיים כפי שהייתה. מן העדויות, שתיארו הן את הסבל והן עוצמת הרצון להישרד, לא ניתן היה להבין אפילו זמן רב אחרי התחלת ההשמדה ההמונית בקיץ 1941 שמדובר בסיטואציה קיצונית וחסרת תקדים. במשך השנתיים הראשונות של המלחמה רווחו התקוות שהכיבוש הנאצי יהיה קצרי-מים והיהודים יצליחו, כך או אחרת, לעבור בשלום תקופת אימים זאת. כך התבטאו מנהיגי ציבור וסתם יהודים באירופה הכבושה (והדבר מוצא ביטוי ביומנים ובעדויות של התקופה).

יחסים קרובים וקשרי משפחה הדוקים עם הגולה לא עזרו ליישוב הארצישראלי* להבין את המדיניות והכוונות הנאציות לפני הציבור היהודי ומנהיגיו בבריטניה ובארצות-הברית, או טוב יותר מהם. רק בנובמבר 1942, כשקבוצה של יהודים ארץ-ישראליים, שנלכדו באירופה ב־1939 עם פרוץ המלחמה וחלקו שם עם אחיהם בפולין את החיים בגיטאות ובמחנות העבודה, שבה לארץ-ישראל (במסגרת של חילופים), הבינו ביישוב שההשמדה ההמונית החלה. יהודי ארץ-ישראל, בדומה לשאר האומות שלחמו בהיטלר, למדו על "הפיתרון הסופי" רק לאחר שרובם הגדול של יהודי אירופה, שהיו תחת כיבוש נאצי, כבר הושמדו.

התגובה של הנהגת היישוב ל"פיתרון הסופי" הייתה תגובה של צער ואבל, שלוו במאמץ כביר לכבוש רגשות אלה כדי לאפשר פעולה יעילה ומעשית. כבר באותם ימים הביעו מנהיגים רבים את רגשי האשם שכירסמו בהם ועשו הערכה מחדשת, בכאב, של מעשיהם, מעשי התנועה הציונית ובמיוחד פעולות היישוב לסייע ליהודי אירופה ולהצילם. תוך חיבוטי נפש הם בחנו שוב ושוב את האדיאליים הציוניים שלהם לנוכח "הפיתרון הסופי". יחד עם זאת, הם החלו מיד, במהירות וביעילות, לפעול כדי לסייע הן ליהודים שהיו תחת כיבוש נאצי והן לאותם יהודים שהיו

* היישוב מנה קצת יותר מ־177,000 נפשות בתחילת 1933 וכחצי מיליון ב־1939, כשפרצה המלחמה. הגידול המהיר של היישוב נבע מעלייה מפולין, מגרמניה ושאר חלקי הרייך ומן הבלקנים.

במדינות הציר שסכנת הגירוש למזרח הייתה מאיימת עליהם או שהיו צפויים לכיבוש נאצי בעתיד. מטרת תוכניותיהם הייתה להגדיל את מספר היהודים שנמלטו מאירופה הכבושה למדינות נייטרליות, במיוחד לטורקיה ולספרד, וכדי להשיג זאת הבטיחו לממשלותיהן אספקת מזון לפליטים היהודים כל עוד נמשכה המלחמה והגירה למקלט בטוח לאחר תום המלחמה. הם פעלו גם להרתיע את הממשלות בחצי האי הבלקני משיתוף פעולה עם הנאצים ומשילוח יהודיהם לפולין. מבצע עיקרי היה משלוח חבילות מזון וסיוע אחר ליהודים תחת הכיבוש הנאצי, בסיוע "הצלב האדום" הבינלאומי. כל אותן הצעות היו תלויות בהכרח בבעלות-הברית ובמדינות הנייטרליות, שיכולתן ורצונן להעניק מקלט ליהודי אירופה היו המפתח לכל פעולת הצלה רחבת היקף. היה ברור כי בלי שיתוף פעולה כזה כל מאמצי ההצלה יצומצמו באורח קיצוני.⁸

מנהיגי היישוב עקבו בדריכות אחר התקדמות המלחמה והמערכות הצבאיות של בעלות-הברית וניסו לחזות את מהלך ההתפתחויות ואת השפעותיהן על השאיפות הציוניות.⁹ מנהיגי היישוב הזהירו הזדהות מלאה עם מטרות המלחמה של בעלות-הברית ועם המהלכים האיסטרטגיים העיקריים של המלחמה, אף-על-פי שכמה שיקולים איסטרטגיים היו בעלי השפעה ישירה על תוכניות הצלה וסיוע פוטנציאליות, כמו ההחלטה לא לשאת ולתת עם הנאצים או ההסגר על גרמניה ועל אירופה הכבושה. מגעים עם ארצות הבלקן, ששם יהודים רבים עדיין נותרו בחיים, היו חיוניים להצלחתה של כל תוכנית הצלה וסיוע.

דוד בן-גוריון, משה שרתוק (לימים - שרת) ומנהיגים אחרים היו שותפים לאמונה כי בחשבון אחרון, וללא קשר לאינטרסים פוליטיים וכלכליים, המדינות הדמוקרטיות היו מושפעות מן ההיבט המוסרי של בעיות פוליטיות. הם העריכו, שלהיבט זה משקל לא מבוטל בתהליך קבלת ההחלטות, הגם שלא היו תמימים כדי לחשוב שמשקלו הוא מרכזי. הם היו סבורים כי שיקולים מוסריים ימלאו תפקיד בהסדרי השלום שיבואו בעתיד. לשם כך נבנתה בקפידה מדיניות שנועדה לחזק את כוחו הפוליטי של היישוב כתמיכה לתביעה המוסרית שלו. לפיכך פעלה המנהיגות למזער את הקונפליקט בין בריטניה והמטרות הפוליטיות של היישוב. בן-גוריון ושרתוק פעלו ליצור אווירה של פשרה, חרף אכזבות וכישלונות אי-ספור ביחסיהם עם הבריטים.

הנחות בסיסיות אלה של המדיניות הציונית היו תקפות כאשר הגיעו ליישוב הידיעות על "הפיתרון הסופי", על ממדי ההשמדה ואופייה השיטתי, ידיעות שהציבו את נושא ההצלה בשורה הראשונה.

למשך תקופה קצרה, מנובמבר 1942 עד פברואר 1943, ואפילו עד האביב של אותה שנה, הייתה שורה אופטימיות ביישוב בדבר תגובת בעלות-הברית ל"פיתרון הסופי". אפילו בינואר 1943, לאחר שבעלות-הברית דחו רבות מן הדרישות המעשיות של היישוב ושל ארגונים יהודיים, נותרה עדיין מידה של חוסר בהירות בדבר הכוונות האמיתיות של בעלות-הברית לגבי תוכניות ההצלה. בין ינואר ואפריל 1943, כאשר התכנסה ועידת ברמודה לדון על פעולות הצלה וסיוע לפליטים, התחילו מנהיגי היישוב להבין כי אין הרבה תקווה לערב את בעלות-הברית בתוכניות הצלה רחבות היקף.¹⁰ למרות זאת הם לא חדלו להציג

לבעלות־הברית תוכניות להצלה ולפנות למצפונם. ובאותה העת החל היישוב עצמו במבצע לסייע ליהודי אירופה, כשהוא מסתמך על האמצעים של אנשיו ושל הקהילות היהודיות בעולם החופשי. ב־1943 הוקם "ועד ההצלה", שייסד משלחות הצלה וסיוע במדינות הנייטרליות.

שתי המשלחות העיקריות היו בג'נבה ובאיסטנבול והיו שונות זו מזו באופיין ובתחומי פעולתן. המרכז בג'נבה היה פעיל בקיום קשר עם השטחים תחת הכיבוש הגרמני. הוא קיים קשר עם יהודים – ראשי קהילות או ציונים במערב ובמרכז־אירופה – והיו לו קשרים טובים יחסית עם סלובקיה ויוגוסלביה. ליכטהיים ניהל חליפת מכתבים עם רוב הארצות האלה ונתן שוואלב, נציג תנועת "החלוץ" (תנועה שהוקמה לאחר מלחמת־העולם הראשונה להכשרת צעירים חברי תנועות נוער בגילים 18 עד 25 בארץ־ישראל), קיים קשרים הדוקים יחסית עם פולין. בשווייץ התמקדו הפעולות בקשרים פוליטיים עם נציגים של מדינות בעלות־הברית ומדינות נייטרליות ועם אנשים שבאו מגרמניה ומחלקים אחרים של אירופה הכבושה. קשרי העבודה שלהם עם נציגי בעלות־הברית המערביות היו קשרים של שיגרה, והם ניצלו אותם להעברת מידע לבריטניה ולארצות־הברית. השליחים באיסטנבול קיימו את מרבית המגעים שלהם עם מדינות הבלקן ודרךן – עם אירופה הכבושה. גם הם התמקדו בהשגת מידע והעברתו מקהילה אחת לרעותה וכן לארץ־ישראל. היה להם קשר ישיר עם ארץ־ישראל והם ביקרו בה לעתים תכופות. בביקוריהם הם נפגשו עם מנהיגים פוליטיים ודיווחו ל"וועד ההצלה" ולארגונים שהיו מסונפים אליהם; כמרכן הרצו בציבור. הם היו פעילים בעיקר בשיגור כסף, חבילות מזון ובארגון עלייה, חוקית ובלתי־חוקית, ממדינות הבלקן לארץ־ישראל. הם היו מעורבים גם בתוכניות שונות לשיגור סוכנים של היישוב לאירופה הכבושה, ועל כך אתעכב מאוחר יותר.

נציגים אלה פיתחו רשת של שליחים, יזמו מגעים עם קהילות אירופיות וניהלו את פעולות הסיוע לקהילות אלה. הם נעזרו בשליחים מפוקפקים מסוגים שונים, פעמים היו אלה אנשי העולם התחתון ופעמים סוכנים כפולים שהתחזו כסוחרים או תעשיינים. שליחים אחרים היו דיפלומטים מדרג נמוך שתנועתם ממדינות אירופה הכבושה למדינות הנייטרליות הייתה חופשית ותדירה. באמצעותם הוקמה והורחבה מערכת קשרים עם יהודים בשטחים הכבושים. השליחים העבירו כספים לקהילות בפולין ובמדינות הבלקן, נשאו מכתבים מארץ־ישראל ליהודים מבודדים ובחזרתם הביאו מידע על גורל היהודים במדינות אירופה.

פעילי ההצלה

מונח זה משמש לתאר "קבוצה של אנשים שעסקו במגוון של פעולות עזרה וסיוע, קיימו קשרים עם קהילות יהודיות באירופה ומילאו תפקידים שונים במהלך המלחמה". לא הייתה זו קבוצה הומוגנית ואנשיה השתייכו לארגונים פוליטיים ולמוסדות שונים בארץ־ישראל. כמה מהם היו נציגים של "ועד ההצלה"; אחדים היו שליחי המוסד לעלייה שהוקם באביב 1939 להביא מעפילים לארץ־ישראל בניגוד להגבלות העלייה של ממשלת המנדט; אחרים השתייכו למחלקה המדינית

או למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. הם התחלקו לקבוצות משנה לפי השתייכותם הפוליטית או לפי משימותיהם הרשמיות.

עם השליחים שהשתייכו לתנועת העבודה, למשל, נמנו גם חברים של הקיבוץ המאוחד (איגוד של קיבוצים שהשתייך לתנועת העבודה בארץ-ישראל והיה שמאלני במידה מתונה), שהונעו בעיקר על-ידי שיקולים של אידיאולוגיה ציונית-סוציאליסטית, היו נאמנים עד מאוד לתנועה הקיבוצית והיו בעלי קשר רגשי עז ביותר עם חברי תנועות הנוער של תנועת העבודה הציונית בגולה. חברים רבים מתת-קבוצה זאת עלו לארץ-ישראל בשנות העשרים המאוחרות או בשנות השלושים המוקדמות. רבים שימשו כשליחים של תנועת החלוץ בחוץ-לארץ, לפעמים שנים מעטות לאחר עלייתם ארצה, ואחדים שבו לארץ-ישראל רק ב-1939, זמן קצר אחרי פרוץ המלחמה. בקרב תת-קבוצה זו של פעילי הצלה היו אנשים שהיו מעורבים בעלייה בלתי-לגאלית לפני המלחמה ובשנתיים הראשונות שלה, כאשר נמשכו המאמצים להעלות יהודים לארץ-ישראל בסתר ובניגוד לחוקי הספר הלבן.

תת-קבוצה נוספת הייתה מורכבת מחברי צוות של מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, וביניהם נציגים של המשרדים הארץ-ישראליים של הסוכנות בארצות שונות באירופה. הם עסקו בבחירה של עולים ובהקצאת היתרי עלייה (סרטיפיקטים). לאחר שהחלה המלחמה עסקו אחדים מהם בסידור העלייה של בעלי סרטיפיקטים מפולין ומגרמניה ובהשגת אשרות מעבר בשביל יחידים וקבוצות דרך ארצות נייטרליות. חיים ברלס, שעמד בראש משלחת הסוכנות היהודית באיסטנבול, היה נציג אופייני של תת-קבוצה זאת. הוא פתח בשני מבצעי עלייה חשובים ב-1939 וב-1940 בשביל כ-2,900 גרמנים יהודים שהיו בידיהם סרטיפיקטים בספטמבר 1939 ובשביל 1,200 חלוצים, רובם מפולין, שנמלטו לוולנה בחודשים הראשונים למלחמה.¹¹ בג'נבה ייצגו את תת-הקבוצה הזאת חיים פוזנר, שהיה נציג המשרד הארץ-ישראלי בעיר זאת, ובמידה מסוימת ריכרד ליכטהיים מהסוכנות היהודית.

תת-קבוצה נוספת כללה נציגים של הקונגרס היהודי העולמי, אירגון שהיה קשור קשר הדוק לתנועה הציונית ושנוסד ב-1934 לסייע ליהודי גרמניה. אנשי הקבוצה הזאת לא היו תושבי ארץ-ישראל ולא ייצגו את היישוב. היו ביניהם משה זילברשטיין, שמוצאו היה ממזרח-אירופה אך הוא התגורר מספר שנים בגרמניה, וגרהארד ריגנר. מקום מושבם היה בג'נבה. שניהם היו קרובים בהשקפותיהם הפוליטיות למפלגת הציונים הכלליים.

פעילי ההצלה לא מילאו תפקיד מרכזי בתהליך קבלת ההחלטות הפוליטיות, ולא תמיד ראו עין בעין עם מדיניות ההצלה של היישוב. הרבה פעמים הם מתחו ביקורת על ההנהגה ועל הציבור על שלא ייחדו תשומת-לב להזדמנויות ולצרכים של ההצלה והסיוע. הם גם היו עדים ממקור ראשון לקוצר ידה של תוכנית הסיוע וההצלה ולצרכים הגדולים של היהודים הסובלים. הודות לקשרים כמעט ישירים שקיימו עם הקהילות היהודיות באירופה הכבושה ובבלקנים היו בידיהם ידיעות מוסמכות על המצב בחלקים שונים של אירופה דוגמת טראנסניסטריה, הגירויים מסלובקיה והמצב במחנות העבודה. היה באפשרותם להעריך את הבקשות לעזרה

והרגשתם הייתה שאין כמוהם לאבחן את צורכי היהודים שעמם עמדו בקשרים. מיקומם הגיאוגרפי, הרקע החברתי שלהם וניסיון העבר שלהם בפעולות סיוע מילאו תפקיד חשוב בעיצוב עמדתם כלפי פעולת ההצלה בתנאים הפוליטיים הקשים דאז.¹²

מגעים הישירים עם נציגי בעלות-הברית בארצות נייטרליות והמשאומתן שניהלו עם אנשי-הקשר, שהיה לפעמים בלתי-נעים, מילאו אף הם תפקיד בעיצוב עמדתם. הייתה להם לכולם עמדה די פרגמאטית באותו מצב עגום שהתמודדו אתו. לפיכך יש עניין מיוחד בנקודת השקפתם של שליחים אלה והיא ראויה לבדיקה מקיפה.

רוב פעילי ההצלה פיתחו יחס אמביוולנטי כלפי בעלות-הברית. הם היו תלויים במידה רבה במדיניות הגבוהה של בעלות-הברית ובדיפלומטים של מדינות אלה, שהיו מוצבים במדינות שבהן פעלו. הם גם פיתחו יחסי עבודה עם מספר נציגים של בעלות-הברית, שהחשובים ביניהם השתייכו לדרגות הנמוכות של הסולם הפקידותי: קונסולים, פקידים קונסולאריים מן השורה, אנשי צבא מתחום הביון ואחרים. כדי לבסס יחסים אלה היו פעילי ההצלה חייבים להתמקד בנושאים מעשיים. הם השתדלו להימנע מלהוציא משפט על אנשים אלה, למרות שהרבה פעמים חשדו בהם במקצת והניחו שאחדים מהם הינם אנטישמים. הם סידרו את אנשי הקשר שלהם לפי סולם מתוחכם, החל ב"טובים" וכלה ב"רעים", דהיינו אוהדים יותר או פחות לעניין היהודי ונכונים לתת שירותים או לעצום עין מפעולות מפוקפקות. קשרי העבודה הטובים ביותר התפתחו בתחום המודיעיני. דוגמה אחת ליכולתם של שליחים אלה לאבחן היבטים שונים של יחסי העבודה שלהם היא היחס החיובי שהיה לרובם כלפי מייגור ארתור וייטל. הלה היה בעת ובעונה אחת ראש מחלקת הדרכונים בקונסוליה הבריטית באיסטנבול וחלק משירות האינטליג'נס הבריטי. לכן הוא היה אחראי על מתן היתרי כניסה לארץ-ישראל. פעילי ההצלה האמינו כי יחסו לעולים שהגיעו לאיסטנבול ב-1944 היה חיובי משום שהיה מודע לתועלת שהבריטים יוכלו להפיק מהם.¹³

שיתוף-פעולה מודיעיני והצלה

השליחים ניצלו לטובתם את העובדה כי טורקיה ושווייץ, כארצות נייטרליות, היו מרכזים של פעולות ביון. שליחים ואנשי עסקים רבים עסקו שם במגוון רחב של פעולות ריגול.¹⁴ נציגים רבים של בעלות-הברית שנשאו תארים שונים, היו אחראים למעשה לפעולות מחתרניות רבות, ולכן הקשרים של אחדים מפעילי ההצלה עם נציגים של בעלות-הברית היו מעשה של יום ביומו.

החל מקיץ 1940 היו כמה מפעילי ההצלה באיסטנבול מעורבים בתיכנון ובניהול פעולות סודיות בתחומים שונים בצוותא עם האינטליג'נס הבריטי. הבריטים היו מעוניינים בשיתוף-פעולה בשלושה מישורים: הפצת תעמולה בסוריה ובמדינות אחרות במזרח התיכון ובבלקנים; הקמה מחדש של רשת מודיעין במקום מרכזי המודיעין שאבדו בבלקנים ובמדינות הים התיכון; השגת ידיעות ממקור ראשון על ארגונים פוליטיים בארצות השונות, לאור העדיפות הגבוהה

שהבריטים נתנו לתמיכה במתנגדי הנאצים בארצות הים-התיכון, בבלקנים ובצפון-אפריקה. התחום השלישי שבו התקיים שיתוף-פעולה היה הקמת רשת של סוכנים שנועדה לסייע לטייסים בריטיים שמטוסייהם הופלו בפעולות מבצעיות בבלקנים. עניין זה נעשה חשוב יותר ויותר ככל שהמלחמה התקדמה ומספר המטוסים הבריטיים שהופלו גדל. צוותי האוויר הבריטיים תודרכו היכן למצוא מסתור לאחר הפלתם ואיך למצוא עזרה כדי להימלט משטח האויב. לשם כך הם היו זקוקים לסיוע ולהדרכה של התושבים המקומיים.

הנהגת היישוב והפיקוד הצבאי הבריטי במזרח התיכון תיכננו לשיתוף-פעולה בנושאים אלה. תכניות אלה אושרו בידי הממשלה בלונדון וזרועות וגופים צבאיים שונים היו אחראים לפעולה הזאת. ביניהם היו "פיקוד הפעולות המיוחדות" (Special Operation Executive - SOE) שהוקם לבצע פעולות חבלה בשטחים הכבושים, וכוח A, גם היא יחידת מודיעין, שהיתה אחראית לסייע לטייסים בריטיים שהופלו בבלקנים להגיע למקום מבטחים, ולשתול מידע כוזב במדינות הכבושות והנייטרליות במטרה להטעות את האויב. ג'ורג' טיילור, שעמד בראש האגף הבלקני של ה-SOE, שיתוף-פעולה עם היישוב ובמיוחד עם דוד הכהן ויהודה ארזי.¹⁵ שניהם הסתייעו במוסד לעלייה ב' ובדמויות מרכזיות במאמץ העלייה הבלתי-לגאלית, דוגמת זאב שינד וצבי יחיאלי.

המוסד לעלייה רצה להשתמש בחברי תנועות נוער ציוניות מסורים ונאמנים לביצוע פעולות ביון בעבור הבריטים. החברים שיימצאו מתאימים לכך יהיו ללא ספק אינטליגנטים, בעלי ידע ואנטרנאציזם לעילא ועילא ויוכלו לספק לבריטים מידע מהימן וניתוח ביקורתי. חברי תנועות הנוער וציונים ותיקים היו יכולים גם לארגן רשת של מודיעים ולהפיץ מידע כוזב. המוסד טען שיהודי ארצות הבלקן היו מקור המידע הטוב ביותר בשביל הבריטים. יחד עם זאת, יוזמה זאת הייתה נועזת ומסוכנת, מאחר שאם ייתפסו המודיעים תיפול האשמה על הקהילה היהודית כולה. משום כך התגבשה הצעה שמיזגה את האינטרסים של הבריטים ושל פעילי ההצלה: אנשים שיועדו לאיסוף מידע יקימו רשת של עוזרים שידרכו איזה מידע לאסוף ואיך למלא את תפקידם. הדרכה זו תיעשה על-ידי אנשי המוסד, שיקימו אתם קשרים. נוסף לכך, הנחיית הפעולה תיעשה בידי שליחים מארץ-ישראל שיישלחו למדינות הבלקן, יוסוו וייטמעו באוכלוסייה המקומית. המידע עצמו יימסר רק כאשר המודיעים יעזבו את הארץ בשלום. הם יהגרו, כי ההגירה מרומניה ובולגריה לא נאסרה לחלוטין על-ידי שתי הממשלות האלה (ובמקרים מסוימים אף התאפשרה באופן רשמי). חברים אחרים ברשת יוסיפו לאסוף מידע ויעבירו אותו כשיעזבו את הארץ. בדרך זאת נוצר דפוס פעולה של איסוף מידע והפצת מידע כוזב, הגירה מארץ הפעולה ומסירת החומר לבריטים בארץ-ישראל או באיסטנבול. פעולה זו הוגבלה לארצות הבלקן ולשליחים באיסטנבול מטעמים פוליטיים וגיאוגרפיים.

ב־15 בינואר 1943 נחתם הסכם בעניין זה בין קולונל סימונדס מכוח A לבין שינד מהמוסד. היה ברור כי ההגירה היא חלק חיוני בביצוע התוכנית, ולא רק הגירה של יחידים אלא תנועת הגירה שתשמש הסוואה למודיעים. הסכם זה גילם את האסטרטגיה של שיתוף-פעולה עם סוכני ביון בריטים בצד הגירה

בלתי-לגאלית, שהפכה אמצעי להצלה רחבת היקף.

במרצת 1943 הוקם אגף חדש לאיסוף מידע. בראש האגף הועמד גדעון רופר (רפאל), יהודי גרמני שהיה פעיל בהגירה של יהודי גרמניה לפני המלחמה ועד 1940 עמד בראש אגף מיוחד, לשכת התישואל החיפנית (Haifa Interrogation Bureau), שהוקמה עוד ביוני 1940 כחלק מהמודיעין של חיל האוויר הבריטי. האגף, שבראשו עמד, חקר את מצב הקהילות היהודיות תחת הכיבוש. 17 ב-1943 הוקם סניף של אגף זה באיסטנבול, מתוך ההנחה שצפוי בקרוב זרם גדול של מהגרים.

החולשות באיסטראטגיה זו מנקודת המבט של המוסד היו גלויות לעין. ממשלת ארץ-ישראל לא הייתה שותפה להסכם עם כוח A והיה בכוחה לגרש את העולים ברגע שכף רגלם דרכה בארץ. גם הצי הבריטי בים התיכון לא היה שותף להסכם, והיה ביכולתו להמשיך ולעצור את אוניות המעפילים כמנהגו בעבר. סוכנויות המודיעין לא יכלו להבטיח את ה"התנהגות הטובה" של הגופים הפוליטיים.¹⁸ למודי ניסיון, שינד וחבריו ידעו שהמטרות והשיטות של כל מבצע צריכות להיות מוגדרות מראש במונחים ברורים. אין ספק שההסכם עם כוח A היה מוצלח. פעילות זאת שימשה צינור לפיתוח אינטרסים הדדיים בין היישוב ואגפים נוספים של המודיעין בצבא הבריטי: מחלקת הקישור הבינ-חילית (Inter-Service Liaison Department – ISLD), שתחת חסותה עובדה התוכנית לשלוח צנחנים לאירופה, ו-M.O.⁴, שהיה אחראי לפעולות באירופה הכבושה בידי הנאצים. המשלחת באיסטנבול הפיקה תועלת משיתוף-הפעולה עם אגפי המודיעין האלה. הם השתמשו בסוכנים שלהם למשלוח כסף ועזרה אחרת לקהילות יהודיות, במידה רבה יותר של ביטחון. בזכות שיתוף-הפעולה הזה הם קשרו קשרים טובים יותר והתנועה בין הבלקנים ואיסטנבול התנהלה ביתר יעילות. ואולם תקוותם של שינד וחבריו, שהרצון הטוב ויחסי העבודה, שנוצרו עם סימונדס וטילור, יניבו סיוע מוגבר לעלייה, לא התגשמה. היו כמה מקרים ששינד וחבריו נזקקו נואשות לעזרה בריטית כדי להשיג אונייה או את תמיכת הצלב האדום הבינ-לאומי, והם התאכזבו מרה. מנקודת מבטם של הבריטים היו להסכמים אלה גבולות ברורים: אסור שישפיעו על החלטות פוליטיות.

פעילי ההצלה, במיוחד אנשי המוסד, הסתייעו רבות בעבודתם בעזרה מצד אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. אחדים מהם, כמו אליהו אפשטיין, (אילת) וראובן זסלני (שילוח), ביקרו מעת לעת באיסטנבול ואחדים, כמו טדי קולק ואהוד איבראל (אבראל), שהו שם תקופות ממושכות.¹⁹ קולק, יהודי וינאי שב-1938 טיפל בהגירת ילדים יהודים לבריטניה ולארץ-ישראל ובעצמו עלה לארץ-ישראל. זמן קצר לפני פרוץ המלחמה, נשלח לאיסטנבול מטעם המחלקה המדינית במטרה לסייע לשינד. היו לו קשרים טובים עם הבריטים באנגליה ובאדמיניסטרציה המנדטורית בארץ-ישראל, והוא מילא תפקיד בהידוק היחסים עם הבריטים באיסטנבול. בו בזמן הוא היה מעורב בפעולות של שינד במוסד לעלייה וסייע לו ברכישת אוניות להפלגות בלתי-חוקיות.²⁰ בקיץ 1943 עזב קולק את איסטנבול ואת מקומו מילא אהוד אבראל, חבר החלוץ מווינה שאירגן הברחת יהודים, לאחר שמשה אגמי, שליח המוסד לעלייה בווינה, גרש

מאוסטריה בפקודת אייכמן במאי 1939. אבריאל עצמו עלה לארץ־ישראל בדצמבר 1939. אבריאל קשר קשרים אמיצים עם הקונסוליה הבריטית באיסטנבול ובמיוחד עם מייג'ור וייטול, בשל המשימות המודיעיניות המיוחדות שהיו מוטלות עליו. וייטול אכן היה מעוניין לסייע להגירתם של מספר מסוים של יהודים, בציפייה שיספקו מידע על הבלקנים ובמיוחד על הלך הרוחות ברומניה לאחר המפלות הצבאיות והאבידות הכבדות בקרב החיילים הרומנים בקרבות החורף של 1942–1943. הוא רצה להקים סניף של לשכת התישאל החיפנית באיסטנבול וקיווה להשיג תוצאות טובות מהתישאל הראשוני של העולים. מנקודת מבטו של וייטול די היה במספר מוגבל של עולים, אך רצונו לשתף־פעולה לא נפגם מכך שתוכניות היישוב היו להעלות ארצה מספר אנשים גדול הרבה יותר. באוגוסט 1943 הונחתה על פעילי ההצלה מכה קשה. תוכנית שהוכנה בקפידה להעביר 1,000 יהודים מבולגריה לארץ־ישראל נכשלה. הכישלון נזקף בחלקו לסירובה של השגרירות הבריטית באנקרה לסייע בהפלגה שאורגנה בידי שינד וקולק. (התנגדות השגרירות לתוכנית נבעה בחלקה מחוסר תיאום בין משרדי החוץ והמושבות של בריטניה).²¹ אין לדעת אם המייג'ור וייטול תמך בעלייתם של אותם 1,000 יהודים ואם הודיע על כך לשגרירות באנקרה. הוא עצמו היה מוצב בקונסוליה באיסטנבול והשגרירות היתה מחוץ לתחום הסמכות שלו. ואולם באוגוסט 1943, כשהתברר שהתוכנית לא עלתה יפה, הוא בא אל אבריאל והביא לו ידיעות לעודד את רוחו, ידיעות שידע שאין להן תקדים. ממשלת בריטניה, הוא סיפר, החליטה להעניק אשרות כניסה לארץ־ישראל לכל הפליטים היהודים שיצליחו להגיע לארצות הנייטרליות. שנים לאחר מכן זכר אבריאל שהוא כינה החלטה זאת "הצהרת בלפור חדשה" לתנועה הציונית ולארץ־ישראל.²² החלטה זאת היה בה כדי להפיג את חששן של המדינות הנייטרליות פן יאלצו לקיים ולכלכל מחנות פליטים בשטחיהן במהלך המלחמה ולאחריה. לעובדה שווייטול מסר מידע זה לאבריאל נודעה משמעות רבה. מדיניות זאת אכן אומצה בידי הקבינט הבריטי עוד ביולי 1943, אלא שלא נמסר על כך לטורקיה ולמדינות נייטרליות אחרות וגם על השגרירים הבריטיים נאסר גלות אותה.²³ באופן רשמי היא נותרה למעשה חסויה עד מארס 1944. למרות זאת היה וייטול מוכן למסור מידע זה לאבריאל, תוך שבירת חוקי הסודיות וללא ספק תוך ידיעה שאבריאל וחבריו ינצלו אותה מיד. אבריאל ראה בכך את שווייטול אדם ישר הוא ויש לו עניין אנושי אמיתי בעבודת ההצלה, מעל ומעבר לחשיבות שייחס למידע העתיד להגיע הודות להחלטה הזאת. דוגמאות מעין אלה מלמדות מדוע המשיכו שליחי ההצלה – שינד, אבריאל, קולק ואחרים – לקיים קשרי עבודה עם נציגי בעלות־הברית חרף העובדה שהיו מודעים לכך שממשלות בעלות־הברית מתחמקות מגיבוש ומניהול מדיניות הצלה של ממש.

ניסיונות לשתף־פעולה עם סוכני בעלות־הברית

הידיעות על תוכנית טראנסניסטריה נמסרו לבעלות־הברית באמצעות פעילי

ההצלה באיסטנבול ובג'נבה. כשהתוכנית פורסמה ב־16 בפברואר 1943 ב"ניו יורק טיימס", פירסום שגרם לכישלונה, סירבו פעילי ההצלה לוותר על הזדמנות זאת להגירת יהודים חרף העובדה שהממשלות דחו תוכנית זאת על הסף.²⁵ פעילי ההצלה היו מעוניינים לנצל את המצב, גם ללא שיתוף־פעולה מצד בעלות־הברית. לפיכך הם התפשרו על מטרה חלקית: לחלץ כמה קבוצות של ילדים או צעירים יהודים מטראנסניסטריה או מרומניה. בינתיים היה עליהם לספק את אמצעי ההובלה למספר ילדים מרומניה ומארצות אחרות של הבלקן בהתאם לתוכנית שכבר קיבלה את הסכמת הבריטים.

תוכניתם היתה להסיע את היהודים מרומניה לאיסטנבול, ואם יתאפשר הדבר – לארץ־ישראל, בשתי אוניות רומניות: "בסאראביה" ו"טרנסילווניה". שתי אוניות אלה בקיץ 1941 באיסטנבול בידי הצי הבריטי. שתיהן היו מותאמות להסעת נוסעים וניתן היה להעלות על סיפון מספר גדול של עולים. הן היהודים והן הרומנים היו מעוניינים לשחרר את האוניות. פעילי ההצלה קיוו שקשריהם עם קהיליית המודיעין באיסטנבול יסייעו ברכישת האוניות. אלא שהשגריר הבריטי בטורקיה, סיר נצ'ול־האדג'סן, התנגד לתוכנית בשל היסוסיו של משרד החוץ הטורקי. השגריר בטורקיה, שלא כמו משרד החוץ הבריטי בלונדון, היה פחות מודאג מן ההשלכות המדיניות שיהיו לצעד זה בארץ־ישראל וחשש יותר מקשיי התחבורה הצפויים בטורקיה, שמסילות הברזל שלה היו עמוסות לעיפה, בין היתר בשל השימוש הרב שעשו בהן הבריטים. בהעברת אספקה צבאית. הוא תמך בטענתם של הטורקים שיקשה עליהם לטפל בזרם מתמיד של מהגרים, אלא אם כן מספרם יהיה זעום.²⁶ נצ'ול־האדג'סן ואנשי צוותו חששו לערער את היחסים העדינים עם ממשלת טורקיה, במיוחד ב־1943. גרמניה הנאצית הפעילה לחץ על טורקיה להגביל את שירותיה לבעלות־הברית ולהצטרף לצדם במלחמה. גם במצב הקיים היו מאמצי ההצלה והשיטות החריגות שהפעיל צוות ההצלה מטורד, וגידול משמעותי של פעילות זו עלול היה לגרום נזק ליחסים המדיניים עם טורקיה.²⁷

בינואר 1943 הכריז שר המושבות הבריטי בפרלמנט כי 29,000 היתרי העלייה לארץ־ישראל שנתרו יישמרו להצלתם ולעלייתם של ילדים. הוא הזכיר את הסכמת הבולגרים להגירת יהודים, ואמר כי בשלב הראשון יורשו לעלות 5,000 ילדים מבולגריה.

היה זה קרש קפיצה לפעילי ההצלה. הם העדיפו להתחיל בעלייה מבולגריה ולא מרומניה, כי שם היו סיכויי ההצלחה טובים. בדרכים העקלקלות המקובלות עליהם הם הגיעו להסכם עם ימאי בולגרי, יורדן ספאסוב, שהיה לו קרוב משפחה במפקדת המשטרה בסופיה, ודרכו הצליחו להשיג אישור לעלייתם של יהודים מבולגריה. (באותו הזמן הודיעו הנאצים על התנגדותם הישירה לכוונות הבולגרים לאפשר הגירת יהודים ודרשו את שילוחם לפולין. הבולגרים פינו את יהודי סופיה לערי השדה כדי למנוע את גירושם.)²⁸ שינד וקולק מסרו לספאסוב ספינה, שנועדה להפוך לרכוש לאחר שלוש הפלגות. ביולי 1943 השיג ספאסוב רישיון להפלגת 1,000 יהודים באותו חודש. בשל מיגבלת הזמן היה צורך ביותר מספינה אחת. ברלס, שעמד בראש משלחת ההצלה באיסטנבול, ושינד, שהיו מודעים למדיניות הבריטית החל מינואר 1943 ולהבטחות שנתנו הבריטים לקפלן באנקרה,

פנו אל הבריטים בבקשת סיוע. שניהם חשו לאנקרה עם הרישיון הבולגרי וביקשו להעמיד לרשותם אונייה להובלת העולים. הם לא גילו את הדרך שבה השיגו את הרישיון, אבל הבריטים הבינו זאת. נצ'בול-האג'סן ואנשיו לא היו מוכנים לעבור בשתיקה על השיטות הבלתי-קונבנציונאליות שאנשי המוסד נזקקו להן. התנגדותם לתוכנית הייתה עזה יותר מזו של שולחיהם במשרד החוץ בלונדון, ולא זו בלבד שהתבטאו בעוינות כלפי ברלס, אלא אף השחירו את פניו.²⁹ תגובה זו הייתה מכה קשה לפעילי ההצלה. עבודה של חודשים רבים ירדה לטמיון. אלף העולים לא עזבו את בולגריה.

במהלך 1943 התמידו הרשויות הבריטיות בטורקיה ובמדינות נייטרליות אחרות כדוגמת שווייץ וספרד ביחסן המסתייג. שליחי היישוב באיסטנבול נראו בעיניהם כמטרד.³⁰ לא הייתה כל תועלת בהסדרים שהשיגו שליחי הציונים כמו אליעזר קפלן, גובר הסוכנות היהודית, שבמאוס 1943 השיג הבטחה מן הבריטים כי יתמכו בעלייה מבולגריה ומרומניה, או משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שעמד בראש המשאומתן באוגוסט של אותה שנה. הבריטים סירבו לשחרר את "בסאראביה" ו"טראנסילוניה". ספינה חליפית שהובטחה הוקצתה אמנם בידי הצי אך לא הגיעה מעולם לידי שיגור ושליחיו.³¹ לורנס שטיינהרדט, שגריר ארצות-הברית בטורקיה, תמך בשליחי היישוב בטורקיה אך לא רצה לתת לכך פירסום. בספטמבר 1943 דחה את פניית ועד החירום, גוף שהוקם בארצות-הברית ביולי 1943 לעודד מאמצי הצלה בידי הממשל האמריקני, לשגר שליח לטורקיה כדי לקדם את פעולות העזרה וההצלה. לדבריו היו בטורקיה די והותר שליחים מארץ-ישראל והם יצרו קשרים רבים לשלטונות. יכולתה של טורקיה לשמש בסיס לפעולות הצלה בקנה מידה גדול מוגבלת, כך טען, ולכן על הארגון היהודי להימנע מלשגר שליחים נוספים.³² שטיינהרדט ונצ'בול-האדג'סן, שניהם גם יחד, לא היו מודעים לדחיפות שהגיעה את השליחים במהלך 1943. נקודת המבט שלהם הייתה פוליטית והאופק שלפניהם – מקומי (דהיינו, טורקי). לפיכך עלולים היו לעבור על נקלה מעמדה של אדישות לעמדה של עוינות לו פעולות שליחי ההצלה היו מתפתחות לכיוון שנראה להם מזיק.

לקראת איסטרטגיות חדשות

הכישלון להעלות את אלף היהודים מבולגריה הוכיח לאנשי ההצלה שאי-אפשר להתעלם מעמדותיהם השליליות של הנציגים הפוליטיים, הווה אומר השגריר וצוותו, ולא די להסתמך על אנשי המודיעין. יש צורך להתגבר על התנגדות הדרג הפוליטי לעלייה ולהצלה, או לפחות למנוע מהם לשים מכשולים בדרך זאת. שיגור ואבריאל הבינו כי משום שתימרנו במסגרת צרה של אינטרסים הדדיים עם הבריטים, נדרשו מהם יותר גמישות ותעוזה. היה עליהם להרחיב את מסגרת האינטרסים ההדדיים בין הבריטים והאמריקנים מחד גיסא לבין אנשי ההצלה מאידך גיסא. שינוי זה היה קשה לביצוע, והם חשבו שעדיף להגיע לעימות גלוי, שיבהיר את נקודות המחלוקת ויביא לשינוי בעמדות הבריטים והאמריקנים. הם

ניצלו את המידע שחשף וייטול כדי ליצור עימות כזה ותיכננו איסטרטגיה חדשה. המוסד, בשיתוף עם שליחים אחרים, שינה את האיסטרטגיה שלו להסעת עולים. מאחר שלא יכלו לעגון בטורקיה הם מצאו חלופה אחרת, קשה ומסוכנת יותר: העברת העולים בלבים מספינות שנשאו דגל בולגרי או רומני ולא היו יכולות להפליג בים התיכון, לספינות שנשאו דגל נייטרלי או של בעלות-הברית. הקולונל סימונדס הבטיח להם את תמיכתו בפעולה זאת. עם זאת, ביולי 1943 אבדה ספינת המוסד "לילי אילה" בדרך זאת. הספינה הזאת הניפה דגל ארץ-ישראלי והייתה בשירות המוסד החל מ־1942.

המדיניות הבריטית החדשה, שנכנסה לתוקף ביולי 1943, איפשרה לשליחי ההצלה לנצל את טורקיה כבסיס להורדת עולים, מאחר שטורקיה הבטיחה להעניק אשרות מעבר ליהודים שהיו בידיהם ויזות נוספות לארץ אחרת.³⁴ סידורי מעבר אלה הקלו עד מאוד את קשיי המוסד. פירושם היה הפלגה קצרה יותר שניתן לעשותה בספינות הנושאות דגל נייטרלי או בלקני. מאיסטנבול יגיעו העולים לארץ-ישראל ברכבת.

פעילי ההצלה התעלמו מאכזבותיהם וכעסם בעקבות הפרשה הבולגרית והתאמצו למנוע דחייה נוספת של תוכניותיהם בידי הבריטים באנקרה. מכיוון שלא עלה בידם להביא את הבריטים לשיתוף-פעולה גמיש ובשתיקה עם פעולותיהם הם בחרו בדרך בוטה יותר, שנועדה ליצור עימות עם הבריטים ולהכריח אותם לפעול בהתאם למדיניות הסודית שלהם. התוכנית הייתה להביא עולים לאיסטנבול מבלי שיהיו בידיהם אשרות כניסה טורקיות. הבריטים לא יוכלו להרשות לעצמם את הפירסומת שתיגרם עקב סירובה של אנקרה להרשות את ירידת העולים באיסטנבול, ולפיכך ייאלצו בלידת-ברירה להטביע בדרכוניהם אישורי כניסה לארץ-ישראל לכשיגיעו לשם. הטורקים יעניקו להם אז אשרות מעבר והעולים ימשיכו לארץ-ישראל ברכבות.

כאשר עזבה הספינה "מריצה" באפריל 1944 את קונסטנצה כשעל סיפונה מעפילים לארץ-ישראל, עלה בידם של פעילי ההצלה להפחית במידה ניכרת הסיכון שגורשו לקחת על עצמם. בפברואר 1944 הוקם בארצות-הברית ה"וועד לפליטי המלחמה" (War Refugee Board - WRB), כתוצאה מלחץ הולך וגובר שהופעל על הסנט והממשל האמריקני בנושא ההצלה. הקמת הוועד סימלה מפנה חשוב במדיניות ההצלה של ארצות-הברית והוא היווה מקור נוסף של לחץ על הבריטים והטורקים. אבריאל, שינד ווניה פומרנץ (חבר ועד ההצלה והסיוע של ההסתדרות), ספקן אך נחוש בדעתו, פנו אל איירה-הירשמן, שליח מיוחד של ועד פליטי המלחמה שהגיע לאיסטנבול בפברואר 1944. משבר הפלגת ה"מריצה" היה אז בעיצומו והם קיוו להשתמש בשירותיו של הירשמן כדי לפתור את בעיותיהם. גישתם הייתה פרגמטית ביותר. הם ראו בהירשמן מכשיר לקידום מטרות ההצלה והעלייה. חסרה להם הסבלנות להמתין עד שהירשמן ילמד במשך חודשים ארוכים וכואבים שההצלה באה רק אם נוקטים בשיטות לא קונבנציונאליות. כוונותיו ורצונותיו של הירשמן לא עניינו אותם אלא במידה שיכלו לנצל לקידום תוכניותיהם, שלדעתם היו התוכניות המעשיות היחידות במצב ההוא. הם הקימו מנגנון ברומניה והיו להם קשרים בדרגים הנמוכים של הממשל, קשרים שנרכשו

באמצעות שוחד נדיב.

ואכן ההצלחה האירה להם פנים. הירשמן הבין מהר מאוד שגם לו תצמח תועלת מפעילי ההצלה. גישה פורמאלית-משפטית לא תניב תוצאות, אפילו נציגה נשלח מטעם נשיא ארצות-הברית. המכשולים המעשיים והבירוקראטיים היו גדולים מכדי שניתן יהיה להתגבר עליהם בזמן קצר, והזמן אכן היה גורם מכריע בכל מבצעי ההצלה, במיוחד לאחר הפלישה הנאצית להונגריה (19 במארס 1944). צוות פעילי ההצלה יכול היה לספק להירשמן תוכניות שהיו מוכנות למחצה ולאפשר לו להראות התקדמות בפרק זמן קצר יחסית. מאמציו הפוליטיים של הירשמן יצרו אווירה חיובית יותר סביב עבודת ההצלה של משלחת היישוב באיסטנבול ושטיינהרדט, השגריר האמריקני באנקרה, שיכנע את שר החוץ הטורקי לאפשר את הורדת הפליטים היהודים באיסטנבול ולהקצות קרונות רכבת להסעתם לארץ-ישראל, לאחר שווייטול הטביע אשרות כניסה ארץ-ישראליות בדרכוניהם.³⁵

כ-4,000 עולים הגיעו לאיסטנבול בדרך זו ממארס עד דצמבר 1944. דוח שנשלח להגנה ב-11 בדצמבר 1944 מסכם את המצב באיסטנבול: "ניסיון העבודה שלנו באיסטנבול מוכיח כי פעולות הצלה צריכות להיות קשורות, ותכופות אין אפשרות להפרידן מפעולות ביון".³⁶ ואולם הערכה זאת היא חד-צדדית: ללא סיוע פוליטי אפילו פעולת ההצלה הקטנה ביותר לא תצלח.

מסקנות

הקשר בין פעילי ההצלה ובעלות-הברית היה מורכב ביותר. עמדותיהם של הנציגים הפוליטיים באיסטנבול נעו מאדישות ועד לעוינות כמעט גלויה, והסתיימה בשיתוף-פעולה מוגבל. פעילי ההצלה נקטו גישה פרגמטית ומעשית ועברו לאיסטראטגיה דינאמית יותר שבאמצעותה כמעט כפו את שיתוף-הפעולה על נציגי בעלות-הברית. במובן זה הם הדחיקו את החשדות שהיו להם לגבי אנשים שונים שאתם עבדו. למרות שפעלו במישור שונה מזה של ההנהגה המדינית הציונית, הפרגמטיזם שלהם היה דומה למדיניות הציונית של אותם הימים. בדיון-וחשבון ארוך לסוכנות היהודית בנובמבר 1944 סיכם זסלני את שיתוף-הפעולה עם המודיעין הבריטי:

אני קורא את התכתובת שלי עם הבריטים... ואני מגלה כמה נלהבים היו הבריטים לגבי מספר תוכניות שהגשנו. למרות שאמרו לנו שאין ביכולתם לאשר אותן מייד באופן סופי, הם עודדו אותנו להמשיך ולגשת להכנתן. ואז היו צצים לפתע פתאום ותשובה שלילית בפיהם. כוח שפעל מאחורי הקלעים – ממשלת ארץ-ישראל ומשרד המושבות – התערב להכשיל את התוכניות.³⁷

חרף המכשולים הפוליטיים הצליחו פעילי ההצלה להגשים כמה מתוכניות הסיוע וההצלה שלהם. ואולם, כל התוכניות הללו גם יחד היו מוגבלות ובקונטקסט

של השואה – שוליות בעלות-הברית לא הבינו כי השמדת היהודים הייתה אחת ממטרות המלחמה העיקריות של הנאצים, ולפיכך כל פעולות ההצלה סווגו כ"שיקולים הומניטאריים" שהיה להם משקל מוגבל ביותר בימים של מלחמה סוטאלית.

הערות

מאמר זה תורגם לעברית בידי ברכה פרימלר.

- 1 לתיאור מפורט של הידיעות והמידע על רצח היהודים, ראה: Walter Laqueur, *The Terrible Secret, Suppressing the Truth about Hitler's Final Solution* (Boston and Toronto, Little Brown & Co., 1980); David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews, America and the Holocaust 1941-1945* (New York, Pantheon Books, 1984), pp. 3-58; Deborah E. Lipstadt, *Beyond Belief, The American Press and the Coming of the Holocaust 1933-1945* (New York, The Free Press, 1986), pp. 159-97.
- 2 D. Wyman, *The Abandonment of the Jews*, pp. 42-78.
- 3 שם, עמ' 98.
- 4 Henry Feingold, *Politics of Rescue* (New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 1970); Alan Kraut and Richard Breitman, *The Refugee Problem and European Jewry 1933-45* (Bloomington, Indiana University Press, 1987); Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-45* (Oxford, Clarendon Press, 1979); Shlomo Aharonson, *"The Quadruple Trap"* חיבור בהכנה.
- 5 הנקודה האחרונה קיבלה ביטוי בפרשת בראנט, ראה: Yehuda Bauer, *American Jewry and Holocaust, The American Joint Distribution Committee, 1939-1945* (Detroit: Wayne State University, 1981), pp. 356-99; Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe*, pp. 249-63.
- 6 לתיאור כללי של תוכנית טראנסניסטריה, ראה: Wyman, *The Abandonment of the Jews*, pp. 80-103; Dina Porat, *The Blue and Yellow Star of David: The Yishuv and the Holocaust, 1942-1945* (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1991), pp. 164-74; Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel 1939-1944* (New York, Oxford University Press, 1990), pp. 187-94.
- 7 מעיין לציון, כי החל בקיץ 1942 המנהיגות היהודית ברומניה הייתה עסוקה במאמץ לסכל את התוכניות לגירוש יהודי רומניה לפולין. הם אחזו בכל האמצעים המדיניים שעמדו לרשותם ברומניה ומחוצה לה. התערבותו של קהל-האל, מזכיר המדינה של ארצות-הברית, באמצעות שגרירות שווייץ, נגד הגירוש, הייתה מעשה חריג. היועץ הנאצי לענייני יהודים בבוקרשט, גוסטב ריכטר, היה סבור כי ההתערבות האמריקנית הייתה הסיבה לשינוי בעמדת הרומנים לגבי הגירוש. המתוכננים למזרח. לדיונים נוספים בפרשה זאת ראה ז'אן אנצ'ל, "התוכניות להשמדתם של יהודי רומניה והפסקתן לאור עדויות שבכתובים (יוליאוקטובר 1942)", קובץ יד ושם, כרך י"ז (1984), עמ' 381-420.
- 8 הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), פגישה של הוועד הפועל הציוני המצומצם, 18 בינואר 1943, S/25-295, pp. 49-93.
- 9 דיונים ארוכים בסוגייה זאת נערכו במהלך 1943 ו-1944 בפגישות של ההנהלה הציונית, של ההסתדרות, הוועד הלאומי ומפא"י.
- 10 Porat, *The Blue and Yellow Star*, pp. 140-4; Ofer, *Escaping the Holocaust*, pp. 199-210.
- 11 חיים ברלס, הצלה בימי השואה (תל-אביב, בית לוחמי הגיטאות, הקיבוץ המאוחד, 1975), עמ' 37-38, 185-25.
- 12 בארכיון ההגנה (א"ה), חטיבה 14, מצויים מכתבים רבים של השליחים באיסטנבול. מכתבים אלה מצויים גם באצ"מ, בחטיבה L15, המשרד הציוני באיסטנבול, ובתיקי ועדת ההצלה

- (S26). אוסף חשוב אחר מצוי בארכיון מורשת, גבעת חביבה, חטיבה D, תיקי מנחם בדר.
- 13 ארכיון ההגנה, 14/714, דיר־חשבון של שינד; עדות של אהוד אבריאלי, המרכז לתייעוד בעל־פה של המכון ליהדות וזמנו, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- 14 א"ה, 14/714, דר"ח שינד; 80–14 – דני (כינוי של שינד) אל יחיאל, 12 ביוני 1942; Barry Rubin, *Istanbul Intrigues* (New York, McGraw-Hill Publishing Company, 1989), pp. 148–201; Aharonson, *The Quadruple Trap*.
- 15 דוד הכהן מההגנה היה הרוח החיה בנושא שיתוף־פעולה עם הבריטים בתחום המודיעיני מאז תחילת המלחמה. הוא קשר קשרים טובים מאוד עם אנשי מודיעין בריטיים. ראה הדוח שלו באצ"מ, S/25-205; David Hacohen *Time to Tell* (New York, Cornell Books, 1965).
- 16 יחודה ארזי, פעיל ותיק בהגנה, היה ראש המתכנים של הפעולות בבלקן. Yoav Gelber, *Jewish Palestinian Voluntarism in the British Army During Second World War*, Vol. 3, *The Standard Bearers, Rescue Mission to the Jewish People* (Jerusalem, Yad Ben Zvi, 1983).
- עמ' 150, במיוחד הערה 74; א"ה 148–14. יש לזכור שהקולונל סימונס היה אחד מאנשיו של וינגייט שהיו ידועים בתמיכתם בציונות והקדישו את עצמם לשיתוף־פעולה בין כוחות המגן של היישוב וכוחות הצבא הבריטי.
- 17 Gelber, *Jewish Palestinian Voluntarism*, Vol. 3, p. 137; דיר־חשבון של וילנסקי על עבודתה של לשכת התישואול, אצ"מ S/25/10630; אצ"מ S/25/7823, דיר־חשבון על פעולות המשרד לחקירת מצב היהודים בגולה הנאצית, 1943–1945.
- 18 ב־1940 נכשלה איסטרטגיה דומה שהייתה מבוססת על שיתוף־פעולה עם הבריטים, ומדובר בפרשה הידועה של האוניה "דאריין". האוניה הזאת נמסרה מידי המוסד לעלייה לבריטים במטרה לבצע פעולות חבלה ברומניה. לאחר חודשים מספר, כשהתברר שהתוכנית לא עלו יפה, החליט המוסד להשתמש באוניה להפלגה של עלייה ב'. כשהבינו זאת הבריטים דרשו לקבל שוב את האוניה לרשותם. אנשי המוסד באיסטנבול, שאירגנו את ההפלגה, סירבו להחזיר את האוניה והיא סיימה את הפלגתה, אך כשהגיעה לחיפה הוחרמה בידי הבריטים. מבצע זה העלה את המתח בין סוכנויות הביון הבריטיות לבין המנהיגים המדיניים הציונים, בין אלה האחרונים לבין הנהגת המוסד לעלייה ובין ראשי המוסד לבין עצמם. לפרטים נוספים ראה Ofer, *Escaping the Holocaust*, עמ' 49–88.
- 19 פרטים נוספים על עבודתם של אנשים אלה ראה ח' אשד, *מוסד של איש אחד: ראובן שילוח; אבי המודיעין של ישראל* (ירושלים, עידנים, ידיעות אחרונות, 1988); Teddy Kollek, *For Jerusalem* (New York, Random House, 1979); Ehud Avriel, *Open the Gates* (New York, Athenaeum, 1975); אצ"מ, S/53/230, יומן אפשטיין על ביקורו באיסטנבול, יולי 1943.
- 20 Ofer, *Escaping the Holocaust*, pp. 214–17, 227–34; Gelber, *Jewish Palestinian Voluntarism*, Vol. 3, pp. 156–7.
- 21 Ofer, *Escaping the Holocaust*, pp. 218–28.
- 22 המרכז לתייעוד בעל־פה, עדות אהוד אבריאלי; Ofer, *Escaping the Holocaust*, pp. 227–37.
- 23 Public Record Office, (PRO) FO 371/36682 W9840, האליפקס אל משרד החוץ, 15 באוגוסט 1943, ותשובת משרד החוץ, 30 באוגוסט 1943; לנציגי הסוכנות היהודית בלונדון ובירושלים נמסר רשמית על החלטת הקאבינט ביולי 1943. נאמר להם כי ההחלטה לא תפורסם בפומבי כדי למנוע תגובה שלילית של הנאצים והערבים. לפרטים נוספים ראה Ofer, *Escaping the Holocaust*, עמ' 235–237, 226–227.
- 24 המרכז לתייעוד בעל־פה, עדות אהוד אבריאלי; T. Kollek, *For Jerusalem*, עמ' 37–53.
- 25 לפי דיווח של שליחי המוסד, הרומנים היו נכונים לאפשר לאלף יהודים לעזוב מדי חודש בחודשו על סיפון אוניות רומניות מאודסה לאיסטנבול. הם ביקשו הבטחה שאחרי כל הפלגה ישוב האוניות לרומניה. ארכיון העבודה (א"ה), 21, 3/28 בינואר 1943, שיחת ברפלי; ארכיון מפא"י (אמ"ה), 2, 24/23 בפברואר 1943, שיחת קפלן.
- 26 זהו הסכם בין הטורקים לבין ברלס מהסוכנות היהודית שהם יתירו לתשע משפחות עם אשורות לארץ־ישראל לעבור בארצם מדי שבוע, ובלבד שמספר הנפשות לא יעלה על חמישים בשבוע. (ראה ברלס, הצלה, עמ' 233–234).
- 27 PRO FO 371/3667 W7309 במאי 17, 1943; האגסון אל משרד החוץ.

- 28 לתיאור מפורט של גורל יהודי בולגריה, ראה קורות יהודי בולגריה (תל-אביב, 1970), כרך 3, עמ' 89–150.
- 29 Ofer, Escaping the Holocaust עמ' 218–235; מברק ברלס לשרתוק, 25 במאי 1943, מספרה הצלה, עמ' 224.
- 30 חשוב לזכור כי האדג'סן, שלא שיתף פעולה במהלך 1943, התנהג בצורה אנושית יוצאת מהכלל בינואר 1942, בעת שאומיית המעפילים "סטרומה" הגיעה לנמל איסטנבול. אז הציע שהאומייה תמשיך בהפלגתה דרומה דרך הדרדנלים, ונמך בשל כך על-ידי הלורד מוין, שר המושבות. דבר זה מעיד כי מה שהנחה אותו מעל לכל היו השיקולים המדיניים. על פרשת "סטרומה" ראה Ofer, Escaping the Holocaust עמ' 147–167 על עמדתו של האדג'סן כלפי פעילי ההצלה ובמיוחד כלפי תוכנית העלייה מבולגריה ראה שם, עמ' 225, 235–231 PRO; 371\36679 W7309, האדג'סן אל משרד החוץ, 13 במאי 1943.
- 31 אצ"מ, S25/531/6, דין וחשבון של קפלן, 28 במרס 1943; דירוחשבון של שרתוק, אוגוסט 1943.
- 32 אצ"מ, ישיבת ההנהלה, 36II, דירוחשבון של קפלן, 28 במרס 1943; שם, S53/230, יומן אפשריין על ביקורו באיסטנבול, יולי 1943; הארכיון הלאומי בושינגטון (NAR), 840.48 Ref, 7 בספטמבר 1943. שטיינהארדט אל מחלקת המדינה.
- 33 Ofer, Escaping the Holocaust עמ' 214–217.
- 34 שם, עמ' 228–234.
- 35 Ofer, 1990, pp. 270–80, Wyman, The Abandonment of the Jews pp. 215–221.
- 36 אצ"מ, S25/8908, "שווייץ כבסיס לפעולה", ללא תחילה.
- 37 אצ"מ, S25/205, דירוחשבון של זסלמי, 12 בנובמבר 1944.

הנריק גרינברג

האם האנטישמיות הפולנית היא מיוחדת במינה?*

הביטוי הרווח "האנטישמיות הפולנית המסורתית" הוא מליצה. ריקה מתוכן שהביסוס ההיסטורי שלו דל ביותר. האנטישמיות הגיעה לפולין כחלק מן התרבות והציוויליזאציה המערבית. המלה "פוגרום" מלה רוסית היא והתופעה – מערב-אירופית. לידתה אצל הצלבנים, שבמסעם לשחרר את ארץ הקודש מידי "הכופרים" חוללו פרעות בקהילות יהודיות. עלילת הדם, שהופנתה נגד היהודים לראשונה באנגליה של המאה ה-12, הניבה את הפוגרום של יורק. גם הרעיונות שביסוד האשמת היהודים ב"חילול לחם הקודש" או בהרעלת בארותיהם של הנוצרים מקורם במערב. כשהנסיך הפולני בולסלאו פובוזני העניק ליהודים שבתחום שלטונו איגרת-חסות (1265), הוא עשה כן בראש ובראשונה כדי להגן עליהם מפני התקפות שכניהם הנוצרים ממוצא גרמני שהתיישבו אף הם על אדמות פולין, בהביאם עמם את חוסר הסובלנות הדתית וגם – כפי שכתב אבא אבן בספרו *My People* – "את נוהגי הדיכוי הפוליטי שלהם".

בפולין לא המציאו דבר אנטישמי כלשהו – כמעט הכול הובא לשם מן המסורת המערב-אירופית ארוכת השנים. אפילו בחוקי נירנברג הנאציים לא היה הרבה מן החידוש. מי ששרף ספרים יהודיים לראשונה היה לואי ה-9 בצרפת (1242), והשליטים האירופיים בני דורו ראו בו "סמכות מוסרית" ו"פטרון של הדעת"; ברבות הימים הפך לקדוש. מסורת אחרת שהתקיימה עד ימינו היא העלאת יהודים על המוקד: ב-1099, כשירושלים "שוחררה" בידי הצלבנים, הם שרפו את כל יהודי העיר בבית-הכנסת הגדול. האפיפיור אינוצנטיוס ה-3 הוא שהנהיג ב-1215 מנהג שחזר והופיע במאה ה-20: חוקים שחייבו יהודים לענוד

* המאמר נתפרסם לראשונה בכתב-העת *Midstream*, אוגוסט-ספטמבר 1983. תירגמה: ברכה פרידמליך.

טלאי מיוחד בפומבי, ושואסורים על יהודים לגור תחת קורת גג אחת עם נוצרים או להחזיק במשרות שמעניקות להם שררה על נוצרים. המצאות אלה, שמקורן בימריבניים, חודשו בתקופת ההשכלה בידי פיוס ה-6 ב"צו נגד היהודים" שפירסם – החובה לענוד טלאי צהוב, צנזורה על ספרים יהודיים, איסור על יהודים להחזיק בחנויות מחוץ לכותלי הגיטו ואפילו איסור על הקמת מצבות בבתי-קברות יהודיים. איסור אחרון זה נהוג גם בימינו אנו בכמה ארצות, ומסרתו, כאז כן עתה: למחות כל זכר לקיום יהודי מעל פני האדמה.

מנהג היה בידי הגויים לחולל פרוגרומים אפילו בימי ההתקוממויות הפטריוטיות או "הפרוגרסיביות" שלהם. ואכן כך היה בימי התקוממות האיכרים בגרמניה בהנהגתו של מינצר, בעת מרד חמלניצקי באוקראינה, ובהתגוששות בין הגווארדיה האדומה והלבנה בימי מלחמת האזרחים ברוסיה, שלא להזכיר כלל את מעשי צבא האיכרים האוקראיני בראשותו של מאחנו. אמת, כוחותיו של סטיפן צ'ארניצקי היו אחראים לפרוגרומים אחדים במהלך ההתקוממות נגד השוודים (אמצע המאה ה-17).

ואולם בכל הפוגרומים שנעשו במהלך ההיסטוריה הפולנית עד מלחמת-העולם השנייה לא הגיע מניין היהודים שנהרגו למספר הנטבחים במרחץ דמים אחד בפראג (1389), ש-4,000 יהודים מצאו בו את מותם. ופראג, זאת לדעת, נחשבה באותם הימים למרכז חשוב של התרבות המערבית. מי שאינם בקיאים בהיסטוריה של מזרח-אירופה מתקשים לא פעם להבין את פרעות חמלניצקי. נכון שהן התחוללו ב"טריטוריה פולנית" (אוקראינה כולה נחשבה באותם הימים לחלק מן האימפריה הפולנית), אך הפוגרומים התקיימו באוקראינה והיוזמה להם באה לא מן הפולנים אלא אך ורק מן הקוזקים והאיכרים האוקראינים. (חמלניצקי, למרות הצליל הפולני של שמו, לא היה פולני, כפי שמניחים בטעות לעתים קרובות). לאמיתו של דבר צבאות פולין שנלחמו בחמלניצקי היו מגינים האחד והיחיד של היהודים, מכיוון שהאצולה הפולנית והיהודים עשו יד אחת כנגד ההתקוממות שראתה באלה וגם באלה אויבים.

במדינות מערב אירופה נהגו השליטים פעמים רבות להזמין את היהודים לפתח את המסחר והמלאכה, וברבות הימים, כאשר בני המקום הנוצריים למדו והשתלמו במלאכות אלה, נהג מיעוט קולני לזעוק בקול: "היהודים גזלו מאתנו את עסקינו ומלאכותינו!" גם בפולין הלכו בעקבות דוגמה זאת, וזעקות מעין אלה לא פסקו עד לפרוץ מלחמת-העולם השנייה.

בימי פרשת דרייפוס הייתה צרפת נושאת הדגל של ההתנהגות האנטישמית האופיינית לחברה המודרנית של אירופה. המון היכה ביהודים בחוצות פאריס, בזז את חנויותיהם, קרא "מוות ליהודים!" ושיגר פטיציות שדרשו את גירוש היהודים כולם מצרפת. העיתונות הלאומנית דרשה שכל היהודים יפוטרו ממשרותיהם. הרצל, שהיה עד ראייה לנעשה, כתב ביומנו שכל זה התרחש ב"צרפת הרפובליקנית, המודרנית, בת-התרבות, מאה שנים לאחר שניתנה הצהרת זכויות האדם". אווירה כזאת וסיסמאות כאלה אכן נראו בפולין בשנים 1936–1939 ו-1968–1970, אך יותר משהיו אלה גילויים של "אנטישמיות פולנית מסורתית" יש לראות בהן לא יותר מהעתקים מושלמים של מסורת צרפתית, בתוספת גורם

לא־רציונלי אחד: בפולין ההנחה בדבר "בגידה" הייתה עניין מובן מאליו, לא היה כל צורך במשפטים מבוזבזים.

ואם בפאריס עסקינן – בירת התרבות האירופית במשך שתי מאות שנים לפחות – יש לזכור גם כי בעיר זו הסגירה המשטרה הצרפתית, ב־16–17 ביולי 1942, 13,000 יהודים לידי הגרמנים. לא מתוך גיטו הוציאו את היהודים, אלא ממקומות מחבואם. מסופקני אם במשך כל תקופת הכיבוש הגרמני של פולין תמצאו 13,000 מקרים של יהודים שהוסגרו לגרמנים. מאוחר יותר, באוגוסט 1942, נתפסו אלפים רבים של יהודים בצרפת של וישי, שלא הייתה תחת כיבוש גרמני. בספרם של מיכאל ר' מארוס ורוברט א' פאקסטון, *Vichy France and the Jews*, מודגשת העובדה שהחקיקה של ממשלת וישי מאוקטובר 1940, "Statut des Juifs", הרחיקה לכת מעבר לתקנות הגרמניות של הזמן ההוא. המחברים גם מצביעים על כך כי בעת שהאיטלקים השתלטו על חלק מצרפת הדרומית הם חשו שעליהם להגן על יהודי אותם מקומות מפני אנשי וישי. והאיטלקים, יש לזכור, היו באותה עת בעלי בריתם של הגרמנים. אבל למרות כל זאת מצביעים על הפולנים ולא על הצרפתים כעל "משפתי פעולה" בהשמדת היהודים.

* *
*

האנטישמי זקוק לאנטישמיות כדי להשליך את הרוע שבו על מישהו אחר, כדי שיוכל להאשים את זולתו בכישלונותיו הוא (תחבולה זו משרתת סתם אנשים אך גם ממשלות ומערכות פוליטיות, חברתיות ופילוסופיות שלמות); כדי להיפטר מתסכוליו (כפי שגם בעל ואשה נוהגים זה כלפי זה); פעמים האנטישמיות נחוצה כשם שהכלב נחוץ לאנגלי או לגרמני (כדי לאפשר להם להיות אדונו של מאן דהוא). האנטישמי – משולל כל סגולות או יתרונות אחרים – רואה בהיותו לא־יהודי מעלתו היחידה והמכרעת. לפיכך מתכחש הוא לקיומן של תכונות חיוביות כלשהן אצל היהודים, מסרב להעניק ליהודים שבח כלשהו או הכרה, ורואה בהצלחתם מעין הונאה או רמאות ולא פועל יוצא של כישרונות, גאוניות או אומץ־לב. לכן אין האנטישמי יכול לסבול מתן שוויון זכויות ושוויון מעמד ליהודים, כמו גם את קיומה של מדינה יהודית עצמאית ושוות־זכויות המקיימת תחרות חופשית עם אומות אחרות. וכה אמר לדוויג ברנה על האנטישמים של ראשית המאה ה־19: "העובדה שאינם יהודים מפצה אותם על כך שלא עשו אותם יועצי המדינה". העובדה, שהיהודים הם העם הנבחר שנבחרו לשמש כסמל פסיכולוגי כזה, היא תוצאה של נסיבות היסטוריות ודתיות מסוימות.

האנטישמיות היא אנומליה של המוח האנושי, והסימפטום הבולט ביותר שלה הוא הבלבול בין סיבה ותוצאה. עד היום מצדיקים האנטישמים הרוסים את שנאת היהודים שלהם בטענה שהיהודים היו אויביה של רוסיה הישנה ופעלו להפלת משטרו של הצאר. הם מתעלמים מ"תחום המושב", מ־600 חוקים אחרים

המכוונים נגד היהודים שחוקק אותו משטר, מן ההתקפות האנטישמיות של ה"אוכראנה" (המשטרה החשאית), ממשפט עלילת הדם של בייליס – כל גילויי שנאת היהודים של משטר הצארים שמסבירים, אולי, את רגשי הגומלין של היהודים.

האנטישמים הפולנים טוענים שהיהודים שנאו (או עדיין שונאים) את פולין, ולחזוק האשמות אלה מסתייעים הם בטענה שב־1939 קידמו יהודים רבים בברכה את הצבא הסובייטי – בלבוב, בוילנה ובביאליסטוק – ומקצתם אף ענדו סרטי שרוול אדומים והסגירו פולנים לנקו"ד (המשטרה החשאית הסובייטית). ואולם הם נמנעים מלהזכיר את האנטישמיות הרשמית הממשלתית בפולין של 1936–1939, שהייתה לא פחות מעליבה ופוגעת מן התעמולה הנאצית של אותם הימים (שממנה אכן ינקה). היהודים של מה שכינו "פולין ב", חשו אולי מנוכרים – בדומה לאוקראינים, לליטאים ולביילורוסים שבשנות השלושים המאוחרות ראו עצמם גם הם נפגעים בידי המדינה הפולנית (ורבים מהם הפגינו שמחה עם כניסת הכוחות הסובייטיים לפולין). בקרב כל המיעוטים האתניים הללו נמצאו גם קומוניסטים, שמיהרו לענוד סרטי זרוע אדומים; והיו גם בני בליעל ששיתפו פעולה עם המשטרה החשאית הסובייטית, אך אנשים כגון אלה ניתן היה למצוא גם בקרב הפולנים האתניים.

דבר אחד אינו שנוי במחלוקת: ליהודים לא הייתה סיבה לשמוח על חוזה ריבנטרופ-מולוטוב ולא הם היו הגורם לחולשתה של המדינה הפולנית לפני מבחנה הקשה ביותר. פולין נחלשה עקב מדיניות הקולונלים, שבחרו להסתייע בלאומנים הקיצוניים ובאנטישמים, בתקופה – אם ננקוט בלשונו של ההיסטוריון האמריקני אדוארד ד' ויינוט הבן – "שתבעה את הרצון הטוב והחזית האחידה מאזרחיה ומבעלות בריתה גם יחד". מטרתם הייתה להשליט את עליונותם של הפולנים האתניים והכנסייה הקתולית בארץ, ששליש מתושביה השתייכו למיעוטים אתניים ודתיים.

* *
*

במאמרו "A Necessary Cruelty: The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland 1936–39" שהופיע ב־The American Review באוקטובר 1971, מזכיר לנו ויינוט את העובדה שלרומן דמובסקי, מייסד ומנהיג המפלגה הלאומית-דמוקרטית האנטישמית בפולין, "הייתה מעורבות עמוקה וארוכת ימים בקרב חוגים מדיניים רוסיים, שהטביעה חותם בליימחה על מחשבתו המדינית" והפכה את האנטישמיות "לאבן הפינה של מדיניות מפלגתו". ואף על־פי־כן "האנטישמיות המסורתית הפולנית" – לא הרוסית – היא הביטוי הרווח במערב בפייהם של היסטוריונים ושל חובבים כאחד.

דמובסקי נמנה אף הוא על אלה שבלבלו סיבה ומסובב בצורה אנטישמית סיפוסית. הוא כתב כי "כל המסורת" של החברה האירופית זרה ליהודי "ועומדת בסתירה לכל מה שהנפש היהודית ספגה והפנימה במשך איך־סוף דורות". דמובסקי התעלם כליל מן העובדה ש"המסורת" של החברה האירופית כוללת בתוכה את

דחייתם, בידודם ורדיפתם של היהודים. הוא האשים את "היהודי" (תמיד בלשון יחיד, כאילו היה מושג מופשט) ב"סלידה מכל עברן של האומות האירופיות" – כאילו העבר הזה לא כלל מעולם את מסעי הצלב, את האינקוויזיציה, את הצווים האפיווריים ואת הסלידה שלו עצמו מן היהודים. דמובסקי האשים את "היהודי" ב"טיפוח שנאה לדתות האירופיות" – כאילו אותן חברות אירופיות לא גילו מעולם שנאה לדת היהודית (דוגמה אופיינית למנגנון־ההגנה האנטישמי בדמות ה"השלכה").

וגם ויינוט עצמו – במאמרו "Necessary Cruelty" – מבלבל סיבה ומסובב כשהוא טוען כי "הנטייה של רוב היהודים להתנגד להתבוללות בקרב הפולנים ולשמור מכל משמר על לבושם ודיבורם המיוחד, על מנהגי האכילה והדיור שלהם... היווה פיתוי עז לכל מי שביקש לבדד קבוצה זאת כיסוד עוין בכוח ליישות המדינית הפולנית". לא היהודים היו אלה שהתנגדו לסמיעה – הגם שהלך־הרוח של התנגדות להתבוללות היה בעל משקל – כי אם חברת המעמדות הסגורה של הלא־יהודים ("חברה של כתות", כהגדרתו של הסוציולוג הפולני אלכסנדר הרץ). החברה הגויית הכיתתית בפולין הכבידה, או אף מנעה לחלוטין, טמיעה של ממש של היהודים; אפשר שזאת הייתה התרומה הפולנית היחידה לכל המכלול האנטישמי. ויינוט מחמיץ גם נקודה נוספת: האם בצרפת ובגרמניה – ארצות שבהן היהודים התבוללו – לא הוסיפו האנטישמים לבדד את היהודים מן החברה המדינית כ"כיסוד עוין בכוח", כבעבר? הוא הדין ברוסיה הסובייטית, שם יהודים שלא התבוללו הם יקרי המציאות. ולמרות זאת, האם שם נחלש הפיתוי לבדד את היהודים? ומה בדבר המצב בפולין בשנות השישים המאוחרות? (וגם היום ניתן להבחין שם ב"פיתוי" שכזה).

אולי יש אמת בדבר שהלבוש והדיבור המיוחד של היהודים הקלו על ביצוע הפוגרומים, אבל לא הם היו הגורם להם. לפי דברי ויינוט – בפוגרומים שהתחוללו בפולין ב־1936 נהרגו 69 יהודים ו־800 נפצעו. אין ספק בדבר שנואמו של ראש הממשלה סלאבוי־סקלאדובסקי בסיים, ביוני של אותה השנה, שבו הוא אישר כי קיים "מאבק כלכלי" בין הפולנים ליהודים, שימש תמריץ לכמה מן הפוגרומים. בארץ שכלכלתה נחשלת, "מאבק כלכלי" מעין זה משמעותו היא לא פעם הכאת בעלי־חנויות בידי האספסוף. אך מה בצע בהכאת סטודנטים יהודים באוניברסיטאות? האם מדובר כאן ב"מאבק תרבותי" כלשהו? ברור שאין לראות בזה תמריץ להתבוללות, כי אם התנגדות פעילה לכל אותם יהודים שלא "עמדו בפני" ההתבוללות.

ב־1937 קראה המפלגה הנוצרית־דמוקרטית ("כדציה") ל"טיהור הערים, המסחר, התעשייה והמקצועות החופשיים מן היהודים ולסילוק ההשפעות היהודיות הפוגעות בתרבות הפולנית". החלק השני של פנייה זאת משמעותו הייתה סילוק היהודים המתבוללים מן החיים הפולניים, (הסטודנטים באוניברסיטאות, שהיכו את חבריהם היהודים, היטיבו להבין זאת). חברי המפלגה הנוצרית־דמוקרטית הפולנית לא תפסו משום מה ש"סילוק אותן השפעות יהודיות", ובמיוחד אותן השפעות בלתי־ישירות, איננו אפשרי מבלי לסלק את מרבית ההשפעות הנוצריות שעמדו ביסוד התרבות הפולנית. אלא שידע הדת –

בין אם יהודית היא או נוצרית – היה מאז ומעולם נדיר בפולין.

* *
*

הקולונלים של שנות השלושים המאוחרות הרבו לחרוג מסמכויותיהם ופלשו לשטחים שלא היו נגישים בקלות לאנשי צבא. קולונל אדם קוץ, למשל, הצהיר הצהרות בדבר "יצר הקיום העצמי התרבותי" ותבע "חוש עמוק של אזרחות" ו"קשר בליינתק בין חיי הפרט והמדינה". באותה תקופה, כשפולחן המדינה והלאום היה בשיאו, יכול היה הקולונל יאן קובלסקי להשיב – כשנשאל אם יוכל יהודי להצטרף למפלגת "מחנה האחדות הלאומית" (OZN): "חברות אמיתית באומה הפולנית אפשר להוכיח רק על-ידי קורבן דמים הניתן מרצון, או באמצעות הוכחה אחרת של קורבן המובא לעולה על מזבח המולדת. ומעשים שנעשו במשך תקופת חיים שלמה...". פירוש הדברים האלה הוא, שיהודי יכול להתקבל לאומה הפולנית רק לאחר מותו (בשעה שגוי גנב, למשל, משכונת צ'רניאקוב הידועה לשמצה, די היה לו להיוולד פולני כדי להיות חלק מן האומה הפולנית). צט"מ צקיביץ, אינטלקטואל שאינו איש-צבא, הסכים אמנם שהדרישה לסילוק היהודים היא אכזרית, אבל הוא הצדיק אותה וכינה אותה "אכזריות מחוייבת המציאות" (מכאן כותרת מאמרו של ויינוט). מבין דוברי ה-OZN היה זה רק סטפן סטאז'ינסקי, ראש עיריית וארשה ולימים מגינה ההירואי של העיר, שהגן על הזכויות הקונסטитуציוניות של היהודים, והוכיח בכך את הבנתו שביסוד החברה עומדים החוק והחוקה ולא עקרונות מטפיסיים (ובמיוחד לא מטפיסיקה של חובבים), ושערעור הבסיס החוקתי מן ההכרח שיוביל את החברה ואת המדינה הנשענת עליה לאבדון.

ברגע שקראו דרור למטפיסיקה, איבדו את השליטה עליה. קיצוני הפלאנגה אירגנו ב-1937 שורה של מהומות אנטי-יהודיות, וגם זריקת פצצות נכללו בהן. כרזות החוצות שלהם זעקו: "פולין חופשית מיהודים היא פולין חופשית", ודרשו לצאת למסע צלב נגד היהודים. היהודים ניסו להשתמש בטיעונים רציונליים, הסבירו כי אין הם מוכרים בלבד אלא גם צרכנים, והרס כלכלתם פירושו גם הרס שוק חשוב למוצרים "פולניים אותנטיים" רבים ובראש ובראשונה תוצרתם של האיכרים. בעת ההיא טרם תפסו יהודי פולין את האופי הבלתי-רציונלי של המוח האנטישמי, ולפיכך לא הבינו את חוסר התועלת שבטיעונים רציונליים.

היה זה היטלר שהוציא אל הפועל את תוכניתם של האנטישמים הפולנים. הוא סילק את היהודים מן הערים הפולניות, מן המסחר, מן המלאכה והתעשייה – סילק אותם מן החיים הפולניים, או אם לנקוט מינוח מרקסיסטי-לניניסטי – הם חוסלו כמעמד חברתי. אבל האם יש ביכולתה של כלכלה לאומית למצוא תחליף למעמד של מתווכים מנוסים שממלאים תפקיד חיוני בתיווך בין היצרן והצרכן, בין יצרנים שונים, בין העיר והכפר? מסתבר שהדבר לא היה קל. אפילו חברה דמוקרטית, הנהנית מיתרונותיה של כלכלת שוק, הייתה נזקקת לזמן וסובלת מקשיים כדי להתאושש ממכה כזאת. לכן לא ייפלא שפולין התגלתה כחוליה החלשה ביותר בשרשרת המתפוררת של המדינות הקומוניסטיות. פולין

ה"משוחררת" כליל מיהודה עדיין איננה משוחררת מעוני, מרדנות משטרית, מרוסיה – ומאנטישמים.

* *
*

בשנות השלושים המאוחרות נתרבו גם הסוציולוגים החובבים שנטלו על עצמם לנתח, ולפעמים אפילו לפתור, את "הבעיה היהודית" בפולין. אחד מני רבים היה בוגוסלב מייז'ינסקי, שחיבר פרשנות מפורטת על "התיזות על השאלה היהודית" של ה-OZON. היהודים תוארו בתיזות האלה כ"קבוצה חסרת מדינה בעלת מטרות לאומיות משל עצמה". לדעתו של מייז'ינסקי, מצב זה של "חוסר מדינה" הוא הסיבה לכך שהיהודים "נוטים לפאניקה ולפסיכוזה", ולפיכך בעיתות משבר מוציאים את כספם מן המחזור ומערערים עקב כך את ביטחון הציבור בממשלה. מייז'ינסקי חש גם לא בנוח בכל מה שקשור ל"בדלנות המוסרית-דתית" של היהודים, שלפי דעתו מבטלת את כל אמות המידה המוסריות ומותירה את מורא החוק כגורם היחיד שיש בו כדי לכפות את המוסר. כמובן שהדברים הללו מנוגדים בתכלית למה שאומרים חכמי התלמוד (ראה "פרקי אבות"), אבל מייז'ינסקי אינו טורח להביא להצהרה הסינתטית שלו סימוכין מן התורה, מן הנביאים, מן התלמוד, מתורת הבעל שם טוב וחסידיו ואפילו לא מסידור התפילה הרגיל של היהודים. ולמרות זאת רואה מייז'ינסקי בהצהרה זו הסבר-מפתח לאנטישמיות הפולנית, וכבר עמד על כך ויינוט במאמרו; ואפשר שנקודה זו היא אחת היחידות שבהן האנטישמיות אופיינית לפולין דווקא. מייז'ינסקי, ה"מומחה" לדתות, לא העלה על דעתו כל קשר "מוסרי-דתי" בין דת משה לאמונה הקאתולית.

מייז'ינסקי "הסוציולוג" גם לא עמד על נטייתם של האיכרים הפולנים להוציא את כספם מן המחזור, בעיקר בעיתות משבר (על-ידי טמינתו במזרני הקש שלהם). הוא התלונן גם על מה שכינה "הזהמה והרישול היהודי חסר-התקנה" הדוחה, לדבריו, את הפולנים ואת האירופים. אלא שלא מייז'ינסקי ואף לא האירופים שהוא מזכיר גילו רגשי דחייה לנוכח המצב ההיגייני הירוד של הגויים החיים בכפר הפולני, מקום שבו חיו בימים ההם כשלושה רבעים מן האוכלוסייה הפולנית. העוני היהודי היה אכן דוחה בעיני כל מי שחזה בו, אולם הסוציולוגיה האנטישמית ייחסה אותו ליהודים המרוששים ולעולם לא למימשל (המקומי או הלאומי) או למצב הכלכלי של המדינה. לו ביקרו אנשים שהחזיקו בדעותיו של מייז'ינסקי בבית יהודי, אפילו עני שבעניים, היו רואים שחוקי הכשרות העלו את רמת ההיגיינה הרבה מעבר לרמות המקובלות במזרח-אירופה. לפי דבריו של מייז'ינסקי, מנהגי היהודים היו לא יותר מאשר "אמונות תפלות וכישוף דוחים ומנוחכים, המזכירים את מנהגיהם של השאמאנים האסיאתיים או ראשי השבטים בג'ונגלים של אפריקה"; כך הוא העריך את פועלו של משה, שהוא עצמו ניסח וקבע את חלק הארי של אותן "אמונות תפלות", אף-על-פי שגם היום רבים מן החוקים, ההנחיות והסיווגים הללו מוצאים חיזוק במדעי הרפואה, הביולוגיה והסוציולוגיה ומשמשים בסיס לחוק האזרחי.

מייז'ינסקי לא אהב את הנטיות הפוליטיות של היהודים. את הקומוניסטים

שביניהם – מיעוט זניח בקרב היהודים, אף כי היהודים מילאו תפקיד מרכזי במפלגה הקומוניסטית הפולנית של אותם ימים – הוא כינה "החלק הקומוניסטי של היהדות" ו"האויב הגלוי של האומה והמדינה". ואילו אל הרוב השמרני הגדול של היהודים הוא התייחס כאל "גוף זר, מסוכן הן בשל גודלו והן בשל התבדלותו". אמת, הקומוניסטים היהודים היו ככל הנראה אויביה הגלויים של המדינה, כמוהם כשאר הקומוניסטים וכפי שהמדינה היתה האויבת שלהם; ואולם רובם לא שאפו מעולם להיות אויבי האומה או אויבי העם (בפולנית – אותה מלה). חברות במפלגה הקומוניסטית באותם הימים לא הקנתה יתרונות רבים, ורוב הקומוניסטים חשו עצמם ידידי האומה שמקריבים את חייהם לטובת העם. ואגב, הקומוניסטים היהודים היו קרובים למיידז'נסקי הרבה יותר מלאחיהם היהודים, מכיוון שבדומה לדמוקרטים הלאומיים גם הם רצו לשים קץ למעמד הסוחרים והחנוונים היהודים ולדת היהודית על מנהגיה והמוסר המיוחד לה.

למיידז'נסקי לא היה צורך ביהודים, שמאלנים-כימניים, מאמינים ב"אמונות תפלות" (דהיינו – שומרי מצוות) או מתבוללים. הוא כתב שזה "בלתי-אפשרי למצוא לשון משותפת עם האינטליגנציה שמוצאה יהודי, למרות שהם אוהבים את אדמת פולין ממש כמונו ומסוגלים לכתוב ולדבר עליה יפה יותר מכפי שאנו הפולנים מסוגלים לעשות". כאן רואים בעליל כיצד אצל יהודים תכונות רצויות נשללות מראש בעוד שכל תכונה שלילית שהיא – מעוררת גינוי. המוצא היחיד שמצא מיידז'נסקי לבעיה היהודית היה הגירה כפויה, ממש – איזו הפתעה – אותו הפיתרון עצמו שהציעו הקומוניסטים הפולנים כעבור עשרות שנים. זה, דרך אגב, היה גם הפיתרון שהנאצים הציעו בשעתו ליהודי גרמניה.

הנהלת ה-OZN יצאה גם היא בדרישה "די בלתי-רציונלית" כפי שהתבטא ויינוט – התפשטות קולוניאלית; ואולם כדי למנוע כל אירענות הדברים הועמדו מייד על דיוקם: "פולין זקוקה למושבות בשביל בני עמה בלבד, לא בשביל היהודים". ויינוט מציין כי אפילו בסוף יולי 1939, בעת שהלחצים שהפעיל היטלר הלכו והתעצמו מיום ליום, *Gazeta Polska*, העיתון שייצג את חוגי השלטון, "דחה בצורה בוטה את הגישושים של היהודים להשלמה בינם לבין המדינה הפולנית". העיתון הכריז כי הרעת היחסים של פולין עם גרמניה אינה צריכה להשפיע על "הפרוגרמה שלנו בשאלה היהודית – אף ולא יכול להיות שום דבר משותף בין הבעיה היהודית הפנימית שלנו לבין יחסי פולין עם הרייך של היטלר". לא ייפלא אפוא שהצהרות כגון אלה הוציאו לפולין שם של מדינה אנטישמית באופן פתולוגי ומקום מושלם להקמת מחנות ההשמדה. למרות זאת גילו היהודים בפולין ב-1939 הרבה יותר נאמנות לארצם מכפי שהיה נדרש או מצופה מהם, וגם החברה הפולנית התנהגה תחת הכיבוש הגרמני הרבה יותר טוב מכפי שניתן היה לצפות על-פי המדיניות ששלטה בכיפה בשנות השלושים המאוחרות בהנהגתן של OZN וה-ND.

* *

התנהגותה של פולין במלחמת-העולם השנייה הייתה טובה מזו של רבות מן

הארצות האחרות שנכבשו בידי הגרמנים. כשם שהביטוי "אנטישמיות פולנית מסורתית" הוא מן הבחינה ההיסטורית הגזמה מופלגת, כך גם אין צדק בהאשמה שהחברה הפולנית שיתפה פעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים. בפועל, רוב־רובן של המדינות הכבושות שיתפו פעולה במידה רבה יותר. התיאוריה שאומרת כי פולין נבחרה לביצוע ההשמדה בשל "האנטישמיות הפולנית" היא משוללת יסוד. פולין נבחרה מפני ששם היה הריכוז הגדול ביותר של יהודים באירופה, ומשום שאירועי המלחמה בודדו את שטחה, לנוחותם של הגרמנים. הרבה יותר יהודים – במספרים מוחלטים ויחסיים – נרצחו בידי האוסטרים (שהיו עיקר הסגל של מחנות הריכוז וההשמדה), הרומנים (הפגרום בבוקרשט ב־1941 והשמדת היהודים בבסאראביה ובאודסה), האוקראינים, הליטאים והלאטוויים (יחידות משטרה שהשתתפו בחיסול גיטאות וארשה, ביאליסטוק ווילנה), הקרואטים (במיוחד בטרטוריה סרבית), והבולגרים גם הם בשטחי יוגוסלביה). רק היסטוריונים מעטים זוכרים את העובדה שמאה אלף יהודים סלובקיים שולחו למחנה הריכוז וההשמדה של מיידאנאק (למחנה הזה נועד תפקיד כפול) כתוצאה מבקשה ופטיציה (בכתב, לברלין) של השלטונות האוטונומיים של סלובקיה, ולאחר שקיבלו את האישור מברלין הוציאו אל הפועל את הגירוש בעזרת כוחות המשטרה שלהם.

באנטישמיות הפולנית לא היה מעולם מרכיב כה רצחני כמו בדוגמאות שהובאו לעיל. היא לא הייתה מעולם כה מכוערת כמו האנטישמיות הצרפתית, הרוסית, ההונגרית או הארגנטינאית. ההוקעה של הפולנים במקרה זה דומה להוקעה הבלתי־רציונלית של היהודים בידי האנטישמים. ההאשמות נגד הפולנים נובעות בחלקן מן העובדה, שפולין הייתה אתר ההשמדה הגדול ביותר של היהודים. מן הסיבה הזאת זוכרים את כל אותם מקרים של סחיטה ובגידה שהתרחשו שם, חרף העובדה שהם היו מעטים בהשוואה לארצות אחרות לא רק יחסית למספרם של היהודים, אלא תכופות גם במספרים מוחלטים (למשל בהשוואה לפאריס ולצרפת של וישי). פולין חזרה וקיבלה שם רע בשנות השישים, כאשר האנטישמיות הפכה שם לקלף במשחק הפוליטי, בדומה למה שאירע בשנות השלושים. בשני המקרים הללו הייתה האנטישמיות דגלם של התובעים את השלטון, והממשלה נכנעה ללחץ זה כדי שלא להשאיר כלי נשק יעיל ופופולרי בידי מתחריה. ובשני המקרים היהודים הם שספגו את המהלומות. המערכה האנטישמית של שנות השישים מכוערת עוד יותר מקודמתה, מכיוון שאז כבר נותרו יהודים מעטים בפולין, וחסרת בושה יותר, משום שהתרחשה לאחר השואה ובאתרה של השואה. אכן, המערכות האנטישמיות של שנות השלושים ושנות השישים היו האירועים הגרועים ביותר בהיסטוריה הפולנית־יהודית, אך לא כן התנהגותם של הפולנים במשך השואה (בקרב חסידי אומות העולם שב"יד ושם" רבים יותר הפולנים מכל עם אחר), ואירועים אלה עדיין לא עושים את הפולנים לבעלי מסורת אנטישמית יותר מרוב אומות העולם.

דבר זה בולט הרבה יותר בימינו, כאשר "השאלה היהודית" שבה ומתעוררת בתדירות גדלה והולכת כשהיא מוסווה בשמות צופן. עד לא מכבר היא כונתה "עניין פנימי" (כפי שהדגיש *Gazeta Polska* ב־1939); ואולם בעולם המבולבל של ימינו הדיבוק היודיאו־צנטרי והפתולוגיה האנטישמית לבשו ממדים

בין לאומיים, והם קרויים היום בלשון נקייה "הבעיה המזרח תיכונית" או יותר ויותר – "הבעיה הפלשתינאית", ובקרב, מי יודע, "הבעיה הישראלית" כשהשלכות ברורות: יש לעשות דבר מה בעניין ישראל, שקיומה, כמה אופייני, מהווה אבן-נגף לכל כך הרבה מדינות ועמים. מחלה זאת מבשרת רעות עוד יותר משום שהיא מתפשטת בעולם שלאחר השואה, עולם המיטיב להכיר את פוטנציאל האכזריות וחוסר הרחמים הטמון בו, והמדינה היהודית שמטרידה אותה היא לא אחרת מאשר מדינה שקמה בידי ניצולי השואה ומשמשת מקלט לאלה שניצלו בנס מידי הרוצחים הבין-לאומיים. מקרה פתולוגי מעין זה שתפוצתו היא בין-לאומית מסוכן שבעתיים, שכן הוא מתרחש בעולם הנוטה לזיהום ומגפות נפשיות בשל הריכוזיות הקיצונית שבו והטכנולוגיה של התקשורת והמידע – זה האחרון תמיד מלווה במידע כוזב. לא העבר ולא ההווה של עולם כגון זה מצדיקים הטבעת אות קין על הפולנים.

"נוסח ליטא" דהיום – 50 שנה לאחר השואה

(בין הדוקטרינה הסימטרית לבין המשך הרהביליטאציה)

ב־13 ביולי 1994 מלאו 50 שנה לשיחרור קומץ היהודים האחרונים ששרדו מתחת לחורבות גיטו וילנה. תאריך משמעותי זה חלף כמעט בלא ציון כלשהו בקרב השרידים המתמעטים של יוצאי וילנה בעולם, על אף שאלה ידועים בדרך כלל כלוקאל־פטריוטים נלהבים של ירושלים ד'ליטא. מכל שכן התעלמו מתאריך זה שלושת אלפי היהודים המתגוררים עדיין בעיר זו. חזאת כנראה בגלל שרובם ככולם הם מהגרים או בני מהגרים שבאו לכאן מכל קצווי רוסיה אחרי מלחמת־העולם השנייה ובעיקר – שתאריך זה גם מסמל את חזרתו ב־1944 של הצבא האדום לליטא, על היבטיו הפוליטיים שאינם אהודים בליטא של 1994. מבחינה זו כמעט ולא חל שינוי מהותי גם לאחר המהפך הפוליטי הפנימי כתוצאה מהבחירות הדמוקרטיות שנערכו בליטא בשנה השלישית לקיומה העצמאי: במקום המחנה הלאומי, מיסודה של תנועת "סאיודיס" (Sajudis) בראשות ויטאוטאס לאנדסברגיס (Vytautas Landsbergis), עלתה לשלטון מפלגת העבודה הדמוקרטית ובראשה המזכ"ל לשעבר של המפלגה הקומוניסטית הליטאית אלגירדאס בראזאוסקאס (Algirdas Brazauskas). משנבחר זה כנשיא המדינה בתחילת 1993 נותרו בכל ליטא כ־5,000 יהודים, לעומת 32,500 בתקופת המשטר הסובייטי (מיפקד משנת 1970) וכ־250,000 סמוך לפני הכיבוש הנאצי. יחד עם זאת – כמו בשלושת השנים הקודמות בתקופת שלטונו של לאנדסברגיס,¹ כן גם בשנה הראשונה למימשלו של הנשיא בראזאוסקאס – עסקו בליטא לא מעט בנושא השואה היהודית וספיחיה. ההתייחסות לנושא זה, כמו גם לקומץ היהודים שנותרו במקום, הושפעה עדיין במידה מכריעה מהצרכים

הפוליטיים הבאים: כלפי חוץ – לחתור לדימוי חיובי בעיני העולם המערבי וכלפי פנים – להיצמד לנוסחאות, שמטרתן לרכז את המשמעות הקשה על ההשתתפות המאסיבית של הליטאים ברצח היהודים בליטא ומחוצה לה. ניתן להיאמר, שגם מבחינות אלו כמעט ולא חל שינוי מהותי לאחר חילופי המשטר, אלא אולי בטיב הסגנון והאווירה. מגמות אלה מתבטאות כיום בשתי צורות עיקריות, והן:

(א) תופעות המתמשכות מתקופות קודמות כמו: השימוש בנוסחת הסימטריה להסבר תופעות בעייתיות; מיבצע הטיהור מאשמה (ריהביליטאציה) של רבבות שהורשעו בשעתו בפשעים חמורים בבתי־משפט סובייטיים וכן נמשכת ההתייחסות הביקורתית לגבי עמדתם של הציונים בתקופת הכיבוש הנאצי.

(ב) תופעות חדשות שעיקרן איזכור אינטנסיבי של השואה היהודית באמצעות שורה של אירועים יזומים מטעם השלטונות או בברכתם.

דוגמאות מוחשיות אלה וגם אלה, כמו גם של ספיחים והדים אחרים מאירועי השואה – 50 שנה אחרי אירועם – יסוקרו להלן.

א) תופעות מתמשכות

1. נוסחת הסימטריה הגורפת

כמו גם באיזורים אחרים במזרח־אירופה, שעדיין מושפעות מדוקטרינות סובייטיות נוקשות, כן גם בליטא מושרשת הנטיה להכללות סימטריות כהסבר לתופעות ואירועים בעבר ובהווה. וזאת החל מההשוואה הגורפת של "היטלר־סטאלין" (או מטבע־הלשון על "שני השטנים שהשתלטו לסירוגין על ארץ ליטא") וכלה בנוסחה המרושעת על רצח היהודים ב־1941 כגמול על השתתפותם, כביכול, בהגליית הליטאים לסיביר וכיוצא בזה.² כפועל־יוצא מכך קנה לו שביטה בליטא המינוח הסימטרי: "הגנוציאדס" (Genocidas) של היהודים – מחד וה"גנוציאדס של הליטאים" – מאידך.

גון סימטרי מובהק מזדקר גם באחד הפירושים המקובלים ביותר בליטא על התנהגותם של הליטאים כלפי שכניהם היהודים בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי, לאמור: אמנם פה ושם נמצא קומץ של יסודות פליליים שבעד בצע כסף וטובות הנאה סייעו לגרמנים ב"גנוציאדס" של היהודים, אך החברה הליטאית הסתייגה מכך, כביכול, ואפילו נחלצה להושיט עזרה ולהציל יהודים. כהוכחה להסבר זה מובאים שמות אחדים של חסידי אומות העולם מבני הלאום הליטאי.³ שמות אלה חוזרים, בדרך כלל, על עצמם.

בנוסח סימטרי כפול נקט בנאומו לזכר יום השנה ה־50 לחיסול גיטו וילנה גם נשיא ליטא הנוכחי, שאמר בין היתר:

"בהיותה מדינת חוק, מצהירה ליטא בצורה מוחלטת בעד ברור משפטי של הפשעים שבוצעו בשנות הסטאליניזם וההיטלריזם. (הדגשה שלי – ד.ל.)... הפושעים חייבים לקבל עונש ראוי במסגרת משפטית. יחד עם זאת, אין אנו יכולים להסכים לניסיונות הזיהוי של קומץ מנוולים שידיהם מגאולות בדם – עם

העם הליטאי כזה... אנו יוצאים בחריפות נגד אותם הכותבים, המלכלכים ומבזים את שמה של ליטא ואת העם הליטאי בעיני העולם, כאשר מתארים אותו כעם של רוצחי־יהודים".⁴

על עיקרון סימטרי זה חזר הנשיא גם בנאומו ביום השנה ה־50 לחיסול גיטו קובנה – 15 ביולי, בצורה חריפה יותר, שכוונה לגבי יהדות ארצות־הברית, עשה שימוש בנוסחה הסימטרית נציג ליטא באו"ם, שהתבטא: "היטלר הצהיר שהיהודים הם עם של פושעים וציווה להשמיד את כל היהודים. כעת נוהגים כך גם היהודים כאשר הם מצהירים שהליטאים הם עם של רוצחי־יהודים ודורשים שהליטאים יתנצלו".⁵

כדי להוכיח הלכה למעשה את ההקבלה של ה"גנוצידיאס", שפקד את היהודים, לזה שפגע בליטאים, נערכה בפורט ה־9 (גיא ההריגה של יהודי קובנה) תערוכה אנטי־סובייטית בתירוך מפוקפק מאוד, שאתר זה שימש כביכול את הקומוניסטים בביצוע ה"גנוצידיאס" של הליטאים.⁶ על כן מגיבים בלב מר קומץ שרידי גיטו קובנה ומציינים שלגבי דידם לא שונה מעשה עיוות זה מהנוסח שהיה חרוט כאן על הקירות של הפורט ה־9 בתקופת סטאלין ש"כאן נרצחו אזרחים סובייטיים", והמסקנה – שהזיוף הקודם פינה את מקומו לזיוף חדש.

אפילו ההיסטוריון הליטאי ליודאס טרוסקה (Liudas Truska), שפירסם מאמר חשוב, בו הוא הזים מכל וכל את האגדה שקנתה שביתה בהיסטוריוגרפיה הליטאית בדבר שליטת יהודי ליטא במוסדות הביטחון הסובייטי, סיכם את המאמר הזה במעין "מוסר השכל" קצרצר, המובא להלן ושגם כן בנוי על נוסחה סימטרית: "כשם שאין סימוכין לטענה שהיהודי הוא הקברן של עצמאות ליטא ומזוהה עם קומוניסט ואיש הקג"ב, כך גם אין סימוכין לטענה שהליטאי זהה ל'קוטל יהודים'".⁷

אם בגלל מסורת ההסתגלות לכל משטר ולנוסחותיו ואם בגלל סיבות אחרות, עובדה היא שנוסחת הסימטריה אומצה במידה מסוימת גם על־ידי אנשי המיסד היהודי בליטא, שחלקם הגדול היה מעורב במישור הפוליטי־חברתי גם בתקופת השלטון הסובייטי. להלן מספר דוגמאות:

* בסידרת ראינות מטעם הירחון הספרותי בשפה הרוסית "וילניוס" (Vilnius) עם נציגי המיעוטים הלאומיים בליטא, רואין גם הירש סמוליאקוב העורך של "ירושלים ד'ליטא" מאז היווסדו ב־1989 ועד היסגרו באמצע 1994. מטבע הדברים מוקדש חלק ניכר מהראיון עמו על יחסי יהודים־ליטאים. לדעתו של סמוליאקוב, מושפעים יחסים אלה מהעומס הכבד של הרציחות הן ההיטלריסטיות והן הסטאליניסטיות. ההקצנה שולטת עדיין בשני הצדדים. (הדגשה שלי – ד.ל.). הקיצוניים הליטאים מאשימים את היהודים בכל האסונות שפקדו את ליטא ובכך מנסים להסביר, אם לא להצדיק, את השחיתות ההמוניות ביהודים בשנים 1941–1944. ואילו הקיצוניים היהודים רואים בליטא ארץ ארוהה, ארץ של רוצחים, שאדמתה רוויה בדם יהודי⁸ ומאשימים את כל העם הליטאי בהשמדתו הטוטאלית של שבט הליטוואקים. לדעתו חייבים שני הצדדים לאמץ את העיקרון של שלילת אשמה קולקטיבית ושל אחריות קולקטיבית. נימה סימטרית משתמעת גם בעצות, שהוא משיא לשרידי היהודים בליטא –

מחד ולשלטונות ליטא – מאידך: על יהודי ליטא שומה, לדעתו, לגלות לויאליות לגבי שיקום העצמאות הליטאית ולהעלות את שמה הטוב של מדינתם במישור הבין-לאומי ואילו השלטונות צריכים ליצור בליטא תנאים נאותים עבור היהודים, כדי שיוכלו לחוש עצמם בטוחים יותר.⁸

בראיון שערכה עיתונאית ליטאית עם סגן יו"ר הקהילה היהודית בקובנה, המשפטן יודל רונדר הוא מצהיר בין היתר: "נעניש גם את אלה שתוך עבודתם בקג"ב היגלו, עינו אנשים חפים מפשע, אך גם את אלה ששיתפו פעולה ביעילות עם הנאצים, ירו בילדים חסרי-הגנה, נשים וישישים".⁹

בראיון אחר שנערך עם הסופר ג', קאנוביץ', זמן קצר לפני שעלה לישראל, הוא אזר אומץ להתייחס בשלילה להצגת הנוסחה ש"בליטא אירעו שתי שואות מקבילות או שוות-ערך: האחת של היהודים בעת הכיבוש הנאצי והשנייה – של הליטאים בעת הכיבוש הסובייטי". כמו כן, דחה בתוקף את המיתוס שהיהודים הרסו את הממלכתיות של ליטא, שירתו את השטן הבולשוויקי ולכן כל מה שקרה להם לאחר מכן – היווה גמול טבעי למעלליהם. לדבריו: "חשיבה סימטרית זו בבחינת 'הם אותנו ואנחנו אותם' מעליבה קשות את כל היהודים".¹⁰ אכן, מלים כדורבנות מפיו של הסופר העוזב את ליטא אולי לצמיתות בבחינת "מודה ועוזב – ירוחם".

2. פרשת הרהביליטאציה המתמשכת

זמן קצר לאחר שליטא נפרדה מברית-המועצות והכריזה על עצמאותה מיהרו השלטונות הליטאיים להכריז על מיבצע לטיהורם מאשמה (רהביליטאציה). אלפי איש שנדונו לפני כן על-ידי בתי-דין סובייטיים על פשעים שונים, כולל רצח יהודים בתקופת השואה. כדי לענן את המיבצע הזה במסגרת משפטית ומינהלית תקינה, נתקבל ב-2 במאי 1990 חוק "שיקום הזכויות של האנשים שסבלו בגין התנגדותם למשטרי הכיבוש". החוק מעניק רשות לחלק את תעודות-הטיהור ל-3 המוסדות הבאים: בית-המשפט העליון, התביעה הכללית ומיניסטריון הפנים. עם זאת, לא פירט החוק בדיוק מי מוסמך להחליט אם המועמד לטיהור הוא אכן חף מפשע. מספרם של המטוהרים מהאשמות שיוחסו להם בעבר נאמד בלמעלה משלוש רבבות בערך. חלק ניכר מהם אף קיבל מענקים נדיבים מקופת הממשלה. אין תימה שצעד זה עורר גל מחאות ומאמרי ביקורת חריפים בישראל ובמקומות אחרים בעולם המערבי. אחד החשובים והמרשימים ביותר היה מאמרו של סטיפאן קינצר ב"ניו-יורק טיימס", ב-5 בספטמבר 1991. בין היתר הודגשו במאמרי הביקורת שתי הסוגיות הבאות: (א) רתיעתם של השלטונות הליטאיים לפרסם את שמותיהם של 35,000 האנשים שכבר קיבלו רהביליטאציה ומענקים שונים. (ב) ההגדרה של "השתתפות ברצח עם" מיושמת במידה המזערית – עד כדי כך, שרק מי שלחץ בעצמו על ההדק – לא קיבל רהביליטאציה.¹¹ נוכח הגל הגואה של מחאות ומאמרי-ביקורת בעולם, הציע נשיא ליטא, לאנדסברגיס, ליו"ר הכנסת דאז, דב שילנסקי, להקים ועדה פרלמנטרית משותפת ישראל-ליטא לבחינת מקרים של פושעי מלחמה ליטאים – כאלה שהואשמו

ברצח יהודים וגם כאלה שבזמנו לא הואשמו, אך קיימות נגדם ראיות. גם א' בראזאוסקאס שנבחר בינתיים כנשיא ליטא במקום לאנדסברגיס, פנה באיגרת אל יו"ר הכנסת הנוכחי, פרופ' שבח וייס, וחזר על ההזמנה לשגר משלחת מישראל. באיגרת זו הוא הטעים, כי המנהיגות החדשה בליטא נחושה למנוע רהביליטאציה של פושעי מלחמה או אלה ששיתפו פעולה עם הנאצים בביצוע רצח-עם במלחמת-העולם השנייה.¹²

איגרת ברוח זו קיבל פרופ' וייס גם מיו"ר ה"סיימאס" (Seimas) – הפרלמנט הליטאי – צ'סלוואס יורשנאס. כן הביע הלה משאלה להגביר את שיתוף-הפעולה בין שתי המדינות גם בתחומים נוספים.

נוכח ההזמנות החוזרות והנישנות מליטא קיימה נשיאות הכנסת התייעצויות עם נציגי יד ושם, מרכז ויזנטל וכן משרדי החוץ והמשפטים. סוכם לשגר לליטא בשלב ראשון משלחת מצומצמת שתדון שם עם הגורמים המוסמכים על תפקידיה ומטלותיה של הוועדה המשותפת שתהיה מורכבת ממומחים בלבד. כראש המשלחת נקבע ח"כ דן מרדור, שכיהן בעבר כשר המשפטים, וכן נכללו בה אפרים זורף, מנהל מרכז ויזנטל בישראל ופרופ' דב לוין מהאוניברסיטה העברית ויד ושם.¹³ באופן רשמי יצאה המשלחת מטעם הכנסת ובברכתו האישית של היו"ר שלה, תוך תיאום מלא עם משרד החוץ וסיועה הלוגיסטי של שגרירות ישראל בארצות הבאלטיות שמושבה בריגה. זו גם הכינה את לוח הזמנים והפגישות של חברי המשלחת עם הצד הליטאי. להלן סקירה על הפגישות ותוכנן.

* כבר ביום הגיעם לוויילנה ב־21 ביוני 1993 נתקבלו בצורה ידידותית מופגנת בידי יו"ר הסיימאס, צ' יורשנאס, שמסר בין היתר את הפרטים הבאים: מתוך 26,410 בקשות שהוגשו לשם טיהור מאשמה (רהביליטאציה), קיבלו תשובה חיובית 24,132. בינתיים כברו בוטלו 6 מהן ועוד 8 מקרים נמצאים בבדיקה חוזרת. 655 בקשות לטיהור נידחו מלכתחילה, מכיוון שהמבקשים השתתפו בפעולות שונות נגד אזרחים. במהלך השיחה העלה את משמעות המהפך הפוליטי שהעלה את מחנה העבודה לשלטון וציין שלעובדה זו עשויות להיות השלכות גם לטיפול נאות בכל אלה המקרים שקיבלו רהביליטאציה, למרות שלא היו זכאים לכך. כמו כן הבטיח שאם יידרש תיקון החוק לעשיית דין במי שביצעו מעשים של "רצח-עם" (מה־2 במאי 1990) – הוא מוכן לסייע בכך ולשמש שדולה לצעד הזה. כן העלה אפשרות של הצהרה חדשה לגבי האחריות של הליטאים ברציחת היהודים.

* בפגישה חציר-שמית (ארוחת צהריים) עם חברי הסיימאס Genzelis ו-Germanas, הועלתה הסתייגות מצד המשלחת הישראלית בעניין השימוש הסימטרי המקובל בליטא של המינוח "גנוצידיאס" בצורה שווה ליהודים ולליטאים – ללא כל אבחנה. בהקשר זה אוזכרה המלה הליטאית Skerdynes, שפירושה "שחיטה" או "טבח". מינוח זה מעוגן בהיסטוריה הליטאית לרגל אירוע מחריד תחת השלטון הצארי, כאשר הקוזאקים טבחו בתושבים הליטאים בעיירה Kraziai. אנב: Genzelis ביקר לפני חודשים אחדים בישראל כאורח משרד החינוך ובין היתר

השתתף בדיון על תוכן ספרי לימוד בליטא ובישראל.

* פחות נעימה היתה הפגישה עם החברים של ועדת החוץ של הסיימאס, בראשותו של ד"ר Kazys Bobelis, שעד לפני שנתיים חי בארצות-הברית ושאוּבּוּ היה מפקד העיר בקובנה עם כניסת הגרמנים ביוני 1941 ובתוקף מעמדו זה התיר את דמם של תושבים יהודים. בין חברי הוועדה, שהתבטאו בצורה קשה נגד עמדת המשלחת, היה נשיא המדינה לשעבר לאנדסברגיס וכיום – ראש האופוזיציה. בדיון עם המשלחת הישראלית הוא התנגד נמרצות לחשיפת התיקים של אותם הליטאים שטוּהּרוּ מאשמת הפשעים שיוחסו להם המטוהרים ואף רמז על האפשרות לחפש בישראל את היהודים, שתוך פעילותם בעבר במוסדות הביטחון הסובייטיים – רצחו, כביכול, לא מעט ליטאים. החזיקו אחריו גם כמה חברי פרלמנט צעירים יחסית וביניהם: Petrauskas, Gričius, Jermalenko. אלה ואלה איזכרו כך או אחרת את רציחות היהודים ב-1941 על-פי נוסחת הסימטריה הידועה, שהדבר אירע לאחר שהיהודים שיתפו פעולה עם הסובייטים בליטא ב-1940... נימה פושרת במיכלול נושאים אלה נקט בדבריו חבר הסיימאס, עמנואל זינגר, (Zingeris), בן למשפחה יהודית בליטא מניצולי השואה.

* בעד שהפגישה עם שר החוץ פובילאס גיליס (Povilas Gylys) לא חרגה מדפוסי הנימוס המקובלים כולל חילופי ברכות ומתנות סמליות, קויימה שיחה עניינית חשובה עם נשיא בית-המשפט העליון, מינדאוגאס לושיס (Mindaugas Losys), שחתום על חלק ניכר מהאישורים שהוענקו למטוהרים. לדבריו נדחו עד כה כמעט 1,000 בקשות לטיהור מאשמה. הדיון בנושא זה התנהל במסגרת ועדה מיוחדת מטעם בית-המשפט העליון.

* פגישה חשובה נוספת התקיימה עם התובע הראשי פאולאוסקאס (Arturas Paulauskas) ועוזרו Vaicekauskas. פאולאוסקאס, שהוא למעשה איש המפתח בפרשת הרהביליטאציה, מסר ש-7% מכלל הבקשות שהוגשו לטיהור – קשורות לאירועים ממלחמת-העולם השנייה. לדבריו סירבה פרקליטות המדינה להעניק רהביליטאציה ל-200 איש. 40 מקרים נוספים עדיין בבדיקה. על אף התייחסותו המסויגת, אם לא העוינת, לעמדת המשלחת הישראלית בדבר ההענקה ההמונית של רהביליטאציה ללא בדיקה רצינית, הסכים פאולאוסקאס עקרונית להצעת חברי המשלחת שההגדרה של "השתתפות ברצח עם" תכלול את כל מי שהשתתף בפועל ברדיפות אזרחים בגלל לאומיותם או דתם. תוך כדי שיחה זו הסתבר שהחוק הליטאי אינו כולל אפשרות לבטל רהביליטאציה שכבר הוענקה. כדי להתגבר על בעיה משפטית זו נחוץ צו מיוחד (דקרט) מטעם נשיא המדינה.

נימה צורמת במהלך הדיון עם פאולאוסקאס הושמעה על-ידי עוזרו ויצקאוסקאס. הלה אף ניסה להתנות את מתן האפשרות לצוות המומחים הישראלי-ליטאי לבדיקת תיקי ה"מטוהרים" בהסכם בין מדינת

ישראל לליטא להסגרה הדדית של פושעי מלחמה... נוכח מחאתם של חברי המשלחת הישראלית הוא התקפל וטען שזו הערה אישית שלו. עם זאת פאולאוסקאס עצמו לא הסתייג מדברי עוזרו. ככל הנראה תקרית זו לא הייתה מקרית ועשויה אולי להצביע על טיבם של שני הפונקציונרים הללו, אשר יצטרכו בבוא היום להיות בין המוציאים והמביאים של שלב הבדיקה החוזרת בפרשת המטוהרים – אם וכאשר תתבצע...

* מעגל הפגישות הסתיים במשרדו של נשיא ליטא בראזאוסקאס, בנוכחות חבר עוזרים וחבר הסיימאס היהודי עמנואל זינגר. לאחר שחברי המשלחת חזרו על דרישתם לאפשר בדיקה חופשית של התיקים ובמידת הצורך גם שינוי החוק או פירסום דקרט מיוחד שיסייע להתגבר על הפרעות מצד אנשים מסוימים בבירוקרטיה המקומית, הסכים הנשיא למלא דרישות אלה לפי הצורך. הוא גם ציין שכל אלה שהשתתפו ברצח היהודים ושנמצאים בליטא צריכים להיענש.¹⁴

* שהיית המשלחת ביומה השני והאחרון בוילנה (בתאריך הסמלי של ה'22 ביוני – יום פלישת הנאצים בליטא ותחילת רציחות היהודים) הסתיימה במסיבת עיתונאים. השאלות נסבו על מטרת בואה של המשלחת וכן נושאים אחרים כמו יחס ישראל למה שקורה בבוסניה, במה התבטא הדיכוי הסובייטי נגד יהודי ליטא בשנת 1940/41 וכו'. על אף הנוכחות הניכרת במסיבת העיתונאים הנ"ל כוסה האירוע בעיתונות במידה מעטה יחסית.¹⁵

* כל השיחות עם אישי המימסד והעיתונאים נערכו באנגלית ובליטאית בסיוע מתורגמן צמוד בכל פגישה. בנוסף להקלטת חלק מחילופי הדברים עם המשלחת שנעשתה מטעם המארחים – לצורכיהם נערכה תירשומת מפורטת גם מטעם שגרירות ישראל.

* ניתן לומר, שהמשלחת הישראלית הצטיינה בהופעה אחידה וממושמת מבלי לסטות ממשימתה העיקרית, וזאת על אף שלא פעם נשמעו מהצד השני דברים קשים שגרמו לחירוק שיניים. במשך שהייתם הקצרצרה בוילנה (פחות מיומיים) עלו חברי המשלחת לפקוד את אתר הרצח פונאר, ערכו ביקור נימוסין במוזיאון היהודי בעיר ונפגשו עם נציגי הציבור היהודי וראשי מוסדותיו.¹⁶

כסיכום ביניים לביקורה של המשלחת ניתן לומר, שאמנם הובטחה (לפחות לכאורה) פעילותה החופשית של ועדת המומחים המשותפת החל מאוקטובר 1993, עם זאת השתהו משרדי הממשלה בישראל עד היום הזה, כדי להחליט על איושה של ועדה זו ועל מימון יציאתה. אם וכאשר תופעל ועדת הבדיקה צריך להניח שהנציגים הישראליים בה יוכלו למלא תפקידם באין מפריע. בקרב הנוגעים בדבר אף התגבשה הסכמה שעל כל הטרדה או ניסיון למנוע גישה לחומר דרוש – שומה על ישראל למחות בתוקף ואף להחזיר את הנציגים ארצה. במצב דומה פחות יותר שרוי המשא ומתן בין ממשלת ליטא לבין הארגון

היהודי העולמי להשבת רכוש (איל"ר). חברי משלחת מטעם ארגון זה, שביקרה בתחילת 1994 בליטא, שמעה מראש השלטון על תוכנון הצעת חוק שיסדיר לפחות את החזרת הרכוש הדתי והקהילתי של כל העדות, כולל היהודים. לגבי רכוש פרטי – הדברים יגיע עוד יותר.

3. איזכור ביקורתי על עמדת הציונים בזמן השואה

במסגרת המערכת החריפה שניהל המימסד הקומוניסטי נגד ההתעוררות הלאומית של יהודי ברית-המועצות ומזרח אירופה לאחר מלחמת-העולם השנייה, תקפו מדי פעם גם את עמדתם והתנהגותם של הציונים באזורים אלה בתקופת השואה. בראש המערכה הזו בליטא עמד גנריך (הנאך) זימאן, מי שניצח שם ב־1940 על חיסול החינוך העברי ולימים נימנה על הפיקוד העליון של התנועה הפרטיזאנית הליטאית. במסיבת עיתונאים שזומנה ב־1971 במוסקווה כתשובה לעצרת נגד דיכוי יהודי ברית-המועצות שהתקיימה אז בבריסל, הוא סיפר, בין היתר:

"כאשר פעלתי בעורפם של הפאשיסטים עשינו את הכל כדי לשחרר את הנוער היהודי מגיטאות קובנה ווילנה. אלא שגם שם, מתנגדינו הציונים הם שדיברו על לבם של אסירי הגיטו לוותר על המאבק. הציונים הפריעו לתנועה הפרטיזאנית. במובן זה נושאים הציונים חלק מן האחריות למעשי התעוועים של הפאשיסטים על אדמת ליטא".¹⁷

טענה זו, מן המרושעות והנואלות ביותר שהעלה זימאן מעודו, חזרה ביתר שאת במאמר שפורסם עליו בירחון סובייטי שהופיע בווינגטון בשפה האנגלית: "הציונים הם שעוררו את היהודים לא להילחם בפאשיזם. הם טענו שזה לא נוגע ליהודים, ושהם נגד פאשיזם ונגד קומוניזם. ראש גיטו קובנה, אלקס, וראש גיטו וילנה, גנס, הבטיחו לגרמנים שהיהודים לא ישתפו פעולה עם התנועה במחתרת – כלומר התנועה שבראשה עמדו קומוניסטים. השכם והערב הצענו לאלקס ולגנס את האוואקואציה של כל יהודי הגיטאות, כולל נשים וילדים, אך שניהם סירבו בתוקף. בעטיים הושמדו כל האנשים בגיטאות וילנה וקובנה בידי הנאצים, חוץ מאלה שהסכימו לקום ולצאת מהגיטאות לבסיסים שלנו. הנה כי כן, רואה אני את הציונים ראויים להוקעה בעבור מותם של אלפים רבים מיהודי ליטא".¹⁸

מה שמפליא הוא שמגמות העיוות לגבי חלקם של הציונים במלחמה האנטי־נאצית בליטא נמשכות שם עד היום עלידי פעילים לשעבר במחנה הקומוניסטי, אף לאחר סיום המשטר הסובייטי בארץ זו. כך, למשל, בספר היהודי הראשון שפורסם בליטא העצמאית והכולל פרטים על ההתנגדות המאורגנת בגיטאות וילנה וקובנה, נמנע המחבר (לשעבר מבכירי המפלגה הקומוניסטית הליטאית) מלציין לא רק מסגרות מחתרטיות ניכרות כמו "ארגון ברית ציון" בגיטו קובנה שביטאונו הידוע "ניצוץ" היה היחיד מסוגו תחת הכיבוש הנאצי, אלא

אף את פ.פ.א. – הוא הארגון הפרטיזאני המאוחד בעל רוב ציוני מובהק שפעל בגיטו וילנה והביא בשורת ההתנגדות לגיטאות רבים. במקום זאת העדיף המחבר הגדרה כוללנית ואוניפורמיסטית עם מינוחים מהמילון הסובייטי כגון: "ארגוני לחימה אנטי-פאשיסטיים ששיתפו פעולה עם ארגונים תואמים בין-לאומיים מחוץ לחומות הגיטו".¹⁹ בעת הכיבוש הנאצי שימשו, כידוע, מינוחים אלה כסות והסוואה לפעילות קומוניסטית או בהשראה קומוניסטית. יחד עם זאת מעלימה הגדרה זו את דבר קיומם העצמי ופעילותם של יתר המרכיבים הלא-קומוניסטיים ששיתפו פעולה אתם. זאת ועוד. לפי מחקרים שנערכו בישראל, נפלו במאבק הפעיל נגד הגרמנים ועוזריהם, לפחות 256 פרטיזאנים וחברי מחתרת יהודים בליטא. הללו השתייכו למרבית התנועות והמפלגות שהיו קיימות ברחוב היהודי. ואילו בספר הנ"ל מופיע על כך המשפט הבא: "במאבק המקודש הזה ניספו 'ויטברג, ח' ילין וג' גלזר". ככל הנראה אוזכרו שמות אלה ולא אחרים בזכות השתייכותם למפלגה הקומוניסטית.

מגמות מסוג זה, ואף קיצוניות יותר, נמשכות במידה זו או אחרת עד היום הזה. בספר נוסף שהופיע לאחרונה בוילנה מאת מחבר שנימנה בשעתו על "ברית הנוער הקומוניסטי" הוא משתלח בצורה בוטה במחתרת הציונית שבגיטו קובנה. באמצעות חשבוניות אריסטמיים מעוותים וחצאי אמיתות הוא מפחית לכדי מינימום את משקלה הסגולי של המחתרת הציונית ומתעלם מהישגיה במובן רחב של המלה.²⁰

זאת ועוד. האם זה מקרה גרידא שבמחזיאון היהודי בוילנה השפה העברית לא זו בלבד ואינה נשמעת, אלא כמעט ואין למצוא כיתובית בשפה זו המסבירה מוצג זה או אחר? מכל שכן אין בסגל המדעי של מוסד ייצוגי זה מי שמבין עברית במידה כזו, שיהיה מסוגל למצות את החומר הרב שנכתב בשפה זו בתקופת השואה, לפני ולפניה. ואולי אין זה מקרה שלמעשה לא ניתנה לשפה העברית אותו מעמד כמו לליטאית, רוסית, אנגלית ואפילו צרפתית. לעומת זאת, איפשר לכתוב שורות אלה, לתת הרצאות אורח באוניברסיטה של וילנה בשפה העברית, כמובן עם תרגום שוטף לרוסית.²¹

(ב) תופעות חדשות: מחוות מטעם השלטון

4. אירועי הנצחה

כדי להוכיח קבל עם ועולם את יחסה האוהד של ליטא העצמאית לקורבנות השואה בארץ זו, הכריז עוד המימשל הקודם של לאנדסברגיס על ה-23 בספטמבר כיום ה"גנוצידאס"²² של היהודים (בליטאית: Zydu Genocido Diena). לרגל אירוע זה הונפקה גם מעטפת דואר מיוחדת שעוצבה בידי הצייר 'זיבון. ככל הידוע נקבע התאריך הנ"ל רק על סמך זה, שב-23 בספטמבר 1943 חוסל גיטו וילנה. וזאת למרות העובדה שגם לאחר תאריך זה נותרו קרוב ל-20,000 יהודים במקומות שונים בליטא כמו קובנה, שאוולי וכן גם בוילנה גופא. גורלם של אלה

הוכרע במידה רבה רק בחודש יולי 1944, כאשר רובם הועבר למחנות־ריכוז בגרמניה, חלקם נרצח תוך כדי כך ורק מאות אחדות זכו עוד באותו חודש ליום השיחרור עם שובו של הצבא האדום למקומות אלה.²³ אלא, כפי שנאמר כבר בפתיחה של מאמר זה, שמאחר ולשובו של צבא זה לליטא ביולי 1944 נודעת שם כיום משמעות שלילית כאקט של המשך הכיבוש הסובייטי, ניתן להניח שבגלל סיבה זו לא נקבע יום השואה בחודש יולי. מסיבות "פוליטיות" אחרות לחלוטין לא נתקבלה, קרוב לוודאי, גם הצעת הפשרה של כמה משרדי יהודי ליטא הנמצאים בקובנה, בוויילנה ובישראל – לקבוע את יום השואה ב־23 ליוני: שהרי ביום זה בשנת 1941 פרץ ברוב ערי ליטא ועירוניה הגל הראשון של רציחות אלפי יהודים מלוות בהתעללות ועינויים מזוועים; והלוא רובם המכריע של מעשי זוועה אלה בוצעו, כידוע, בידי ליטאים מזוינים בנשק חם וקר.

אין ספק, שעובדות אלה ידועות היטב גם למימשל החדש בליטא בראשותו של הנשיא בראזאוסקאס, שממנו־ציפו לקידום משמעותי בהתייחסות לשרידים היהודים. אף־על־פירכן ועל אף דרישות מפורשות מצד שרידי גיטאות ליטא,²⁴ אימץ גם הוא את תאריך ה־23 בספטמבר כיום השואה היהודית וכפועל יוצא מכך אף הכריז על ה־23 בספטמבר 1993 כיום השנה החמישים לחיסול יהודי ליטא. לפי מקור יהודי בוויילנה הונפו ביום זה בערי ליטא דגלי המדינה עטופי סרט שחור "לזכר קורבנות הגנוציד של היהודים"²⁵ וכן צוין יום זה בשורה של אירועים: בשטח הגיטו לשעבר נחנכה אנדרטה ועליה הכתובת ביידיש ובליטאית "לזכר המעונים והלוחמים מגיטו וילנה 1941–1943"; סמוך לבניין המכונה "ארמון הספורט" הוצבה מצבה עם כתובת המציינת שבמקום הזה היה קיים מאז 1487 בית־העלמין של שניפישוק ושנחרב ב־1950 בתקופת השלטון הסובייטי; בבניין התיאטרון העירוני נערכה עצרת־זכרון ממלכתית לקורבנות השואה בהשתתפות נשיא המדינה, יו"ר הסיים (הפרלמנט), סגנית היו"ר של ה"בונדסטאג" בגרמניה, שגרירת ישראל בארצות הבאלטיות וקהל רב. הנאום המרכזי נשא עלידי נשיא המדינה. לרגל יום השואה הוא גם חתם על תעודות־הוקרה ל־19 לוחמי מחתרת ופרטיזאנים יהודים מתקופת הכיבוש הנאצי,²⁶ "שהרימו נשקם נגד הכובשים הפאשיסטיים שהשמידו המוני יהודים".²⁷ לשורה הנ"ל של האירועים ראוי להוסיף גם מה שמכונה "הוועידה המדעית הבינ־לאומית לציון יום השנה החמישים לחיסול גיטו וילנה". כפי שנראה להלן, התקשר אף אירוע זה בניסיונות העקשניים של המימסד הנוכחי בליטא לקבוע את יום "הרצח (הגנוצידיאס) של היהודים" לפי שיקולים אחרים, הנובעים קרוב לוודאי מצרכים פוליטיים עכשוויים.

5. כנס הזיכרון בוויילנה

בעידודו ובברכתו של מימשל בראזאוסקאס יזמו המחיאון הממלכתי היהודי בוויילנה וארגונים נוספים כנס זיכרון בינ־לאומי המוקדש ליום השנה ה־50 לחיסול גיטו וילנה. לכתחילה הועידו את הכנס הנ"ל כדי לציון את יום הרצח ("גינוציד" בלשונם) של כלל יהודי ליטא. התאריך נקבע ל־23 בספטמבר 1993, הוא יום

החיסול הרשמי של גיטו וילנה. אולם כתוצאה מהתנגדות חריפה שקמה, כאמור לעיל, בישראל,²⁸ לקביעה שרירותית זו, הסתפקו היוזמים בשם יומרני-פחות של הכנס וקראו לו רשמית "ימי זיכרון". למעשה התקיים הכנס באמצע אוקטובר אותה שנה.

מתוך כ־30 המרצים שאמורים היו להשתתף בכנס, כמחציתם הזמנו מחוץ לליטא, אך רובם לא הגיעו. 4 מרצים ממוסדות מדע ומחקר ישראלים שנענו ובאו (בנימין אנוליק מבית לוחמי הגיטאות, אפרים זורוף ממרכז ויזנטל בישראל, נתן כהן ורב לוי מהאוניברסיטה העברית בירושלים) פתחו את הרצאותיהם בשפה העברית והדברים תורגמו לליטאית ולאנגלית – השפות הרשמיות של הכנס. רובם ככולם של היהודים המקומיים שהשתתפו בכנס הירצו והתווכחו בעיקר בשפה הליטאית. בודדים בלבד הופיעו בידיש. רוב רובן של ההרצאות נסבו על הנושאים דלקמן: (א) תולדות יהודי ליטא ותרבותם; (ב) הרצח ההמוני של היהודים בזמן השואה (או כפי שמקובל כיום בליטא לנסח נושא זה: "הגנוציד של היהודים"); (ג) גילויי התנגדות מצד היהודים; (ד) היחסים בין הליטאים והיהודים.²⁹ אורחת הכבוד בפתיחה החגיגית של הכנס היתה שגרירת ישראל בארצות הבאלטיות, גב' טובה הרצל. יו"ר הסיים (הפרלמנט של ליטא) יורשנאס, שבירך את משתתפי הכנס, העניק אישית מכתב הערכה מאת נשיא מדינת ליטא לכותב שורות אלו על חלקו בהתנגדות המזוינת של יהודי ליטא בתקופת הכיבוש הנאצי.³⁰

בהרצאותיהם ובדברי הזיכרונות בעיקר של המרצים המקומיים כיהודים וכליטאים, כמעט ולא נשמעו חידושים משמעותיים וזאת כנראה בגלל חוסר מידע על מחקרים ופירסומים שהופיעו מחוץ לליטא ב־50 השנים האחרונות. מסיבה זו, ככל הנראה, חפפה הרצאתו (בשפה הליטאית) של דימה גלפרן משרידי המחתרת הקומוניסטית בגיטו קובנה, את תוכנו של חיבור בנושא זה, כמעט מלה במלה כפי שהופיע בשנת 1948 בהוצאת "דער עמעס" במוסקווה.³¹ (ראה גם להלן). בהקשבה יתירה ובעניין רב האזינו עשרות ממשותתפי הכנס לדברי הרצאה בשפה הליטאית שנשלחה על-ידי הפרטיזאנית לשעבר והחוקרת דהיום – שרה נשמית מבית לוחמי הגיטאות. בהרצאתה אזכרו אמנם כמה חסידי אומות העולם מקרב הליטאים, אך יחד עם זאת צוין שמדובר במתיימרים וחריגים בלבד בתוך מעשי הרצח ההמוני והשנאה התהומית שפיעפה בקרב האוכלוסייה באותו זמן. לטענתה מעשיהם הנעלים של מעטים אלה מוכיחים שניתן היה גם לנהוג אחרת. למרבית האסון קרה ההפך מכך. ומשום כך אוכזבה קשות גם באופן אישי, כמי שגדלה בנעוריה באווירה של חיבה לתרבות הליטאית וזיקה פאטיריטית למדינת ליטא, אוכזבה על כן אולי יותר מאחרים. נתן כהן, דוקטוראנט מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ניתח במסגרת הרצאתו השיטתית והעניינית את תוכנם של 18 יומנים שנכתבו בידי יהודי ליטא בעת השואה. על-פי חומר הממצאים חשף בעליל את תגובתם הקשה של הכותבים כלפי עוונותם ואופיים הרצחני של שכניהם הליטאים.

אין תימה, שבעקבות החנינה ההמונית של רוצחי יהודים בליטא וההדים הקשים שצמד זה עורר בכל העולם זכו בכנס להתעניינות רבה יחסית ולנוכחות

של לא־יהודים ההרצאות על יחסי יהודים וליטאים בתקופת השואה. כנראה, שלא במקרה העדיפו המרצים היהודים המקומיים שלא להיכנס יותר מדי לעובי הקורה של נושא זה הטעון חומר נפץ חברתי ואתני, אלא הסתפקו בציון ובתיאור עשרות מעשי הצלה של יהודים על־ידי לא־יהודים: ליטאים, פולנים ורוסים.

הרצאתו של אפרים זורוף מישראל על הנושא "הזיכרון של הרצח והרצח של הזיכרון"³² התרכזה ברציחות שביצעו הליטאים בשכניהם היהודים עם כיבוש ליטא ביוני 1941 בידי הגרמנים. בעת הרצאתו גבר מאוד המתח באולם ונשמעו קריאות־ביניים בנימה עוינת. בין המרצים המקומיים שהגיבו בדברי ביקורת להרצאה זו, בלט פרופ' ליודאס טרוסקה (Liudas Truska) שרק זמן קצר לפני כן פירסם בעיתונות הליטאית סידרת מאמרים על חלקם הקטן יחסית של היהודים בתקופת הסובייטיזאציה.³³ הלה אף חזר על הגירסה הרווחת בעיתונות הליטאית שמעולם לא היו בליטא פוגרומים, אלא תקריות של חוליגנים גרידא. אליבא דטרוסקה מספר רוצחי היהודים בליטא בתקופת השואה היה כ־3,000. השווה בערך למספר הליטאים שהצילו יהודים, ואילו הרוב המכריע של האוכלוסייה הלא־יהודית היה איפה־שהוא באמצע... בעוד שכמה מאנשי המימסד היהודי שנכחו באולם חיזקו את ידיו של טרוסקה, נמצאו מספר יהודים מקומיים שהתריסו נגד דבריו. היו ביניהם שהביעו תמיהה למה לא מצאו לנכון מארגני הכנס להזמין כמרצה את אנטאנאס טרלצקאס (Antanas Terleckas), אחד האישים הבולטים בפוליטיקה הפנימית של ליטא ובעל דעות ייחודיות לגבי מיכלול היחסים בין הליטאים לבין היהודים. בין היתר טען הוא בפומבי לא פעם ש"על הליטאים לדבר גלויות על האשמה של העם הליטאי כלפי היהודים ולבקש מהם מחילה".³⁴

מאידך ניתנה רשות דיבור ארוכה יחסית בנושא הכאוב הזה לפרופ' ויטאוטאס לאנדסברגיס, שבתקופת שלטונו ובברכתו נערך בליטא גל החנינות ההמוניות של רוצחי יהודים. לאחר שהוצג על־ידי חבר הסיים היהודי המקורב אליו, עמנואל זינגר, הקדיש את רוב הרצאתו על היחסים הטובים ששררו, לדבריו, לפני המלחמה בין הליטאים והיהודים.

במהלך הכנס גם הושמעו זיכרונות מתקופת השואה מפי הסופרת מאשה רולניק (שספרה "אני חייבת לספר" הופיע בגירסה עברית בירושלים בשנת 1965), הפרטיזאנית לשעבר מגיטו וילנה, רחל מרגוליס, וכן ההרצאות של שני היסטוריונים ליטאים המתמחים בנושא מלחמת־העולם השנייה, א' בובניס (A. Bubnys) וא' זיזאס (A. Zizas).

במידה שהעיתונות הליטאית סיקרה את הכנס, התמקדו הדברים בהאשמה שהוטחה בצורה זו או אחרת בליטאים על רצח היהודים בזמן השואה. בכתבה שפורסמה בביטאון האופוזיציה, שבראשה עומד הנשיא לשעבר לאנדסברגיס, צוינו לשבח הדברים שהוא השמיע בכנס וכן דבריהם של שני מרצים ליטאים נוספים, בובניס וזיזאס. לפי הכתבה, הללו "הביאו עובדות חדשות המסייעות להשתחרר מסטריאוטיפים סובייטיים".³⁵ לעומת זאת נמתחה בכתבה זו ביקורת קשה על דבריו של אפרים זורוף, שיש בהם כדי להאשים את כל העם הליטאי. בעל הכתבה עצמו גורס שבמידה ש"עם רשאי לקבל על עצמו אשמה חלקית, הרי זה רק מבחינה מוסרית ולא היסטורית".³⁶

ג) על היחסים בין שרידי היהודים והליטאים בצל השואה וספיחיה לאחר 50 שנה

עוד ביום השלישי של הכנס הנ"ל, כאשר נשיא ליטא לשעבר לאנדסברגיס הדגיש בדברי הרצאתו את החשיבות של כינון מחדש יחסים טובים בין הליטאים והיהודים, השתדרו בקרב יהודי וילנה חששות כבדים לגבי נושא זה: בו ביום נורה שם למוות עיתונאי ליטאי בשם ויטאס לינגיס (Vitas Lingis), סגן עורך העיתון הליטאי "רספובליקה" (Respublika), וכחשוד במעורבות בפשע זה נעצר יהודי בשם דוד קפלן. בתקשורת אף נשמעו רמזים שמדובר ב"מאפיה יהודית" או ישראלית ואוזכרו שמות של יהודים נוספים ביניהם בוריס דקנידזה.³⁷ חששותיהם של היהודים פגו אולי זמנית לאחר שקפלן שוחרר בערבות. אולם בשיחות אישיות של רבים מהם באותם ימים ולאחר מכן בלטו חוסר ביטחון וחרדה מפני אירועים דומים שעלולים לערב אותם כשעיר לעזאזל. ואכן תוך זמן קצר חזרו והופיעו בעיתונות הליטאית ביתר שאת כתבות ומאמרים התוקפים בשצף את היהודים המקומיים תוך כריכת הריגתו של העיתונאי הליטאי לפשעים "המסורתיים" המיוחסים ליהודים לפני יותר מ-50 שנה בתחילת מלחמת העולם השנייה. באחת מהכתבות הללו, הנושאת את הכותרת "המאפיה עברה כל גבול", מאשים יו"ר "איגוד שוחרי החופש בליטא" את היהודים, "המשחקים תפקיד של מסכנים, ובו בזמן מחדירים את המאפיה שלה לליטא, אינם מוקיעים את הריגתו של לינגיס ואף מנסים לשחרר את דקנידזה. זאת ועוד. נוכח מאמציהם של היהודים לאתר ולהעניש את רוצחי בני עמם ראוי וצריך גם להעניש את היהודים שרצחו, אסרו והיגלו ליטאים עם כינון המשטר הסובייטי בליטא".³⁸ כתבות דומות ואף חריפות יותר הגבירו עד כדי כך את חששותיהם של ראשי הקהילה היהודית בליטא (רובם ככולם שרידי השואה או בניהם), שהקציבו פרס של 100,000 ליט (כ-25,000\$) למי שיביא לגילוי של רוצחו של לינגיס. צעד ללא-תקדים בפרשה זו עשתה גם מערכת "רספובליקה" (בה לינגיס שימש, כאמור, סגן-עורך) שפירסמה בעמוד הראשון של העיתון מיום ה-14 באפריל 1994 (יום העצמאות של ישראל) גילויידעת בעברית(!) שכותרתו "הבה נחיה יחדיו בארץ הזאת!" ומטרתו לשכך את המתח החברתי שגאה בליטא על רקע המצב הכלכלי הקשה וההתמודדות הפוליטית בין מחנה לאנדסברגיס לבין מחנה בראזאוסקאס. בין היתר מובאים בגילוייהדעת הדברים הבאים, כלשונם:

"...הנושא היהודי, המופיע לאחרונה בעיתונות ובטלוויזיה, הוא לדעתנו אחד הניסיונות להגביר את המתח הזה. הנושא נעשה לרגיש במיוחד אחרי שחברנו ויטס לינגיס נהרג באופן טראגי. הסתבר, שבין החשודים נמצא בוריס דקנידזה, בנו של איש עסקים מפורסם, גיאורגי דקנידזה. צר לנו, שמשתדלים להרחיב את הבעיות של עולם פלילי עד לכלל היחסים בין ליטאים לבין יהודים. ...אמנם לכל עם יש צדיקו ורוצחו (שהאחרונים אולי אפילו רבים מהראשונים). אין זאת סיבה לשפוט את עמינו לפי פשעיהם. אנשי "רספובליקה".³⁹

לא פחות ייחודי מאירוע פירסומי זה היה גם האפילוג שלו. יום לאחר

הפירסום בעיתון במסגרת המאמר הראשי על תגובות המוניות מצד קוראים יהודים המומים ששאלו לפשר הדברים, שכן לא זו בלבד שאינם מבינים את התוכן של גילוי־הדעת, אלא שאף לא השכילו לקרוא את הכתב העברי בו נכתבו הדברים. אי לכך פסקה המערכת, שלדבריה לא חסכה מאמצים כבירים על מנת להביא את הדברים בשפה הלאומית של היהודים, ש"לא כל אנשי העם הנבחר של האל, הם אכן בניו".⁴⁰

אין לדעת אם ועד כמה שינתה אפיקודה זו את ההשלכות של השואה ושורשיה על יחסי העמים בארץ ליטא, מכל מקום נמשכו שם כמקודם ההתקפות המילוליות על הציבור היהודי ופגיעות בכבודו הלאומי. כך למשל קיבל ראש הקהילה הקטנה בשאבלי מכתב מליטאי לא־מוכר בשם 'י ליימונטיס (J. Leimontis), שהסביר את כל התלאות והצרות של היהודים בשואה כגמול על יחסם המשפיל כלפי הנוצרים המבוגרים בכלל ולילדים הנוצרים בפרט, שכן אלה האחרונים משמשים, לדבריו, כמקור דם לעשיית מצות לפסח.⁴¹ תקרית קשה הפרה את העצרת החגיגית שהתקיימה במוזיאון הצבאי בקובנה לציון 60 שנה לייסוד ארגון לוחמי החזית היהודים עבור עצמאות ליטא. אותו זמן הוצגה במוזיאון זה תמונתו של קצין הצבא הליטאי לשעבר אנטאנאס אימפוליאויצ'וס (Antanas Impulevicius) שבתקופת השואה פיקד על הבטליון המשטרתי ה-2 (ה-12) שביצע רציחות המוניות ביהודי ליטא ובילורוסיה. על פשעים אלה נדון שלא בפניו למוות על־ידי בית־דין סובייטי, אך מצא מיקלט בארצות־הברית. ראשי הקהל של המוזמנים היהודים מחו בתוקף על פגיעה זו בשרידי השואה ובצאצאיהם של הקורבנות שנפלו מחייליו של פושע מלחמה זה, אך התמונה נותרה במקום עד היום הזה.⁴² זאת ועוד. שבוע בלבד לאחר פירסום גילוי־הדעת הנ"ל בעיתון "רספובליקה" חגגו המוני ליטאים בוילנה את יום הולדתו של אדולף היטלר. שחקני הנבחרת של הכדורגל הישראלי ששיחקו שם אותו יום נגד הנבחרת של ליטא סיפרו: "המקומיים כל הזמן שרו וקיללו את היהודים. הם קראו קריאות הייד להיטלר ואמרו שאין מקום ליהודים בליטא. כולם צריכים להסתלק משם... המעמד כולו היה מצמרר ומביש".⁴³ תוך כדי איזכור פרשה זו בעיתונות הליטאית הובלט במיוחד הנזק התעמולתי שייגרם לשמה של ליטא בעולם המערבי.⁴⁴

בהנחה שטיב הדימוי לגבי מדינת ליטא בעולם מהווה עדיין מפתח להתייחסותו של הממשל המקומי וכן של דעת־הקהל בליטא כלפי השואה היהודית וספיחיה – קיים סיכוי כלשהו שביקורו הצפוי של ראש ממשלת ליטא בישראל בסוף 1994 יהיה מלווה בהצהרה כלשהי של הבעת־צער ו/או מחילה עבור הטבח הברוטלי שנערך ביהודי ליטא בתקופת השואה.

הערות

1 דב לזין, "הנושא היהודי בעיתונות של ליטא", ליטא – הפשע והעונש, (1992), עמ' 2–3; Dov Levin, "Lithuanian Attitudes toward the Jewish Minority in the Aftermath of the Holocaust: The Lithuanian Press, 1991–1992", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 7

- 2 אם כי האשמה ספציפית זו כבר הופרכה במידה רבה גם בעיתונות הליטאית, הרי אין ספק, שבין יתר התמורות המרחיקות לכת, שחלו בליטא בתקופה הקריטית של המשטר הסובייטי בשנת 1940/41, נגרם כירסום ניכר בהתייחסותם של ליטאים רבים כלפי היהודים, שהיו לו השלכות משמעותיות על גורלם של האחרונים עם הכיבוש הנאצי ולאחריו. בצורה ציורית תיאר תהליך זה סוציולוג יהודי, לאמור: "ב-1940 חלף עבר מעין 'חתול שחור' בין יהודי ליטא והאינטיליגנציה הליטאית – חתול שחור, שהאדים מדם יהודי". שמואל גרינחויז, "השנה האחרונה לקיום היהודי בליטא", יחדות ליטא, כרך ב', תלאביב, תשל"ב, עמ' 344.
- יש גם שרואים בתקופה זו כהמשך מואץ של תהליך ההידרדרות ביחסים בין הליטאים והיהודים, תהליך שהחל ב-1926 וגבר בסוף שנות ה-30 בצורה מוחשית כגון: מריחה בזפת של כל השלטים הכתובים בשפה האידית והעברית; הצתת רכוש יהודי בעיירות, דרישות תקיפות להנהיג מקומות ירחצה מיוחדים ליהודים על שפת הים ומקומות ישיבה בצד שמאל – לטטודנטים היהודים באוניברסיטאות; התקפות אלימות על יהודים בחצוצות הערים ועוד.
- דב לזין, "בכף הקלע – יהודי ליטא בסוף הרפובליקה הליטאית ובשנות השלטון הסובייטי", שם, עמ' 350.
- 3 דברים ברוח זו השמיע ראש הממשלה הקודם של ליטא, גדימינאס וואגנוריוס (Gediminas Vagnorius), בטקס חנוכת האנדרטה במיא ההריגה של יהודי וילנה – יער פונאר (Ponary). שנה לאחר מכן חזר על מוטיב זה ביתר הגזמה הנשיא בראזאוסקאס כאשר התייחס לרציחתם של יותר מ-220,000 יהודי ליטא בעת הכיבוש הנאצי, וכך אמר: "האבידה הזו יזעזעה את הליטאים... הציבור הליטאי הגיש לא מעט מחאות לשלטונות הכיבוש. אלפי איכרים, כמרים, רופאים ומורים החלו להציל יהודים: ילדים, נשים חקנים. הם הביעו אהדתם למאבק ההתנגדות שהתנהל בליטא". לפי: ירושלים ד'ליטא, 9(47), נובמבר 1993.
- 4 שם, שם.
- 5 לפי היומון הווילנאי Respublika, מה-24 לאוגוסט 1993. בתגובה לדברי סימוטיס (Simotus) פירסם יו"ר הקהילה היהודית בליטא, ש' אלפרוביץ מחאה חריפה על "הניסיון להשוואת העם היהודי עם היטלר" ודרש ממשד החוץ התייחסות הולמת. לפי: ירושלים ד'ליטא, 9(47), נובמבר 1993.
- 6 פקסימיליה של כרזה בשפה הליטאית על פתיחת התערוכה, ראה: ליטא הפשע והעונש, מס' (3) 1993, עמ' 4.
- 7 24.4.1993 L. Truska, "Lietuviai Ir Zydai".
- 8 אין ספק, שרמיזה זו מכוננת לצילום הכרזה שנישאה בידי שרידי חברי המחתרת הציונית מגיסו קובנה כניסוסם בקיסריה 1990. הצילום פורסם בתוך: ליטא – הפשע והעונש, מס' (1) 1992, עמ' 2.
- 9 בנוסף לפירסום הראיון הזה בירחון Vilnius(1992)/9, הוא גם הובא בתירגום לידיש תחת הכותרת "איך בין א ייד, א-ליטוישער ייד", ירושלים ד'ליטא, 3(41), מרץ 1993.
- 10 Kauno Laikas, 17.3.1993.
- 11 Lietuvos Rytas, 27.7.1993.
- 12 דב לזין, "לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים לבין המיעוט היהודי שבתוכם בצל מוראות השואה ותוצאותיה", משואה, כ"א (תשנ"ג) עמ' 93-97. השווה גם: אפרים זורוף, "הרביליטאציה של רוצחים – עדכון מצב". ליטא – הפשע והעונש, (1) 1992, עמ' 3.
- 13 ירושלים ד'ליטא, 3(41), מרץ 1993.
- 14 "משלחת הכנסת יצאה לבדוק בליטא אם השלטון 'סיהר' משתפי פעולה עם הנאצים". על המשמר, 22.6.1993; "ועדה ליטאית-ישראלית תבחן החזנות למשעני מלחמה בליטא", הארץ 27.6.1993; "Israelis to review Lithuanian rehabilitations", The Jerusalem Post 5.7.93.
- 15 במסגרת המדור "מיום ליום" של ביטאון הקהילה היהודית בליטא, מובאת הדעה רשמית על מכתב ששלח נשיאה החדש של ליטא, אלגירדאס בראזאוסקאס אל יו"ר הכנסת בישראל, פרופ' שבח וייס.
- זה לשון המכתב: "בקשר לשאיפתנו שביחד עם הקורבנות של הרדיפות הסטאליניסטיות לא יטוהרו גם אלה שביצעו רצח-עם ביהודים, הוקמה בליטא משלחת מיוחדת לניהול משא-ומתן. בתוכה נכללו: שר החוץ של הרפובליקה הליטאית, סגן היושב-ראש של בית-המשפט העליון, התובע הכללי, נציג ועדת-החוץ של הסיים הליטאי והיועץ המשפטי של

- הנשיא א' בראזאוסקאס.
- 16 להלן קטע מהכתבה שפורסמה בביטאון מפלגת העבודה בליטא תחת הכותרת "אין התיישנות לפשעי העבר" על-ידי העיתונאית Raimonda Rameliene: "המשלחת מטעם הכנסת בישראל שהגיעה לפי הזמנת ראשי מדינת ליטא שהתה כאן בימים 21–22 ביוני. נכללו בה: ח"כ דן מירדור, ראש מרכז חינוך ליטא בישראל אפרים זורוף, ופרופ' דב לזין מיד ושם והאוניברסיטה העברית. לאחר שורה של דיונים עם יו"ר הסיים, יורשנאס, שריהוץ גיליס, יו"ר בית-המשפט העליון, לושית, התובע הכללי, פאולאוסקאס וחברי ועדת החוץ והביטחון, התקבלו חברי המשלחת לשיחת סיכום אצל נשיא המדינה בראזאוסקאס. בשיחה זו הוחלט להקים ועדת מומחים מעורבת שתבדוק מחדש את התיקים של האנשים שטוהרו ובאם יסתבר שבין אלה נמצאים כאלה שפגעו ביהודים – הטיהור שלהם יבטל. הנשיא הבטיח לעשות מצדו כל הדרוש שהוועדה תוכל לפעול כראוי. Tiesa 24.6.1999.
- 17 בן הפגישות הרשמיות שצינו לעיל הגיעו באופן פרטי למשכן הממשלה (Lietuva) מלון רבים מפעילי הקהילה היהודית המדולדלת בוילנה: כמו סימיון אלפרוביץ – ראש הקהילה; הסופר גריגורי קאנוביץ, חבר ה-Seimas עמנואל זינגר, עורך העיתון היהודי "ירושלים דליטא", גריגורי סמוליאקוב; ראש הקתדרה ליודאיקה באוניברסיטת וילנה פרופ' מאיר שוב, נציג קהילת קובנה – חיים בארגמן; מנהלת הארכיון ההיסטורי של יהדות ליטא בתל-אביב, רחל לזין; העיתונאי סלומון ויינסראוב, מזכירת המחזאון היהודי בוילנה רחל קוסטאניאן, יו"ר אגודת כלואי הגיטאות דימיטרי (דימה) גלפרן, ואחרים.
- 18 "א שמועס ביים רובן טיש", סאוועטיש היימלאנד, (3) 1971 עמ' 180 ניתוח עלילותיו אלו של זימאן והפרכתן על-י עובדות שפורסמו בהיסטוריוגרפיה הסובייטית גופא, ראה: דב לזין, "ציונים לציונים", מירסומי מוזאון הלוהמים והפרטיזנים, (13) 1971 עמ' 8–9; הנ"ל, "עלילות ועובדות" ידיעות יד ושם, (4) 1973 עמ' 24–25.
- 19 K. Teliatnikov, "Mingle with the people", Soviet Life, 8(178) p.112.
- 20 שלמה אטאמוק, יידן אין ליטע, אקציע-געזעלשאפט "ליטואנוס", ווילנע 1990, עמ' 148–149. והשווה גם: דב לזין, "בין האמת לעמעט: חיבור חדש 'מטעם' על יהדות ליטא", בתוך: יהודי ברית-המועצות/14, תשל"א 1991, עמ' 254–259.
- 21 אלעקס פייטעלסאן, אין סטורם און געראנגל, "ליטואנוס", ווילנע 1993 עמ' 160–165. והשווה מאמר ביקורת על ספר זה ובמיוחד על התקפות נגד הציונים: א. צבי בראון, "אנאדער מיינונג וועגן פייטלסאנס זכרונות-בוך", פאלק און ציון/102(1994), עמ' 19–21. נמות ביקורתיות לגבי הציונים במחתרת גיטו קובנה הושמעו גם בהרצאה שניתנה בכנס הנ"ל בוילנה על-ידי מי שהיה בשעתו סגן מפקד האירגון הקומוניסטי בגיטו זה. על כך ראה להלן הערה 31.
- 22 "עברית אין ווילנער אוניווערזיטעט", ירושלים דליטא, (10) 48, דעצ. 1993.
- 23 דב לזין, "יולי 1944 – החודש המכריע עבור שרידי יהדות ליטא", קובץ מחקרים יד ושם, ט"ז, עמ' 266–286.
- 24 אליעזר זילבר, "בענין הגנציד של יהדות ליטא", ליטא הפשע והעונש, 3, אוגוסט 1993, עמ' 14.
- 25 "באערט די קרבות פון יידן-גענאציד אין ליטע", ירושלים דליטא, (47) 9 נאוועמבער 1993.
- 26 ואלה שמותיהם: יצחק ארד, חיינה בורובסקי, דימיטרי גלפרן, אבא דיסקאנט ז"ל, יצחק ויסנברג ז"ל, חיים לזין ז"ל, דב לזין, סוניה מאדיסקר ז"ל, רחל מרגוליס, משה מוסליס, אברהם סוצקער, אלתר פיסלזון, אבא קובנר ז"ל, שמואל קפלינסקי, מנחם קאקינובסקי ז"ל, ניסן רוניק, משה רובינוב, יחיאל שיינבוים ז"ל, אליהו שמואלוב ז"ל, שם, שם. ככל הנראה הורכבה רשימה זו בהמלצת גורמים יהודים מקומיים שהשתייכו בעבר לארגונים שבהשפעת הקומוניסטים; מכל מקום לא ברור לפי אלו קריטריונים היא הורכבה.
- 27 מתוך הסכסס הכלול בתעודת ההוקרה.
- 28 ראה לעיל, הערה 24.
- 29 תכנית הכנס ושמות המשתתפים ראה: "צווישנפעלקערלעכע קאנפערענץ", ירושלים דליטא, מס. 10(48), דצמבר 1993.
- 30 ראה הערה 26, לעיל.
- 31 מ' יעלין און ד' געלפער, פארטיזאנער פון קאונאסער געטא, מוסקבה 1948.
- 32 נוסח ההרצאה "The Memory of Murder and the Murder of Memory" פורסם במלואו בכתב-עת 19–15, pp. Lithuania - Crime and Punishment/4, January 1994.

- 33 ראה לעיל, הערה מס' 7.
- 34 דברים דומים נכללו במסה שלו שפורסמה לראשונה בהוצאת "סאמאיזדאט" ב־8 באוקטובר 1978 ולאחר מכן פורסמה בכתב עת רוסי Antanas Terleckas "שוב הפעם אודות היהודים והליטאים", Kontinent, No. 21(1979, pp. 213–215).
- 35 Stanislovas Buchaveckas, Lietuvos Aidas, 19.10.1993 "הפושעים ייצגו את האידיאולוגיה שלהם ולא את אומתם"
- 36 שם, שם.
- 37 בין המאמרים הרבים שעסקו בפרשה זו ראוי לציין: "ה'רפובליקה' הליטאית נגד ה'פנתר היהודי'"; Lietuvos Aidas 27.10.93; "דוד קפלן דוחה את ההאשמות" Gimtasis Krastas; Lietuvos Aidas 5.10.93 "בעין אחת לא רואים ואת השנייה עוצמים"; Lietuvos Aidas 28.10.93 - 3.11.93 והשווה גם: Ekho Litvi 13.10.1993 (בשפה הרוסית).
- 38 29.3.1994 Vytautas Sustauskas, "Mafija perzenge ribas", Kauno Diena
- 39 14.4.1994 RESPUBLIKA (מאמר ראשי).
- 40 15.4.1994 RESPUBLIKA (מאמר ראשי).
- 41 לפי התרגום האנגלי מתוך 5, 1994 Lithuania - Crime and Punishment
- 42 רוגז בעצרת הזכרון של ארגון החיילים היהודים, Kauno Diena, 7.3.1994
- 43 "ביום ההולדת להיטלר קיללו הליטאים את כדורגלני הנבחרת", הארץ, 22.4.1994 והשווה: "מעריב" ו"ידיעות אחרונות" 21.4.1994
- 44 7.5.1994, Kauno Diena - או היהודים הביךלאומיים של ההתקפה החוליגנית בווילנה".

שלום חולבסקי

מחתרת ופרטיזאנים מגיטו סלונים*

בסלונים חיו עד לפרוץ המלחמה כ־16,000 יהודים. יחד עם הפליטים ממערב־פולין שהגיעו אליה – היא מנתה למעלה מ־29,000 יהודים.¹ עם בואם של הגרמנים הקימו היהודים ביזמתם העצמית "ועד קהילה", שתפקידו היה לדאוג ליהודים, לצורכיהם, להזנתם וכו'. לראש היודנראט, שמנה 12 אנשים, מונה וולף ברמן, כבן שמונים, עסקן ציבורי וציוני ותיק. האקציה הראשונה היתה ב־17 ביולי 1941 ובה הוצאו להורג 1,200 יהודים יחד עם היודנראט הראשון בשפאקובו.

ה"גביטס־קומיסאר" היה גרט ארן (Gert Erren). הממונה על ענייני היהודים היה היק (Hick). את לשכת העבודה היהודית ניהל גרשון קווינט. על היודנראט השני הוטלה "קונטריבוציה" של 2 מיליון רובל זהב. היודנראט לא יכול היה, למרות המאמצים הנואשים, לאסוף סכום כזה ועל כן הוצאו להורג אנשי היודנראט הזה (פרט לשלושה), יחד עם בני משפחותיהם. ב־14 בנובמבר 1941 הוצאו 12,000 יהודים להורג בצ'לובו.

ב־29 ביוני 1942 התחילה האקציה, שארכה כ־15 ימים, ובה נרצחו כ־10 אלפים יהודים בשדות פֶטרוֹלְבִיץ'. יהודים רבים התחבאו במרתפים ובבונקרים. הגרמנים הציתו בתים-והיהודים נאלצו לברוח ממחבואיהם. לפני אקציה זו שולחו מגיטו סלונים 403 יהודים למוהילב, משם – למינסק ומשם – למאוטהאוזן ואָבְנָה. ב־20 באוגוסט נרצחו כ־400 יהודים. ב־21 באוקטובר 1942 נרצחו למעלה מ־1,400 יהודים – ואלה היו אחרוני היהודים.² אלה היו האקציות הגדולות.

* פרק מעבודה מקיפה.

אירגון המחתרת

עוד לפני האקציה של יוני 1942 החלו להתארגן תאים מחתרתיים בעיר. בין מארגני-המחתרת הראשונים היו זרח קרמן, אנשל דלטיצקי, פינקל, ד"ר בלומביץ'.

פעילותם הראשונה, והעיקרית, של אנשי המחתרת היתה הברחת נשק ממחסני הנשק הגרמניים אל הגיטו. מספר אנשל דלטיצקי:

"באחד הימים בא אלי אחד החברים וסיפר לי שברחוב זמושצ'ה, בקירבת תחנת הרכבת, הוקמו מחסני שלל המלחמה ושם מנקות בחורות חלקי נשק. החלטתי להתקבל לעבודה במחסנים אלה, שנקראו בגרמנית 'בּוּטָה לאגר'... במשך זמן קצר הכירוני מנהלי המחסנים כפועל טוב, יכולתי להגיע לכל מקום במחנה שלל זה וניצלתי את חופש התנועה לתכנון הוצאת נשק ותחמושת מהמחסנים אל היער לעזרת הפרטיזאנקה... מ'ועד הקהילה' קיבלתי 400 גרם לחם ליום. במקום הוקם חדר-אוכל ובו חולקו מרק דליל חינם לכל עובד... הבחורים בחרו בי כמַרְפָּז גרעין המחתרת. התחלנו לאגור נשק.

"מחסן הנשק היה בביתו של שוסטרוביץ' שבסימטת מיכאלובסקי. מפקדי ה'בוטה לאגר' הירשו לנו להוציא אחרי העבודה שקי נסורת לצרכי העובדים ואנו תחבנו לשקים אלה חלקי רובים, אקדחים, רימונים וכדורים. במשך זמן קצר היו לנו 12 רובים, 15 אקדחים, 2 ארגזים מלאים רימוני יד וכמויות גדולות של כדורים. הקימונו חמישיות מבין מבחר בני הנוער בעיר. רבים מהם היו חניכי התנועות החלוציות".³

למזלם של העובדים היהודים ב"בוטה לאגר", התייחס אליהם הממונה הגרמני, מוץ, בצורה אנושית. ייתכן שאף ידע שהיהודים מחביאים נשק. לפני כל אקציה היה מוץ מחביא את עובדיו היהודים.

מוץ שמר על מקום עבודתו לבל יישלח לחזית. חלקי הנשק שהוצאו מהמחסנים הגרמניים הורכבו בחשאי בביתו של שלובסקי.⁴ ריטה מוקאסיי מספרת על אחד ממבריחי הנשק:

"לזליג מיליקובסקי זכויות רבות באירגון תנועת המחתרת בגיטו. לפני המלחמה היה חבר ב'פרייהייט' וב'פועלי ציון'. מקצועו – נגרות... והיו לו שני ילדים, הרשלי וזידלה, שניהם שופעים חן יהודי. האשה והילדים ניספו באחת השחיטות. זליג נשאר לבדו. במעונו הדל ב'רחוב ההר' ('אויפן בארג') חפר מרתף עם מבוא מוסווה. כשאסור היה כבר ליהודים לגור בסביבה זו – סידר שם זליג מחסן נשק.

"...שוו נא לעצמכם: רחובות סלונים מלאים גרמנים ושוטרים ביילורוסים, ובאמצע הרחוב צועד בחור או בחורה, יהודי נושא מגן-דוד צהוב, חוזר מן העבודה עייף, רעב, צועד מנודה ונרדף בין חיות הטרף

שמסביב ומתחת לבגדיו חבויים חלקי רובה, כדורים, רימונים. עיני נאצים ושוטרים נתקעות ביהודי, חודרות אותו והלה צועד באמצע הרחוב, בין המדרכות, שולט בעצביו, כדי שלא לעורר חשד בהליכותיו, בתנועותיו, במראהו. מחסן הנשק במרתפו של זליג מיליקובסקי גדל והולך. מאותו מרתף גם הופנו קבוצות הצעירים ליערות, לפרטיזאנקה.⁵

לבסוף נחשף לגרמנים מקום המחבוא, אך זליג הצליח, ממש ברגע האחרון, להימלט היערה.

בתוך ארגון המחתרת הייתה קבוצה של קומוניסטים. הם קיימו דיון בתוך החוג שלהם על מטרות המחתרת בהשתתפותו של דוד אפשטיין, מפעילי המפלגה הקומוניסטית בביילורוסיה, שהיה יושב-ראש ההתייעצות. ההצעה שהמחתרת תפעל בשם המפלגה הקומוניסטית נדחתה פה אחד על-ידי המשתתפים. הסיבות לדחיית הצעה זו היו:

(א) אף איש "מגבוה" לא ייפה את כוחם להקים ארגון קומוניסטי.
(ב) המשתתפים בישיבה ראו את המלחמה באויב "לא כפעולה מפלגתית" אלא "כצו יהודי היסטורי".

נתקבלה הצעתו של היושב-ראש, שאירגון המחתרת יפעל כדוגמת פלוגות ההגנה העצמית של תנועות השמאל היהודיות בימי הפרעות ברוסיה הצארית. (עצם ההשוואה מוכיחה עד כמה החטיא המציע בהבנת המצב בניטו).⁶

אנשי המחתרת בניטו סלונים ראו מראשית התארגנותם בלוחמה הפרטיזאנית את דרך מלחמתם באויב הנאצי. הבעיה הייתה למצוא את הקשר עם קבוצות פרטיזאנים ביער. אך דרך זו לא הייתה קלה והיו בה אכזבות. אחת מהן הייתה התקשרות עם שני פרטיזאנים שאמרו שיש להם נשק די והותר, אך ביקשו שאנשי המחתרת היהודית יציידו אותם במגפילֶבד, סבון, סיגריות וכו'. חברי הארגון עשו מאמצים רבים כדי לספק להם את מבוקשם. לאחר חשד בדבר יעד המיצרכים האלה הם בדקו וגילו ש"פרטיזאנים" אלה מוכרים את המיצרכים לאיכרים בכפרים ומבלים את ימיהם בשיכרות בכפרים.⁷

בניטו קמו מספר תאים מחתרתיים אחרים, כגון זה של אברהם דוקטורצ'יק, שהעלו את הרעיון של התגוננות בניטו, אף שפעולתם המעשית הייתה, פרט לאגירת נשק, חיפוש קשרים עם מחתרת כלשהי ופרטיזאנים מחוץ לגיטו. אחרי האקציה של ה-14 בנובמבר 1941 כבר לא דיברו על התגוננות בניטו גם בתאים מחתרתיים אלה.

פנייה פייגנבאום, אחות במקצועה, יצרה קשר עם ואצק וילצ'ינסקי, בחור פולני, מפעילי הנוער הקומוניסטי שמחוץ לגיטו. יו"ר הידנראט, ואלישביץ, הנפיק בשבילה רישיון לצאת מהגיטו, אולם הפגישה לא יצאה לפועל. חלק מאנשי הידנראט ידעו על פעולות המחתרת, לא התנגדו ואף סיעו.

הנשק אוחסן בשני מקומות: (1) מרתף הנגרים ברחוב פודגורנה (מחוץ לגיטו); (2) ביתו של שְפִטְסִינסקי. הפעילים בהוצאת נשק ממחסני הגרמנים היו זרח קרמן, אביעזר אימבר, ליובה אברמוביץ', ניוניה צירינסקי, הלינקה רודשטיין, זליג מיליקובסקי, שבתאי מושקובסקי, אהרון באנדט.

בסביבות סלונים הופיעו שתי קבוצות קטנות של פרטיזאנים:

1) יו"ר הקולחוז, אלכסנדר ול'אסוביץ' פידריק, יחד עם ארבעת בניו מכפר זאוויירשה ועוד מספר אנשים שהצטרפו אליהם, הקימו קבוצה פרטיזאנית. אחד מאנשי הקבוצה, דודקו גריגורי אנדרייביץ', יצר קשר עם היהודי שפטינסקי – איש מחתרת בגיטו.

2) פרוניאגין פיוטר ואסילביץ' היה קצין בצבא האדום. כאשר כותר, אסף 15 איש סביבו והם הסכימו להמשיך את מלחמתם כפרטיזאנים. קבוצה זו היוותה את הגרעין של יחידת הפרטיזאנים שצ'ורס בעתיד.

שתי הקבוצות הפרטיזאניות התאחדו לאחר מותו של פידריק. הקבוצה המאוחדת חנתה ליד הכפר זאפאל'יה והצטיידה בנשק ובבגדים.⁸ אנשל דלטיצקי קשר אף הוא קשרים עם ואצק וילצ'ינסקי ומפיו שמע דלטיצקי על פרוניאגין וקבוצתו. זרח קרמן והרצל שפטינסקי קשרו ראשונים את הקשר עם פרוניאגין.

זרח קרמן, ליד העיירה ביליצה בגליל נובוגרודק, היה מורה במקצועו. כאשר הגרמנים החלו לרצוח את אנשי האינטליגנציה היהודית בעיירתו ברח קרמן לבני משפחתו בסלונים.

במארס 1942 הצטייד קרמן ברישיון ויצא לכפר זאוויירשה, שם נפגש עם פרוניאגין ודודקו, שני קצינים לשעבר של הצבא האדום, שעמדו לצאת בקרוב אל היער. פרוניאגין ודודקו הזדקקו לתחמושת ולבגדים חמים. לפגישה הבאה נתלווה איש המחתרת אהרון באנדט.

על הקשרים עם קרמן ושפטינסקי מספר פרוניאגין:

"כאשר חנינו ביערות רפלוברקה וכן בוולצ'ה נורי, חייבים היינו להבטיח לעצמנו קשרים מהימנים קודם כל עם סלונים, שבה התמקם המינהל הגרמני של המחוז וחיל-מצב גרמני גדול... הקשרים הישירים שלנו עם סלונים היו, זרח קרמן וגרישה שפטינסקי".⁹

באחת הפגישות כותרו פרוניאגין ואנשיו בידי הגרמנים אולם הצליחו להחלץ. פרוניאגין ממשיך:

"נשק מגוון ותחמושת רבה קיבלה קבוצתנו ממחסן נשק השלל שבסלונים, בו עבדו האנשים המסורים לנו: 'נ' צירינסקי, 'ס' בובלאצקי, 'א' שוסטרוביץ', 'פ' דוקטורצ'יק, 'נ' מיליקובסקי, 'ג' מלאך, 'ג' רינהאוז. ב'בוטה-לאגר' (מחסן הנשק) ניהל את עבודת היומיום המחסנאי אריק שטיין, יהודי גרמני. הפאשיסטים הגו לו אמון והוא התגורר אתם. הוא לא ענד טלאי צהוב על הגב ועל החזה. אנשי המחתרת החליטו למשוך את שטיין לצידם.

"אבל כיצד לגשת אליו? האם יסכים לפעול עם אנשי המחתרת? ואם יקרב, מה אז? מה מצפה לאדם שינהל אתו את המשא-ומתן? אנשי המחתרת הטילו על צירינסקי לשוחח עם שטיין. 'נ' צירינסקי היה עלם בן

עשרים, בעל יוזמה.

"...צירינסקי כיוון לרגע המתאים ופתח בשיחה עם שטיין. בשמחה רבה קיבלנו את הידיעה שהמחסנאי הסכים לעבוד עם המחתרת. שטיין הצדיק את תקוותנו במלואה. הוא השתלב בהברחת מיקלעים ורובים ממחסני השלל... ביוני 1942 נאלץ שטיין לעזוב את סלונים ולהצטרף לפרטיזאנים. אצלנו שימש שטיין בתור חבלן. בדצמבר אותה שנה נפל במילוי תפקיד קרבי.

"נתן ליקר היה אדם צעיר, מגודל גוף, שאופיו שקט ומאוזן. ניכר היה בו כוח רצונו הרב. בתחילה עבד אצל הגרמנים בתור חשמלאי ובינואר 1942 הצליח להתקבל לבית-המלאכה לתיקון מקלטי-רדיו. הוא ניצל את משרתו כדי לסייע לפרטיזאנים.

"את קבלת מקלטי הרדיו אנו חבים במיוחד לנתן יוסיפוביץ' ליקר. הוא בא אל הגדוד ב־1942. בתחילה שירת כטוראי ואחר כך פקד על כיתה. הוא השתתף בפיצוץ 28 רכבות אויב ובקרבות רבים. התמזל מזלו לעבוד עם גיבור ברית-המועצות קיריל פרוקופייביץ' אורלובסקי, ועם המחבלים והסיירים עליהם פקד אורלובסקי¹⁰.

"אָריק שטיין – היה מהנדס מפרנקפורט, איש אמין, שהגיע מגרמניה לפולין אחרי "ליל הבדולח" עם פרוץ מלחמת פולין-גרמניה ברח לסלונים. במחסן הנשק הגרמני עבד כנשק ראשי. (נפל בדרכו מפעולת חבלה, כפרטיזאן ביער ליד הכפר בוצ'ה).

העובדים היהודים במחסנים הגרמניים היו מחבלים בנשק, לאחר שנבדקו הכלים בידי הגרמנים. הם היו מקצצים את הנוקר, מהדקים את הקפיצים בדיסקים ועוד. מושקובסקי העביר לפרטיזאנים מכונת-הדפסה.

ד"ר אברהם בלומוביץ' העביר לפרטיזאנים שורה של תרופות בטרם לכתו ליער.

לאחר דיון סוער החליטו הפרטיזאנים הרוסים בוולצ'ה נורי עם מפקדם פרוניאגין לייסד קבוצה יהודית פרטיזאנית בשם "שצורס 51". היו פרטיזאנים שטענו, שמתפקידם של היהודים לשבת בסלונים, לחבל במוסדות המינהל האזרחי והצבאי, לנהל תעמולה אנטי-גרמנית ולספק לפרטיזאנים נשק ומצרכים.¹¹

ב־3 ביוני 1942 יצאה מהגיסו קבוצה ראשונה אל היער והיו בה: אנשל דלטיצקי, ד"ר א' בלומוביץ', פניה פייגנבוים, קובה זילברהאפט. מורי הדרך היו זרח קרמן ואהרון באנדט. הם הגיעו ליער רפובקה.

ב־10 ביוני 1942 יצאה ליער קבוצה שנייה ובה: יצחק גראצ'וק אברהם יקימובסקי, דוד בלומנפלד ואדק שנור.

בארגון המחתרת פעלו גם בנות, שהשתתפו בהתבאת הנשק ובהברחתו, ביניהן הלינה רונדשטיין – אמיצה חריזה.

קרתה גם התנגשות בין יהודים לגרמנים בעיר. זרח קרמן וניוניה צירינסקי נתקלו בגרמני ברחוב. כאשר הגרמני קרא: "מי הולך?" ירו בו השניים במקום תשובה והסתלקו חיש. העיר היתה כמרחקה בעקבות תקרית זו. זו הייתה הפעולה

הראשונה של אנשי המחתרת היהודים בסלונים.¹²

ערב האקציה של ה־29 ביוני 1942 התכנסו חברי המחתרת להתייעצות. דוקטורצ'יק הציע לחלק נשק לחברי הארגון ולקרוא ליהודים להתגונן. ז'אמה שוסטרוביץ' טען, שאינו רואה במעשה זה כל תכלית. הישיבה התפזרה ללא החלטה. בימי האקציה יצאו שתי קבוצות ליער: האחת בראשותו של זרח קרמן והשנייה – בראשותו של יעקב שפטינסקי.

באחת הקבוצות שהוסעו להרג בימי האקציה, היה שמואל גוטרמן. כשהגיעה המשאית לפרבר אלברטין תפס גוטרמן ברובהו של אחד השוטרים, הפיל את השוטר ארצה במהלומת קת הרובה, קפץ מהמשאית ונעלם עם הרובה שבידו באחת הסימטאות. גוטרמן הגיע ליחידת "שצ'ורס 51". ד"ר צ'סלאבה אורלינסקה ניצלה יחד עם משפחתה באקציה זו. היא טיפלה בהיותה בגיטו בנשות הגרמנים ובפילגשיהם.

רוב חברי הארגון ניספו באקציה זו, אולם אספקת הנשק ממחסני השלל הגרמניים אורגנה מחדש ועסקו בכך: אריק שטיין, א' אימבר, הלינקה רונדשטיין, סיבוש, מניה אקרמן, איצל אנוצ'ניק, גניה חנצ'ינסקה, ניוניה צ'ירינסקי, יעקוב טימן, אליהו אברמובסקי, וז'בה אברמסון.

ברחוב מוסטובה התקיים, לאחר האקציה, גיטו קטן. ליהודים בגיטו כבר לא היה אז כל ספק, שמטרת הגרמנים היא לרצוח את כל היהודים. קבוצות יהודים יצאו מהגיטו ליער.

זאמה שוסטרוביץ', שיצא מהיער וחדר לגיטו, סיפר לחבריו במחתרת שהיחסים בין הפרטיזאנים היהודים והלא־יהודים הולכים ומתערערים, ושכל הדיבורים על אחוות־עמים אין בהם ממש. ואמנם, אך הגיעו הקבוצות הראשונות מהגיטו ליער וכבר החלו בקרב הפרטיזאנים הלא־יהודים רינונים וקסינות: "למה לנו כאלה? כשיודע בגיטו שקלטנו כה רבים מהם – יתחילו לנהור במאותיהם". הקיצונים שבהם טענו: "היהודים אינם לוחמים. הם – פחדנים. בקרב האוכלוסייה האזרחית לא יגידו שאנו לוחמי־חופש, אלא מגיני הז'יד־קומונה".

ב־30 ביוני 1942 עזבו הפרטיזאנים הרוסים את היחידה המעורבת. פרוניאגין ודודקו עזבו זמן־מה אחריהם. בבסיס "שצ'ורס 51" נשארו 19 איש יוצאי סלונים ומספר קטן של פרטיזאנים רוסים. העלבון והכאב היו צורבים.

באסיפת המפקדים והפוליטרוקים של שצ'ורס פרץ ויכוח בעניין היהודי. הצעה אחת אמרה: יש לפזר את היהודים בין כל היחידות. הצעה שנייה אמרה: "שיתארגנו בעצמם – ונראה". פרוניאגין ודודקו חזרו לבסיס "שצ'ורס 51" והציעו לפרטיזאנים היהודים את ההצעה השנייה. הם הקציבו להם מחנה פרטיזאנים עזוב ומינו את אליושקה, היהודי, למפקד. פרוניאגין ודודקו נשארו עם הקבוצה היהודית.

בינתיים נמשכה היציאה מהגיטו ליער. סמוך לבסיס של "שצ'ורס 51" הוקמו שני מחנות משפחתיים יהודיים (1) המחנה המשפחתי הקוסובי ("שצ'ורס 59") (2) המחנה המשפחתי הביטני ("שצ'ורס 60").¹³

ב־6 ביולי 1942 יצאה קבוצתו של שבתאי מושקובסקי, שמנתה 10 אנשים. ב־13 ביולי קבוצה של 7, במחצית השנייה של יולי – קבוצה של למעלה מ־10.

קבוצת דוקטורצ'ק - 10, ב' 14 באוגוסט - 28, וקבוצות אחרות. פסח אלפרט, מפקד המחתרת, נשאר בגיטו.

לקבוצות שצ'ורס השונות ניתנו המספרים 51, 52, 53, 54. לאחר מכן הוקמו הקבוצות 56, 57, 58. לוחמיהן של הקבוצות האחרונות באו מכפרי הסביבה. המחנה המשפחתי הקוסובי מנה 210 אנשים ולהם היו כ־50 כלי נשק, סנדלריה, מתפרה ומסגריה. המחנה המשפחתי הביטני - היה קטן יותר.¹⁴

לא ארכו הימים ויחידת "שצ'ורס 51" גדלה ל־150 איש והייתה, בין כל יחידות שצ'ורס, הפלוגה המצויידת ביותר בנשק, וגם בתותח. הפקודות היו ברוסית, אך בינם לבין עצמם דיברו אנשי היחידה יידיש. הפלוגה חולקה ל־4 מחלקות, בכל מחלקה 2 כיתות. מפקדי המחלקות היו: וולקוב, פודולסקי, אהרון באנדט וזרח קרמן (מחלקת החבלנים). (בפלוגה היו 5 ביילורוסים). מפקד הפלוגה: פידורוביץ'.

פידורוביץ' נולד (1906) בהומל. לחם בחזית פינלנד, היה בין פורצי קו מנהיים וזכה ב"אות לנין". במלחמת גרמניה-רוסיה נפצע, בקיץ 1942 ברח מהשבוי ל"וולצ'ה נורי". הוא היה יהודי גאון, מעורב בין הלוחמים. אהב לשמוע מפהים ליד המדורות סיפורים על חיי היהודים באזורים שונים ועל היהודים בארץ-ישראל. היה לו רעיון לפרוץ דרך לארץ-ישראל. פעם, תוך כדי שיחה אמר: "אם נצליח לשרוד, לא יהיה לנו בית בשום מקום אלא בארץ-ישראל".¹⁵

בשלהי קיץ 1942 החלה הפלוגה שצ'ורס 51 בפעילות רבת-היקף במיקוש רכבות, מארבים, קווי טלפון, התקפות על חוות חקלאיות.

בסוף יולי 1942 הגיע אל גדוד שצ'ורס (שמפקדה היה פרוניאגין), סרגיי יאגורוב, חבר הוועד המחזי הקומוניסטי למאבק נגד הכובש. יאגורוב העלה בפני הפיקוד של שצ'ורס משימה: להביס חיל-מצב של האויב באחת העיירות. גדוד שצ'ורס מנה כ־500 איש והיה חמוש יפה: כ־40 מיקלעים ו־2 תותחים. הפיקוד החליט שההתקפה תהיה על העיירה קוסובו, שבה עמד חיל-המצב שמנה כ־300 איש. בהתייעצות ערב המיבצע השתתפו גם מפקדי היחידות הפרטיזאניות השכנות: גדוד ע"ש דימיטרוב, וגדוד ע"ש וורושילוב, ובה עיבדו את תוכנית המיבצע.

לפלוגת 51 היו 25 מיקלעים ו־51 תת-מיקלעים, רובים, אקדחים, רימונים. הנשק הובא מסלונים על-ידי חברי המחתרת.

ב' 1 באוגוסט הגיעה לבסיס של שצ'ורס 51 קבוצת יהודים מסלונים בהדרכתו של זרח קרמן וביניהם לילי בלומנפלד, אשתו של דוד. דוד נפגש עם אשתו ונאלץ באותו יום לשוב ולהיפרד ממנה לפני צאתו אל הקרב - ממנו לא חזר בחיים. בליל ה' 2 באוגוסט יצאו הפרטיזאנים למיבצע. מגדוד שצ'ורס - 360 אנשים; משני הגדודים האחרים - 120.

יעקב שפטינסקי מספר על הקרב:

"כשקרבו לעיר כבר הפציע השחר. מחלקתנו התחילה בפקודת המפקד פרוניאגין, לתפוס עמדות... שכבנו וחיכינו לאור הבוקר כדי להתחיל בהתקפה. האות - יריית התותח שלנו. הפלוגות האחרות של גדודנו

התמקמו מימין ומשמאל. בכל הדרכים הוצבו מארבים. על פלוגתנו הוטל להגיע למרכז העיירה ולכבוש בהתקפה חזיתית את בניין המשטרה והמיפקדה. שכבנו בשקט, מצפים ונרגשים מאוד – הרי זו הפעם הראשונה שהוטלה עלינו משימה קרבית של ממש. מפקדנו פידורוביץ' עבר בזחילה ממחלקה למחלקה, קבע משימות, הצביע על נקודות התורפה והדריך. אנחנו המיקלענים – עלינו לפתוח בריות על הקסרקטינים, להמטיר כל הזמן אש על הפתחים.

"והנה פוזר השחר את חשכת הלילה והבתים כבר נראו בבירור. התברר לנו כי תפסנו עמדות ממש מול הגיטו. לפי הוראת מפקדנו נכנסנו לרחוב הקיצוני של קוסובו. נתהדדה יריית התותח. רצנו קדימה, כאילו אנחנו נישאים עליידי כנפיים. התותח מרעיש. כלואי הגיטו מסתכלים בנו מאחורי גדר התיל בתדהמה ובפחד. אין אנו נעצרים וממשיכים לרוץ. והנה אנו כבר ברחוב הראשי. אנשינו יורים מימין. אנחנו תופסים עמדה ושוכבים בשרשרת. מטחי יריות אחדים ושוב נשמע קול מפקדנו: 'קדימה אחרי!' והכול מסתערים, פורצים לבניין המשטרה. על הריצפה מוטלות כמה גוויות. שני שוטרים עומדים וידיהם מורמות והיתר נמלטים לבניין המיפקדה הגרמנית וממנה הם ממטירים עלינו אש. הגרמנים הליטאים והשוטרים הביילורוסים ששרדו התרכזו שם.

"...עתה אנו מקבלים פקודות לירות על הכנסייה. המיפקדה כבר בידינו. פידורוביץ' מקים אותנו כדי לכבוש את הכנסייה. ואולם אש מיקלעים חזקה מצמידה אותנו שוב אל הקרקע. אנו יורים בחזרה. דוד בלומנפלד נפגע פגיעה ישירה והוא מוטל מת. עוד שני לוחמים נפצעו. אנשי הארטילריה שלנו מקרבים את התותח ומכוונים אותו אל הכנסייה. יורים בחלונות ועל צריחיה. הפרטיזאנים פורצים פנימה וההתנגדות נפסקת.

"בני הנוער של העיירה מתקהלים סביבנו, מסתכלים בנו בהערצה ובתמיהה. הם מצביעים על השוטרים ועל משתפי הפעולה ומבקשים להתקבל לגדוד. אחדים כבר הספיקו להשיג נשק ואינם מרפים מאתנו. "העיר בידינו. הניצחון מושלם. אנחנו פותחים בציד אחרי השוטרים ומשתפי הפעולה עם הכובש... מצב רוחנו מרומם.

"צהרי היום... אנחנו מוציאים את השלל בעגלות. רופאינו בלומוביץ' ולאקומצב (רופא רוסי בגדוד השכן) מעמיסים תרופות וחומרי־חבישה והגדוד נסוג מהעיר. פלוגתנו, ה־51, עתה במאסף. אתנו יוצאים רוב כלואי הגיטו. הנוער שהספיק להשיג נשק מצטרף לגדוד, היתר – יחיז במחנה המשפחתי".¹⁶

יהודי קוסובו פגשו את הפרטיזאנים היהודים שבאו להצילם בדמעות של שמחה. כ־100 מיהודי קוסובו, וביניהם הרב של העיירה, שוחררו באותו יום. השחרור בא באותו יום בו עמדו היהודים להיות מוצאים להורג לגדודים האחרים שהשתתפו במיבצע היו 5 הרוגים. בכרך הראשון של הספר הרוסי "התנועה הפרטיזאנית הכלל-לאומית

בבילורוסיה בשנות המלחמה הגדולה של המולדת" נאמר: "יחידת שצ'ורס ביצעה הרבה פעולות קרביות. ב־2 באוגוסט 1942 מיגרה יחידת שצ'ורס, יחד עם יחידות פרטיזאניות אחרות, את חיל-המצב בעיירה קוסובו. יחידת שצ'ורס הייתה הכוח המוביל. מפקד המיבצע היה פרוניאגין. בסתו 1942 העביר את בסיסו לאזור פינסק כדי לחרוף את החורף כיון שהמצב היה קשה באזור בריסק".¹⁷

מפקדה של יחידת "צ'אפאייב" – פיידוטוב, העלה הצעה להתקיף את חיל המצב בהאָוִינוביץ'. על פיידורוביץ הוטל הפיקוד על הקרב. לפני צאתם למיבצע השביעי דודקו, הקומיסאר של שצ'ורס, את הלוחמים בשבועה הפרטיזאנית. וזו לשונה:

"אני, אזורח ברית הרפובליקות הסוציאליסטיות הסובייטיות, מצטרף לגדוד הפרטיזנים האדומים, למאבק פעיל עם נשק ביד, נגד האויב המושבע של מולדתנו, גרמניה ההיטלראית. אני נשבע בפני העם והממשלה הסובייטית, שבועה זאת: אני נשבע להכות באויב בכל מקום, מבלי לחוס על כוחותי ודמי ובשעת הצורך גם על חיי, למען המולדת הסוציאליסטית שלי, בעבור הדם השפוך של עמנו, בעבור האמהות והאבות, הנשים והילדים, בעבור אחים ואחיות שעונו למוות בידי התליינים הפאשיסטיים. אני נשבע להיות מסור לארץ הסוציאליסטית שלנו, לממשלה הסובייטית, להיות אמיץ ועזרדוח בפגישה עם האויב, להיות הגון וממושמע, לקדש ולשמור את הסוד הצבאי שלנו במאבק הפרטיזאני, לציית ללא סייג לפקודות מפקדי והפעילים הפוליטיים.

"אני נשבע כי אלחם עם נשק ביד עם הבסתו הגמורה של האויב למרות כל הקשיים והאבדות שיהיו מנת חלקי, ואם אֶפְרַע פעם את שבועתי החגיגית הזאת – שתעניש אותי ידו הקפדנית של החוק הסובייטי".¹⁸

הפרטיזאנים חזרו על דברי השבועה בריגשה.

לפעולה הקרבית על האוֹוִינוביץ' יצאו פלוגות שצ'ורס 51, 52, 53, ואנשי צ'אפאייב.

הפרטיזאנים תפסו עמדות בחורשה מסביב לאחוזה שבו שכן בית-הספר למיקלענים, ניתקו את קווי הסלפון עם הסביבה והקימו מארבים בכיוון לברנוביץ' ובכיוון לסלונים. הקרב החל עם שחר. במהלך הקרב התעוור פרטיזאן אחד (הועבר אחר-כך למוסקבה). השוטרים פתחו במנוסה, והשאירו את נשקם. נלקח שלל רב: מיקלעים, רובים ותחמושת על העגלות. מפקד בית-הספר נורה, 40 שוטרים בבילורוסים נלקחו בשבי.

גדוד שצ'ורס גדל במשך הזמן, וכלל 6 פלוגות. בכל אחת כ־150 לוחמים בממוצע. גם פלוגת 51 גדלה. רוב חברי הפלוגה השתתפו בכל המיבצעים והקרבות. המחנות המשפחתיים מנו כ־800 איש ובמרוצת הימים נוספו להם פליטים מהגיטאות ומהקבוצות המשוטטות.

לגדוד שצ'ורס הגיעו גם שליחי המפלגה הקומוניסטית, וביניהם קלשצ'ב.¹⁹ אחד הפעילים המרכזיים בארגון המחתרתי בסלונים והלוחמים המצטיינים

בפלוגת שצ'ורס 51 ביער, היה זרח קרמן. עוד בהיותו בגיטו היה זרח יוצא כל יום שבת ליערות רפלוּבקה כדי להיפגש עם הפרטיזאנים ולמסור להם נשק ותחמושת – וביום שני בבוקר היה חוזר לגיטו. עלה בידו של זרח להוציא 18 מיקלעים, 10 אוטומטים והרבה כדורים. מספר פעמים חדר בליוויית כמה פרטיזאנים לסלונים, כדי להוציא משם אנשים ונשק. על חדירה אחת לסלונים מספר זרח:

"אספקת הנשק היה לה סידור קבוע. בבית אחד ברחוב פודגורנה... הייתה נגריה. עבדו בה החברים שלנו שמעון מיליקובסקי ז"ל (נפל בשורות הצבא האדום לאחר שחרור העיר). אברמוביץ' ורבינוביץ'. בבית הזה היה בונקר, שהכניסה אליו הייתה דרך מזנון שעמד בחצר. היו פותחים את דלת המזנון, מורידים איצטבה ודרך מיכסה בריצפה היו יורדים לבונקר.

"בבונקר היו כמה מיטות ואפילו חשמל הותקן שם. היינו מגיעים שמה בלילה ולמחרת בבוקר, כשהנגרים היו באים לעבודה, היו מביאים לנו אוכל ומקבלים מאתנו 'הוראות' לחברה שלנו. הפעם הייתה משימתנו להוציא אנשים ונשק מהעיר ליער.

"...לפנות ערב, לכשהחשיך, יצאנו מהבונקר והתאספנו בתוך הבית. מסרתי את ההוראות האחרונות, חילקתי את הנשק והתחמושת בין הצעירים (היו שם כ־30 איש ואשה). היו בידינו מכונות יריה וכ־10 אלפים כדורים. חוץ מזה – כמה תת־מיקלעים ואקדחים".²⁰

עוד פעם אחת, מאוחר יותר, חדר זרח לסלונים. הגרמנים הגבירו את השמירה ולמרות כמה ניסיונות שלו – לא הצליח יותר לחדור לעיר.

לביצות פולסיה

בראשית סתיו 1942 החליט גדוד שצ'ורס לצאת לאזור ביצות פולסיה. הסיבות היו בראש וראשונה ביטחוניות. המטה קבע, שהפלוגות 51, 52, 54, 55, 56, שהיו חמושות היטב, יוצאות לדרך זו ואילו פלוגות 57, 58, שרוב אנשיהן מהאוכלוסייה המקומית – נשארות על מקומן. גם 59, ו־60, שהיו מחנות משפחתיים, נשארים במקומותיהם.

גדוד שצ'ורס התכוון ללכת לאגם וייגונוב, מזרחה ממסילת הברזל בריסק־מוסקבה. פלוגה 53 הושארה במקומה כדי להמשיך בפעילותה. ניקולאי ולדימירוביץ' בובקוב, מפקדה של פלוגה זו, נתגלה כשונא ישראל מובהק. לאחר יציאת הפלוגות האחרות של הגדוד מזרחה, הוא התיימר להיות "אדון היער".

לאחר המצוד באוקטובר 1942 הפיצו אנשי בובקוב שמועות, שהיהודים הם מרגלים גרמנים ושהם תידרכו את הגרמנים לקראת המצוד. בובקוב סמך ידיו על שמועות אלו. בימי המצוד התפרקה פלוגתו ורבים מאנשיה היו לשודדים ורוצחים. גם התנהגותו של פיקוד הגדוד עוררה בקרב הלוחמים היהודים מורת־רוח רבה. בטרם יצא הגדוד לדרכו פנו הפרטיזאנים היהודים לפיקוד, לצרף למסע זה גם את המחנות המשפחתיים היהודים. התשובה שקיבלו הייתה, שהמחנות המשפחתיים

יכולים לעזוב את מקום חנייתם וללכת, אבל בכיוון אחר. זעמם של הפרטיזאנים היהודים גבר כאשר ערב המסע סולקו מפלוגה 51 יהודים רבים, ביניהם חברי מחתרת ותיקים מגיטו סלונים ומברחי נשק ליער. תואנת הפיקוד הייתה שאנשים אלה יהיו נטל על הגדוד. חלק מהפרטיזאנים היהודים, שסולקו מפלוגתם, הצטרפו למחנה המשפחתי הקוטובי 59.

בובקוב לא "שקט על שמרי" והוציא צו שכל היהודים שנשארו בבסיס הפרטיזאני "וולצ'ה נורי" חייבים לעזוב את המקום ולחזור לגיטאות. לדאבת-לב חלק מהיהודים ביצעו את הצו, חזרו לגיטאות וניספו, אחרים – נדדו ליערות פולסיה אחרים, רבים נפלו בדרכים, בתוכם גם הרב מקוסוב. זהבה רביץ מספרת, שפגשה ביער שתי בחורות:

"הן סיפרו שהפרטיזאנים פירקו מעליהן את נשקן, לקחו מהן את השעונים, את הפרוות ואף את המגפיים מהרגליים. היו מקרים שהפרטיזאנים הרגו יהודים. פעם, בחור ובחורה יהודים הלכו לחפש תפוחי-אדמה ולקחו כמה תפוחי-אדמה אשר הוטמנו עלי-די הפרטיזאנים. כשראו זאת הפרטיזאנים הם ירו בהם והרגום... יום אחד קם מפקדנו ניקולאי בובקוב, אסף את קבוצת הפרטיזאנים, תותחנים ואמר: 'מי רוצה להתנדב (כדי) לטהר את שארית היהודים שנשארו?'... אנשישמים לא חסרו. קמו מתנדבים, הסתדרו בשורה. אני ושתי חברותי רעדנו מפחד. הולכים להשמיד את מעט היהודים שניצלו.

"באותו זמן הופיעו הצנחנים הסובייטים. ממש כמו מן השמים ירדו. הם ציוו מיד להפסיק עם זה".²¹

זהבה רביץ היתה בין הנשים היהודיות היחידות בפלוגה, שלקחו חבל בפיצוץ רכבות.

גדוד שצ'ורס יצא לדרך. בהתקרב הגדוד לכפר צ'מרי, נודע לפיקוד מפי אנשי צ'מרי שהיו בגדוד, שבכפרם מצוי נשק רב. 23 מאנשי הגדוד וביניהם זרח קרמן וניוניה צירינסקי, ארצ'ק באנדט וד"ר בלומוביץ, בסיועם של אנשי הכפר, יצאו לסרוק ולחפש נשק. הם הביאו אתם 6 רובים שלקחום האיכרים.

הגדוד התקדם והגיע סמוך לכפר צ'מילי, שבו היתה תחנת-משטרה שמנתה כ-50 שוטרים. מטה הגדוד החליט לחסל את תחנת-המשטרה. הקרב נערך ב-4 ספטמבר 1942. הפרטיזאנים חיסלו את השומרים ושרפו את הגשר. כאשר נודע, שתגבורת גרמנית גדולה עומדת להגיע – ניתקו הפרטיזאנים מגע עם האויב. בקרב נפל מואטק לוסטיג, יאשה שפטינסקי – נפצע. פלוגות 51, 54 הצטיינו בקרב זה. פידורוביץ עשה רבות לחיזוקה של פלוגת 51. הוא העמיד את הפלוגה על רמה קרבית נאותה והקפיד על התנהגות לוחמיו. הוא אסר עליהם לקחת מהאוכלוסייה דברי מותרות (דבש, ביצים, חמאה, בגדי נשים וכו'). מי שלקח – ננזף.²² הוא קיבל נשים לפלוגה.

מצעדו של הגדוד מזרחה היה מרשים. טורי הפרטיזאנים השתרעו על פני קילומטרים. המפקדים רכבו על סוסים והמקשרים דהרו, הלון וחזרו ומסרו

הוראות. עגלות האספקה והציוד, שני התותחים ומיכל הדלק – יצרו רושם כי כאן צועד צבא סובייטי שהגיע מהחזית.

בתחנות אִיוואצביץ' ודומאנובו יצאו כוחות גרמניים והתקברו סמוך לטור הפרטיזאני. כעבור זמַרְמָה הופיעו מטוסים והטילו פצצות. למחרת בבוקר נשמעו יריות. הפרטיזאנים תפסו עמדות. הִקְרִי התחזק. היו נפגעים. הגרמנים עמדו לכתר את הגדוד הפרטיזאני. פקודת המטה לא איחרה לבוא והיא הייתה: להשאיר את כל הציוד במקום ולפנות אל הביצות. האנשים החלו לבוסס בבוק. היה קר ורטוב. הלוחמים קפצו על הרגבים המעושבים. ולא – ניתן היה לשקוע בבוק. הם יצאו מהביצות לאזור יָבֶשׁ. כדי לצאת מהכיתור היה צריך לחצות את השצ'ארה. הגדוד הפרטיזאני נמצא סמוך ל"סכר 10" על־יד תעלת אוגנסקי.²³

פרוניאגין שלח סיירת לבית הבודד שעמד ליד התעלה. הסיירים סמכו על עדותו של השומר הזקן על הסֶכֶר, ודיווחו שבבית ישנים מספר גרמנים. התברר שהזקן רימה את הסיירים. בבית מצאו גרמנים רבים – אנשי ס"ס. עם שובם של הסיירים תפסו הגרמנים שבבית עמדות והחלו להמטיר אש מרוכזת ממיקלעים כבדים. עיקר הכוח של האויב היה על הסכר ובסירות שעל התעלה.

במהלך הקרב שהתפתח, חיסלו הפרטיזאנים את הגרמנים שעל הגשר הראשון, תקפו את הבניין הראשון הסמוך לרציף, עברו במהירות את הגשר על גופותיהם של אנשי ס"ס ונכנסו לשטח שהיה נמוך מן התעלות. אז נשמע קולו של פיודורוביץ', שקרא לאנשיו להתקדם, כי בנסיגה ייתקלו בכוח גדול יותר. הוא צעק "קדימה!" – ולפתע נעצר, הושיט למעלה את נשקו ואמר: "קחו את הפ.פ.ד. (אוטומט) שלי", ונפל פצוע ארצה.

הכוח הפרטיזאני רץ קדימה והמטיר אש חזקה על הגרמנים. בקרב זה חיסלו הפרטיזאנים כ־100 אנשי ס"ס.

לוחמי "51" בפיקודו של פיודורוביץ' היו בין ראשוני המסתערים. מספר יאשה שפטינסקי:

"למחלקה השלישית שלנו ניתן הכבוד לפתוח בקרב. עלינו לצלוח את התעלה ואת השצארה עם הקבוצה '52'. הקבוצות האחרות הן מימיננו. לצדי שוכב מאיר מלאך. הוא צעיר מאוד. טרם מלאו לו 18. לפני קרב, יש שאתה רוצה לומר משהו, דבר שלא תגיד בתנאים אחרים. והנה אומר לי מאיורק: 'אתה יודע, יאשה, הרי טרם נישקתי לנערה. אף לא פעם אחת'. "אז עוד לא ידעתי כי הלוחם הצעיר הזה, האמיץ ועז־הנפש יפול בסיומו של הקרב. האם הרגיש מאיורק כי התביה, שבה אוחסנו שנות חייו, התרוקנה, ושעותיו האחרונות הולכות וכלות?"²⁴

זרח קרְמֶן, אברהם דוקטורצ'יק ואגאייב התקדמו בקרב ורצו לאגוף את האויב בצדו הימני, זרח – בתת־מיקלע שלו, אגאייב – ברובה החצי־אוטומטי, ודוקטורצ'יק במיקלעו. דוקטורצ'יק נפצע ונפל ארצה. זרח קרְמֶן וְאֶגֶאִיב גררו אותו אל בין השיחים. אגאייב אָץ להזעיק עזרה רפואית. מיד הגיעו גולדה גרצובסקה, ד"ר צֶסֶלְאוֹוה אורלינסקה וז'ניה אייכנבוים וחבשו את פצעיו. גולדה

לקחה את נשקו של דוקטורצ'יק ורצה עם האחרים אל הסוללה. שם עדיין התנהל קרב, ואז – נפגעה גם היא. זאב פינקל הגיש לה עזרה ראשונה. היא הועברה למחנה הפצועים. דוקטורצ'יק היה פצוע גם במותניו. הוא הובא אל מקום ריכוז פלוגת "51".

אביו של אימבר נהרג. אימבר קבר אותו. הנייק מלאך קבר את אחיו. בקרב נפלו 16 פרטיזאנים, ו־30 נפצעו. בין הפצועים קשה היו המפקד פידורוביץ', אברהם דוקטורצ'יק ויעקב סימן. גולדה גרצובסקה נפצעה ברגליה. כן נפצע קשה ברגלו קומיסאר הגדוד, דודקו.

פידורוביץ' היה ללא תקוות־חיים (תמיד היה אומר ללוחמיו: "מעטים מכם ישארו בחיים – אבל אתם תהיו גיבורים"). עתה – לכשאפסה התקווה – הוחלט שיש לפטור אותו מייסוריו, אך השאלה הייתה: מי יעשה זאת. הפילו גורל. בנימין רחמאריין, שעליו נפל הפור התייפח ואמר: אפילו אם תהרגו אותי – לא אוכל לעשות זאת. אחד ממקורביו של פידורוביץ' שם קץ לסבלו. המזון המועט שנאגר, היה מיועד לפצועים בלבד. הבריאים לא הירשו לעצמם לאכול תפוח־אדמה. הפרטיזאנים ידעו שהגרמנים לא יניחו להם. הוחלט, על כן, להעביר את הפצועים אל אי בתוך הביצות. היה זה לא רחוק מכפר סווייטצ'ה. פלוגת "51" התמקמה בין הכפרים נובוסילקי וראדז'אלוביצ'ה. הוחלט להקים בית־חולים. ד"ר בלומוביץ' עמד בראשו, הפצועים־קל שימשו כסאניטארים. כל פצועי "51" החלימו לאחר שבלומוביץ' ניתח אותם, בסכין גילוח או באולר. יעקב סימן הפצוע נפל סמוך ליום השחרור.²⁵

הניצחון ליד הסכר העשירי היה חשוב מכל הבחינות. הוכח לפרטיזאנים עצמם ולאוכלוסייה האזרחית, שאפשר לעמוד מול חיילי ס"ס מובחרים ולנצח אותם, על אף האבידות שסבלו הפרטיזאנים.

הגרמנים הסתלקו מהשטח והשאירו כוחות־צבא בהנצביץ' ובקריבושין. באחד מימי אוקטובר 1942 הייתה התקפה גרמנית. הגדוד "שצ'ורס" הופתע. השאיר את האוכל בדוודים ונסוג במנוסה. בתוך סבך השיחים נשארו הקומיסאר דודקו וגולדה גרצובסקה – שניהם פצועים.

שבועיים ימים זחלה גולדה על ברכיה, הביאה מים ושאריות־מזון שגידרה מהדוודים ומהמחסן־לשעבר. במים רחצה את פצעיו של דודקו ובשרדי המזון החיו את נפשם עד שהתאוששו. ואז, באה משלחת מהגדוד לקבור את גוויותיהם של דודקו וגולדה – ולהפתעתם הרבה מצאו אותם חברי המשלחת, חיים. את דודקו סחבו באלונקה וגולדה בכוחות־עצמה, ללא תלונות, עברה את הדרך עד פלוגת "51". מעשה גבורה של צעירה יהודייה.

לאחר מותו של פידורוביץ' הנערץ על־ידי פקודיו הלוחמים נתמנה ויקטור גוז'בסקי כמפקד פלוגת "51".

הערות

- 1 קפלינסקי נוח, פנקס סלונים, ב', עמ' 38.
- 2 שם.
- 3 דלטיצקי אונשל, פנקס סלונים, ב', עמ' 280 (להלן: דלטיצקי אונשל).
- 4 פאקטור חביבה, פנקס סלונים, ב', עמ' 112. דוקטורציק גולדה, פנקס סלונים, ב', עמ' 97.
- 5 מוקאסיי ריטה, פנקס סלונים, ב', עמ' 354.
- 6 דלטיצקי אונשל.
- 7 חצקלביץ יעקב, פנקס סלונים, ב', עמ' 99 (להלן: חצקלביץ יעקב).
- 8 שור שרה: הפלוגה ה-51, בית לוחמי הגיטאות – משרד הבטחון 1990. (להלן: הפלוגה ה-51).
- 9 פרוניאגין, ליד הנבול, הוצאת "בילרוס", מינסק 1979, עמ' 25–26 (להלן: פרוניאגין). פרוניאגין מונה שמות של אנשי מחתרת מהגיסו שפעלו למענו, אך אינו מספר, שאלה היו יהודים.
- 10 שם.
- 11 זרח בן אברהם (קרמן) ספר בליציה, עמ' 285 (להלן קרמן זרח). קרמן, זרח: יו"ש E/528.
- 12 חצקלביץ יעקב.
- 13 הפלוגה ה-51.
- 14 שמועיהם של היהודים שנשארו בשצורס 51: יצחק גראצ'וק, אחותו מאשה אברהם, יקימובסקי, דוד בלומנפלד, (קאליש), פאניה פיינגבלאט (לחז"י) קובה זילבראפט (וארשה), ד"ר אברהם בלמוביץ (לומ'ה), אהרון באנדט אחיו אברהם, זרח קרמן (בליציה), אירקה וויסלמיש (וארשה), אברהם בובלאצקי, זאמה שוסטרוביץ, דוד פרל, אונשל דלטיצקי, הנייק מלאך (אוסטרובקייילצקי), הרצל שפטינסקי, לאה (ליזה) אברמצ'וק, ליובה אברמצ'וק (אוסטרובמאזובייצקי). ראה: הפלוגה ה-51.
- 15 קרמן זרח: על פידורוביץ E/531. ראה: הפלוגה ה-51 עמ' 110.
- 16 קרמן זרח: א"צ תיק S/26 1544 (להלן: קרמן זרח א"צ). שפטינסקי יעקב. הפלוגה ה-51 עמ' 124. חצקלביץ יעקב.
- 17 דוקטורציק גולדה. פנקס סלונים, ב', עמ' 97. קרמן זרח. התנועה הפרטיזאנית הכלל-עממית בבילורוסיה בשנות מלחמת-המולדת הגדולה. הוצאת "בילרוס" מינסק 1973. כרך א', עמ' 642.
- 18 פרוניאגין, עמ' 39.
- 19 חצקלביץ יעקב.
- 20 קרמן זרח: א"צ. קרמן זרח פנקס סלונים, ב', עמ' 132.
- 21 קרמן זרח: א"צ. רביץ זהבה: א"מ A-200.
- 22 חצקלביץ יעקב.
- 23 תעלת אוגונסקי, הנקראת תעלת דנייפר-ניימן, נחפרה בשנים 1767–1783 ביזמתו ובניהולו של מפקד הצבא הליטאי מ"ק אוגונסקי. אורכה 52,8 ק"מ והיא מחברת את הניימן דרך השצ'ארה עם הדנייפר ומהווה חלק מנתיב מים רצוף מהים השחור עד הים הבלטי.
- 24 הפלוגה ה-51, עמ' 155. דוקטורציק גולדה. חצקלביץ יעקב.
- 25 קרמן זרח: חצקלביץ יעקב. דוקטורציק גולדה.

ממדף הספרים

גדעון גרייף

חדשים על המדף – סקירת ספרים חדשים

תיעוד מקורי

★ עמנואל רינגלבלום: כתבים אחרונים – יחסי יהודים פולנים. כרך שני: ינואר 1943 – אפריל 1944. מבואות, עריכה והערות: ישראל גוטמן, יוסף קרמיש, ישראל שחם. בהוצאת "יד ושם" ובית לוחמי הגיטאות, ירושלים תשנ"ד, 391 עמודים.

יומנו של עמנואל רינגלבלום ורשימותיו מתקופת המלחמה הם מן התעודות הנדירות והחשובות ביותר שנותרו מימי השואה בכלל ומימי חורבן יהודי פולין בפרט. בשבתו בגיטו וארשה השקיע עצמו רינגלבלום בעבודת תיעוד מחתרית: רבת-חשיבות, במסגרת המפעל ההיסטורי המחתרתי "עונג שבת", אותו הגה ויזם. פירות עבודתו של מפעל ארכיוני ייחודי זה מאפשרים לרושם קורות גיטו וארשה מבט אל מעגלי החיים הפנימיים בגיטו, מצדיהם השונים, המוארים והאפלים. רינגלבלום, המעורב בהתרחשויות שסביבו, מצליח לבחון את האירועים הנוראים בפרספקטיווה של היסטוריון, הכותב על אירועים מזמנים ומקומות רחוקים, אף שההיסטוריה מתרחשת בעוצמה בעת הכתיבה או בסמוך לה.

בכרך הראשון של היומן והרשימות כונסו חיבורים מספטמבר 1939 ועד דצמבר 1942. בכרך זה מונגראפיות בהן מעלה רינגלבלום דיוקנאות של אישים מראשי ההנהגה היהודית בגיטו, וכן קווים לדמותם של יהודים בעלי כשרונות: מדענים, סופרים, משוררים, עיתונאים, אנשי חינוך, ציירים, אמני במה, מוסיקאים

ומשפטנים. בחלקו השני של הכרך מובא חיבור על יחסי יהודים פולנים בעת מלחמת העולם השנייה. שני הכרכים הם אך חלק ממפעלו ההיסטורי הגדול של רינגלבלום, שאין ערוך לחשיבותו.

★ **עדות.** חוברת י"א. המערכת: יודקה הלמן, זאב אוטיץ, שולה שלהב. בית לוחמי הגיטאות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1994.

קובץ תיעוד זה מוקדש למשורר ולמחנך הדגול יצחק קצנלסון, במלאת חמישים שנה להירצחו בידי הנאצים. בעזרת עדויות, תעודות ודברי ביקורת ספרותית זוכה יצירתו המופלאה של קצנלסון להערכה, שהיא כה ראויה לה. קצנלסון היה אמן הביטוי הלירי האותנטי החשוב ביותר של ימי השואה, יוצר שהיה קשוב לרחשי לב עמו הנשמד, וביטא את רוח העם שבקרבו ישב בשעותיו הטראגיות ביותר, והיה מקורב לתנועה החלוצית שבמחתרת. "עדות" מעשיר את ידיעותינו על זמנו ויצירתו של האיש שכתב על ששת המיליונים הנרצחים סביבו – ולבסוף הצטרף אל מניינם.

★ **יוסף זלקוביץ', בימים הנוראים ההם. רשימות מגיטו לודז'.** ליקטה את החומר והקדימה מבואות: מיכל אונגר. תירגמו מיידיש: אריה בן-מנחם ויוסף רב. הוצאת "יד ושם", תשנ"ה, 370 עמודים.

זלקוביץ' היה פעיל בגיטו לודז' בחוגי הסופרים והמשוררים ובארכיון הגיטו, שהחל לפעול בנובמבר 1940. הוא היה בין מחבריה של הכרוניקה היומית שנכתבה בגיטו (הכרוניקה במלואה שרדה ופורסמה בתרגום עברי, בהוצאת "יד ושם"). הוא גם כתב יומן אישי, ממנו שרדו 27 מחברות הנמצאות כיום במכון היהודי ההיסטורי בווארשה ומבחר גדול של רשימות בנושאים שונים. בספר זה כלולות כמה מרשימותיו, המצטיינות בשפה עשירה ומעידות על השכלתו היהודית המרשימה של המחבר, שנרצח באושוויץ-בירקנאו באוגוסט 1944. כתב-היד ניצל הודות לעוז רוחו של נחמן זונאבנד, מניצולי גיטו לודז', שהבריח תעודות רבות אל מחוץ לפולין אחרי המלחמה.

★ **מרים הראל: עדויות.** הוצאת ירון גולן, תל-אביב 1994. 175 עמודים.

עדותם של עשרים ושניים ניצולי השואה כלולות בקובץ זה. הניצולים משתפים את הקורא בזיכרונות מהתקופה הקשה והטראומטית ביותר של חייהם, באמצעות מרים הראל, ניצולת השואה, המצליחה לדובב את הניצולים ולקלוט מהם את האווירה וקשת התחושות של היחיד בעומדו אל מול אימי השואה. קובץ שכזה ממחיש את החשיבות שבריאיון העדים, החיים עמנו, להנצחת זכרון השואה לדורות הבאים.

זיכרונות

★ יוחנן כהן, עוברים כל גבול. "הבריחה" – פולין 1945–1946. הוצאה לאור זמורה-ביתן / "משואה", 1995. 485 עמודים (כולל הערות, נספחים, מפות ותצלומים).

על הספר – ראה רשימתו של צבי הרמן, במדור "ממדף הספרים", להלן.

★ ינינה ברנדווין – ז'ימאן: נעורים ותושיה במלחמה. זיכרונות מימי השואה. הוצאת ירון גולן, תשנ"ה, 147 עמודים.

זיכרונותיה של נערה יהודייה בווארשה, המצליחה להתל בגרמנים ובפולנים ולהערים עליהם – בזכות תושייתה, העזתה, שפתה הפולנית המושלמת, חוש ההומור שלה – סגולות, המצילות אותה ברגעי סכנת-מוות ומקנות לה את היקר מכל – את החיים.

ינינה ז'ימאן לבית ברנדווין – בתו של רופא וארשאי ידוע, ד"ר היירונים ברנדווין, נולדה בווארשה ובעיר זו גם עברה עליה תקופת השואה, תוך שהיא עוקרת מדירה לדירה ומחליפה זהויות ותפקידים. הספר מאפשר הכרות עם עולמם של יהודי וארשה, שחיפשו מקלט בצד ה"ארי", וממחיש את סבל ההתחזות ואת המחיר הכבד, שנאלצו לשלם עבור החיים בזרות שאולה. מן הסיפור אפשר ללמוד, עד כמה מייסר ומתיש היה המאבק להישרדות של המעטים מן היהודים שהצליחו, בזכות "מראה טוב", הכרת המסורת הפולנית, המנהגים וההווי הפולניים וקשרים טובים, לסדר לעצמם מסתור מחוץ לחומת הגיטו, וכמה מזל היה צריך כל אחד מהם כדי לחמוק כל רגע מהסכנות הצצות מכל פינה.

★ אברהם אביאל, כפר ושמו דוגאלישוק. כרך בסידרה: לחיות! עדויות הישרדות מהשואה. עורך הסידרה: יורם טהר-לב. היועץ: ד"ר שלמה נצר. משרד הבטחון, ההוצאה לאור, תל-אביב 1995 – תשנ"ה, 272 עמודים.

בגיל ארבע-עשרה נמלט המחבר מבור המוות, שם נטבחו יהודי ראדון והסביבה. הוא נמלט ליערות, הצטרף לפרטיזאנים עמם לחם יותר משנתיים. בתום המלחמה עלה לארץ באניית מעפילים, ישב בגלות קפריסין ואחר-כך לחם בשורות הפלמ"ח. את סיפורו, המתחיל בכפר הולדתו דוגאלישוק, הוא פורש בפני הקורא בקווים בהירים, ומשחזר תמונות מחיי היהודים בפולין לפני השואה ובמהלכה, ימים בהם ארב הכיליון ליהודים על כל צעד ושעל. הספר מצטרף לכרכי הסידרה "לחיות!", המתפרסמת בהוצאת משרד הבטחון ומהווה נכס תיעודי על תקופת השואה.

★ יצחק פודהורץ, נכתב בדמעות. הוצאת "תמוז" – מול"ים בע"מ, תל-אביב 1994, 131 עמודים.

שנות השואה עברו על המחבר, יליד העיירה ויטקוב-נובי, בפולין, במחנות

הסגר ומחנות עבודה, במקומות מסתור ארעיים, באסמים ובעליות-גג, ובנדודים ארוכים ביערות אפלים. הוא נאלץ להתמודד עם הרעב, הבדידות, הפחד והייאוש; הוא גייס את כל כוחות הנפש כדי שלא להישבר, ואת מאבקו לחיים הוא פורש בספרו, הכולל גם קטעי חשבון-נפש פרטי ולאומי.

לילדים ונוער

★ רות אילן-פורת, אהבה בשנות החושך, הוצאת "תמוז – מול"ים בעמ", תל-אביב תשנ"ה 1994, 107 עמודים.

עשרה סיפורים לבני הנוער, המתרחשים ברובם בימי מלחמת-העולם השנייה, ומעלים על נס את ההקרבה העצמית של הגיבורים, את אומץ לבם ואת האמונה בניצחון הטוב והאהבה על כוחות הרשע והשיטנה. רות אילן-פורת היא ציירת-סופרת פוריה, חברת קיבוץ בית-השיטה. זהו ספרה התשיעי.

★ אירנה ליבמן: הרכבות של מאירקה. סיפורים על ילדים בשואה. האיורים – יעקב גטרמן. הוצאת ירון גולן. תל-אביב 1994, 54 עמודים.

המחברת, ניצולת השואה, חברת קיבוץ בית העמק, כבר העשירה את מדף ספרות הילדים בספריה, המנציחים את חוויות השואה דרך עיני הילד. בספר זה תשעה מסיפוריה של ליבמן, שראו אור בעיתוני ילדים ומקילים על קהל קוראים זה את ההתמודדות עם נושא השואה – בזכות גישתם החינוכית, רגישותם ושפתם הקולחת.

★ יצחק אדיזס: ילדות במקלט אלבניה. הוצאת "יד ושם", ירושלים, תשנ"ד – סידרה לנוער על שם קורצ'אק, 274 עמודים.

סיפור קורותיו של ילד יהודי, יליד סקופיה, בירת חבל מקדוניה. בזכות העובדה, שהוריו היו בעלי אזרחות איטלקית, שוחררו הילד יצחק ובני משפחתו ממחנה ריכוז וברחו לאלבניה, שהייתה אז בשליטת האיטלקים ונחשבה מקום מקלט בטוח יותר ליהודים. יתור יהודי סקופיה, שנכלאו במחנה שהוקם בעירם, שולחו למחנה ההשמדה טרבלינקה. בספר מתאר המחבר את פרשת נודויו עם משפחתו באלבניה, תוך שהוא משרטט קווים לנופיה ולאנשיה המיוחדים.

עיון

★ בן הכט, כחש, הוצאת ספרים "לדורי". מהדורה חדשה, תל-אביב 1995, 339 עמודים.

"כחש" הוא צירוף של סיפור עובדתי, מסה מדינית-עיונית ומגילת האשמה חמורה וחריפה מאיך-כמותה כנגד מנהיגות היישוב העברי ומנהיגות העם היהודי על מעשיהן ומחדליהן בימי השואה באירופה ובשנים שקדמו להקמת המדינה. במרכז הספר – משפט קסטנר, מזווית הראייה של הסופר האמריקני-יהודי הנודע, תוך הבלטת מחדליה של מנהיגות היישוב העברי בארץ-ישראל לנוכח רצח היהודים באירופה הנאצית. הספר, שחולל עם הופעתו עניין ציבורי רב ופולמוס נוקב, זכה עד עתה לחמש מהדורות והיה רב-מכר בארצות רבות.

כתבי-עת

★ **מחניים** – רבעון למחקר, להגות ולתרבות יהודית. שתי חוברות מיוחדות: "על השואה" (א – 175 עמודים), "על השואה" (ב – 177 עמודים). בעריכת הרב מנחם הכהן. הוצאת מרכז ספיר לתרבות ולחינוך יהודי, ירושלים, ה'תשנ"ה.

בשתי החוברות מגוון מעניין ורב-ערך של מאמרים העוסקים בקשת של נושאים מתקופת השואה, לרוב נושאים שאינם שכיחים בספרות הקיימת: הגות ומחשבה לנוכח השואה, ההתמודדות הדתית-אורתודוקסית עם השואה, ספרות השואה בלאדינו, השואה בספרות יהודי תוניסיה, ועוד.

צבי הרמן

סמוך לשואה

על ספרו החדש של יוחנן כהן: עוברים כל גבול; "הבריחה" – פולין 1945–1946

הוצאת זמורה-ביתן / "משואה"

דומה, גורלנו מעתד לנו דורות רבים להתמודד עם השואה ועם האירועים ההיסטוריים הכלליים והאישיים, שנוגעים בשואה. אין בריחה, אין הסתתרות, אין התעלמות מן השואה. אין אפשרות כזאת. היא אתנו ביודעין ובלא יודעין ושום "הדחקה" לא תועיל; היא אווזת בנו, בכל אחד מאתנו – בין אם עבר את השואה וזוועותיה וזזה אותן על בשרו ובין אם יודע על השואה מ"כלי שני", מקריאה בתעודות, ביומנים, בספרי זיכרונות, בדינים-וחשבונות או מסיפורי ניצולים וקרובים – שבוי בנשמתו ללא יכולת להשתחרר ולנתק כבלים. אמנם, האירועים נתארעו לפני חמישים שנים. חרף התרחקות הזמן הנפער יותר ויותר – הם פשוט מחלחלים בנו. כל התרחשויות שנוגעת בשואה, מעוררת הדים ובהמשך השנים עוד תזכה למחקר ולהתבטאות ספרותית, אף על פי שקשה, יותר נכון אי-אפשר, למצות את השואה. "זוועה ואולי מלה אחרת", אומר אורי צבי גרינברג עז הביטוי. גם בעלי עוצמת ביטוי לא חשו, שיש בהם את מלוא היכולת לתאר ולמצות את השואה. ואולי דווקא מתוך הרגשה זו קיננה איזו רתיעה נפשית אצל שרידי השואה לנגוע בה. חשו בדל שפתם וברדירות כוח תיאורם בבואם להעלות את האימה. למרות זאת – רבים ניסו. הנושא גדול מאוד ומורכב הן ברובד

ההיסטוריה היהודי-הכללי, הן ברבדים האישיים הנפשיים-רוחניים של כל אחד ואחד.

קראתי את ספרו של יוחנן כהן: עוברים כל גבול; "הבריחה" – פולין 1945–1946. עם כל פרק גברה לא רק סקרנותי, כי אם גם הפתעת. יוחנן כהן, חניך "הנוער הציוני" בפולין, היה ממנהליו הבכירים-הבחירים של הקן הגדול בעיר לודז', עלה לארץ ובלבו ומוחו רגשות ומחשבות – הערכים – שהחניך בתנועת הנוער נטע בו: שלהבת צימאון לחידוש האדם היהודי, חזון יצירת מדינה יהודית בארץ-ישראל, גאווה על היותו יהודי גם בפולין האנטישמית; גאווה שנתבטאה בעמידה בקומה זקופה מול הגויים וגם בלימוד אחיזה בנשק במקרה הצורך; חובת "הגשמה" על-ידי עבודה גופנית על-מנת להפוך חלום למציאות ונאמנות ללא סייג לשפה העברית ותרבותה, עד כי "...השיל מעצמו את הגלות על-ידי התנזרות מכל דיבור פולני". אם כן, הבראשית מעוגנת בארץ-ישראל החלוצית הקשה-אקסוטיטמייגעת-מלהיבה-מכאיבה, חמה וגאה ומנוגדת קוטבית לחיי הגלות.

ב-1938, גרעינו הקיבוצי עלה להתיישבות בקיבוץ "תל-יצחק" בחולות הנוודים של ואדי פאליק, במבצעי "חומה ומגדל", ביטוי מוחשי למאבק היישוב היהודי ב"ספר הלבן" הקטלני של הממשלה המנדטורית הבריטית ומאז ועד תום מלחמת-העולם השנייה – שנים של "אוניברסיטה": טוריה, קסיף, אריזה והגנה. אולם האווירה הכאריזמטית – המרוצה – השלווה, שהשרתה בלב החלוציות המגשימה, חרף המאבקים בערבים ובבריטים, הופרה על-ידי הידיעות על תהומות השנאה שפתחו בטנן באירופה הכבושה. כמעט כל אחד – ימיו היו פרוצי דאגה ויגון. הן ביישוב הצעיר, למי לא נשארו באירופה הרמוסה הורים, אחים, אחיות, קרובים, ידידים, חניכים?

מייד עם כניעת גרמניה, יוחנן כהן נבחר-התנדב לצאת לפולין בשליחות המוסד לעלייה ב' כדי להשתלב בהנהלת "הבריחה" ואירגונה.

המניעים להחלטה? באביב 1944 הגיעו לתל-יצחק ראשוני החברות והחברים של ה"נאשה גרופה" (החברה שלנו), צעירים חברי "הנוער הציוני" שהצליחו לברוח מהגיטאות ולהימלט ממחנות ההשמדה. דרך הונגריה ורומניה הגיעו לארץ-ישראל. המפגש אתם "...פוצץ סופית את הבועה האוטיסטית שבתוכה חייתי... כאשר נפתח סגור לבם ופיהם, כאשר שמענו את סיפוריהם, נתגלתה לראשונה השואה על מוראותיה..."

יחד עם סיפורי גבורה והקרבה עצמית על-מנת להציל אחרים. ביישוב – תדהמה, תחושת חרון אִי-אונים מהולה גם ברגשי אשמה. האם עשינו, האם ניסינו לעשות כל האפשר וגם מעבר לזה, כדי לעזור, לעודד, להציל? האם ניסינו לפרוץ אליהם בכל הדרכים? שאלות שהיסטוריונים ידושו בהן ויתווכחו עליהן שנים על שנים, כל אחד לפי גישתו והבנתו. להגיע אליהם! – היה הצו הפנימי והלאומי של טובי הצעירים. נולד מפעל הצנחנות. היסטוריונים צעירים בימינו, "אקדימאים" – אובייקטיביים? עם איזמל חד של הגיון שואלים-מלעזים: מה חשבו המסומטמים האלה? כמה עשרות צעירים, מפוזרים בארצות אירופה הכבושה, יוכלו לעורר מהפכה ולנצח את הגרמנים? על רעיון-איולת זה להקריב קורבנות? היסטוריונים מרופטי-הגיון ומעוותי-הבנה לא השיגו בגישתם ה"אובייקטיבית" את הרגשות, את

הצורך הנפשי של רבים וטובים לנסות להתחלק בגורל, ליטול כמה אלומות-אור תקווה ולהאיר נבכי ייאוש. אכן, באובייקטיביות היסטורית אי-אפשר להבין מעשים כאלה.

מאליו מובן, שהמניע הלאומי גם אצל יוחנן כהן היה בלום ברגשותיו האישיים-הפרטיים: "...חוויית המפגש עם 'החבורה שלנו' שמה קץ להדחקת החששות, הפחד והאימה. עכשיו לא עזבה אותי החרדה לרגע. נגד עיני עמדו דמויותיהם של אמא ואבא, של אחותי אינקא. שאלתי את עצמי היכן היא, מה קורה אתה... לא יכולתי להירגע. מצפוני ייסר אותי..."

לאירופה אפשר היה להגיע רק בדרך בלתי-ליגאלית בספינה של עלייה ב': "...נטלתי את תרמילי וירדתי בעקבות שני מלווים אל הסירה. שטנו כרבע שעה מבלי להוציא הגה מפינו. הדממה הופרעה רק על-ידי המשוטים הטופחים במים. עכשיו ניתן היה כבר לראות את צלליתה השחורה של הספינה. עוד כמה דקות ואנו לצידה. נטלתי את תרמילי ועליתי בסולם על סיפונה. היה מוזר להביט לפתע מעל סיפון זה אל רצועת החוף השחורה, המנומרת אורות היישובים. זרקורי המשטרה הבריטית מאזור חדרה סרקו באלומות אור לבנות את הסביבה. הרחק מצד שמאל ניתן היה לראות את צללית הכרמל. הספינה ניטלתה קלות..."

הספינה "נטונו" הייתה בת 60 טונות. סירה... גם בים הפתוח הרפתקאות הסתתרות ממשחתות צי הוד מלכותו, שרתו אחר ספינות מעפילים. אחרי כמה ימי שיט:

"...הים היה רועג ומדי פעם צצו מתוכו איים קטנים. בשעות אחרי הצהריים הבחנתי לפתע בפס יבשתי עטוף ערפילים, שהלך וצמח במרחק רב מימינו. לא אי בודד וקטן, כי אם מסה קרקעית שהלכה וגבהה... הפילופונו. "שמש הנוטה מערבה האירה אותם בוורוד. הבחנתי בכתמי מטעים, נחילי בתים וספינות המשייטות בין המפרצים. המראה היה עוצר נשימה והוא ליווה אותנו עד רדת החשיכה..."

בבארי, נמל היעד באיטליה, נפגש יוחנן כהן עם יהודה ארזי, מרכז המוסד לעלייה ב' באיטליה, שבשיחתם הראשונה אמר לו בין היתר: "...אנחנו עוד לא יודעים כמה יהודים נשארו בחיים. יהיה עליך להציל את המעטים שנותרו שם, להעביר אותם כדי שיגיעו אלינו. אינני יודע כמה מהם ירצו להסתכן ולגנוב גבולות להגיע לכאן, להפליג בספינות כמו זו, שאתה הגעת בה. אבל עליך, עלינו לעשות את הכל כדי להצילם ולהעלותם... ודע לך, שם מצפים לך. תעמוד לך זכות ראשונים לאחר שש שנות ניתוק נורא..."

מבארי דרך ונציה ואודינה לגראץ (שבאוסטריה) במשאית של הבריגדה היהודית לפגישת עם מרדכי סורקיס, רכז פעולות הבריחה: "...לא יכולתי לגרוע מבטי מהנוף המשגע, משלל הצבעים, מהירק העמוק והשופע. יצאתי מארץ שחונה, והנה אני עובר עכשיו בין שדות מוריקים, גבעות המכוסות יערות של ממש, בוסתנים הכורעים תחת מעמסת הפירות, לאורך תעלות וואדיות, שבהם זורמים פלגי מים. הימים ימי ספטמבר ראשונים וצמרות העצים מתחילים להתקשט בשלל צבעים – מירוק כהה ועד לאדום חכליל..." גם סורקיס הדגיש באזני יוחנן כהן, שהזמן דוחק וסכנת חיים אורבת לשארית הפליטה בפולין.

באוסטריה ביקר במחנה פליטים; מיפגש ראשון עם שרידי השואה באירופה של איש-משק צעיר שנתחנך על ברכי התורה החלוצית בתנועה. המפגש היה

מזעזע. התנאים החומריים במחנה, מאוכלס אלפים פליטים, היו קשים מאוד. בית גדול, זוהמה, אפלה, צפיפות לאין תיאור, צחנה חודרת ואנשים מורעבים ללא לבוש מתאים וללא שמיכה להתכסות בה בלילות הקרים. אך מצמרר ומדכא יותר היה לראות בין סחופי-גורל גם כאלה, ששנות השואה לימדום "להסתדר". כך כתב לחברים בבית: "...אין כאן איש שכולם יתנו בו אימון. חשדנות, זיוף, גניבות, עסקים שחורים – זו תופעה כללית. אנשים התרגלו 'להסתדר'. יש כבר מתעשרים חדשים... בצד הספיקולנטים השבעים – אנשינו הרעבים...". אבל הייתה גם קרן-אור: פגישות עם צעירים חברי תנועות-נוער ציוניות, שהתארגנו ב"קיבוצים". ה"קיבוצים" הפכו להורים, למשפחה, לבית, לחברים, לבית-ספר. ב"קיבוצים" – מחסור, רעב. גם הכמעט ילדים יצאו מגן-נעוריהם, התבגרו בגיטאות, במחנות ההשמדה וביערות. חרף הכל אפשר היה להרגיש שגיצי הסבל והמחסור התלכדו לשלהבת חלום-תקווה: יבוא יום ויגיעו לארץ-ישראל! מיפגש מדאיב-מדכא, אך גם מעודד-מרענן, נוסך תקווה.

מצויד ב"תעודות" של הצלב האדום, של אונורה ושל הממשל הצבאי, יוחנן כהן עבר בנתיבות ה"בריה" הבלתי-ליגאלית דרך בודפשט וברטיסלבה. בין הגבול ההונגרי לבין הגבול הצ'כי הליכה של שבע שעות בלילה, עד ש"האפיר כבר האופק" ובצינת טרם בוקר חצה את הגבול הצ'כי; הגיע לפולין כ"ריפטריאנט" פולני, ששוחרר ממחנה ההשמדה מאוטהאוזן. תחנתו הראשונה – קאטוביצה ומשם ללודז', לעיר הולדתו ולפגישה הראשונה עם איסר בן-צבי, הוא "שמעון" בצופן, איש מעלה החמישה, חבר "נרדוניה", השליח הראשון ל"בריה", שהקדימו בכעשרה ימים. השליח השלישי בהנהלת ה"בריה", צבי נצר – "אלכסנדר" בצופן – איש קיבוץ אלונים, חניך תנועת "דרור", הגיע כחודשיים אחרי יוחנן כהן, הוא "גדעון". צבי נצר (מלניצר) היה צעיר משמעון וגדעון, ו"רוק" וחסר ותק בארץ; בסך הכל היה שנתיים בארץ-ישראל. על חוסר הוותק חיפתה הביורפיה שלו. הצעיר בעל "עיניים עליוזות... שדיברו היה נעים ומאופק" ברח בתחילת המלחמה מרובנו לוויילנה בתקווה לעלות משם ארצה. נאסר על-ידי הרוסים, נתגלגל מבית-סוהר לבית-סוהר ברחבי ברית-המועצות עד סיביר. בפרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, השתחרר מהכלא בסיביר והתחיל במסע אלפי קילומטרים, רוחש סכנות והרפתקאות וניסיונות לגלות חברים. מסאמרקנד, מתגנב לרכבת ומגיע לנמל קראסנובודסק; נאסר; מתגנב לאוניה ומגיע לנמל באיראן. בטהראן, אנשי הסוכנות מגייסים אותו יחד עם מאיר לובלינסקי, חבר "הנוער הציוני", לפעול בקרב ילדים יתומים שניצלו. גם לובלינסקי היה מדריך-מחנך של "ילדי טהראן". כאשר "האדמה בוערת" מתחת לרגליהם – השניים בורחים מטהראן ודרך בגדאד דמשק עוברים את גשר בנות-יעקב אחרי שלל הרפתקאות.

מה הפתיע אותי בקריאת הספר? ראשית שהוא נכתב אחרי חמישים שנים, מרחק זמן גדול. אמנם המחבר לא עבר את השואה בגופו. אולם, בשנים 1945–1946 התהלך על גבול ים החורבן וים הדמים וחזה בעיניו מדי יום ביומו את מוראותיהן-תוצאותיהן המזעזעות של השנים הקודמות. ואם כי תיעד במכתבים ובדינים-וחשבונות את מראות עיניו ומשמע אוזניו, וכמובן את כל אירועי ה"בריה", בהם נטל חלק פעיל הן כמתכנן והן כמבצע – כנראה הייתה קיימת

איזו רתיעה נפשית, איזו הדחקה, שמנעו ממנו לכתוב, וייתכן, שחשש להתמודד עם התקופה, כשאיוריעה היו קרובים. כמו אצל רבים אחרים – היה צורך בזמן רב כדי לפתוח ערוצים חסומים ולעבור מחסומים וחומות-זיכרון, בהם האשמה עצמית וייסורים לא מעטים. לאחר 50 שנה הוא היחיד מבין שלושה מנהלי "הבריה" בפולין, שחי אתנו. אם הוא לא יעלה אפוס זה על הכתב – הדברים יירדו לתהומות נשייה לעולמים.

אני משער לעצמי שיוחנן כהן רצה לכתוב ספר אקדמי (ניכר היטב שיש לו הכלים הדרושים), מחקר היסטורי-מדעי על קורות "הבריה" בפולין בשנים, בהן היה שליח. אכן הספר מבוסס כדבעי על תיעוד מדוקדק ועם כל "האפרט המדעי", בו מצטיינים הספרים המדעיים ואף הפסבדו-מדעיים, שיוצאים לאור בארצנו הקטנה. הספר הוא בלא ספק כלי עזר חשוב בידי מחנכים-מורים להבנת המאורעות מייד לאחר השואה ובכל ניסיון להעביר לתלמידים את אירועי "הבריה".

ליוחנן כהן קרה אותו דבר, שהנו מוכר היטב לסופרים לא מעטים בתהליך הכתיבה: היד לא נשמעה לו. פרץ הזיכרונות פרץ בעצמו את מסגרות הספר המדעי! במדע – בבדיקה הקפדנית-המחודדת-הזהירה, במספרי ה"בריה", בשירות נקודות ה"בריה" ומיפיון – מתערבב יסוד אוטוביוגרפי ישיר, שחותר לעבור על פני רצף הזמן המתפרש כמסגרת הספר. בידינו מסמך חירותט, חשוב לכל מי שרוצה לפענח ולהבין את מפעל ה"בריה" לא רק מבחינת הנתבים, המספרים והנסיבות הפוליטיות, אלא גם מבחינת המניעים האנושיים המגוונים ביותר. אתה חש בצלקת הגעגועים והזיכרונות לא רק אצל פעילי ה"בריה" הרבים, אלא גם אצל רבים שהמארגנים כיוונום לנתיבי ה"בריה". מתוך משפטים קצובים, פעמים קצרים לומד הקורא על אופיים, לבטיהם, יעילותם, חריצותם ומסירותם וגם כאביהם ונהייתם של צעירות וצעירים אלה ואף של מבוגרים, שהשתתפו במפעל כביר זה.

לתוך מארג זה רוקם המחבר ביד עדינה גם את חוויותיו, זיכרונותיו, קורותיו. הוא עושה זאת בענוותנות, בביישנות קמעא וכשמזכיר את השתתפותו באירועים הבלשיים-ההרפתקניים הרבים – כאילו חרצובות לשונו אינן משתחררות. באקדמיה ודאי יאמרו "מומחים", שאין מערבבים מדע באוטוביוגרפיה ומין בשאינו מינו. יבושם להם! ההיסטוריה היא אינה רק ניירת ותעודות – היא צריכה להיות חלק מן החיים הממשיים; אנשים חיים בשר ודם נושאים אותה.

ואולי – אין אני יודע; קראתי את הספר בכתב-יד – קינן בלבו בסתר הרצון לעשות צדק לפעילי ה"בריה" הרבים, לגיבורי העלילה שלרוב נשארו אלמונים. הפרופ' יהודה באואר חיבר ספר בשם ה"בריה". הספר יצא לאור ב-1970 בהוצאת "מורשת" ו"ספרית הפועלים" וזמן רב נחשב ל"מלה האחרונה" בנושא. במחקרו זה מצא ב"אובייקטיביותו המדעית", שמארגני הבריה, גיבוריה ופעיליה היו שייכים לתנועת "השומר הצעיר". ואם כבר מצא בנדיבותו כי רבה גם אחרים (הרי מנהלי ה"בריה" בפולין היו איסר בן-צבי מ"גורדוניה", יוחנן כהן מ"הנוער הציוני" וצבי נצר מ"דרור", ובהונגריה יונה רוזן מ"הבונים" ויהודה תלמי מ"הנוער הציוני") והזכיר ביעף את שמותיהם – לרוב הזכרו בלי ציון מקור מחצבתם

התנועת. פרופ' באואר, חניך "השומר הצעיר" ודאי לא נדרש להמעט בחלקם וחשיבותם של אבא קובנר, חייקה גרוסמן וחבריהם "האסיאנים", אך מזה ועד התעלמות מאחרים, אפילו בלתי מכוונת – רב המרחק. אינני מאמין, אף פעם לא האמנתי ב"אובייקטיביות" של ההיסטוריונים. לא היה ולא נברא. אבל תחי ה"אובייקטיביות!"

יוחנן כהן מדבר בחום ובהערכה על עשרות ויותר עובדי "הבריחה" ופעיליה מכל התנועות, מחברי בית"ר ועד "השומר הצעיר" וקצר המצע מלהזכיר את כל השמות: הנה דברים כוללים על צוותי "הבריחה" בנקודת "הבריחה" קלוצקרקודובה:

"...כדי לעמוד בעומס המשימה האדירה עשו הגברים לילותיהם כימים... טיפול בארגונם של מאות רבות, על מצוקותיהם וטרונותיהם, הסיוע לחולים, זקנים, לילדים ולאמותיהם, פתרון בעיות שונות והרגעת הרוחות, לא פעם הגשת עזרה ראשונה ואף טיפול במקרי לידה, השתלטות על מפרעי סדר – הכל תחת לחץ מחוגי השעון... ראיתי אותם יום יום ולילה לילה במלאכתם, אינני יודע איך וכיצד יכלו למשימה... כל זה הודות לחושיהם הנכונים ובזכות מסירותם, ללא תארים אקדמיים וללא הכשרה מיוחדת, לבד מ'ההכשרה' שעברו לפני שנים בתנועותיהם ולאחר מכן בבונקרים, במחנות וביערות..." התיאור הזה הולם גם את פעילי יתר הנקודות ומרכזי "הבריחה". בתוך הדפים פזורים סיפורי תלאות והרפתקאות, שכל אחד מהם יכול היה לשמש נושא לספר הרפתקאות בלשי. למשל: פייגה מילשטיין, חברת בית"ר, היתה ילידת וילנה. איבדה את כל משפחתה ולחמה בשורות הפרטיזנים היהודיים ביערות רודניקי. פייגה, עם עוד שני חברים, יצאה למעבר צ'רנוביץ' – רומניה. בקרבת הגבול נאסרה עם אחד החברים על-ידי משמר הגבול. החבר התחזה כמשוגע ושוחרר. פייגה נעצרה כסוכנת גרמניה. העבירה ברכבת קרון-משא, תחת משמר חייל, כדי לעמוד למשפט. בדרך קפצה מהרכבת הדוהרת, בילתה את הלילה בקור החורף בשרידי צריף הרוס ואחרי הליכה של 50 ק"מ בבוץ ובשלג, הגיעה לסטאניסלאבוב מורעבת, תשושה וסחוסה. זמךמה עסקה בזיוף ניירות, אחר כך העבירה קבוצות יהודים ליטאים דרך פשמישל וקרוסנו לרוסיה הקרפטית ומשם לרומניה.

בראשיתה, "הבריחה" קמה והתחילה מתארגנת על-ידי הכוחות המקומיים, בעיקר על-ידי השרידים של תנועות הנוער הציוניות השונות. כיצד ומנין נתקבצו בפולין שרידי יהדותה? הצבא הרוסי המתקדם שיחרר את פולין מעול הכיבוש הגרמני. מעריכים שכ-25,000 הצליחו להישדך בערי פולין ובכפריה ו"יצאו לאור עולם". הם הסתתרו בבונקרים וביערות, בערים עם תעודות אריות מזויפות (בעיקר נשים) או אצל משפחות פולנים "חסידי אומות עולם". היו גם כאלה, אם כי מועטים. תוך חודשים ספורים, גדלה האוכלוסייה היהודית בצורה ניכרת. מייד עם תום המלחמה חזרו כ-35,000 מבין אלה שנשארו בחיים במחנות ההשמדה. נתוספו עליהם כ-25,000, שהשתחררו מיחידות הצבא הרוסי והפולני ומיחידות הפרטיזנים ועוד כ-15,000, ששבו מברית-המועצות בעקבות הסכם הרפטריאציה הראשון בין ממשלת ברית-המועצות ובין הארגונים הפולניים. 120,000 – 100,000 כוויינפש מתהומות הדווי נעו ונדו בחיפושים קדחתניים-מייאשים-מיואשים

למצוא בין שלושה וחצי מיליונים נעדרים את בני משפחתם ויקיריהם. כל אחד עם חותם הסבל העמוק שלו, הגופני והנפשי. משורר צרפתי גדול, אלפלד דה וויני, אמר, שהוא אוהב את "הדר הסבל", כי יש בו מיסטיות מרוממת. אולי רומנטיקן צרפתי, שחי חיי מותרות ללא דאגות בטרקלינים ובארמונות, יכול לראות "הדר" בסבל. אבל בסבלות שרידי השואה לא הדר ולא מיסטיות, כי אם השפלה, זהות מעורערת, תלישות, ריקנות קיומית, דיכאון. הן, מלבד הפגיעות הגופניות, כל אחד נשא גם בלבו רסיסי פצצות. החיפושים היו לשווא; את יקיריהם לא מצאו. תמורת זאת מצאו ב"מולדת", אליה חזרו, אנטישמיות שחורה-פרועה, בעלת רוח רוצחת. הפולנים הודו לגרמנים לא רק בלבם, אלא גם בעל פה וגם בכתב, על המלאכה הנפלאה של שיחרור פולין מן הספחת היהודית. אך דא עקא – הם לא השלימו את המלאכה במלואה. יש יהודים שחזרו חיים לפולין! זרע הפורענות נבט מייד. השלטון "המתקדם" היה עדיין רופס-חלשלש (גם בהתחזק לא היה איכפת לו) והרוח ה"לאומית" בגילופין מצאה את פורקנה בפרעות ביהודים. הרי "יש לסיים" את המלאכה שבה החלו הנאצים וכה הצטיינו בה.

נערך פוגרום בקראקוב. כאש התפשטה רוח השנאה, התזזית. פרעות בז'שוב, טארנוב, ראדום, קילצה וביישובים נוספים. בראבקה הטילו רימוניידי בבית יתומים יהודי ובו שמונים ילדים חולים. השליכו יהודים מן הרכבות ורצחו יהודים בריש גלי ברחובות ערים. בין שורות הפורעים מאות-מאות לובשי מדים של הצבא הפולני. משלחת יהודים ביקרה אצל שר הבטחון כדי לבקש התערבות: "...וכי מה רצונכם? שאשלח לסיביר 18 מיליון פולנים?..." דברי השר למשלחת. ברחוב שלטה הרוח האפלה-הבריונית-הרוצחנית של האנטישמיות הקמאית. כמובן, שהיו גם פולנים אחרים; הן היו ביניהם גם "חסידי אומות עולם". אבל רוב האוכלוסין, גם אלה שלא השתתפו בפועל בפרעות ביהודים, התבוננו באירועים מתוך שביעות-רצון ושתיקה שבהסכמה. כל אחד ונימוקיו הטובים עמו.

לרגל עבודתו יוחנן כהן צריך היה לנסוע לעתים קרובות מאוד ברכבות על מנת לפקד את "נקודות" הגבול, להיפגש עם פעילי "הבריחה" לשם קביעת סידורים, לבקר בקיבוצים. "...העדפתי נסיעות בלילה ואת המקום הפינתי בתא הקרון... הייתי שם בכיסי את העיתון הפופולרי ביותר, כך שכותרתו תיראה... החזקתי בנסיעות אלה גם אקדח טעון..."

היהודים שחזרו לחפש קרובים ואולי גם שרידי רכוש – נמצאו אובדי דרך. חיש למדו שאין כל אפשרות להמשיך בחיים בין האנטישמים האלה, בבית הקברות היהודי הזה. צריך לצאת מפולין! נולדה בדרך סטיכית-ספונטאנית "הבריחה". בהונגריה, בסלובקיה, ברומניה, ארצות בהן המניעים הנפשיים היו דומים, לתנועת היציאה קראו "טיול". יהודים יצאו לטייל...

* *
*

בתחילה הייתה בריחה בלבד, בלי מירכאות ותוהו ובוהו. יהודים הסתייעו בכל מיני מברחים כדי לחצות גבולות. "הבריחה" נולדה אצל חברי תנועות הנוער הציוניות, שליהט בנפשם חלומם להגיע לארץ-ישראל, וכמו בעבר לפני השואה –

לנסות לסעת חלום זה בלבנות כל היהודים: "...הרגשנו שליחות, שאנחנו צריכים לסחוב בעול הזה, להפיח רוח חיים בעם הזה... להציל את האודים העשנים האלה, להחזיר להם את צלם האדם..."

ב"בריתה" השתתפו במשותף כל תנועות הנוער. במטה הראשון בוויילנה, השתתפו נציגים של "השומר הצעיר", "הנוער הציוני", בית"ר, פועלי ציון שמאל, "החלוץ הצעיר" - דרור ו"בני עקיבא". ראשית תפקיד - לקלוט את הניצולים, לחפש את החברים ואת היהודים בכלל ולקבצם במרכזי "הבריתה", שבימים הראשונים היו ברובנו ובוויילנה, ששוחררו על-ידי הצבא הרוסי המתקדם. מאוחר יותר "ועדת הבריתה" של כל התנועות הבריתה את מרכזה ללובלין ומשם לקראקוב. ועדת "הבריתה" תיאמה את הפעולות בין חברי התנועות, אך קבעה כלל ש"הבריתה" פתוחה בפני כל יהודי שירצה בה. ברם, המחשבה והמטרה העיקריות היו חיפוש דרכי בריחה למען העלות את "הלקט והפאה" לארץ-ישראל. כיעד ראשון-טבעי קבעו את רומניה, שכבר פרשה מן הציר הגרמני. ניסן רזניק מ"הנוער הציוני" יצא כדי לבחון את המסלול צ'רנוביץ'-בוקרסט. אחריו יצאו רוז'קה קורצ'אק מ"השומר הצעיר" וד"ר אמרנט, מורה עברי מוויילנה. רזניק ואמרנט חזרו לוויילנה. רוז'קה קורצ'אק המשיכה דרכה לארץ-ישראל לפי תביעת המשלחת הארץ-ישראלית בבוקרסט: משה אגמי מכפר גלעדי, דוד צימנד איש הנוער הציוני - העובד הציוני ויוסף קלרמן, נציג התנועה הרבציוניסטית.

נתחוויר במהרה, שנקודת המעבר בצ'רנוביץ' הייתה מסוכנת ולימים הפכה לבלתי-יחדירה. פייגה מילשטיין מבית"ר פרצה במסלול אלטרנטיבי - דרך סלובקיה וקרפטרורוס. לרשות ועדת "הבריתה" עמדו מומחים בעלי מסורת בזיוף תעודות. חברי תנועות הנוער התמחו במלאכה זו בימי המלחמה. בקראקוב עבדה "מסגריה" להכנת תעודות. בהתחלה צוידו הקבוצות בתעודות של ריפטריאנטים יוונים. היוונית המדוברת בפיהם הייתה עברית. מסלול הבריתה דרומה נשרף במהרה. השלטונות עלו גם על "היוונים". יש לחפש דרכים מערבה-לגרמניה. משאת נפשם של "הקיבוצים" ושל סתם יהודים הייתה להגיע למחנות ההשמדה, שהפכו למחנות קליטה של אונרר"א בגרמניה ובאוסטריה, בעיקר באזור האמריקני. מגרמניה ואוסטריה אפשר להגיע לצרפת ולאיטליה, משם הדרך של עלייה ב"פתוחה" לארץ-ישראל בכלי השיט הרעועים של המוסד.

ועדת "הבריתה" לא החזיקה מעמד זמן רב. השטן הפוליטי מקטרנ ומסכסך גם כאשר המטרות הן משותפות. נשמעו טענות קשות על קיפוחים, על השתלטות מפא"י על המערכת. ועל העדפת חבריה וקיבוציה בתור ליציאה מפולין. "הנוער הציוני" - עקיבא ו"בני עקיבא" והפועל המזרחי החליטו על פעולות עצמאיות. "השומר הצעיר" אמנם לא פרש, אך גם בפי נציגיו היו טענות והוא שמר גם על אופציה של פעולה נפרדת. המצב הידרדר. בכנס הציוני בלונדון בתחילת קיץ 1945, המיפגש הציוני הראשון לאחר המלחמה, ההנהלה הציונית החליטה לחייב את ועדת ה"בריתה" לחלוקה של 50% - 50% בכל. החלטה לחוד ומציאות אחד. יירשם לזכות השליחים מן הארץ, שהגיעו כדי לנהל את "הבריתה", שאיחדו מחדש את כל המחנות. אפילו הרבציוניסטים קיבלו את מרות המשלחת, שפעלה מתוך הבנה וללא משוא פנים. ואין זו מילתא זוטרתא אם לוקחים בחשבון את

הפיצול הפוליטי ואת הקנאות המפלגתית, שהיו סימני ההיכר של היישוב. בעקבות הסכם ריפטריאציה חדש ניתוספו עוד 160,000 יהודים, שבאו מברית-המועצות. משאת נפשם – מחנה בגרמניה. איזו אירוניה היסטורית, איזה תעתועים! ואילו הדרכים "המסורתיות" של "הבריחה" הפכו ללא-שימושיות, לחספא-כספא.

"חורף ירד על פולין. מעל מישורי השדות האקי-סופיים והיערות הכהים, מעל הביקתות הכפריות וגגות הערים רצו עננים קדורניים. השלגים ירדו בנובמבר וכיסו את הארץ במעטה לבן... רוחות עזות השתוללו במפלסי הרחובות והבניינים. הימים נעשו קצרים ואפורים, והלילות ארוכים ושחורים... החשמליות נעו לאיטן על הפסים הרטובים. מדי פעם הבזיקו חוטי החשמל המתוחים מעליהם באור כחלחל שקרע את האפילה... לוח הזמנים של הרכבות הבין-עירוניות נעשה למושג דמיוני...". חורף קשה-חריג במיוחד. השלגים שירדו בלא הפוגות, הסופות שאנסו בשדות, ביערות, ביישובים והערפילים הסמיכים שחיתלו הכל – שיבשו כל תנועה. גם התווה של נדידות המוני בני-אדם והאנדרלמוסיה עם תום המלחמה ואיי-ציבות המשטרים הפוליטיים – גורמים שסייעו לא במעט להצלחת "הבריחה" – התחילו דועכים. הגבולות נשמרו יותר. הכרח היה לפתוח בדחיפות נתיבי בריחה חדשים בכיוון למערב. לגרמניה ולצ'כיה. שלוש הנקודות העיקריות בהן בחרו היו שטטין, קלוצק-קדובה וקטוביצה. בתקופת-מסה קשה זו, בה פיקפוקים התחילו נובטים ומכרסמים בלב הקיבוצים היהודיים, "גדעון" – יוחנן כהן, שם לו למטרה לבקר בריכוזים היהודיים. עצם הופעת שליח מארץ-ישראל עודדה את רוחם וסייעה לא במעט בנחישותם להמשיך בבריחה. גם בתנאים הפיסיים הקשים ביותר. בתקופה זו פגש יוחנן כהן בלודז' את מרישה-מרים, חברתו לחיים, שכ"ארי"ת פולנייה נתגלגלה ממקום למקום במשך חמש שנים. שירותי הבטחון אסרו את יוחנן כהן וחקרוהו במשך חמישה ימים. בעזרת קשרים ו"מריחות" שיחררו אותו. מרכז "הבריחה" עבר לקטוביצה, אבל מטעמי בטחון רק "שמעון" – איסר בן-צבי – גר בקטוביצה. מרים ויוחנן כהן מצאו דירה קטנה בזבז'ה (הינדנבורג הגרמנית), עיירה המרוחקת כ-20 ק"מ מקטוביצה.

נמשכו הרציחות והפרעות ביהודים. פוגרום גדול בקילצה, בו נהרגו 41 יהודים ונפצעו אנושות מעל ל-50. צריך להוציא עוד כ-160,000 יהודים מתחומי פולין. בהפשיר השלגים ולאחר הסכמים עם ממשלת צ'כיה ועם הנציבות של האזור האמריקני, "הבריחה" מפולין קיבלה תנופה רבת ממדים.

במסגרת מאמר – כל כמה שיהיה ארוך – קשה, יותר נכון בלתי-אפשרי לדלות תוכנו של ספר גדול ומורכב זה; קשה להתייחס לכל פרק ופרק, לכל מאורע, לכל הרפתקה, לכל איפיון ותיאור, שמצויים בספר מרגש זה. סוף סוף עם סיום התהליך, כ-270,000 יהודים עזבו את פולין, רובם הגדול בדרכים לא-דרכים של "הבריחה". איפופיאה של תעוזה ומאמצים איך-קך, רצופה בעזרה לחלשים, בדאגה למזון ובריאות, בהדרכה רוחנית וחינוכית – בחישול רצון החיים אצל רפואי התקווה והרצון ובכישרון אילתורים.

זו שאמרת: ספר מפתיע, מאוד מפתיע בתוכנו ובמבנהו. תיאור בהיר-מדעי

מבחינה יהודית של התנאים החברתיים-הפוליטיים בפולין שלאחר המלחמה ובארצות השכנות אליהן זרמה הבריחה; האנטישמיות והפרעות; סטטיסטיקות ומספרים, כל כמה שאפשר מדוקדקים וקפדניים; הסברים מאירי עיניים על הבעיות והנוהלים הכספיים והמימון של ארגון המונים כזה והוצאתם לדרך; ניתוח הזרמים והמטרות ב"שארית הפליטה" של אירועים בין-לאומיים (הוועדה האנגלו-אמריקנית) ושל התרחשויות בציונות ובמיוחד במחנה החלוצי. הכל מתוך בחינת עין פקוחה-חדה, המשקיפה ללא התנשאות, לעתים מתוך הגות וקריצה של הומור טוב, אך מתעדת ללא כחל ושרק גם את הפגמים, הליקויים, טעויות השיפוט והכישלונות.

לקראת סיום, כותב יוחנן כהן: "...היום, אחרי שעברו כמה שנים טובות, אני תוהה וגם נבוך נוכח הבטחון העצמי, הנחרצות וגם מעט החוצפה שהפגנתי אז... בהשמיעי את דעותי. אומרים כי הנעורים הם פגם שעובר עם השנים. זו בודאי הגדרה אירונית וקיצונית, אבל נוכחתי לדעת, כי עם השנים, עם ניסיון החיים ומורכבותם ועם צבירת הידע, חולף הבטחון באמיתותו וצדקתן של תזיות נחרצות. אינני בטוח, שהיום הייתי חותם וחוזר על כל הדברים שאמרתי אז..."

לנגד עיני הקורא עוברים ניצולים מתאי הגזים, מהגיטאות – ניסים של הצלה והישרדות – פרסיונים, חיילים משוחררים, חברי תנועות נוער חלוציות, ילדים, יהודים שחיו בבונקרים או הסתתרו עם ניירות אריים, פעילי בריחה ופעילי "הבריחה" – תמונה סטגונית-מנומרת עם הרבה סיפורים רוויי רגשות וזיכרונות. ובתוך הפסיפס הקליאודוסקופי הזה, בו נעים במהירות ומתחלפים ללא הפסק אירועים ודמויות – משתזרת ריקמה אוטוביוגרפית מסופרת באיפוק ובצנעה. "הבריחה" באמצעות הזיכרונות והעדויות-הסיפורים של הדמויות שפעלו – הופכת לעבר חי מרטס-מרטיט.

ואחרון אחרון חביב וחשוב: הספר כתוב בלשון רהוטה, קולחת ומהנה ולפרקים אתה נתקל בחלקים, בהם הלשון מתעלה לרמה שירית (לא של שירה "פוסט-מודרנית"), עם תיאורים בהם מורגש "ניחוח פיוט".

בשערי המולדת, "...בבוקר... עלינו על הסיפון העליון. הים היה רגוע והשמש כבר עלתה... גלים קטנים התנפצו... כשהם מותירים אחריהם שובלי קצף לבנים... לאט לאט במרחק, מבעד לערפילים, החל להסתמן פס צר של יבשה, שהלך ונתעבה... שחף בודד התקרב בדממה וחלף מעלינו. הכרמל רבץ כחלחל בין ענני בוקר ובתים נוצצים דבוקים למורדותיו...". תמה פרשת הבריחה.

לא רק ספר טוב ומחנך; גם ספר יפה. חייבים לקרוא.

על דניאל קארפי: בין שבט לחסד. השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת-העולם השנייה

מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, ירושלים, תשנ"ג, 364 עמודים

ספרו זה של פרופ' דניאל קארפי, מרצה וחוקר מן השורה הראשונה שאין צורך להציג את עבודתו, הוא תוצאה של מחקר יסודי וממושך על הצלת יהודים על-ידי איטלקים במלחמת-העולם השנייה בכלל, ולא דווקא בצרפת ובתוניסיה. לפני הדיון בספרו יש לומר, שלפרופ' קארפי יש תחומי מחקר נוספים בהם התעמק והם הציונות – הוא היה ממקימי המכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן באוניברסיטת תל-אביב – וחקר יהדות אירופה בכלל ואיטליה, בפרט בימי הביניים. אין ספק שהראייה הרחבה שמקנה בקיאות בשטחים נוספים, ומה גם אלה שהוזכרו, ניכרת בגישה לנושאי הכתיבה ובפיתוחם: יחסו של הפאשיזם לציונות, למשל, או טיבה של האנטישמיות בארצות הנדונות במחקר.

המחשבה הראשונה העולה באוזן בספר זה (העשוי גם מבחינה חיצונית בטוביטעם), היא לבקש מהמחבר לצרף את כל מחקריו בתחום זה לספר אחד נוסף, ספר שיעמיד את כלל הנושא: הצלת יהודים על-ידי האיטלקים בכל מקום שהייתה להם נגיעה אליו במלחמת-העולם השנייה.

המחבר, חוקרו המובהק של הנושא, פרסם מחקרים גם על יחסם של שלטונות הכיבוש האיטלקיים ליהודי יוון, ועל הצלת יהודים באיזור הכיבוש שלהם בקרואטיה.¹ כל אחד ממחקרים אלה הוא מופת למחקר מעמיק ומדויק, הנסמך על שפע של תיעוד ואין ספק שכך הייתה נפרשת תמונת הנושא בצורה הכוללת

והמקיפה ביותר. יש לציין, שהמחבר עצמו פותח את דברי ההקדמה באיזכור של ה"איים הבודדים שבהם התנהלו חיי היהודים בתנאים אנושיים ובהרגשת בטחון יחסית" – האזורים שכבש הצבא האיטלקי: רוב יוון ההיסטורית חלק מקרואטיה, דרום-מזרח צרפת ועליהם הוא מוסיף את תוניסיה; כלומר, גם הוא רואה באזורים אלה מקשה אחת (עמ' 7).

יחד עם זאת, כל אחד מחלקיה של מיקשה זו מעלה בדרכו הוא את השאלות העקרוניות וקודם כל את המעניינת והנוקבת שבהן: מדובר כאן בפעולת הצלה רחבת היקף, שנגעה בעשרות אלפי נפשות, שנעשתה על-ידי בעלת בריתה של גרמניה הנאצית, ארץ קאתולית, שמשטר פאשיסטי שרר בה כמעט שתי עשרות שנים עד שהחלה השמדת יהודי אירופה, ושהנהיגה חוקי גזע כבר ב-1938, שלוש שנים בלבד אחרי חוקי נירנברג. כמובן שסתירה זו משליכה גם על מדינות ומשטרים אחרים באירופה של מלחמת-העולם השנייה ומעמידה הקשר רחב יותר: האם משטר פאשיסטי חייב מטבעו להיות עוין ליהודים?

האופן שבו נתנו שליטי ספרד ופורטוגל-מעבר ליהודים דרך-אמצע בתקופת השואה מחריף שאלה זו, שהרי כ-42,000 יהודים בערך ניצלו דרכן. האם ארץ קאתולית היא בהכרח עוינת, עקב דמות היהודי השלילית שהחדירה הכנסייה באוכלוסייה במשך מאות שנים? כאן הדוגמה של צרפת מול ספרד, או פולין מול איטליה, מחריפה את השאלה. ואם אכן אפשר לייחס תכונות לקבוצת עמים – האם קבוצת העמים הלאטניים היא מטבעה נינוחה ומסבירת פנים גם לזר ולשונה? התנהגותם של הרומנים והצרפתים בתקופת השואה מחריפה גם שאלה זו והאיטלקים עצמם הלא ניהלו "מדיניות גזענית מחפירה" כלפי ילדיהם באפריקה ובמיוחד כלפי השחורים בחבש (עמ' 255), כדברי המחבר.

בשאלות סבוכות אלה, ובייחוד בשאלת מקומה של האנטישמיות במשטר ובאידיאולוגיה הפאשיסטיים ובשאלת ההתאמה שבין סוג המשטר לבין התייחסותו ליהודים ולהצלחתם, החל פרופ' קארפי לטפל לפני שנים ומתוך ויכוח עם היסטוריונים אחרים כמו מאיר מיכאליס.² לדעת מיכאליס נקבעה התפתחותה של "הבעיה היהודית" באיטליה אחרי 1936 בלחצה של הברית עם גרמניה, והאנטישמיות הפאשיסטית לא נבעה מהאידיאולוגיה של הפאשיזם ולא ממדיניות הגזע שנקטה איטליה עצמה באפריקה. תורת הגזע הגרמנית הועתקה לאיטליה – למרות שהאיטלקים עצמם היו נחותים מן הארים, מהיותם לאטניים – בהשפעת היטלר, לפיכך באיטליה דעת הקהל לא הסכימה עם חוקי הגזע, הכנסייה התרחקה ממוסוליני ולדעת מיכאליס, זו הייתה גם תחילת הקרע בין מוסוליני להיטלר. גם מקס-סמית (ביחוד עמ' 276–278, הדן בבעיה זו בקצרה, אינו מצביע על אנטישמיות הנובעת מן המשטר שהקים מוסוליני; בתחילת דרכו, הדוצ'ה לעג לרעיון הגזע, הכחיש שקיימת בעיה יהודית באיטליה; אך מ-1936 החל להתבטא בצורה אנטישמית וגזענית, כנראה – לדעת המחבר סמית, משום שתפס את התועלת המדינית שבאנטישמיות ומשום התהדקות הברית עם גרמניה. לוואתיקן, שמחה בחריפות על חוקי הגזע של 1938, ענה מוסוליני שמעכשו הגזענות היא דוגמה פאשיסטית יסודית והוא ענה ופעל מתוך ציניות ורצון להכעיס.

פרופ' קארפי אינו מקבל תיזות אלה, לפיהן הצעדים האנטי-יהודיים נבעו

מלחץ גרמני או מאופורטוניזם, והוא מעמיד תיזה משלו, שהתגבשה במשך השנים: כבר במאמרו על "התפתחותה ומהלכה של האנטישמיות הפאשיסטית באיטליה, 1922–1945"³ הראה כיצד התגברה האנטישמיות באיטליה של אחרי מלחמת-העולם הראשונה, אם בהשפעת הכנסייה, אם בחוגי התעשייה הכבדה ואם בקרב חוגים לאומניים, שבעיניהם היה היהודי אב טיפוס של כל המנוגד להם. לכל אחד התווסף גם פחד מפני עליית הציונות כתנועה בעלת הישגים מדיניים, שיכלה, כנציגת הבריטים במזרח-התיכון, לסכן אינטרסים איטלקיים או שליטה של הכנסייה במקומות הקדושים. גם מוסוליני ועוזריו התבטאו מדי פעם בגנות "הקוסמופוליטיזם היהודי", או הדמו-פלוטוקרטיה היהודית, אך דווקא מתוך החשש מפני הכוח היהודי – לא יצאו כנגדו.

זה היה המצב בין השנים 1922–1936. מאז, קובע פרופ' קארפי, "חזר הפאשיזם אל האנטישמיות המיליטאנטית". עיתונים בעלי מסורת אנטישמית מובהקת פתחו במסע אנטישמי נמרץ, והכינו את הקרקע לחוקי הגזע ביולי 1938. מי שקבע את המסלול שהוביל לחוקי הגזע היה כמובן מוסוליני עצמו, שהתייחס ליהודים וליהדות בחשד ובחוסר סובלנות, כדברי פרופ' קארפי, והאמין כאמור בכוחה של "היהדות הבינלאומית" וביכולת השפעתה. לא ההתקרבות אל גרמניה היא שגרמה לחוקי הגזע, טוען קארפי, אלא "החלטה פוליטית ובחירה אידיאולוגית פאשיסטית עצמאית... שהתיישבה עם מקורותיה האידיאולוגיים של התנועה הפאשיסטית" (עמ' 300). המדיניות האנטישמית לא הייתה בבחינת "יבוא" מבחוץ, וגם לא תאונה מקרית. היא הייתה פועל יוצא של המיפנה במדיניות מוסוליני ב-1936–1937, כאשר החליט להצטרף למלחמה לצד גרמניה, וגרם בכך לפירוק ולניכור פנימיים באיטליה. שכבות רחבות חששו מתוצאותיה ההרסניות של מדיניות זו, התנגדו לו והחלו להתרחק ממנו, ומה גם ש"סדר העולם החדש" שהציע להם היה מנוגד לרצונם לשמור על הישגיהם שהשיגו עד אז.

התיזה של פרופ' קארפי מפרידה, אפוא, בין המדיניות הרשמית של מוסוליני, הכוללת גם את חוקי הגזע, לבין אי-הסכמה גוברת לצעדיו בכלל, שכללה גם היא את חוקי הגזע. האנטישמיות, שנבעה מן הפאשיזם, הייתה זרה למרבית האוכלוסייה באיטליה והבורגנות חששה שצעדים נגד היהודים יפגעו אחר-כך גם בהם, ואחרים לא הסכימו עם תורת הגזע ויחסה לגזע הלאטיני, ועל כן לא זכו הצעדים כלפי היהודים לתמיכה, כשם שכלל המדיניות מ-1936 לא זכתה לתמיכה ציבורית רחבה.

על-כן, כאשר התנגדו דיפלומטים ואנשי צבא איטלקיים להסגיר יהודים שבשטחי שלטונה של איטליה לידי הגרמנים, היה זה כתוצאה מהתנגדותם לא לפאשיזם השמרני, שהם עצמם תמכו בו בראשית דרכו, אלא למיפנה שחל בו לקראת סוף שנות השלושים. לפיכך, קובע פרופ' קארפי, לא בזכות הפאשיזם ניצלו יהודים, אלא כתוצאה מן ההתנגדות לו. ובשנות ההשמדה ממש לא היו אלה נימוקים שבהזדהות או התנגדות שהרתיעו את אותם דיפלומטים ואנשי צבא מלהסגיר, אלא סירובם, כבני אדם, להסגיר בני אדם אחרים.

תיזה זו, המסתמכת על התפתחויות פנים-איטלקיות ולא על השפעה מבחוץ כגורם, מעמיקה יותר בראייתה את המשטר הפאשיסטי ותוצאותיו.

ספרו של דניאל קארפי כתוב בסגנונו האופייני: בהיר, קפדני, מפורט מאוד ובעברית עם "טעם של פעם". המחבר כאילו נוטל את הקורא בידו, מספר לו את הסיפור לפרטיו ומשאיר לו להתרגש, להתעצב, ולהסיק את מסקנותיו בעצמו. דווקא הקפדנות, הפרטים והעדר הרגשנות מצד המחבר, מעצימים את שאלתו של הקורא, שסיפור הצלה זו מונח לפניו – מדוע לא קרה הדבר בעוד מקומות?

והערה אחרונה: אין שגיאות דפוס בספר. ההערות מנוסחות בדקדנות ואת לוח האירועים, המשתרע על פני 20 עמוד, יוכל להעריך רק מי שהשקיע עבודה דומה בלוח אחר. כל אלה הם הישג נדיר.

הערות

- 1 ד. קארפי, "יהודי יוון בתקופת השואה (1941–1943) ויחסם של שלטונות האיטלקיים", ילקוט מורשת, ל"א (1981) עמ' 7–38; "מעשה הצלה של יהודים באזורי הכיבוש האיטלקי בקרואסיה", ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמ' 132–182. שני מאמרים נוספים על תוניס וצפון צרפת נכללו בספר שלפניו.
- 2 מוסוליני והיהודים. היחסים בין גרמניה לאיטליה ומדיניות הגזע הפאשיסטית, 1922–1945, יד ושם ומוסד ביאליק, 1990, 613 עמ'. המהדורה האנגלית הראשונה יצאה ב-1978; דניס מק' סמית, מוסוליני, אופקים, עם עובד, 1984, 478 עמ'. המהדורה האנגלית הראשונה יצאה ב-1981.
- 3 ילקוט מורשת, חוברת י', ניסן תשכ"ט / אפריל 1969, עמ' 79–88.

הערות, רשמים ותגובות

ניסן רזניק

דברים כהווייתם: הערות בעקבות ספרה של עמלה עינת "דיבה שאין עמה קלון"

מייד לאחר הופעת הספר הנ"ל, התפרסמו בעיתונות מכתבי תגובה רבים של לוחמים לשעבר במחתרת גיטו וילנה. בתגובות ציינו חברי המחתרת, כי המאורעות והדמויות המתוארים ברומן מבוססים למעשה על פעילות המחתרת בגיטו. תגובתה של המחברת הייתה, כי יצירתה היא פיקטיווית וכי לדמויות המתוארות בספרה אין קשר ישיר לאירועים שהיו בגיטו. אולם, לדעת רבים היא מתארת בספרה דברים על-פי העדויות, שסיפרו לה הלוחמים לשעבר. לצורך כתיבת ספרה השתמשה עמלה עינת בעדותם של מרואיינים, אשר העלו בפניה האשמות קשות כלפי חברים לנשק והתייחסו אל אירועים שלא נדונו מאז השיחרור ב־1944 ועד היום.

כאחד שהשתתף בדיונים הראשונים על הקמת המחתרת, ליווה את פעולותיה כחבר המטה לאורך כל תקופת קיומה, היה פעיל בתקופת המחתרת, יצא בספטמבר 1943 לפארטיזאנים ביערות וכמי שמכיר את האירועים כפי שאירעו – הנני רואה הכרח להגיב וקובע כי האשמות אלה רחוקות מהאמת, ואינן מתייחסות לתנאים המיוחדים בהם פעלו המחתרת והלוחמים. לעתים נשמעות העדויות כהסקת מסקנות מתוך המאורעות שהתרחשו בגיטו כ"חוכמה לאחר מעשה" ולא כתיאור השתלשלות העניינים.

בפרוץ מלחמת פולין-גרמניה חולקה פולין בין גרמניה וברית-המועצות. וילנה סופחה לליטא העצמאית והוכרזה אז כעיר הבירה של ליטא. העיר הפכה במהרה

להיות ריכוז לפליטים רבים, אשר נמלטו מפולין. תקוותם הייתה, כי ניתן יהיה לצאת מוויילנה ולהגיע אל העולם החופשי, ואמנם רבים מהפליטים וחברי התנועות החלוציות הצליחו לצאת מוויילנה הן לארץ-ישראל והן לעולם הרחב. התנועות החלוציות פעלו בוויילנה במשותף בתחומי העזרה ההדדית ובעיות העלייה. הוועד המשותף נקרא אז "הקואורדינאציה החלוצית". עם השתלטות הסובייטים על ליטא הפסיקו התנועות החלוציות את הקשר ביניהן וכל אחת פעלה בנפרד ובמחתרת.

עם פרוץ מלחמת גרמניה-ברית-המועצות ביוני 1941 וכניסת הגרמנים לוויילנה, החלו הגרמנים לבצע מעשי הרג ורצח ביהודים. בשלב הראשון נחטפו ונעלמו גברים והוטלה שרשרת הגבלות על היהודים. מקורות ההכנסה והפרנסה נידלדלו והיה צורך לארגן עזרה הדדית בין יהודי העיר והפליטים. הקשר עם העולם החיצון שתמך בנו נפסק; החשש והדאגה מפני יום המחר מילאו לב כל אחד מאתנו. כל איש חיפש-נואשות-מקורות מחייה. התקופה הייתה גרושת-קשים: מדי יום-ביומו פירסמו הגרמנים והליטאים גזירות חדשות. היהודים, שעבדו ביחידות צבאיות גרמניות, קיבלו תעודות עבודה, שהגנו עליהם באופן זמני. רבים ניסו לגייס במקומות העבודה שלהם תעודות עבודה נוספות לחלוקה בין חבריהם, שלא מצאו עבודה. בתוך מספר חודשים הוקם בוויילנה הגיטו.

החיים בגיטו היו קשים, והתאפיינו בצפיפות רבה, בחוסר עבודה, והיהודים נותרו בלא אמצעי קיום, בעיקר הפליטים בעיר. מנהל מושב הזקנים בעיר, אברהם פינצ'וק, קיבל רשות להעביר לגיטו את הזקנים, עם מיצרכים וכלים להמשך קיומם בגיטו אולם במקום להכניס את הזקנים לגיטו הם הובלו לפונאר. בגיטו פנה פינצ'וק לוועד היהודי, וקיבל דירה בסטראשן 2 והקים בה מטבח ציבורי בהנהלת "הנוער הציוני", שמנהלו הראשון היה סלומון (שלמה) אנטין, חבר הנהגת התנועה. במטבח התחילו לחלק צלחת מרק חמה לנצרכים; בערב נערכו במטבח פעולות "הנוער הציוני": התקיימו פעילויות חינוכיות וכן התחדשה בו הקואורדינאציה החלוצית שחידשה את פעילותה.

הוועד המשותף של התנועות החלוציות, שנקרא "הקואורדינאציה", היה מורכב מ"הנוער הציוני", "השומר הצעיר" ו"דרור החלוץ הצעיר" וחבריהם באותם ימים היו נציגי "הנוער הציוני": סלומון אנטין וגיסן רזניק, חברי "השומר הצעיר" אדק בוראקס, ינדה ליבד. "דרור החלוץ הצעיר" היה מיוצג על-ידי מרדכי טננבוים וצבי מרסיק. הקואורדינאציה החלוצית עזרה בהשגת מקומות עבודה לחברי התנועות החלוציות, והעניקה להם תעודות זהות מזויפות, על בסיס התעודות שהצליח אברהם פינצ'וק להבריח לגיטו. בתנועות הנוער הצטיינו שניים כמומחים לזיוף תעודות: ינדה ליבד ויאנק שטול. תחילה הכינו השניים תעודות לקשריות, שעמדו בקשר עם גיטאות אחרים. במשך הזמן הוכנו גם תעודות לכל מי שנוקק לתעודת זיהוי נוצרית. בדרך כלל היו התעודות מזויפות כהלכה, אולם לעתים ניתן היה להבחין כי הן לא אמיתיות. למרות זאת השתמשו בתעודות אלו חברים רבים, ובעיקר אלה אשר יצאו בשליחות הקואורדינאציה למערב פולין.

בסתיו 1941 החלו להתפשט בגיטו שמועות מפה לאוזן על הרציחות ההמוניות בפונאר. הבחורים, אשר הצליחו בדרך נס לשרוד וחזרו לגיטו, סיפרו את אשר ראו

שם. עדויות אלו הביאו לדיון במעשי הגרמנים במסגרת הקואורדינאציה. לא ידענו כיצד להתמודד עם העדויות ומה היו כוונותיהם של הגרמנים, בעיקר משום שהידיעות אשר הגיעו אלינו מגיטאות מערב פולין העידו על כך, כי שם עדיין לא החלו הוצאות להורג המוניות. בישיבות הובעו מספר השערות בשאלה, מדוע נקטו הגרמנים במדיניות שונה כלפי היהודים במזרח-פולין, לעומת מדיניותם במערבה. חברים אחדים הגיעו למסקנה, כי ייתכן ובמזרח נקטו הנאצים במדיניות של רציחות המוניות משום שראו בכך דרך לחיסול הפעילים הקומוניסטים, שהיו מזוהים בעיניהם עם היהודים. אחדים, לעומת זאת, זכרו את התעמולה הנאצית לחיסול היהדות וסברו כי הגרמנים מבצעים הלכה למעשה את אשר הבטיחו במסע התעמולה שלהם לפני המלחמה. קשה להסביר כיום, כיצד הגיעו חברים אלה למסקנה כי הרציחות בפואנר הן חלק מהגשמת התעמולה הנאצית לחיסול היהדות. תוך כדי הדיונים והשיחות הארוכות הגענו למסקנה, כי יש לארגן פעולות התגוננות בגיטו. אולם לא ידענו כיצד לארגן פעולות מעין אלה משום שלא היו בידנו כל אמצעים לניהול מאבק: היינו משוללי זכויות אדם אלמנטאריות, ונתונים בבדידות מוחלטת. מרבית החברים אמנם סברו, כי יש להתארגן לקראת התגוננות בתוך הגיטו, אולם חברים מ"דרור-החלוץ הצעיר" ובראשם מרדכי טננבוים, טענו כי רצח היהודים נערך רק באזורים שהיו בעבר תחת השליטה הסובייטית, ואילו במערב, ובייחוד בערים המתועשות כמו וארשה, לודז' או ביאליסטוק, זקוקים הגרמנים ליהודים ככוח עזר למאמץ המלחמתי. אותם חברים אף חיפשו דרך לעבור לאזורים אלה ולא להישאר בוויילנה.

טננבוים וקבוצתו הצליחו לצאת מוויילנה בעזרת הקצין האוסטרי אנטון שמידט, אשר עזר ליהודים להימלט מערבה. לאחר תקופה שינו חברים אלה את דעתם ואירגנו התגוננות במקומות האחרים. ב־1942 נפרדה דרכו של "החלוץ הצעיר" מזו של "השומר הצעיר" ו"הנוער הציוני". דעת האחרונים הייתה, כי מאחר שהמדיניות הגרמנית אחידה בכל מקום ואותו גורל צפוי ליהודים בכל אתר ואתר, תפקידנו הלאומי הוא להישאר עם היהודים בגיטו ולהשתדל עד כמה שניתן לשמור על יכולת ההשפעה, לעזור לאחינו בתקופה הקשה ולארגן תנועת מחתרת שתקרא להתגוננות, וכן לאחד את כל המפלגות והארגונים הציבוריים לפעולה משותפת. הוחלט על הצעדים הבאים:

א. הפצת ידיעות על ההשמדה ועל שיטות ההשמדה של הנאצים בגיטאות במזרח, תוך הטעמת שיתוף הפעולה המלא אשר לו זכו הנאצים מצד התושבים המקומיים – הפולנים והליטאים.

ב. כינוס חברי התנועות החלוציות לאסיפה והקראת כרוז, המסביר את העמדה הקוראת להתנגדות. אדק בוראקס הציע, כי אבא קובנר, שהיה ידוע בכישוריו הספרותיים וביכולת הביטוי שלו, יחבר כרוז ברוח ההחלטות של הקואורדינאציה. זמן קצר לאחר מכן הוחל במגעים להקמתה של מחתרת. נוצר קשר עם מנהיגי המפלגה בגיטו: כך נפגש אברהם פינצ'וק, איש וילנה, עם יו"ר התנועה הרוויזיוניסטית בוויילנה, אברהם יפה. אני נפגשתי עם יוסף גלזמן, מי שהיה נציב בית"ר בליטא ובתקופת השלטון הסובייטי נמלט מקובנה לוויילנה. הצגתי בפניו את רעיון הקמתה של תנועת ההתנגדות והוא הביע תמיכה בכך. בינתיים הוחל בביצועה

של ההחלטה הראשונה. משלחת, שהייתה מורכבת מארבעה חברים, יצאה לגיטו וארשה באמצעות המשאיות שאירגן שמידט.

על המשלחת הוטל לדווח על רעיון ההתנגדות והמאבק. כמו כן הוטל על המשלחת לספר על הרציחות ההמוניות באיזור מזרח-פולין ולבקש עזרה. במשלחת זאת השתתפו אדק בוראקס, איש "השומר הצעיר", וסלומון (שלמה) אנטין, מתנועת "הנוער הציוני". כמו כן השתתף במשלחת זאת גם ישראל קמפנר, חבר בית"ר. יחד עמם יצא יהודה פינצ'בסקי, גם הוא בית"ר, אולם הוא לא הצטרף לחבר למשלחת. באותו זמן כבר נוצר קשר עם בית"ר, וזאת הייתה הפעולה המשותפת הראשונה. לאחר יציאת סלומון אנטין במשלחת לווארשה הועברה הנהלת המטבח החלוצי בסטראשון 2 לניסן רוניק.

על-פי בקשת הקואורדינאציה, חיבר אבא קובנר את הכרוז הקורא למרי והתנגות. הוועד החליט לזמן לליל הסילבסטר (ה'31 בדצמבר 1941) את חברי התנועות החלוציות. במקום אדק בוראקס הופיע לישיבה אבא קובנר, כמחליפו. קובנר חזר באותם ימים ממקום מחבואו במנזר הבנדקסיני. הגסטאפו עקב אחר הנעשה במנזר מפני שחשד, כי הנזירות עוסקות גם בפעילות במסגרת מחתרתית במסגרת ארגוני מחתרת פולניים; משום כך נראה לי, כי קיום קשר שוטף עם החברים היהודים שהסתתרו במנזר היה קשה, ולדעתי כמעט בלתי אפשרי. באסיפה שנתקיימה בליל הסילבסטר בדצמבר 1941, השתתפו חברי "השומר הצעיר", "הנוער הציוני" וחברי "דרור החלוץ הצעיר", שנותרו בוויילנה. דבר קיום האסיפה נשמר בסוד, ולמרות שהייתה רבת משתתפים ונערכה במקום מרכזי במטבח הציבורי ברחוב סטראשון 2 – לא ידע איש על קיומה.

בתום האסיפה הוחלט לנסות לצרף גם את הקומוניסטים למחתרת. את המגעים עם הקומוניסטים ניהל אבא קובנר. הקומוניסטים קיבלו את הרעיון. אם ראו ברעיון ההתנגדות ביטוי למאבק נגד הנאציזם. כמו כן סברו, כי המאבק כנגד הגרמנים צריך להתנהל בתוך הגיטו, כדי שלא להשאיר את היהודים בלא תמיכה. בעוד שהמגעים עם מרבית התנועות התקדמו יפה, הרי שעם תנועת "דרור החלוץ הצעיר" נותק הקשר. כאשר עזב מרדכי טננבוים את גיטו וילנה, לא מסר לחברי הקואורדינאציה מי ימלא את מקומו, ובשיחות עם הנהגת "פועלי ציון" לא הייתה היענות להצטרף לקבוצה המחתרתית שהוקמה. רק יחידים מחברי מפלגה זו הצטרפו בנפרד.

לדעתי, אירועים אלו שהובילו להקמתה של המחתרת, לא שוחזרו כהלכה על-ידי ההיסטוריונים העוסקים בתקופה זו. בתיאור המאורעות של דצמבר 1941 – ינואר 1942 בגיטו וילנה נפלו אידיוקים רבים ונראה לי כי במשך השנים היתה נטייה להשכיח אירועים מסוימים ומספר דמויות מרכזיות. לעומת זאת, האירועים והפגישות במסגרת "הקואורדינאציה החלוצית", לא זכו להבלטה. לדעתי הדבר נעשה מאחר שבמסגרת מפלגתית כלשהי החליט אחד החברים כנראה להציג את האירועים אחרת.

אחד הנושאים המועלים בספר הוא תפיסתו של הגדוד השני של המחתרת בידי הגרמנים ללא מאבק, משום שלא סופק לחבריו נשק בזמן כדי שיוכלו להתגונן ולהילחם. פרשה זו היא, אמנם, אחד הכישלונות המכאיבים של המחתרת.

ב-1 בספטמבר 1943, בחמש לפנות בוקר, הוקף הגיטו על-ידי חיילים גרמנים ואסטונים. הגדוד השני התגייס מייד עם קבלת הידיעה על חסימת הגיטו והתרכז במקום שיועד לכך מלכתחילה, ברחוב שפיטאלנה 6. נשק, אשר יועד לפעולה מסוג זה, היה מוסתר, והוצאתו מהמחבוא ארכה זמן. בינתיים נכנסו הגרמנים עם אנשי המשטרה היהודית לגיטו וחברי הגדוד השני נתפסו.

על-פי תקנון המחתרת, היו צריכים להתנגד בכוח, אולם כיוון שהנשק לא היה בידיהם, לא יכלו לפעול. יחד עם זאת הייתה התנגדות פסיווית. חלק מהלוחמים הצליח לברוח מהמקום ולהצטרף לגדוד הראשון, אולם הרוב נתפס והובל למחנות העבודה באסטוניה. חברי המחתרת האחרים נמצאו באותה עת בעמדות לאורך רחוב סטראשון. כאשר ראה יחיאל שיינבוים, מפקד אחת העמדות ברחוב, כי הגרמנים מתקרבים לבניין שבו היה עם חומר הנפץ, ירה לעברם והם השיבו באש. שיינבוים נהרג מייד, קיר הבית פוצץ והגרמנים נסוגו מהגיטו ולא שבו על עקבותיהם. אירוע זה הוליד טענה קשה כאילו קיים היה הסכם עם המשטרה היהודית בגיטו על-פיו לא יפגעו בלוחמים מסוימים. ברצוני להביע בזאת את מורת רוחי מהאשמה זו. זו השמצה מרושעת ללא בסיס והוכחות. טוב עשה קובנר ז"ל בזמנו שלא הגיב. גם להאשמה, כאילו המשטרה היהודית הופיעה במקום ריכוזי הלוחמים כדי לבדוק מי נמצא שם – אין כל בסיס. השוטרים פחדו להתקרב לעמדת הלוחמים ברחוב סטראשון, מאחר והיו בטוחים כי התקרבותם תגרור אחריה תגובות מצד חברי המחתרת. בין מטה המחתרת רווחה הדעה, כי לגנס, מפקד הגיטו, אין השפעה על מדיניות הגסטאפו. הגרמנים פעלו לפי תוכנית מחושבת שלהם, לכן לא ראו כל תועלת ביצירת קשר עם גנס והמשטרה, ומחוסר אמון לא מצאו לנכון לגלות להם על קיומה של המחתרת. למחתרת הייתה דעה אחרת לחלוטין על עתיד הגיטו מזו של מפקד הגיטו, גנס. לכן לא חיפשו קשר עם היודנראט ושמרו בפעילותם על סודיות מוחלטת. בימים ההם הייתה במחתרת דעה מגובשת, כי בסופו של דבר יחוסלו גם אנשי היודנראט יחד עם אנשי הגיטו בזמן חיסולו, ואמנם כך היה.

פגישה יחידה הייתה למספר חברים מהמטה עם גנס בזמן "פרשת ויטנברג", ומאז לא נוצר כל קשר עמו. חברי הקבוצה הקומוניסטית היו היחידים שהיו במגע עם גנס, ופנו אליו לעזרה עם הקמת הגיטו. גנס עזר להם כמחזיר טובה על העזרה שהושיטו לו כאשר נרדף על-ידי הסובייטים לפני כניסת הגרמנים, ורצה ליצור תדמית כמי שעזר לקומוניסטים כיוון שסבור היה, כי הקומוניסטים יהיו בשלטון אם וכאשר יובסו הגרמנים.

המרוויינים בספר אף האשימו את מטה המחתרת בבגידה באידיאל הלחימה בגיטו. לדבריהם – המחתרת הייתה מוכנה למרד, אולם ביום חיסול הגיטו לא התרחש מאומה. העובדות שונות מטענה זאת. בעקבות ההתנגשות בין גלזמן לגנס ומותו של ויטנברג, התקיימו דיונים במטה על דרכה של המחתרת. הלקח שנלמד מפרשת ויטנברג היה, כי אם יוחלט ברגע חיסול הגיטו על התקוממות, יהיה צורך לעמוד בפני סירוב להצטרפות מצד תושבי הגיטו. ראינו בכל האירועים שהגרמנים לא נכנסו לפעולה בגיטו, אלא רק השתמשו במשטרה היהודית. זה היה אחד מלקחיהם ממרד גיטו וארשה.

לאחר דיונים ממושכים במטה הוחלט שלא להתקומם בגיטו אלא להעביר את המאבק ליערות וללחום בשורות הפארטיזאנים. הקבוצה הראשונה יצאה ליערות נארוץ' בראשות יוסף גלזמן ביולי 1943. לאחר המשלוחים לאסטוניה בספטמבר 1943 יצאו עוד כמה קבוצות של אנשי המחתרת ליערות נארוץ', יחד עם מחצית מחברי המטה, כיוון שאיראפער היה להוציא את כל חברי המחתרת אל היערות בעת ובעונה אחת. לכן, ההאשמה שלא לחמו ובגדו ברעיון ההתמודדויות אינה מתאימה לאירועים ולהחלטות המחתרת. דברי הלעז היו מדרכי המאבק בין המפלגות על עיצוב מיתוס הלוחם לאחר השיחרור והיציאה מהאזור הסובייטי.

ההפסקה שחלה בתהליך היציאה ליער למשך כמה שבועות נבעה מהנעת הוראות ממטה הפארטיזאנים של הרפובליקה הליטאית, לפיהן חייבים חברי המחתרת שנותרו בגיטו לצאת אל יערות רודניקי. יתר חברי המחתרת, שנשארו בגיטו, יצאו דרך תעלות הביוב אל מקום שנקבע מראש. האפשרות להצטרף לתנועת פארטיזאנים פעילה ומאורגנת באזור ולנה נוצרה רק באמצע 1943. לפני כן הייתה פעילות פרטיזאנית מועטת ביערות. לכן, הרעיון להוציא ליערות מספר גדול של יהודים בשלב מוקדם יותר – לא היה מציאותי. איראפער היה להקים בסיס של פארטיזאנים באופן עצמאי ללא עזרה מהחוץ וללא שיתוף של תושבים באזור. ידוע היה, כי מרבית היהודים אשר הצליחו לברוח ליערות לפני שהיו בסיסים מאורגנים, נהרגו בידי שכניהם הנוצרים. רק לאחר שגברה נוכחות הפארטיזאנים ביערות, ראה בהם המשטר הסובייטי גורם בעל חשיבות במאבק נגד הנאצים, ואז הוחל בהגשת עזרה, לרבות משלוחי נשק, שאיפשרו את הגברת הלחימה ביערות. אז נעשתה האפשרות להצטרף לקבוצות אלה מעשית יותר. יחד עם זאת הוטלו הגבלות על קליטת יהודי הגיטו בגודי הפארטיזאנים, ורק גברים שהיה בידם נשק יכלו להצטרף לפארטיזאנים.

ד"ר דינה פורת, הכותבת את הביוגרפיה של קובנר, הייתה אף היא בין המפרסמים את תגובותיה על הספר "דיבה שאין עמה קלון" מאת עמלה עינת. מכתביה התפרסמו ב"ידיעות אחרונות" ב-9 באפריל 1994 וב"הארץ" ב-20 במאי 1994. בין היתר טענה ד"ר פורת, כי מטה המחתרת פ.פ.א. היה מורכב מוויטנברג כמפקד, וקובנר וגלזמן כממלאי מקום. במטה לא הייתה חלוקת תפקידים מעין זאת. באסיפה המכוננת של המחתרת בגיטו, אשר נערכה בחדרו של יוסף גלזמן בינואר 1942, נבחר מטה של שלושה: ויטנברג כמפקד, גלזמן וקובנר כחברים נוספים. כמי שהשתתף בישיבה זאת ברצוני להעיר, שבחירת שלושת החברים נבעה מהרצון לאפשר למטה קבלת החלטה ברוב דעות. לצורך זה ויתרתי על מקומי, כדי שתהליך קבלת ההחלטות ישא פרי. לא הכרנו היטב זה את זה ולא ידענו כיצד יתפתח שיתוף הפעולה.

ברור היה לנו כי ה"בונד" עומד להצטרף בתוך זמן קצר למחתרת. במפלגה זו היה ויכוח והוחלט לדון במועצתה על הצטרפות. ה"בונד" התמהמה להחליט בגלל חילוקי דעות בין שתי קבוצות: האחת, אשר התנגדה לשיתוף פעולה עם הציונים ואילו השנייה, אשר דגלה בהצטרפות בכל תנאי. בתוך זמן קצר הצטרף ה"בונד" והמטה הורחב בשני חברים נוספים: אברהם כביניק ואנוכי. על התקנן הקרבי של המחתרת, שפורסם בגיטו באפריל 1943, חתום המטה, ובו תואר יצחק ויטנברג

כמפקד המחותר. שמות האחרים הזכרו כחברי המטה ללא ציון תפקידם, באשר לא היו ממלאי מקום. לכל חברי המטה היו תפקידים מוגדרים, וביניהם שררה אווירה טובה של שיתוף פעולה מלא. בתוך תקופה קצרה פוזרו התאים שהיו מבוססים על השתייכות מפלגתית והוקמו תאים מעורבים. בכל הדיונים במטה – הן בעניינים אישיים והן בתחום הטלת תפקידים וקווי פעולה במחתרת – היו תמיד דיונים ענייניים. לא הייתה מחלוקת בינינו. כולנו היינו מאוחדים בדעתנו כמי שפועלים במשותף. ברצוני להוסיף, כי לא מקובלת עלי דעתה של ד"ר פורת, כי הדף הקרבי שנכתב על ידי קצין חינוך בחטיבת גבעתי בזמן נפילת ניצנים, קשור לפעילות המשותפת בתקופת השואה, שכן לא היו לנו ויכוחים והתנגשויות בזמן המחותר ולאחריה.

הדף הקרבי היה מגמתי ונתן ביטוי ליחסים הבין-מפלגתיים ולאווירה ששררה ביניהם באותם הימים. נכון, כי לאחר השיחרור החלה התמודדות בין התנועות על מיתוס הגבורה ולהתמודדות זאת היו שותפים "השומר הצעיר", בית"ר ו"הקיבוץ המאוחד".

ולסיום ברצוני להקדיש מספר מילים לסוניה מדיסקר, אחת הדמויות הבולטות והאמיצות בין חברי המחותר, אשר נעלמה אף היא מדפי ההיסטוריה. כמי שהייתה פעילה במסגרת המפלגה הקומוניסטית לפני המלחמה, המשיכה לפעול במסגרת המחותר הקומוניסטית אחרי הכיבוש הגרמני. בשם המחותר בגיטו היא יצאה יחד עם צסיה רוזנבאום (כיום בגבעת ברנר) בשליחות למוסקווה. מטרת השליחות הייתה לחצות את חזית המלחמה, ולדווח לממשלה הסובייטית על הנעשה בשטח הכבוש ובאיזור וילנה. השליחות הייתה כרוכה בסכנות רבות. החברים לא הצליחו לעבור ונאלצו לחזור לגיטו, מבלי לבצע את משימתם. בסוף 1943 קיבלה מדיסקר את הפיקוד על התא המפלגתי בוילנה. היא עזרה רבות לחברים שיצאו מהגיטו דרך תעלות הביוב ודאגה להגעתם הבטוחה לבסיסי הפארטיזאנים ביערות רודניקי. היא עצמה נשארה בעיר והמשיכה לבצע שם פעולות חבלה.

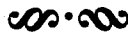
כמי שעמדה בקשר הדוק עם מיפקדת הפארטיזאנים ביער, יכלה לנסות להתחמק מצפורני הנאצים וללחום בשורות הפארטיזאנים בתפקידי פיקוד אולם היא בחרה בסיכון הרב שהיה כרוך בפעילותה בעיר. מדיסקר נתפסה על ידי הגרמנים, שהכירו בה כלוחמת נועזת, עונתה קשות וגורלה בפונאר. איש לא העלה על נס מעשי גבורתה.

במשטר הקומוניסטי שלאחר המלחמה המעיטו בתיאור מעשי הגבורה והאומץ של הפארטיזאנים היהודים בכלל, ושל סוניה בפרט. בוילנה נקרא רחוב על שמה אולם לאחר התפרקות ברית המועצות שינו הליטאים את שמות רחובות העיר וילנה, וגם הרחוב על שם סוניה מדיסקר שינה את שמו.

מקומה ראוי לציון יחד עם שאר הלוחמים שפעלו ונרצחו בפעילויות של המחותר היהודית והפארטיזאנים יוצאי גיטו וילנה: יצחק ויטנברג, יוסף גלזמן, אדק בוראקס, מרדכי טננבוים, איליה שיינבוים, סלומון אנטין, אברהם כבוניק ויעקב קפלן.

עוזיאל ליכטנברג

"משפט קסטנר" והקסטנריזם

בימים 7, 8 ו-9 בנובמבר 1994 הוקרנה בטלוויזיה הסידרה "משפט קסטנר". סרט בידיוני (כהגדרת יוצריו), על רקע משפט שהתקיים בבית-המשפט המחוזי בתל-אביב בשנת 1954.

נושא המשפט – תביעת דיבה אשר הוגשה בידי מדינת ישראל נגד מלכיאל גרינוואלד. גרינוואלד, יהודי אורתודוקסי יוצא הונגריה, פירסם חוברת בה הוא מאשים את ישראל (רצ'ו) קסטנר, מראשי ועדת ההצלה בהונגריה וחבר מפלגת פועלי ארץ-ישראל, בשיתוף פעולה עם הנאצים ובהסתרת מידע על הנעשה במחנות ההשמדה בפולין.

הסידרה – כתובה עלידי מוטי לרנר ובבימוי אורי ברבש – מתארת את מהלך המשפט, ואת הדמויות המרכזיות בו – אב בית-המשפט, השופט בנימין הלוי, עדי ההגנה – וביניהם מי שהיה ראש קהילה האורתודוקסית בבודפשט, מר פרוידגר, ואת עורך-הדין שמואל תמיר. תמיר הגן על הנאשם בהטיחו בקסטנר – עד התביעה הראשי – האשמות של שיתוף פעולה עם הנאצים. בפסק-הדין זיכה בית-המשפט את גרינוואלד ועל קסטנר אמר השופט הלוי כי "מכר את נפשו לשטן".

בערעור לפני בית-המשפט העליון נהפכה הקערה על פיה: קסטנר זוכה מכל אשמה, אולם לרהביליטציה לא זכה כי נרצח בזמן הערעור עלידי קנאים, ובראשם זאב אקשטיין.

בתום ההקרנה בטלוויזיה נערך דיון ציבורי על הסרט, בהשתתפות ד"ר ישראל אלדד (שייב) מראשי לח"י לשעבר (לתנועתו השתייכו רוצחי קסטנר). ד"ר שייב התרעם על צמצום היריעה ודרש להרחיב את הדיון מעבר למשפט ולמקרה הרצח, ולדון לא על קסטנר בלבד כי אם על "הקסטנריזם". בתשובה לשאלת המנחה לפשר המושג "קסטנריזם" הסביר, כי התכוון "לפרגמטיזם הציוני נוסח וייצמן, הנוטה לשיתוף פעולה עם אויבי האומה וכו'".

אני דוחה מכל וכל את טיעוניו של ד"ר שייב – (עליהם אתייחס בהמשך מאמרי) – אולם גם לדעתי לקה הסרט בחסר, בתוחמו את המחזה למסגרת "המשפט" בלא לנצל את האפשרויות הגלומות בסרטים על נושא היסטורי, להחיות את העבר, להראות את המציאות בזמן התרחשות הפרשה. בהימנעו מכך מנע הסרט מציבור הצופים להכיר את העובדות כהווייתן. בכך יצאו נשכרים התומכים בקו תמיר – פרוידגר בעת המשפט.

המשפט התנהל סביב השאלה, האם ידעו ראשי הקהילה היהודית על המתרחש בפולין ועל הצפוי ליהודי הונגריה אם ישלחו לשם; האם ידע קסטנר את האמת – והסתיר מאחיו היהודים.

פרוידגר טען, כי בהיותו ראש הקהילה לא ידע על המתרחש בפולין, לכן נמנע מלהזהיר את אנשי קהילתו. הצהרתו זו התקבלה עלידי בית המשפט ללא ערעור. לעומתו הותקף קסטנר עלידי עורך הדין תמיר על הסתרת המידע ושירת בכך את מבצעי הרצח.

בבית המשפט נוצרה קואליציה לא קדושה בין עורך הדין תמיר, חבר "חירות" (הימין האופוזיציוני לממשלת ישראל) ובין א' פרוידגר, נציג האורתודוקסיה האנטי-ציונית – להכפשת ההסתדרות הציונית ולהסתרת האמת. אין זה מקרה, כי בדיון בבית המשפט לא הועלו שאלות כגון: למה לא ידע פרוידגר, ראש הקהילה, על ההשמדה המתבצעת בפולין? למה צריך היה לקבל אינפורמציה מקסטנר? ומנין שאב רז'ו קסטנר את ידיעותיו?

חיסול יהדות הונגריה החל באביב 1944, שנה לאחר מרד גיטו וארשה, שנתיים מאז החל חיסול יהדות סלובקיה. רחובות בודפשט וכל בתי הכלא בהונגריה מלאה פליטים יהודים שברחו מסלובקיה מאימת הגירוש. ביניהם כמה מאות פליטים פולנים שברחו מהגיטאות ומחנות המוות בפולין. הם היו המקור הראשון לכל סיפורי הזוועה מפולין. את סיפוריהם סיפרו לכל מי שנקרה בדרכם ומוכן היה להקשיב רק ראשי קהילת בודפשט לא שמעו ולא ידעו.

פליטי פולין עברו בראשית דרכם ב"בריה" בסלובקיה. הקהילה, בראשות מנהיגי התנועה הציונית הכללית ד"ר אוסקר נוימן, ד"ר לאו וינטרשטיין, ג'ולה פליישהקר, גיזי פליישמן ועוד רבים אחרים בברטיסלבה ובערי המחוז, קיבלו אותם מתוך אחווה יהודית. הם מסרו לכל פליט תעודת חברות בקהילה המקומית, קלטו רבים בקבוצות ה-Preskolovacie Skupiny – קבוצות הכשרה של נוער יהודי סלובקי. כאשר ראשי הקהילה הסלובקית פתחו את לבם, והאזינו בקשב לסיפורי הפליטים. תנועות הנוער הסלובקיות שילבו בהנהגת התנועה הארצית את נציגי התנועות האחרות מפולין. לא אחטא לאמת אם אזקוף לזכות תופעה חיובית זאת הצלת אלפים, אשר נמנעו להתייצב למשלוחים לפולין, ובחלקם ברחו להונגריה השכנה.

בהונגריה קרו דברים הפוכים.

הקהילה היהודית, המפולגת לשתי קהילות נפרדות, האורתודוקסית בראשות א' פרוידגר, והניאולוגית, בראשות מ' שטרן – שתיהן אנטי-ציוניות – סיברו לקיים מגע עם הפליטים שהגיעו לבודפשט. מוסדות הקהילה ושירותי העזרה הסוציאלית המסורתית נגעלו לפני הפליטים. מנהיגי שתי הקהילות העדיפו שלוות

בתי"ענה מתוך אמונה כוזבת, "שאליהם זה לא יגיע". הם קיימו נתק מוחלט עם הפליטים והפרו מסורת מקודשת של עזרה הדדית בעם ישראל.

נגד מגמה זו התייצבו מנהיגי התנועה הציונית הזעירה בהונגריה. בשנת 1942, בהגיע הגל הראשון של פליטים מסלובקיה, הקימו "ועדה מרכזית" בראשות המהנדס אוטו קומוי, נשיא ההסתדרות הציונית בהונגריה, ד"ר רז' קסטנר כסגנו ומנהל בפועל, נציגי כל התנועות הציוניות ונציגי כל התנועות מבין הפליטים. הם פעלו במחתרת, עזרו בזיוף ניירות, בהשגת מקומות מגורים ובהושטת עזרה כספית. כל מה שמנגנון הקהילה נמנע מלעשות, עשה קומץ אנשים שבקושי יכלו להסתייע במקורות הכספיים של הקהילה.

ראויים הם להוקרה ולהערכה קודם כל מצד יהדות הונגריה. הם קיימו במעשיהם את האמרה "במקום שאין אדם – השתדל להיות אדם". אלה נקודת זוהר בקהילת בודפשט.

פרוידגר, בעזרתו הפעילה של עורך־הדין תמיר, נחלץ ממצב מביש. הוא לא נשאל בעת המשפט, האם קיים מגע עם הפליטים הרבים בבודפשט, מה עשה למען הפליטים בטרם נחתה המכה על הקהילה המקומית, ואיך זה קרה שראש הקהילה נטש את קהילתו בעת צרה ובחודש אוגוסט 1944, בימים הקשים ביותר בתולדות הקהילה, הוא ברח עם משפחתו לרומניה. השאלות לא נשאלו, כי מטרת עורך־הדין תמיר הייתה פוליטית טהורה. האמת לא עניינה אותם כלל וכלל.

הרצח הפיסי של קסטנר בא לאחר רצח האופי שנעשה במשפט – וקול דמיו זועק מהאדמה. צופי הסרט יכלו להרגיש את העוול שנגרם לקסטנר ולחבריו. בדי עושי הסרט היו כל הכלים הדרושים להחיות את מציאות התקופה ולהמחישה לעיני הצופים, אך הם לא הצליחו לעשות זאת.

כמה מילים לד"ר אלדד, הנרגז והזועק נגד משתפי הפעולה עם הנאצים.

בשנים 1939–1945, כאשר התחוללה מלחמת־העולם השנייה, וגרמניה ניהלה את מלחמתה לכיבוש העולם כולו, החלה פעולתה בכל מקום שנכבש על־ידיה בהשמדת היהודים. כפי שהכריז היטלר: עם סיום המלחמה לא יישאר זכר לעם היהודי. בזמן שכל העולם הנאור לחם בגרמנים, היו שייב ותנועתו, לח"י, היחידים בעם היהודי אשר הטיפו בגלוי לשיתוף פעולה עם הנאצים. לו ולחבריו ללח"י אין זכות מוסרית להשתתף בוויכוח על נושא שיתוף הפעולה עם הגרמנים. "טול קורה מבין עיניך" ואל תסמוך על קוצר זיכרוננו של הציבור, ד"ר אלדד.

בשולי מאמרה של דינה פורת

במאמרה "מועצת היהודים בגיטאות המרכזיים בליטא" ("משואה", כ"ב) עסקה דינה פורת בהשוואה ביניהן ובניסיון להוכיח את השוני הניכר שהיה קיים בין המועצות שבקובנה ובשאבלי לבין זו שווילנה.

להוכחת השוני נזקקה ד"פ לשורה של דוגמאות ואסמכתאות של יוצאי גיטאות אלה וכן של מחקרים על יהדות ליטא שפירסמו רבים וטובים, לרבות רבי ומורי ד"ר יעקב רבינסון, שמישנתו הברורה והבדוקה עומדת במבחן עד היום הזה. אי לכך אקדים את הערותי בהקשר לפירוש שניתן במאמר הנ"ל לכמה מקביעותיו המלומדות.

★ בהתייחסותה ל-20 (צ"ל 19 – ד"ל) שנות הניתוק של יהודי וילנה משאר יהודי ליטא מ-1920 ועד האיחוד מחדש ב-1939, מעלה ד"פ מספר שאלות לגיטימיות וביניהן: "האם השפיעו שינויים אלה על מאורעות בזמן הגיטו" ונדרשה לשם כך למסותיו ההיסטוריות של יעקב רבינסון בכרכים ב' וד' של ספרי "יהדות ליטא". ברם משלא נמצאה, כנראה, לה תשובה קולעת או לפחות מתאימה להנחותיה, היא פסקה ש"רבינסון (צ"ל רבינסון) עונה על שאלות אלה במעורפל" וזאת – מבלי שנדע האם שאלות אלה היו בכלל לנגד עיניו. זאת ועוד. תוך הסתמכות על דברי אישיות זו קבעה ד"פ ש"הסיבה לאחדות הציבורית בגיטאות שאבלי וקובנה מקורה בהתנסות קודמת, התנסות ליטוואקית ייחודית". ואילו כל מי שיעיין בדברי רבינסון ייווכח שהוא לא הגביל, למעשה, את תופעות "ההתנסות הקודמת" לגבי יהודי שאבלי וקובנה בלבד. יתירה מכך: חלק ניכר מהתכונות הייחודיות שהוא מייחס אותן, בצדק, לכל היהדות הליטאית החל מהשלטון העצמי של "ועד מדינת ליטא" וכלה באוטונומיה שבליטא העצמאית, באו לביטוי נמרץ בראש וראשונה בקרב יהודי וילנה. לית מאן דפליג שהללו נותרו במהותם כ"ליטוואקים" גם לאחר 19 שנות ניתוק כפוי מאחייהם ומבני משפחותיהם של מה

שכונה "יהדות ליטא הקובנאית". דומני שהשימוש במינוח זה המקובל בהיסטוריוגרפיה היהודית היה מסייע להבין יותר טוב את החלוקה הארעית שחלה בקרב יהדות ליטא רבתי וכן את המציאות המורכבת לתוכה נקלעה יהדות זו בין שתי מלחמות-עולם.

★ במקום אחד טוענת ד"פ ש"שלושת הגיטאות אולצו ובנקודות מסוימות אף בחרו מרצונן להשתתף במדיניות הגרמנית של רצח סלקטיווי כדי לשמר לפחות שריד מקהילותיהם". אך בהמשך הכללה זו חוזרת היא לערוך אבחנות-יתר בין גיטו וילנה לגיטאות קובנה ושאבלי באמצעות מונח בן-זמננו המכונה "הקו האדום" ושבאותו זמן היה בנוי לדעתה "ע"פ ערכים של מוסר יהודי ואחריות קולקטיבית" שעיקרו מבחינה מעשית – לא להסגיר יהודי לשלטונות הרצחניים הגרמניים. אם כדי לחדד את השוני (הקיים בלאו הכי בין גיטאות אלה) ואם בגלל מניעים אחרים, היא הבליטה בהקשר זה את ההתנהגות המחרדה של השלטונות היהודיים בגיטו וילנה, "שם אותו קו אדום נחצה במכוון", לדבריה, ואילו האשמות כגון אלה לגבי הגיטאות של ליטא הקובנאית מובאים בצינעה יחסית. האם זה רק מקרה? באשר לגיטו קובנה ניתן למצוא מספר דוגמאות קלוואנטיות (כולל הקטרה) בין היתר גם בספרו של הרופא והפובליציסט ד"ר לאזאר גאלדשטיין: "פון קאוונער געטא ביז דאכאו", בעריכת בערל כהן, ניריורק 1985.

★ יש מקום לתמיהה שתוך פירוט הסיבות לשוני בין הגיטאות המרכזיים שבליטא הקובנאית לבין גיטו וילנה, לא אוזכרו כלל מספר עובדות שהיו להן השלכות משמעותיות לקורות גיטו וילנה, והן:

א) הימצאותה של וילנה בפתחו של איזור ביצות ויערות-עד הנמשכים ברציפות לשטחי ביילורוסיה, שם החלה פעילות פארטיזאנים הרבה יותר מוקדם ובעוצמה פי כמה מזו שבליטא הקובנאית.

ב) ריכוזם בגיטו וילנה של חלק ניכר מאוד מכ-15,000 פליטי החרב היהודים שהגיעו מפולין בתחילת המלחמה.

ג) היקלעותם של מאות מיהודי ליטא הקובנאית לגיטו וילנה.

★ תמונה גם קביעתה של ד"פ שנהר הוויליה שימש "כמעין הגנה" לגיטו קובנה, שכן ההפך מזה הוא נכון. גורם זה היקשה מאוד על בריחתם של יהודי הגיטו ולא בכדי צוין בדו"ח של מפקד האיינזאצגרופה א' (שביצעה את רציחות היהודים בליטא), שמקומו של הגיטו ניקבע בין השאר משיקולים של אפשרות חסימתו בעת הצורך. זה מה שאכן קרה. נוכח קביעה זו ואחרות שאינן מדויקות די הצורך, ראוי להסכים עם דבריה של ד"פ ש"התנאים הכלכליים, הפיסיים, המבנים והסביבתיים עדיין לא נחקרו כראוי".

★ עוד יותר חשוב לחזור וללצן את הפרשה הסבוכה של "מועצות היהודים" אפילו בליטא הקטנה מנקודות ראות ובחינות שונות ורבות, כולל במישור הערכי, מוסרי וכו'. כל ניסיון ל"קפיצת דרך" פשטנית ללא בדיקת מירב העובדות הקלוואנטיות והצלבתן בכל האופנים האפשריים, כל ניסיון מעין זה עלול להישאר בבחינת אפיזודה נוספת אם לא עקרה.

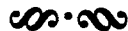
★ כהערה מסיימת מצאתי לנכון להביא להלן קטע ממצה מהרצאה שנתן ד"ר רבינסון בחוג לידיעת עם ישראל בתפוצות בבית הנשיא בירושלים בשנת 1966 על

הנושא "ניתוק או רציפות בוועדי הקהילות בתקופה הנאצית". ואלה דבריו:
"המניע לחברות בוועד הקהילה היהודית, אפילו תחת השלטון הנאצי שלאחר
יוני 1941, היה רגש האחיות כלפי העדה. אולם בהמשך התעוררו בעיות מצפוניות
בקשר למשימות שהוטלו על ועדי הקהילות, ואז בא הקרע".
לא פחות משמעותיות ומרשימות היו מילות הנעילה של הרצאתו, שכוחן יפה
גם להיום לגבי כל מי שגמר אומר לחקור ולדרוש בצורה אחראית ורצינית בסוגיה
האמורה: "שום גזר-דין לא יהיה צודק. יש לדון בכל מועצה ומועצה וראשיה
במיוחד ולהגיע למסקנות אינדיבידואליות".

אריה בן־מנחם

הגיטו האחרון – החיים בגיטו לודז'

תערוכה ב"יד ושם" בירושלים

התערוכה לציון 50 שנה לחיסול גיטו לודז', אשר נפתחה בסוכות תשנ"ה ב"יד ושם" בירושלים, מציגה לעיני המבקר בה פרק ייחודי ומיוחד במינו של חיסול הקהילה היהודית השנייה בגודלה באירופה. הדגש הושם על התנהגותם ותגובתם של היהודים, כאשר הפעילות הגרמנית משמשת רק מסגרת ורקע למאורעות שהתרחשו שם. הצגת הגיטו כמציאות העומדת בפני עצמה התאפשרה בראש ובראשונה הודות לחומר התיעודי היוצא מן הכלל, הן בכמותו והן בערכו, אשר שרד לאחר חיסול הגיטו באוגוסט 1944. המציאות הספציפית המוצגת לעינינו אינה תואמת למושגים המקובלים על אשר התרחש בגיטאות, מושגים שכבשו לעצמם מקום בתודעת הכלל. על המבקר בתערוכה להבין שזוהי מציאות כפי שנראתה אז בעיני כלואי הגיטו וכפי שהובנה עלידם – או עלידי רובם – באותם הימים.

מוצגים בפנינו חיי קהילה, אשר עדיין אינה מודעת לכך שהיא נמצאת בתחנה המובילה להשמדה. כשהיא סגורה בטבעת חנק, מוקפת גדר תיל ומנותקת כליל מן העולם, מנהלת קהילת לודז' את חייה בתקווה ובאמונה להחזיק מעמד ולשרוד חרף התנאים השוררים בגיטו, חרף הרעב, החולי, המוות והגירושים, שהם דרכי "הפתרון הסופי", כולל "Vernichtung durch Arbeit" ("השמדה באמצעות עבודה").

התערוכה מציגה שלבים ותמורות במדיניות ההשמדה הגרמנית וביטוייה כפי שהשתקפו בחיי הגיטו ובנעשה בתוכו. מובלטת בה מלחמת הקיום הכללית והיום־יומית של יהודי גיטו לודז', הנשענת על האמונה שהשיקולים הכלכליים "ההגיוניים" ישמשו ערובה להמשך חייהם ויבטיחו את הישרדותם. האמונה הזאת מומחשת עלידי פיתוחם של סדנאות ובתי־מלאכה למיניהם, המייצרים בעיקר

למען המאמץ המלחמתי של הגרמנים. מקום רב בתערוכה תופס תיאור חיי המצוקה בתנאים לא־אנושיים, תוך פחד מתמיד והרס חיי המשפחה. על רקע זה בולט ארגון הידנראט, שהוא יסוד הפעילות המימסדית ומרדכי חיים רומקובסקי העומד בראשו, אשר דמותו שנויה במחלוקת בין ההיסטוריונים ובין ניצולי הגיטו כאחד. הדעות השונות – לפעמים עד כדי קיצוניות – לגבי אישיותו של רומקובסקי ודרכו בניהול הגיטו, מוצגות בתערוכה ללא כחל ושרק וללא מגמה לשכנע את המבקר או לכוונו לאפיק ערכי כלשהו. זאת, מבלי לוותר על הצגת תופעות של פולחן האישיות הגולש לחנופה, כמו גם של התנגדות חריפה למדיניותו ולמעשיו.

לצד הפעילות והגישה המימסדית מוצגת בתערוכה פעילות חברתית, דתית ורוחנית ענפה, לרבות פעילות הנוער על כל גוניו הפוליטיים. בין כל אלה הוקדש מקום לצורת ההתנגדות הספציפית לגיטו לודז', כמו האזנה לרדיו והפצת ידיעות מחזיתות המלחמה ומידע על הנעשה בעולם, תיעוד על־ידי רישום כרוניקה יומית של ההתרחשויות השוטפות, צילום במחתרת של הנעשה ברחובות ובבתי הגיטו, עזרה הדדית לנוזקים ולנדונים לגירוש. פינה מיוחדת מוקדשת להפצת התרבות בתנאי הגיטו: תיאטרון, קונצרטים וחינוך. מודגשת התופעה של רישום יומנים פרטיים על־ידי כלואי הגיטו בני שכבות אינטלקטואליות שונות, החל ביומן שנכתב בארבע שפות, עד לרישומים בשפה עילגת של פשוטי העם או של בני נוער, אשר טרם למדו על בוריים את רזי השפה והכתיבה.

השיחזור הריאליסטי והמדויק להפליא של בית־מלאכה לחייטות, שהוקם באחת מפינות התערוכה, מרשים בקדרותו ומוסיף רבות להבנת הרקע והמציאות של חיי הגיטו האפלים. להבנה דומה תורמים רבות כלי הבית והעבודה אשר לוקטו מתוך אוספי "יד ושם" וגם הושאלו על־ידי בתי־נכות ומוסדות ההנצחה בפולין, בארצות־הברית ובארץ. ראויים לציון תשעה סרטים קצרים בנושאים שונים שבתערוכה, אשר הוכנו במיוחד והמוקרנים בשיטת "נון־סטופ" על מסכי הצגים המפוזרים בשטח. עניין רב מעורר גם הסרט על מפעלו של צלם הגיטו, מנדל גרוסמן. גם סרט זה הוכן במיוחד לשם הצגתו במסגרת התערוכה.

התערוכה לכל אורכה מתנהלת על ציר כרונולוגי, המאפשר למבקר להכיר את מציאות הגיטו ולעמוד על השינויים התקופתיים שחלו בו במרוצת שנות קיומו. ייחודה של התערוכה המרשימה הזאת הוא בכך, שכל הוגיה, מתכנניה, מעצביה ואוצריה הם אנשים צעירים, אשר אינם נמנים עם ניצולי השואה. מן הראוי להדגיש עובדה זו, המוכיחה שקם בארץ דור של חוקרים צעירים המוכנים והרוצים להמשיך במלאכת הנצחת השואה. ואכן בעיצוב תערוכת גיטו לודז' הם עושים זאת במסירות רבה, תוך הפגנת בקיאות בנושא, המפליאה בעומקה ובהבנתה. כאן חובה לצייין את תרומתם הרבה בידע ובמעש של האוצרים, הגברת מיכל אונגר ומר יצחק מייס, אשר חלק גדול בהצלחת התערוכה בוודאי יירשם לזכותם.

את התערוכה משלים קטלוג ושני ספרים שנכתבו בגיטו לודז' והוצאו לאור

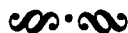
בתרגום עברי על-ידי "יד ושם". הראשון הוא קובץ רשימות של הסופר היידי יוסף זלקוביץ' והשני – אסופת שירים בפולנית מאת המשורר הצעיר אברמק קופלוביץ', בן ה'13. שני המחברים ניספו באושוויץ ויצירותיהם ששרדו הן תעודה מהימנה ומזעזעת, כל אחת בסוגה.

אחרי הביקור בתערוכה זו, תוך עיון במבנה המיוחד שלה, בהדגשי הנושאים ובמוצגים המתגלים לעיני המבקר, ברור שלפנינו מפעל היסטורי רב ערך במלוא מובן המלה. למרות הגישה המדעית ללא פשרות, מצליחה התערוכה לרתק את עינו ולעורר את התעניינותו גם של מי שאינו בקי במה שקרה באותו עמק בכא הקרוי גיטו לודז', ולקרב אותו לנושא הכאוב אשר חובה להכירו.

לזכרם

שמואל נוסבאום

זיכרונות מימי השואה

שמואל נוסבאום ז"ל היה ממייסדי תנועת "הנוער הציוני" בטרנסילבאניה ומראשיה לפני מלחמת-העולם השנייה ולאחריה עד עלייתו ארצה. נפטר בי"ז באלול תשנ"ד, בגיל 81.

נוסבאום היה חבר ההנהגה הראשית של התנועה, חבר מזכירות "החלוץ הכלל-ציוני". הוא יסד וניהל קיבוצי-הכשרה, היה פעיל במישור החינוכי-רעיוני. לרבים זכור שמואל כדמות חביבה ואהודה בכל שדרות התנועה, אדם המושיט יד עוזרת לנזקקים, חבר ורע למופת. שמואל עבר את כל מדורי הגיהנום של השואה, וניצל ממחנות אושוויץ-בירקנאו ודאכאו.

בחודש מאי 1941 הוזמנתי למשטרת העיר אורדאה, טרנסילבאניה. קצין משטרה בשם טופרצר חקר אותי; הייתי עצור 24 שעות ושוחררתי. רק כעבור שנה, ב־1942, כאשר קראוני להתייצב למחנה העבודה בנאג'־באניה, הבנתי את עילת החקירה הזו. מייד עם בואנו למחנה זה, העמידנו המפקד בשורה, בידו רשימה וקרא בשמות – ואני ביניהם. נתבקשנו לצעוד שני צעדים קדימה, והיינו מועמדים לפלוגת עונשין. לאחר קריאת השמות קראוני למיפקדה ומסרו לידי איגרת חופשה ל־5 ימים. אני החלטתי מייד שאם אצא משם, לא אחזור עוד. נותרתי בלתי-ליגאלי. עברתי עם אשתי לגור בקלח', בירת טרנסילבאניה. נתקבלתי שם לבית-החלמה של חולי שחפת, ברחוב הונד. אישור על כך שלחתי לאורדאה. חיינו במחסור. באפריל 1944 תפרנו כוכב צהוב על בגדינו. החל גירוש היהודים לגיטו. בחודש מאי צלצלו בדלת הכניסה לביתנו. דרך העינית שבדלת ראיתי שבאו לקחת אותנו לגיטו. לא פתחתי, אלא קפצתי לחצר מהמרפסת שבירכתי הדירה

בקומה הראשונה. שברתי עצם בעקב רגלי השמאלית. (השבר מציק לי עד היום). ברגל שבורה נשרכת אל ספסל בפארק שמול ביתנו. משם ראיתי את אשתי מתקרבת ורמזתי לה לבוא אלי. היא לקחה אותי למרפאה. שם קיבעו את קרסולי בגבס ורשמו – כמקובל – את תאריך הסרת החבישה על הגבס. למחרת באו שוב לקחת אותנו לגיטו. ראו את מצבי – שוכב ורגלי בגבס – רשמו לפנייהם את התאריך שהיה רשום על הגבס, כדי לקחתנו בבוא המועד אל הגיטו. בינתיים הצלחנו להשיג תעודות מזויפות של נוצרים. יומיים לפני התאריך הרשום שברנו בעצמנו את הגבס והחלטנו לנסוע לבודפשט שם התגוררו הדודים שלי. רגלי השמאלית מאוד כאבה לי, בכל זאת הצלחנו להגיע אל דודי, אנטל נוסבאום, שהתגורר בקירבת תחנת הרכבת המזרחית.

למחרת לקחו אותי לקליניקה המרכזית ברחוב מארוש שבבודה, שם שימש בתפקיד הרופא הראשי מכר ותיק שלי מתקופת לימודי בקלוז, ד"ר מרסל רוס, שהיה מנהל בית-החולים היהודי בקלוז. הוא בדק אותי וחבש את רגלי בצורה שאיפשרה לי לנעול נעל.

התכווננו לשהות מעט זמן בבודפשט, אחר-כך לחצות את הגבול לרומניה ומשם רצינו לעלות לארץ-ישראל, שם חי אחי, פנחס.

קו הגבול בין הונגריה לרומניה עבר בקרבת מרחצאות פושפוק, אזור שהכרתי היטב מימי בחורתי. כאשר ירדנו מן הרכבת ליד המרחצאות ניגש אלינו איש לבוש אזרחית, ביקש תעודות (היה זה בלש). "אתם יהודים" – אמר, והושיב אותנו בחזרה לרכבת בכיוון אורדאה. תוך כדי נסיעה בלענו – ללא מים – 15 טבליות לומינל – אני וגם אשתי. מוסכם היה כי אם ניעצר – נתאבד. הבלש מסר אותנו לידי מיפקדת הגסטאפו שברחוב קפוצינוש, משם העבירו אותנו לבית-המעצר שבכיכר טיסה קלמן. אינני יודע איך ביצעו זאת, כי בהשפעת הטבליות נרדמתי. התעוררתי כעבור יומיים, בגפי, בתא מעצר. לפני עמד רופא בחלוק לבן ושאל במה ניסינו להתאבד – סיפרתי לו כיצד – והוא יצא. נשארתי כך לבד מבלי לדעת מה עלה בגורל אשתי. כעבור שבוע, לבקשותי הנשנות וחרדות, הוציא אותי מן התא אחד השומרים, שרחמני נכמרו עלי, והתיר לי להציץ בתא שכן. ראיתי שם את אשתי שוכבת. היא חתכה את עורק ידה השמאלית בסכין גילוח, שהסתירה בשערותיה. הם הצילו אותה.

ב־13 ביוני לקחו אותנו במכונית פולקסוואגן לתחנת הרכבת הישנה, מקום שם הוכנסו היהודים לקרונות המוות. בדרך פנה אלינו חייל הס"ס ואמר:

"אתם משוגעים, למה עזבתם את בודפשט?" הם כבר ידעו שמלחמתם אבודה לאחר פלישת בעלות הברית ב־6 ביוני. הוכנסנו לקרון בסיוע מכות הז'אנדארמים. הרכבת זזה. כעבור יומיים הגענו לאושוויץ. מיד עם בואנו ערך מנגלה סלקציה לבאים. למזלי, לא ראה את התחבושת על רגלי ואת מוט ההליכה בו נעזרתי. במקלחת – אליה הוכנסנו, ראה אחד העובדים את המקל שבידי, חטף ושבר אותו. "משוגע – אמר ביידיש – מיט א שאך קמסט די אהער!" הוא הציל את חיי. לאחר הרחצה הועברנו לצריף מספר 19.

כעבור מספר ימים מיינו את הבאים. מספרי באושוויץ היה 16497. באו שני רופאים יהודים מן המשלוח מצרפת. כאשר נודע להם שאני דובר צרפתית, לקחו

אותי לבית-החולים למחלות מידבקות בבירקנאו, כדי לשמש אח. באותו זמן אושפזו שם ילדי צוענים מצ'כיה, חולים במחלות מידבקות. בחודש אוגוסט לקחו את הילדים למישרפות הגז. מנהל בית-החולים הזה היה פרופסור אפשטיין מפראג. במקום הילדים הצוענים, אושפזו מעתה יהודים, חולים במחלות מידבקות. בערב יום הכיפורים רוקנו את בית-החולים, וכל החולים נלקחו למישרפות.

בסוף אוקטובר 1944, עם התקרבות הצבא הרוסי, רוקן מחנה בירקנאו. הוכנסנו לקרונות ונסענו דרך ברלין. שם עוכב המשלוח למספר שעות עקב הפצצה כבדה על העיר. נסענו שוב למחנה אוראניינבורג שבוע ימים היינו שם. ושוב הועברנו למחנה בסכסנהאוזן. סבלי שם ארך כחודש. בסוף החודש הובלנו, שוב בקרונות, דרך האלפים הבאואריים והובאנו למחנה קאופרינג מס' 11, שהשתייך לקבוצת מחנות מרכזיים שבדאכאו. זה היה מחנה שבויים. רשמוני כשבוי מס' 127216 ושיבצו אותי בקבוצת קברנים. בקור של מינוס 20–25 מעלות חפרנו במכוש קברות אחרים.

ב־31 בדצמבר חליתי בדלקת ריאות. שלושה ימים שכבתי ונשלחתי שוב לקבור מתים. ב־6 בפברואר 1945 קיבלתי חום גבוה. קבעו שחליתי בטיפוס הבהרות. לא פלא – כי אלפי כינים, מפיצי המחלה, שרצו סביבנו. החולים אושפזו בבית-חולים בבונקר חפור באדמה. כשלושה שבועות שכבתי בלא הכרה. המחלה גרמה לבצקת בשתי רגלי ובכל פלג גופי התחתון.

ממחנה מספר 11 שבקאופרינג (דאכאו) הועברתי למחנה מס' 4. שם התגלגלתי כמעט ללא מזון ומשקה בשלג ובקור עד ה־27 באפריל. ביום זה הוכנסנו לקרון ללא גג השלג ירד – ויצאנו לדרך. באחת התחנות נעצרה הרכבת, שם נתנו לנו לרדת וגם להסתלק. על המדרכה בתחנה מצאתי קופסת תרופות: היו בה טבליות אלדומין. ידעתי שהן טבליות שינה. הוחזרו לקרונות, ואני, למרות התנגדותו הנמרצת של הרופא שהיה בינינו, בלעתי שתי טבליות. נרדמתי. כעבור יום, ב־28 באפריל נעצרה הרכבת. גירשו אותנו מן הקרונות, ואני רדום, כאילו בחלום נשרכתי לצריף אחד. הפשיטו אותנו והותירו רק כותונת דקה על עורנו. גורשנו החוצה ללילה קר ואפל. אני עטפתי בקצה הכותונת שתי טבליות אלדומין. הסוהרים צעקו: "להתקדם! להתקדם!" הגעתי לצריף אחד. נכנסתי לשם לבד, כי רגלי הדואבות לא נשאו אותי עוד. בצריף היו דרגשים תלת-קומתיים. בדרגש התחתון מצאתי מקום, בלעתי את שתי הטבליות הנותרות ונרדמתי. התעוררתי כשמישהו צועק: "קום! קום!" חייל עמד לפני – היה זה חייל אמריקני.

הצריף בו מצאו אותי היה במחנה הריכוז בדאכאו. הצבא האמריקני שיחרר אותנו ב־25 באפריל 1945. האמריקנים רחצו אותנו, חיטאו אותנו והעבירונו לדירות של הס"ס. החלה החזרת המגורשים. ראשית לקחו הביתה את הצרפתים. את מגורשי הונגריה לא בא לקדם איש.

באוגוסט 1945 באנו למינכן. אמרנו שגורשנו מצ'כיה וכך לקחו אותנו בספטמבר 1945 לפראג. משם הגענו לקומרנו, ואחר כך לבודפשט. שם נודע לי שאשתי שוחררה בטרזיינשטאדט ונמצאת באורדאה. נסעתי ברכבת עם חיילים רוסים לאורדאה, ואצל קרובי שנשארו בחיים פגשתי את אשתי היקרה. בספטמבר 1945 בא הקץ לסבלי.

ב"משואה"

אילה (איה) בן-נפתלי

מהמתחדש ב"משואה"

1. מוזיאון "משואה" – בית משה קול

לקראת הקמת מוזיאון חינוכי

מוזיאון "משואה" נמצא בתהליך של חידוש המערך המוזיאלי בתחום הרעיוני והעיצובי כאחד, במגמה לייחדו כמוזיאון חינוכי בנושא השואה. המוזיאון שוכן במרכז הקמפוס של "המכון ללימודי השואה". מבנה המוזיאון מתנשא לגובה חמש קומות ומתחבר באמצעות מנהרה למבנה נוסף דמוי כיפה. לאחרונה שופץ המבנה המרכזי, ובקומת המסד נפתחה תצוגת קבע חדשה של תערוכת "דואר השואה". במבנה הכיפה מוצג מיצב של חיים מאור, אמן צעיר, בן להורים ניצולי שואה, המתמודד עם חוויית השואה של דור ההורים, עם נושא הגזנות ועם תענועי הזיכרון. שם המיצב הוא – "הספריה האסורה: פני הגזע ופני הזיכרון".

תוכנית הפיתוח של המוזיאון תתפרס על פני שלוש שנים (1995-1997), ותכלול שינוי אדריכלי של המבנה, הכפלת שטחי התצוגה, תיכנון ועיצוב שתי תערוכות קבע ותיכנון כולל של ציר התנועה ושל חוויית הביקור במוזיאון.

מטרות המוזיאון החינוכי

המוזיאון נועד לשרת את המשימה העיקרית של "משואה", והיא – לסייע לבני הנוער להבין את הדילמות האנושיות שאיפיינו את תקופת השואה ולחשוף בפניהם בעקבות כך את השאלות העקרוניות הרלבנטיות לעולמם של הצעירים היום. בחוויית הביקור במוזיאון תבוא לידי ביטוי מגמה חינוכית זו, לצד מגמת ההנצחה:

א. התערוכות יחשפו בפני בני הנוער היבטים מתוך "העולם היהודי שהיה", במטרה ליצור אמפאיתיה עם דמותם של היהודים טרם החורבן, ולהמחיש את גודל האובדן ואת משמעותו.

ב. תערוכות הקבע תהיינה נושאיות או מונוגראפיות, ותשאפנה להציג את דפוסי התגובה היהודית בימי השואה באמצעות סיפורו של היחיד, סיפורה של קבוצה, או סיפורה של קהילה בודדת.

ג. התערוכות תקפנה גם את תקופת "שארית הפליטה", במטרה להדגיש את משמעות יום השחרור עבור הניצולים; לתאר פרשות בנושאים כמו גאולת ילדים ושיקומם, ה"בריה" וההעפלה, ולעמוד על חויית המפגש שהתקיים בין שרידי השואה לבין שליחי היישוב הארץ-ישראלי.

ד. המוזיאון יתן ביטוי להתמודדות עם זיכרון השואה בחברה היהודית והישראלית באמצעות שילוב הנושא בתערוכות הקבע וכן בתצוגות מתחלפות של אמנים ויוצרים.

ה. התפיסות האוצרתיות והעיצוביות יודרכו על-ידי מטרות חינוכיות, כגון:
– חשיפת האווירה של התקופה, באמצעות תצוגה ויזואלית של פרשות ודילמות בנות הזמן ההוא, מתוך מגמה לעורר בקרב המבקר את שאלות המהות העולות מתוך ההתבוננות בתצוגה.

– גירוי להעלאת שאלות הרלוונטיות לחיינו היום באמצעות יצירת זיקה בין העבר למציאות העכשווית.

– התאמה לתפיסה הוויזואלית של צעירים בסוף שנות ה-90 באמצעות שימוש בדפוסי תצוגה עדכניים.

על מנת לענות על מטרות אלה יוגדר ציר תנועה לביקור של קבוצות בנות כ-20 משתתפים. הציר יהווה מסלול חווייתי, אישי וקבוצתי, ויכלול צמתים, שיהוו מרכזי פעילות בתוך המוזיאון.

קהל היעד של המוזיאון

התצוגה המוזיאלית מיועדת בעיקרה לבני נוער השוהים בקמפוס של "משואה" בימי עיון ובסמינרים בני יומיים או שלושה. זהו קהל מגוון, הכולל תלמידי חטיבות ביניים ותלמידי חטיבות עליונות; נוער ישראלי ועולים חדשים; נוער יהודי מהתפוצות ונוער לא יהודי; נוער טעון טיפוח ותלמידים מחוננים; חיילים, קצינים וחניכי בית-הספר של שירות בתי-הסוהר; פרחי הוראה ממכללות ומאוניברסיטאות בארץ ובחו"ל, וקבוצות של מורים ומחנכים הנוטלים חלק בהשתלמויות שמקיים המכון.

בתכנון התערוכות נשתדל, אפוא, להתאים עצמנו למגוון הרחב של המשתתלים המגיעים ל"משואה". השהות הממושכת שלהם בקמפוס מאפשרת תיכנון של מספר ביקורים במוזיאון: מסלול קצר, כ"פתיח" לסמינר, וביקורים חוזרים בכל אחת מהתערוכות, כחלק מהפעילות החינוכית בסמינר.

תערוכות הקבע במוזיאון "משואה"

א. אתר ההתייחדות: זהו חלק רב-קומתי המשלב אלמנטים סימבוליים, ואשר

נועד להשרות על המבקרים, בראשית המסלול או בסיומו, אווירה של התכנסות והרהור.

- ב. תערוכת "דואר השואה": התערוכה מציגה מכתבים, גלויות, בולים, חותמות וחבילות, באמצעותם מתואר גורל היהודים בתקופת השואה מזווית בלתי שגרתית.
- ג. תערוכת "תנועות הנוער הכלל-ציוניות: מאוונגרד לתנועת המונים, 1936-1946": התערוכה תפגיש את בני הנוער עם עולמם של חברי תנועות "הנוער הציוני" ו"עקיבא", ותתמקד בשינויים שחלו בתפיסה של תנועות הנוער את תפקידם ואת אחריותם כלפי הציבור היהודי.
- ד. "ילדי סלבינו, 1945-1948": התערוכה תציג את פרשת שיקומם של ילדים ניצולים ואת המפגש שלהם עם שליחי היישוב הארץ-ישראלי לאחר השואה.
- ה. תערוכה מונוגרפית: "המחתרת והמרי בגיטו קובנה ובפורט התשיעי".
- ו. "משפט אייכמן" – תערוכה לזכרו של גדעון האוזנר ז"ל. פרשות וסוגיות מתקופת השואה יומחשו באמצעות עדויות ומוצגים שהוצגו במהלך המשפט. כמרכז, ייעשה ניסיון לשחזר את השפעת משפט אייכמן על זכרון השואה בחברה הישראלית.

2. פיתוח תוכניות לימודים מקוריות

א. "ביום ההוא יצאה השארית..."

תוכנית לימודים זו מיועדת לבני נוער בחטיבות הביניים ובחטיבות העליונות. התוכנית הופקה במשותף על-ידי צוות "משואה" ומינהל חברה ונוער במשרד החינוך והתרבות, לציון 50 שנה לשחרור המחנות ולניצחון על גרמניה הנאצית. בתוכנית ארבעה נושאים שלובים זה בזה למסכת אחת, והמתארים את סיפורה של שארית הפליטה מרגע השחרור, בדרכה חזרה לחיים. הנושאים הם: השחרור; ההתארגנות העצמית של הניצולים; לאן?; המפגש בין חיילי הבריגאדה לבין הניצולים.

ההפעלות מציעות מגוון של התנסויות, כגון שיחה, משחקי תפקיד, המחזה ויצירת קולאז'. בכל אחת מההפעלות נעשה שימוש בקטעי מקורות: עדויות בכתב ובעל-פה, ספרות יפה, מאמרים ותצלומים. התוכנית ראתה אור במתכונת של ערכת הוראה, הכוללת חוברת וקלטת וידאו – סרט עדות (90 דקות) המלווה את פרקי התוכנית. תוכנית הלימודים הופצה במערכת החינוך ולוותה בסדרה של השתלמויות למורים, מחנכים ורכזי חינוך חברתי.

ב. "המאבק לחיים – עולמם של הילדים ושל הציבור היהודי בגיטו שבלי"

תוכנית לימודים זו מפגישה את התלמידים עם עדויות הממחישות את מאבקו של הפרט, את עמידתה של ההנהגה היהודית בשבלי, ואת האופן בו הבין הציבור היהודי בגיטו את המציאות שנכפתה עליו – מציאות בה נטרפו כל הכללים, נשברו המסגרות המוכרות, ומתוך כך עלתה בחריפות רבה שאלת תקפותם של ערכים בהווה לא-נורמלית.

הדין מתמקד בכוח הטמון באדם להתמודד עם מציאות משתנה וחדשה

לחלוטין. באמצעות דיון בסיטואציות אנושיות מורכבות, מקבלים התלמידים תמונה, ולו חלקית, על חיוניות המאבק האנושי שגילו היהודים, מבוגרים וצעירים כאחד, הורים וילדים, אישי ציבור ופשוטי עם. המפגש עם הדילמות של היחיד ושל ההנהגה היהודית בשבלי נערך תוך בירור חוזר ונשנה של עמדות התלמידים ושל רגשותיהם כילדים מתבגרים במדינת ישראל, 50 שנה אחרי השואה. ערכת ההוראה הכוללת חוברת וקלטת וידאו, הופקה ביוזמת הוועד להנצחת זכר יהודי שבלי והסביבה שניספו בשואה.

3. ימי עיון לעובדי הוראה ולציבור הרחב

א. ערב עיון בנושא "שואת יהודי סלונקי" נערך בשיתוף עם משרד החינוך והתרבות – מינהל חברה ונוער ומוזיאון ארץ-ישראל. האירוע התקיים באודיטוריום של מוזיאון ארץ-ישראל ברמת אביב, במעמד הנשיא החמישי של מדינת ישראל, יצחק נבון, ושגריר יוון בישראל. הערב הוקדש להצגת תוכנית הלימודים שהופקה על-ידי "משואה" – "הולוקפוטמה – שואת יהודי סלונקי". הופעתו המרגשת של הזמר יהודה פוליקר בפני קהל רב של ניצולים, בני דור שני ומורים, חתמה את המפגש.

ב. יום עיון בנושא "גילוי ומאפייני האנטישמיות ותופעת הכחשת השואה היום" נערך בשיתוף עם מרכז ההסברה. ביום העיון נישאו הרצאות על-ידי השופטת הדסה בן עיתו בנושא "הפרוטוקולים של זקני ציון – היבטים משפטיים"; על-ידי ד"ר רפי ואגו בנושא "האנטישמיות בימינו בארצות מזרח-אירופה", וכן על-ידי גב' אסתר ובמן, ששרטטה קווים לאנטישמיות בעולם המוסלמי.

ג. לרגל פתיחת תערוכתו של חיים מאור ב"משואה", הוקדש ערב עיון לנושא: "יחסים אסורים" – גרמניה וגרמנים בעיני הישראלים היום". בערב שולבו היבטים אישיים ומקצועיים של שופט ביה"מ העליון (בדימוס) ד"ר משה בייסקי, פרופ' דן בר-און (אוניברסיטת באר-שבע), ד"ר יוסי הדר (אוניברסיטת בר אילן), הבימאי והמחזאי יהושע סובול וחיים מאור.

4. המרכז הפדגוגי – שירותי ייעוץ והדרכה למורים ולתלמידים

במרכז הפדגוגי הסתיים שלב הקמת התשתית: הושלם השלב העיקרי של הקמת מאגר המידע הממוחשב והעמדתו לרשות הקהל. הדרכה פדגוגית ניתנה בשנה החולפת למורים ומחנכים, לרכזי תרבות בקיבוצים, במתנ"סים, מרכזי קליטה, מדריכים בתנועות הנוער, מפקדי קורסים בצה"ל, עובדי המרכז לשיקום האסיר ועוד. מראשית שנת תשנ"ה ניתן להצביע על עלייה ניכרת במספר הפונים לקבלת הדרכה פדגוגית במרפ"ד, המשמש גם כמרכז ארצי להדרכת תלמידי תיכון

בכתיבת עבודות גמר בנושא השואה.

בכנס השנתי לעובדי הוראה שפיתחו תוכניות לימודים ופרוייקטים ייחודיים בנושא השואה, אשר נערך ב"משואה" זו השנה השנייה, הוענקו פרסים לצוותים של מורים ומחנכים על יחזמות חינוכיות מצטיינות. ואלה היחזמות שזכו בפרסי החינוך:

- * רינה רובין וסופי בן ארצי, בי"ס הר וגיא, פרוייקט הכנת משלחת נוער לפולין.
- * ד"ר פליציה קראי, ראשון לציון, תוכנית לימודים לחטיבת הביניים: "אם ניסית להבין מדוע..."
- * ענת קורן, מקיף ד' בבאר-שבע, תוכנית לימודים לתיכון: "חיי היהודים בגיטו".
- * 3 מורות מבית הספר אורט מגדים בכרמיאל, תערוכה: "מרתף השואה – מפגש עם נושא השואה בדרך חווייתית".
- * אפרים קיי, אולפנה לבנות "נווה חנה", תוכנית להכנת משלחת נוער לפולין.
- * ישראל אביעזרי, בי"ס אורט בירוחם, מסכת ליום-השואה בשם "מאזניים".
- * ברנרד יעקובוביץ, מקיף א' בבאר-שבע, מחזה ליום השואה על-פי ספרו של רומן פריסטר, "דיוקן עצמי עם צלקת".

המשתתפים

(לפי סדר הופעתם בקובץ)

ד"ר משה בייסקי – ניצול השואה. חבר הנהלת "משואה". יושב-ראש הוועדה לחסידי אומות העולם שעל-יד "יד ושם"; שופט בית-המשפט העליון (בגימלאות).

ד"ר אנדז'יי סטשלצקי – היסטוריון במחלקת המחקר של המוזיאון הממלכתי של אושוויץ-בירקנאו, פולין. פירסם מאמרים וספרים רבים בנושא מחנה ההשמדה אושוויץ. לאחרונה הופיע ספרו על ימיו האחרונים של המחנה.

יצחק ארצי – מראשי תנועת "הנוער הציוני" ברומניה וממארגני המחתרת היהודית ברומניה בימי מלחמת-העולם השנייה. היה חבר מפקדת אניית המעפילים "כנסת ישראל" ובין הפעילים במחנות הגירוש בקפריסין. היה חבר-כנסת מטעם סיעת הליברלים העצמאיים וסגן ראש עיריית תל-אביב.

ד"ר שלמה נצר – יליד סוסנוביץ פולין. חוקר תולדות יהדות פולין. מפעילי תנועת "הנוער הציוני" בפולין לאחר המלחמה. היסטוריון, כיהן שנים רבות כמפקח על לימודי ההיסטוריה במשרד החינוך והתרבות. חבר הוועדה הפדגוגית של "משואה". בין ספריו: "מאבק יהודי פולין על זכויותיהם".

ד"ר ברכה ריבלין – עורכת "פינקס קהילות יוון" ב"יד ושם". עבודת הדוקטורט שלה פורסמה בספר "ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי – חברות גמ"ח 1516–1789". זכתה בפרס ע"ש ליב יפה ז"ל מטעם קרן היסוד בשנת תשנ"ב. פירסמה מאמרים בנושאי ההיסטוריה של הקהילות היהודיות באיטליה ויוון.

אדנה בירנבך – ילידת ולוצלאווק-טארנוב, פולין. שרידת גיטו טארנוב וחמישה מחנות ריכוז והשמדה. עלתה ארצה בשנת 1946 במסגרת "עלייה ב'". מזה 15 שנה מקדישה את זמנה להנחלת זיכרון השואה לבני הנוער בקיבוצים, בתי-ספר וסמינרים ומלווה קבוצות נוער לפולין. משתתפת בקביעות בסמינרים ב"משואה" וב"בית התפוצות".

פרופ' אדיה לוי – מפעילי המחתרת של הנוער הציוני בהונגריה, מחנך ותיק, ממייסדי מוסד ניצנים ומנהל בית-ספרו. ניהל את יחידת המחקר במשרד החינוך והתרבות. שימש כראש החוג למדעי החינוך באוניברסיטת תל-אביב, חבר הנהלת "יסודות" ו"משואה".

פרופ' יצחק קשתי, יליד הונגריה. בזמן השואה גורש למחנה עבודה באוסטריה. עלה לארץ עם פלוגת ילדים ונוער של "הנוער הציוני" וגורש לקפריסין. עלה ארצה ב-1947 ונקלט בקיבוץ כפר גליקסון. היה חניך במוסד "אלוני יצחק". אחיו, שהגיע לארץ בעקבותיו, נפל במלחמת השחרור. בעל תואר שלישי, מאוניברסיטת ברסטרו סאקס אנגליה. מ-1975 – פרופ' באוניברסיטת תל-אביב. עוסק במחקרים בתחום החינוך והחברה.

ד"ר מרגותה לזין: ילידת פינלד. אנתרופולוגית. מרצה באוניברסיטת תל-אביב.

גרשון ברגסון – יליד העיירה שיינרפץ, פולין. עד מלחמת-העולם השנייה עבד כמורה ברשת בתי-הספר "תרבות" בפולין. בזמן המלחמה לימד באוקראינה בשפה היידיש. לאחר המלחמה היה חבר בהנהגה הראשית של תנועת "הנוער הציוני". לאחר עלותו ארצה היה מנהל ביה"ס של "אלוני יצחק" ואחר כך מפקח בכיר מטעם משרד החינוך והתרבות. כיום – ראש מדור ספרות ילדים במשרד החינוך.

מרגלית שלאין – סגנית מנהל המרכז להוראת השואה ב"יד ושם", היכל יהדות ווהלין גבעתיים. פירסמה עבודות בנושא טרזיינשטאדט.

בן-ציון בלושטיין – יליד דומצ'בה (ביילורוסיה). היה בגיטו דומצ'בה, אחר כך היה פרטיזן וחיל בצבא האדום.

משה זימרת – יליד רובנה, פולין. מוותיקי "הנוער הציוני" ומפעילי התנועה בפולין. לאחר המלחמה פעל בצרפת. עלה ארצה בשנת 1948 והתגייס לצה"ל. מ-1963 עבד במשרד החוץ בתפקידים שונים, בארץ ובחול.

יהודה תלמי – יליד טרנסילבניה. חניך תנועת "הנוער הציוני". בשנים 1935–1936 מזכיר התנועה הטרנסילבנית בעיר קלח'. עלה ב-1938. הצטרף לקיבוץ הטרנסילבני "למקור – הרצליה", לימים כפר גליקסון. היה בשליחות מטעם המוסד ל"עלייה ב" בהונגריה בשנים 1945–1947. מילא תפקידים שונים בקיבוצו. היה מזכ"ל התנועה העולמית של "הנוער הציוני" בשנים 1979–1983.

ד"ר חוה אייכלר – חניכת "הנוער הציוני" בבדפשט לפני עלייתה לארץ. חוקרת במסגרת מכון שטרובליץ לחקר השואה באוניברסיטת חיפה. פירסמה מאמרים על תולדות יהודי הונגריה במאה ה-20.

ישעיהו רוזנבלום – יליד הונגריה. ממנהיגי "הנוער הציוני". בעת השואה היה פעיל מרכזי במחתרת בבדפשט וניהל בית ילדים. בסוף 1945 יצא את הונגריה בראש פלוגת ילדים ונוער באמצעות "הבריחה", ועמד בראש הפלוגה כשנתיים. עלה ארצה עם הפלוגה. גורש לקפריסין. הצטרף לגרעין התיישבותי של "הנוער הציוני". השתלם בהוראה.

אברהם תורי (גולוב) – עורך-דין. היה יושב-ראש התנועה הציונית העצמאית בגיטו קובנה, שימש כמזכיר ועד הגיטו. היה חבר הנהלת המחתרת הציונית "מצוק". חבר הנהלת הליברלים העצמאיים.

יוסף (צבי) הלפרין – יליד לודז', פולין. במלחמה היה מורה ומנהל בית-ספר ברוסיה הלבנה. אחר כך במחתרת ובשורות הפרטיזאנים באזור קילצה. אחרי המלחמה עלה ארצה. בעל תואר שלישי בפקולטה לחקלאות ברחובות, חוקר במכון וולקני.

אליעזר אבן – יליד הונגריה. היה פעיל בתנועת "הנוער הציוני". בזמן השואה היה מפעילי המחתרת החלוצית, במסגרת זו היה ממארגני ה"טיול" ר"הבריחה". אחרי השחרור נשלח לסייע בשיקומה של תנועת "הנוער הציוני" בטרנסילבניה. לאחר עלייתו ארצה הצטרף לקיבוץ מבקיעים. נציג הסוכנות היהדית בהונגריה בשלהי שנות השמונים.

יוחנן כהן – ממנהיגי "הנוער הציוני" בפולין ובארץ. לאחר המלחמה – שליח "המוסד" לפולין ומראשי תנועת "הבריחה". היה איש משרד החוץ, ובו כיהן בתפקידים בכירים, בין השאר כקונסול ישראל בבוסטון וכשגריר ישראל ברומניה ובפינלנד.

ד"ר דליה עופר – מרצה בכירה במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, ובבית-הספר לחינוך של האוניברסיטה. עוסקת בחקר השואה והציונות. פרסמה ספרים ומאמרים על תקופת השואה וביניהם "דרך בים – עלייה ב' בתקופת השואה", "המסע שלא הושלם – פרשת קלאדובר" (יחד עם חנה וינר), השנה – חוקרת במכון הבינלאומי לחקר השואה ב"יד ושם".

הנריק גרינברג – שחקן, משורר וסופר. יליד פולין. בעת השואה הסתתר יחד עם אמו בכפרים פולניים, ואילו אביו ואחיו הקטן נרצחו בידי פולנים. חי בפולין עד 1967, ואחר-כך היגר לארצות-הברית. שנים רבות שידר בשפה הפולנית בשליחות ממשלת ארצות-הברית. פירסם ספרים רבים (שירה ופרוזה), העוסקים ברובם בנושא השואה וזכה בפרסים ספרותיים רבים. מתגורר בוירג'יניה, ארצות-הברית.

פרופ' דב לוין – שימש כראש המדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים. מחברם של ספרים ומאמרים על שואת יהודי ליטא. עורך פינקסי הקהילות ליטא, לטביה ואסטוניה ב"יד ושם", חתן פרס "משואה" לשנת תשמ"ט על ספרו "תקופה בסוגרים 1939–1941".

שלום חולבסקי – היסטוריון, חבר קיבוץ עין השופט, היה מפקד המרד הראשון באירופה תחת הכיבוש הנאצי בגיטו נייסוויץ' בקיץ 1942. מחברם של ספרים על לחימת יהודי ביילורוסיה במלחמת-העולם השנייה.

גדעון גריף – ערך ופירסם ספרים רבים העוסקים בתקופת השואה, ביניהם: הזונדרקומנדו של אושוויץ-בירקנאו (1995), תולדות יהודי וארשה (1992). ערך והפיק משדרי רדיו רבים בנ"צ וב"קול ישראל", ביניהם: מחנה המשפחות בטרזיינשטאדט. העביר שידורים ישירים מאושוויץ-בירקנאו ("מצעד החיים").

צבי הרמן – מפעילי תנועת "הנוער הציוני" ברומניה ומראשי המפלגה הליברלית העצמאית. סופר ומחזאי. ממיסדי כפר גליקסון. היה חבר הנהלת הסוכנות ומנהל "צים" לשעבר.

ד"ר דינה פורת – מרצה בכירה בחוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב, וראש הפרוייקט לחקר האנטישמיות בימינו, באוניברסיטת תל-אביב. חברת הוועדה המדעית והוועדה המרכזת של המכון הבין-לאומי לחקר השואה ב"יד ושם". פרסמה ספרים ומאמרים בנושאים הקשורים באנטישמיות ובשואה.

ניסן רזניק – מפעילי "הנוער הציוני" בוילנה לפני המלחמה. חבר המפקדה של המחתרת פ.פ.א. בגיטו. לוחם-פרטיזאן ביערות; ממארגני "הבריחה".

עוזיאל ליכטנברג: מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין. בתקופת השואה – שליח המחתרת להונגריה וחבר ועד ההצלה בבודפשט. כיום – מהנדס בתל-אביב, חבר הנהלת "משואה".

אריה בן-מנחם: יליד לודז', פולין. בגיטו לודז' היה מראשי תנועת הנוער הציונית-חלוצית וערך את עיתונה המחתרתי. תירגם, ערך ופירסם (יחד עם יוסף רב) את ארבעת כרכי הכרוניקה של גיטו לודז' בהוצאת "יד ושם". מלקט, עורך ומתרגם מקורות מתקופת השואה.

אילה (איה) בן-נפתלי: מנהלת המכון ללימודי השואה – "משואה", בשנים 1983–1995. בת קיבוץ תל-יצחק. שירתה כקצינת חינוך בצה"ל. בוגרת החוג לתולדות עם ישראל ובית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב. עוסקת במחקר.

FROM THE BOOK SHELF

Gideon Greif: Briefs on New Books 199

**Zvi Herman: Yohanan Cohen's New Book: "HaBricha" -
Poland 1945-46 204**

**Dina Porat: Daniel Carpi's New Book: Italian Authorities
and the Jews of France and Tunisia During the
Second World War 214**

NOTES, IMPRESSIONS, REACTIONS

**Nissan Reznik: Comments on Amella Eynat's Book on the
Vilna Ghetto 218**

Uziel Lichtenberg: The Kastner Trial and Kasternism 225

Dov Levin: Comments on Dina Porat's Article in Massuah Vol. XXII 228

**Aryeh Ben-Menachem: The Last Ghetto: Life in the Lodz Ghetto (A New
Exhibition at Yad Vashem) 231**

IN MEMORIUM

Shmuel Nussbaum: Reminiscences from the Shoah Days 234

IN MASSUAH

Ayalla Ben-Naphtali: Massuah News 237

CONTENTS

COMMEMORATING THE 50TH ANNIVERSARY OF THE LIBERATION

- Moshe Bejski:** Fifty Years Later 7
Andrzej Szczelecki: The Evacuation, Liberation and Liquidation of KL
Auschwitz 10
Yitzhak Artzi: The 50th Anniversary of the Murder of Abba Berditchev 22
Shlomo Netzer: "She'erit HaPleyta" and its Place in Modern Jewish
History 30

RECOLLECTIONS, TESTIMONIES AND DOCUMENTS

- Bracha Rivlin:** The Return From the Inferno 38
Orna Birnbach: Bergen Belsen on the Eve of Liberation 47
Chava Eichler, Yehuda Talmi, Zvi Herman, Yeshayahu
Rosenblum: HaNoar Hatziyoni Groups on their Journey to Eretz Yisrael 50
Aryeh Levy: The Emigration from Hungary via Czechoslovakia 55
Yitshak Kashti, Margaretha Levin: Relocation and Transformation:
Biographies of Youth Bound for Eretz Yisrael 60
Gershon Bergson: "HaNoar HaTziyoni" and the Zionist Movement
in Germany after World War II, 1946-1949 74
Margalit Schlain: "One of the Sheep": Ben-Zion Blushtein - A Partisan
and a Combatant 85
Moshe Zimrat: To the Soviet Union and Back 94
Avraham Tory: On the Routes of the "Bricha" 113
Yosef (Zvi) Halperin: The Way to Liberty 1945 125
Eliezer Even: The Realization of the Dream of Gradistea 130
Yohanan Cohen: Letter to Friends in Tel Yitshak 135

HISTORICAL RESEARCH

- Dalia Ofer:** Enmity, Apathy or Cooperation: The Allies and the Rescue
Activities of the Yishuv 140
Henryk Grynberg: Is Polish Antisemitism Special? 158
Dov Levin: The Present "Lithuanian-Style": Fifty Years After the
Holocaust 168
Shalom Cholawski: The Slonim Ghetto Underground and Partisans 185

Editor: Gideon Greif
Editorial Board: Yohanan Cohen (Chairman),
Menahem Wirth (Secretary),
Nethaniel Avi-Yonah, Ayala (Aya) Ben-Naftali, Zvi Herman,
Uziel Lichtenberg, Nissan Reznik, Hanna Shlomi, Dr. David Shaari

**This Yearbook is Published with The Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry**

©
All Rights Reserved
Massuah - Institute For the Study of the Holocaust
Kibbutz Tel-Yizhak
Tel: 09-699563, 09-699997
Fax: 09-697410

MASSUAH

**A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM**

April 1995

No. 23